

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва • 1961

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ · 1963

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ
25

ЧАСТИНА
I

ВІД ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
при ЦК КПРС

Двадцять п'ятий том Творів К. Маркса і Ф. Енгельса містить у собі третій том «Капіталу» Маркса, а також передмову і доповнення Енгельса до третього тома «Капіталу».

Це видання третього тома «Капіталу» являє собою переклад з першого німецького видання, яке вийшло в 1894 р. за редакцією Енгельса. Як і в попередньому виданні, що вийшло російською мовою (частина I — 1939 р., частина II — 1947 р.), за основу був взятий переклад за редакцією І. І. Скворцова-Степанова.

При підготовці цього видання в переклад внесено значну кількість поправок і уточнень. В результаті звіряння першого німецького видання з рукописом Маркса виявлено і усунуто ряд описок та друкарських помилок, які трапилися в першому німецькому виданні. В заново перевіренних і уточнених перекладах даються також наведені Марксом цитати з творів різних авторів. Коли Маркс ту чи іншу цитату наводить у скороченому вигляді або переказує думку автора своїми словами, то в даному виданні переклад цієї цитати витриманий відповідно до тексту німецького видання. Разом з тим були перевірені і в потрібних випадках виправлені цифрові та інші фактичні дані. Враховано всі зроблені В. І. Леніним переклади окремих місць з німецького видання третього тома «Капіталу», які він цитує в своїх творах, а також використано ленінський переклад окремих висловів і термінів.

Як і німецьке видання 1894 р., нове видання третього тома «Капіталу» через великий розмір випускається в двох частинах. Кожна частина має редакційні примітки і покажчики: іменний,

цитованої і згадуваної літератури, існуючих російських перекладів цитованих і згадуваних книг. Друга частина третього тома «Капіталу» містить у собі також предметний покажчик до всього тома.

Підрядкові примітки Маркса і Енгельса, як і в німецькому виданні 1894 р., позначені цифрою з круглою дужкою. Примітки, які належать Енгельсу, підписані його ініціалами. Редакційні примітки, вміщені під рядком, позначаються зірочкою з поміткою «*Ред.*», а редакційні примітки, вміщені в кінці тома, позначені цифрами без дужки. Редакційні додатки, які подаються до деяких авторських приміток бібліографічного характеру, взято в квадратні дужки. Вставки Енгельса в авторський текст або в цитати взято в фігурні дужки.

Небагато важких для перекладу німецьких слів або спеціальних термінів даються поруч з їх перекладом мовою оригіналу (в квадратних дужках).

К. МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ТРЕТІЙ

КНИГА III: ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА,
ВЗЯТИЙ В ЦІЛОМУ

Частина перша (розділи I—XXVIII)

ВИДАНО ЗА РЕДАКЦІЄЮ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

ПЕРЕДМОВА

Нарешті мені вдалось опублікувати цю третю книгу основної праці Маркса, завершення її теоретичної частини. При виданні другої книги в 1885 р. я думав, що третя книга, крім деяких, звичайно, дуже важливих відділів, становитиме, можливо, тільки технічні труднощі. Так воно й було в дійсності; але тих труднощів, які мене чекали саме в цих найважливіших відділах цілого, я в той час зовсім не передбачав, так само як не передбачав і інших перешкод, які в такій мірі уповільнили підготовку книги.

Насамперед і найбільше заважала мені слабкість зору, що на протязі ряду років обмежувала до мінімуму мій робочий час для письмових занять, і ще й тепер дозволяє мені братися за перо при штучному освітленні лише зрідка. До цього долучились інші невідкладні справи: нові видання й переклади попередніх праць Маркса і моїх, отже перегляди, передмови, доповнення, часто неможливі без додаткових досліджень, і т. д. Насамперед слід згадати англійське видання першої книги, за текст якого кінець кінцем відповідаю я і яке через це забрало у мене багато часу. Хто хоч трохи стежив за величезним зростанням міжнародної соціалістичної літератури за останні десять років і особливо за числом перекладів попередніх праць Маркса і моїх, той погодиться зі мною, що я мав підстави радіти, що дуже обмежене число мов, на яких я міг бути корисний перекладачеві і, значить, повинен був не відмовлятися від перегляду його роботи. Але зростання літератури було тільки симптомом відповідного зростання самого міжнародного робітничого руху. А це накладало на мене нові обов'язки. З перших днів нашої громадської діяльності Марксові і мені припала чимала частина роботи щодо посередництва між національними рухами соціалістів і робітників різних країн; робота ця зростала відповідно до зростання всього руху. Але коли Маркс і в цій галузі основний тягар брав на себе, то після його смерті постійно

зростаючий обсяг роботи припадав на мене самого. Тим часом безпосередні зносини окремих національних робітничих партій між собою стали з того часу, і, на щастя, день у день все більше стають загальним правилом; незважаючи на це, до мене по допомогу все ще вдаються далеко частіше, ніж мені цього хотілося б, виходячи з інтересів моєї теоретичної роботи. Але хто, як я, понад п'ятдесят років брав активну участь у цьому русі, для того справи, що випливають звідси, є невідкладним обов'язком, який вимагає негайного виконання. Як у шістнадцятому столітті, так і в наш бурхливий час чисті теоретики у сфері суспільних інтересів зустрічаються тільки на боці реакції, і саме тому ці пани в дійсності зовсім не теоретики, а звичайні апологети цієї реакції.

Тому що я живу в Лондоні, ці партійні зносини здійснюються взимку головним чином листовно, а влітку — здебільшого особисто. Через це, а також через необхідність стежити за ходом руху в постійно зростаючій кількості країн і за ще більше зростаючою кількістю органів преси, я міг виконувати роботи, що не допускають ніякої перерви, тільки взимку, переважно в перші три місяці року. Коли людині перейшло за сімдесят років, мейнертівські асоціативні волокна мозку працюють з якоюсь непереборною повільністю; перерви у важкій теоретичній роботі переборюєш уже не так легко і не так швидко, як раніше. Тому виходило так, що роботу однієї зими, коли вона не була цілком доведена до кінця, доводилося наступної зими в значній частині виконувати заново; це і сталося якраз з найбільш важким п'ятим відділом.

Як побачить читач з дальшого викладу, робота по редагуванню цієї книги істотно відрізнялась від редагування другої книги. Для третьої книги був тільки один первісний начерк, до того ж з численними прогалинами. Як правило, початок кожного відділу був досить старанно опрацьований, навіть здебільшого відшліфований стилістично. Але чим далі, тим більш ескізним і неповним ставало опрацювання рукопису, тим більше було екскурсів з приводу побічних питань, які виникали в ході дослідження, причому робота по остаточному розташуванню матеріалу відкладалась на пізніший час, тим довшими і заплутанішими ставали частини тексту, в яких думки записувались *in statu nascendi**. У багатьох місцях почерк і виклад надто ясно показують вторгнення і поступовий розвиток тих викликаних надмірною працею приступів хвороби, які спочатку все більше й більше заважали авторові в його самостійній роботі і,

* — в процесі їх зародження. *Ред.*

нарешті, іноді робили її зовсім неможливою. І недивно. Між 1863 і 1867 рр. Маркс не тільки написав начорно дві останні книги «Капіталу», а першу книгу в готовому для друку вигляді, але ще виконав гігантську роботу, зв'язану з заснуванням і діяльністю Міжнародного Товариства Робітників. Але внаслідок цього вже в 1864 і 1865 рр. виявились серйозні ознаки тих розладів у здоров'ї Маркса, через які не він сам закінчив опрацювання II і III книг.

Моя робота почалася з того, що я продиктував увесь рукопис з оригіналу, який навіть я часто тільки ледве міг розібрати, і таким чином одержав легку для читання копію, що само по собі забрало вже досить багато часу. Лише після цього могла початися справжня редакція. Я обмежив її найнеобхіднішим: скрізь, де це допускала ясність, по можливості зберіг характер первісного тексту, навіть не закреслював окремих повторень там, де вони, як це звичайно буває у Маркса, кожного разу торкаються предмета з іншого боку або принаймні висвітлюють його в інших висловах. А в тих випадках, коли я робив зміни або доповнення чисто редакційного характеру або коли я змушений був опрацьовувати наведений Марксом фактичний матеріал і робити з нього власні, хоч і по можливості витримані в дусі Маркса, висновки, в таких випадках все місце взяте в прями дужки і позначене моїми ініціалами*. В моїх підрядкових примітках дужок подекуди немає; але там, де стоять мої ініціали, я відповідаю за всю примітку.

В рукопису,— як це само собою зрозуміло для першого начерку,— є численні вказівки на ті пункти, які пізніше мали бути розвинуті, причому ці обіцянки не в усіх випадках були виконані. Я зберіг їх, тому що вони дають уявлення про наміри автора відносно майбутньої розробки.

А тепер перейдемо до окремих питань.

Для першого відділу основним рукописом можна було скористатися лише з великими обмеженнями. На самому початку його вміщено всі математичні обчислення відношення між нормою додаткової вартості і нормою прибутку (що становить наш розділ III), тоді як предмет, викладений у нашому розділі I, розглядається тільки пізніше і мимохідь. В цьому разі стали у пригоді два початки переробки, кожний на 8 сторінок in folio**; але й вони не скрізь розроблені з належною зв'язністю. З них склався розділ I в його теперішньому вигляді. Розділ II взятий з основного рукопису. Для розділу III був цілий ряд незакінчених математичних обчислень, а також цілий, майже

* В цьому виданні прями дужки замінені фігурними. Ред.

** — форматом в $\frac{1}{2}$ друкованого аркуша. Ред.

закінчений зошит, що відноситься до семидесятих років і подає у рівняннях відношення норми додаткової вартості до норми прибутку. Мій друг Самюел Мур, який здійснив також більшу частину англійського перекладу першої книги, взявся опрацювати для мене цей зошит, до чого він як старий кембріджський математик був незрівнянно більш здатний. З його резюме я склав потім розділ III, користуючись для цього подекуди і основним рукописом. З розділу IV був тільки заголовок. Але оскільки розглядуване тут питання — вплив обороту на норму прибутку — має дуже важливе значення, то я розробив його сам, внаслідок чого весь цей розділ у тексті і взято в дужки. При цьому виявилось, що дана в розділі III формула норми прибутку, для того щоб стати загальнозначимою, в дійсності потребує деякої модифікації. Починаючи з п'ятого розділу, основний рукопис є єдиним джерелом для решти відділу, хоч тут також довелося зробити дуже багато перестановок і доповнень.

Для дальших трьох відділів, коли не говорити про стилістичну редакцію, я майже скрізь міг додержуватися оригіналу рукопису. Окремі його місця, які здебільшого стосуються впливу обороту, були опрацьовані відповідно до вставленого мною розділу IV; вони також взяті в дужки і позначені моїми ініціалами.

Головну трудність становив відділ V, в якому до того ж розглядається найскладніше питання всієї книги. І якраз тут під час роботи почався у Маркса один із згаданих тяжких приступів хвороби. Отже, це — не готовий начерк і навіть не схема, обриси якої треба було заповнити, а лише самий початок роботи, який нерідко являє собою невпорядковану купу записів, заміток, матеріалів у формі виписок. Спочатку я намагався закінчити цей відділ, як це мені до певної міри вдалося з першим відділом, заповнюючи прогалини і розробляючи лише намічені уривки, щоб відділ цей хоч приблизно являв собою те, що мав намір дати автор. Щонайменше тричі я робив таку спробу, але кожного разу безуспішно, і в марній витраті на це часу полягає головна причина затримки. Нарешті, я переконався, що так справа не піде. Мені довелося б переглянути всю обширну літературу в цій галузі, і кінець кінцем у мене вийшло б щось таке, що все ж не було б книгою Маркса. Мені не лишалось нічого іншого, як відмовитися від дальших спроб у цьому напрямі і по можливості обмежитись упорядкуванням того, що було, зробивши тільки найнеобхідніші доповнення. І таким чином весною 1893 р. я закінчив основну роботу над цим відділом.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.

Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von **Otto Meissner.**

1894.

ТИТУЛЬНА СТОРІНКА ПЕРШОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ
І ЧАСТИНИ III ТОМА «КАПІТАЛУ»

З окремих розділів розділи XXI—XXIV були в основному розроблені. Розділи XXV і XXVI потребували перевірки фактичного матеріалу і включення матеріалу, який був в інших місцях. Розділи XXVII і XXIX можна було майже цілком дати за рукописом; навпаки, текст розділу XXVIII довелося розташувати інакше. Але справжні труднощі почалися з XXX розділу. Починаючи звідси, доводилося належно впорядковувати не тільки фактичний матеріал, але й самий хід думок, який раз у раз переривався вставними реченнями, відступами і т. д. і потім розвивався далі в іншому місці, часто цілком побіжно. Таким чином XXX розділ склався шляхом перестановок і вилучень окремих уривків, які використовувались в іншому місці. XXXI розділ знов був розроблений у більш зв'язній формі. Але далі в рукопису йде великий відділ під заголовком «Плутанина», який являє собою самі тільки цитати з парламентських звітів про кризи 1847 і 1857 рр., в яких згруповані висловлювання двадцяти трьох осіб з ділового світу і економістів про гроші і капітал, про вплив золота, про надмірну спекуляцію та ін., подекуди з короткими коментаріями. Тут, у питаннях і відповідях, достатньо представлені майже всі поширені погляди того часу на відношення між грошима і капіталом, і Маркс хотів критично й сатирично розглянути «плутанину», яка виявляється при цьому, в питанні про те, що є на грошовому ринку грошима і що — капіталом. Після багатьох спроб я переконався, що впорядкування цього розділу неможливе; матеріал, особливо в тих випадках, коли він супроводиться коментаріями Маркса, я використав там, де це допускала логіка викладу.

Потім йде в досить упорядкованому вигляді те, що вміщене мною в розділі XXXII, але безпосередньо за цим — нова гора виписок з парламентських звітів про всілякі речі, які зачіпаються в цьому відділі, перемішана з більш-менш докладними або короткими зауваженнями автора. Наприкінці цитати й коментарії все більше концентруються навколо питання про рух грошового металу і коливання вексельного курсу і закінчуються знову всілякими додатковими зауваженнями. Навпаки, розділ «Докапіталістичні відносини» (XXXVI) був цілком розроблений.

З усього цього матеріалу, починаючи з «Плутанини», оскільки він уже не був вміщений раніше, я склав розділи XXXIII—XXXV. Звичайно, не обійшлося без значних вставок з мого боку для встановлення зв'язку. Оскільки ці вставки не чисто формального характеру, вони прямо позначені як мої. Таким чином мені, нарешті, вдалося включити в текст *всі* висловлювання автора, що хоч би в якійсь мірі стосувалися до справи; нічого

не було випущено, крім незначної частини виписок, де або тільки повторювалось те, що вже було наведене в якому-небудь іншому місці, або ж зачіпалися пункти, які в рукопису докладно не розглядаються.

Відділ про земельну ренту був розроблений значно повніше, хоч і він далеко не впорядкований, як це видно вже з того, що в розділі XLIII (в рукопису сáмий кінець відділу про ренту) Маркс визнав за потрібне подати коротко загальний план усього відділу. При виданні цей план був тим більш до речі, оскільки рукопис починається розділом XXXVII, за яким ідуть розділи XLV—XLVII і тільки після того — розділи XXXVIII—XLIV. Найбільше довелось попрацювати над таблицями диференціальної ренти II в зв'язку з тим, що в розділі XLIII зовсім не був досліджений третій випадок цього виду ренти, який треба було тут розглянути.

Для цього відділу про земельну ренту Маркс у семидесятих роках взявся до цілком нових спеціальних досліджень. Протягом кількох років він вивчав в оригіналах статистичні довідники та інші публікації про земельну власність, які стали в Росії неминучими після «реформи» 1861 р.; їх передали в його розпорядження в бажаній повноті його російські друзі, і він робив з них виписки¹ і збирався скористуватися ними при новій переробці цього відділу. Завдяки різноманітності форм земельної власності і експлуатації сільськогосподарських виробників в Росії у відділі про земельну ренту Росія мала відігравати таку саму роль, яку відіграла Англія в книзі I при дослідженні промислової найманої праці. На жаль, Марксу не вдалося здійснити цей план.

Нарешті, сьомий відділ був закінчений в рукопису, але тільки як перший начерк, окремі частини тексту якого доводилося розчленовувати для того, щоб зробити їх придатними для друку. З останнього розділу був тільки початок. Тут треба було розглянути відповідні трьом головним формам доходу — земельній ренті, прибуткові і заробітній платі — три великі класи розвинутого капіталістичного суспільства: земельних власників, капіталістів і найманих робітників і неминучого супутника їх існування — класову боротьбу як реальний продукт капіталістичного періоду. Подібні підсумкові узагальнення Маркс звичайно відкладав до остаточної редакції, незадовго до друкування, причому найновіші історичні події з незмінною закономірністю доставляли найактуальніший ілюстративний матеріал для його теоретичних положень.

Цитат і ілюстрацій тут, як і в II книзі, значно менше, ніж у першій. Цитати з книги I наводяться з посиланням на сторін-

ки 2-го і 3-го видань *. Там, де в рукопису є посилання на теоретичні міркування попередніх економістів, здебільшого наводяться тільки ім'я, а саму цитату передбачалось навести при остаточному опрацюванні. Звичайно, мені все це так і довелося залишити. З парламентських звітів використані тільки чотири, але вони використані досить широко. Ці звіти такі:

1) Reports from Committees (of the House of Commons), vol. VIII, Commercial Distress; vol. II, part I, 1847—48. Minutes of Evidence.— Цитовані як Commercial Distress, 1847—48.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (тому що в 1848 р. його вважали надто компрометуючим). — Цитується як С. D. 1848—1857².

3) Report on Banc Acts, 1857.— Те ж 1858.— Звіти комісії палати громад про вплив банківських актів 1844 і 1845 років. З показаннями свідків.— Цитується як В. А. (іноді також В. С.) 1857, відповідно 1858 років³.

До четвертої книги — про історію теорій додаткової вартості⁴ — я візьмуся, як тільки це буде для мене хоч в якійсь мірі можливим.

У передмові до другого тома «Капіталу» я повинен був порухатися з тими панями, які на той час зчинили великий галас, бажаючи знайти «в Родбертусі таємне джерело теорії Маркса і його незрівнянного попередника». Я дав їм нагоду показати, «що спроможна дати політична економія Родбертуса»; я просив їх показати, «яким чином може і повинна утворитись однакова середня норма прибутку не тільки без порушення закону вартості, але якраз на його основі». Ті самі пани, що тоді, виходячи з суб'єктивних або об'єктивних, як правило, яких завгодно, тільки не наукових, міркувань, проголошували доброго Родбертуса економічною зіркою першої величини, всі без винятку не дали ніякої відповіді. Навпаки, інші люди визнали, що цією проблемою варто зайнятися.

У своїй критиці II тома («Conrads Jahrbücher»⁵, XI, 1885, S. 452—465) професор В. Лексіс порушив це питання, хоч і не захотів дати прямого розв'язання. Він говорить:

«Розв'язання цієї суперечності» (між законом вартості Рікардо — Маркса і однаковою середньою нормою прибутку) «неможливе, якщо розглядати різні види товарів окремо і якщо їх вартість повинна дорівнювати їх мінувій вартості, а ця остання дорівнює або пропорціональна їх ціні».

* В цьому томі вони наводяться за 4-м німецьким виданням з посиланням на відповідні сторінки 23 тома цього видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Ред.

Як вважає Лексіс, це можливе тільки тоді, коли

«відмовитись від вимірювання вартості працею для окремих видів товару і мати на увазі лише товарну продукцію *в цілому* та її розподіл між цілими класами капіталістів і робітників... З сукупного продукту робітничий клас одержує тільки певну частину... Інша частина, що дістається класові капіталістів, становить додатковий продукт у марксовому розумінні слова, а тому і... додаткову вартість. Потім члени класу капіталістів розподіляють між собою цю сукупну додаткову вартість *не* відповідно до числа зайнятих ними робітників, а пропорціонально величині капіталу, що його представляє кожен з них, причому земля також враховується як капітальна вартість».

Ідеальні вартості Маркса, що визначаються одиницями праці, втіленої в товарах, не відповідають цінам, але можуть

«розглядатися як вихідний пункт зміщення, що приводить до дійсних цін. Останні зумовлюються тим, що рівні капітали вимагають рівновеликих прибутків».

Внаслідок цього деякі капіталісти одержуватимуть за свої товари ціну вищу, а інші ціну нижчу, ніж ідеальна вартість цих товарів.

«Але оскільки втрати і прибавки в додатковій вартості взаємно погащуються в межах класу капіталістів, то в цілому величина додаткової вартості є така сама, як коли б усі ціни були пропорціональні ідеальним вартостям товарів».

Як ми бачимо, питання тут далеко не розв'язане, але, хоч розпливчато і поверхово, загалом все ж *поставлене* правильно. А це дійсно більше, ніж ми можемо чекати від будь-кого, хто, як цей автор, з гордістю називає себе «вульгарним економістом»; це просто дивно, коли порівняти з тим, що дали інші вульгарні економісти і про що мова буде пізніше. Правда, вульгарна політична економія Лексіса особливого роду. Він говорить, що дохід на капітал, звичайно, *можна* вивести за способом Маркса, але ніщо не *зобов'язує* до такого розуміння. Навпаки, вульгарна політична економія має свій спосіб пояснення принаймні більш прийнятний:

«Капіталістичні продавці, виробник сировини, фабрикант, оптовий торговець, роздрібний торговець — одержують дохід від своїх підприємств внаслідок того, що кожний з них продає дорожче, ніж купує, отже випує на якийсь процент витрати виробництва свого товару. Тільки робітник не може зробити такої надбавки до вартості; через своє несприятливе становище у відношенні до капіталіста він змушений продавати свою працю по ціні, якої вона коштує йому самому, а саме за необхідні засоби існування... таким чином ці надбавки до ціни у відношенні до купуючих найманців робітників зберігають своє повне значення і зумовлюють перелів певної частини вартості сукупного продукту в руки класу капіталістів».

Не треба великого напруження мислі, щоб переконатися, що це «вульгарно-економічне» пояснення прибутку на капітал практично веде до такого ж результату, як і теорія додаткової вартості Маркса; що, з точки зору Лексіса, робітники перебувають цілком у такому самому «несприятливому становищі», як і за Марксом; що вони цілком так само одурені, бо кожний неробітник може продавати вище ціни, а робітник не може; і що на основі цієї теорії може бути побудована принаймні така ж поверхова система вульгарного соціалізму, яка створена тут, в Англії, на основі теорії споживної вартості і граничної корисності Джевонса — Менгера⁶. Я навіть думаю, що, коли б панові Джорджу Бернарду Шоу була відома ця теорія прибутку, він був би здатний ухопитися за неї обома руками, дати відставку Джевонсу та Карлу Менгеру і на цьому камені знову спорудити фабіанську церкву майбутнього.

Але в дійсності ця теорія — тільки парафраза теорії Маркса. Звідки ж беруться всі надбавки до ціни? З «сукупного продукту» робітників. І саме внаслідок того, що товар «праця», або, як говорить Маркс, товар робоча сила повинен продаватися нижче його ціни. Бо коли спільна властивість усіх товарів полягає в тому, що їх можна продавати дорожче витрат виробництва, і коли праця становить єдиний виняток з цього і завжди продається лише по витратах виробництва, то вона продається якраз нижче тієї ціни, яка є загальним правилом у цьому вульгарно-економічному світі. Додатковий прибуток, що дістається внаслідок цього капіталістові, відповідно класові капіталістів, саме в тому й полягає і кінець кінцем тільки тому і може бути одержаний, що робітник, відтворивши заміщення ціни своєї праці, повинен ще зверх того виробляти продукт, за який він не одержує плати.— додатковий продукт, продукт неоплаченої праці, додаткову вартість. Лексіс — людина надзвичайно обережна у виборі висловів. Він ніде не говорить прямо, що вищенаведене розуміння — його власне; але коли це так, то цілком ясно, що ми маємо тут справу не з одним з тих звичайних вульгарних економістів, про яких він сам говорить, що кожен з них в очах Маркса «в кращому разі тільки безнадійно слабоумний», а з марксистом, який переодягся в костюм вульгарного економіста. Чи сталося таке переодягання навмисно, чи ненавмисно, це психологічне питання нас тут не цікавить. Той, хто захотів би з'ясувати це, може, дослідити також, як стало можливим, що така безперечно розумна людина, як Лексіс, якийсь час могла захищати таку нісенітницю, як біметалізм⁷.

Перший, хто дійсно спробував дати відповідь на питання, був д-р *Конрад Шмідт* у праці: «Die Durchschnittsprofitrate

auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes». Stuttgart, Dietz, 1889. Шмідт намагається узгодити деталі утворення ринкової ціни як із законом вартості, так і з середньою нормою прибутку. Промисловий капіталіст одержує в своєму продукті, по-перше, заміщення авансованого ним капіталу, по-друге, додатковий продукт, за який він нічого не заплатив. Але щоб одержати цей додатковий продукт, він повинен авансувати свій капітал на виробництво, тобто він повинен застосувати певну кількість уречевленої праці, щоб мати можливість привласнити цей додатковий продукт. Отже, для капіталіста цей авансований ним капітал є кількість уречевленої праці, суспільно необхідна для того, щоб забезпечити йому цей додатковий продукт. Це стосується і до всякого іншого промислового капіталіста. А оскільки по закону вартості продукти обмінюються один на одного пропорціонально праці, суспільно необхідній для їх виробництва, і оскільки для капіталіста працею, необхідною для виготовлення його додаткового продукту, є якраз минула праця, нагромаджена в його капіталі, то з цього випливає, що додаткові продукти обмінюються пропорціонально капіталам, потрібним на їх виробництво, а не пропорціонально дійсно втіленим в них праці. Отже, частка, що припадає на кожну одиницю капіталу, дорівнює сумі всієї виробленої додаткової вартості, поділеній на суму вжитих на це капіталів. Тому рівновеликі капітали за рівні відрізки часу приносять рівний прибуток, і це відбувається таким чином, що обчислені так витрати виробництва додаткового продукту, тобто середній прибуток, додаються до витрат виробництва оплаченого продукту, і по цій підвищеній ціні продається і те і друге, і оплачений і неоплачений продукт. Встановлюється середня норма прибутку, хоч, як думає Шмідт, середні ціни окремих товарів визначаються по закону вартості.

Конструкція надзвичайно дотепна, вона цілком на гегелівський зразок і має те спільне з більшою частиною гегелівського, що вона неправильна. Коли закон вартості повинен мати *безпосереднє* значення і для середніх цін, то і додатковий продукт і продукт оплачений — у цьому відношенні між ними немає різниці — повинні продаватися відповідно до суспільно необхідної праці, потрібної для їх виготовлення і витраченої на це. Закон вартості з самого початку спрямований проти погляду, який виник з капіталістичного способу уявлення, нібито нагромаджена минула праця, з якої складається капітал, не тільки є певна сума готової вартості, але як фактор виробництва і утворення прибутку має властивість створювати вартість, отже є джерело більшої вартості, ніж та, яку вона має сама;

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА
ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

1896

Титульна сторінка першого російського видання
III тома «Капіталу»

закон вартості твердо встановлює, що таку властивість має тільки жива праця. Що капіталісти залежно від величини своїх капіталів сподіваються пропорціонально рівного прибутку, отже, дивляться на авансовані ними капітали як на свого роду витрати виробництва їхнього прибутку, це відомо. Але коли Шмідт користується таким уявленням, щоб з його допомогою привести у відповідність із законом вартості ціни, обчислені на основі середньої норми прибутку, то він таким чином скасовує самий закон вартості, приєднуючи до нього як співвизначальний фактор уявлення, яке цілком суперечить цьому закону.

Або нагромаджена праця поряд з живою працею створює вартість. В такому разі закон вартості недійсний.

Або вона не створює вартості. Тоді доводи Шмідта несумісні з законом вартості.

Шмідт відійшов від правильного шляху в момент, коли він був уже дуже близько до розв'язання завдання, бо він думав, що треба що б то не стало знайти математичну формулу, яка дала б можливість показати відповідність середньої ціни кожного окремого товару до закону вартості. Але коли тут, будучи зовсім близько до мети, він пішов хибним шляхом, то решта змісту брошури показує, з яким розумінням він зробив з обох перших книг «Капіталу» далші висновки. Йому належить честь самостійного відкриття правильного пояснення до того часу непоясненої тенденції норми прибутку до зниження,— пояснення, даного Марксом у третьому відділі третьої книги; йому належить також заслуга виведення торгового прибутку з промислової додаткової вартості і цілий ряд зауважень про процент і земельну ренту, в яких ним передхоплені речі, розвинуті Марксом у четвертому і п'ятому відділах третьої книги.

В одній пізнішій праці («Neue Zeit», №№ 3 і 4, 1892—1893) Шмідт намагається прийти до розв'язання іншим шляхом. Цей шлях зводиться до того, що середню норму прибутку встановлює конкуренція, оскільки вона змушує капітал переливатися з галузей виробництва з недостатнім прибутком в інші галузі, де одержується надлишковий прибуток. Що конкуренція — велика зрівняльниця прибутків, це не новина. Але Шмідт намагається показати, що це нівелювання прибутків тотожне з зведенням продажної ціни товарів, вироблених у надлишковій кількості, до такої вартісної міри, яку суспільство може заплатити за них згідно з законом вартості. Чому і це не могло привести до мети, досить видно з роз'яснень Маркса в самій книзі.

Після Шмідта до проблеми взявся П. Фіреман («*Conrads Jahrbücher*», dritte Folge, III, S. 793). Я не спиняюсь на його зауваженнях про інші сторони викладу у Маркса. Вони ґрунтуються на непорозумінні, нібито Маркс дає визначення там, де він в дійсності розвиває, і на нерозумінні того, що у Маркса взагалі довелося б пошукати готових і раз назавжди придатних визначень. Адже само собою розуміється, що, коли речі та їх взаємні відношення розглядаються не як постійні, а як такі, що перебувають у процесі змін, то і їх мислені відбитки, поняття, теж зазнають зміни і перетворення; їх не втискають у закостенілі визначення, а розглядають в їх історичному, відповідно логічному, процесі утворення. Після цього стане, звичайно, ясно, чому Маркс на початку першої книги, де він виходить з простого товарного виробництва, яке є для нього історичною передумовою, щоб потім у дальшому викладі перейти від цього базису до капіталу,— чому він при цьому починає саме з простого товару, а не з форми, логічно й історично вторинної, не з товару, уже капіталістично модифікованого; цього Фіреман, звичайно, ніяк не може зрозуміти. Ці та інші другорядні обставини, які могли б дати привід ще до деяких заперечень, ми вважаємо за краще лишити осторонь і переходимо прямо до суті справи. Тоді як теорія учить Фіремана, що додаткова вартість при даній нормі додаткової вартості пропорціональна числу застосованих робочих сил, досвід показує йому, що при даній середній нормі прибутку прибуток пропорціональний величині всього вкладеного капіталу. Фіреман пояснює це тим, що прибуток — явище лише умовне (для нього це означає: належне певній суспільній формації, разом з нею існуюче і зникаюче); його існування зв'язане тільки з капіталом; останній, коли він досить сильний для того, щоб забезпечити собі прибуток, внаслідок конкуренції змушений обмежитись одержанням норми прибутку, рівної для всіх капіталів. Без рівної норми прибутку капіталістичне виробництво було б просто неможливе; ця форма виробництва передбачає, що для кожного окремого капіталіста маса прибутку при даній нормі прибутку може залежати тільки від величини його капіталу. З другого боку, прибуток складається з додаткової вартості, з неоплаченої праці. Яким же чином відбувається при цьому перетворення додаткової вартості, величина якої визначається експлуатацією праці, в прибуток, величина якого визначається величиною потрібного для цього капіталу?

«Просто таким чином, що в усіх галузях виробництва, де відношення між... постійним і змінним капіталом найбільше, товари продаються вище їх вартості, а це означає також, що в тих галузях виробництва, де відно-

шення постійного капіталу до змінного капіталу = $c : v$ найменше, товари продаються нижче їх вартості, і що тільки там, де відношення $c : v$ являє собою певну середню величину, товари відчужуються по їх справжній вартості... Чи є цей незбіг окремих цін з їх відповідними вартостями спростуванням принципу вартості? Аж ніяк. Бо завдяки тому, що ціни одних товарів піднімаються вище вартості в такій же мірі, в якій ціни інших товарів падають нижче їх вартості, загальна сума цін лишається рівною загальній сумі вартостей... кінець кінцем цей незбіг усувається». Такий незбіг являє собою «збурення»; «але в точних науках збурення, яке можна передбачити, звичайно ніколи не розглядається як спростування певного закону» [стор. 806, 808].

Порівняйте з цим відповідні місця розділу IX і ви побачите, що Фіреман дійсно зачепив тут вирішальний пункт. Але скільки посередніх ланок потрібно було б Фіреману ще і після цього відкриття, щоб виробити повне і ясне розв'язання проблеми,— це показує незаслужено холодний прийом, який мала його така значна стаття. Хоч як багато людей цікавилось цією проблемою, всі вони ще боялися на ній опекується. І це пояснюється не тільки недосконалою формою, в яку Фіреман прибрав своє відкриття, але й безперечними недоліками як його розуміння викладу у Маркса, так і його власної загальної критики цього викладу, основаної на такому розумінні.

Якщо трапляється наука осоромиться на чомусь важкому, то за паном професором *Юліусом Вольфом* з Цюріха діло ніколи не стане. Вся проблема, оповідає він нам («*Conrads Jahrbücher*», dritte Folge, II, 1891, S. 352 und ff.), розв'язується з допомогою відносної додаткової вартості. Виробництво відносної додаткової вартості ґрунтується на збільшенні постійного капіталу порівняно з змінним.

«Приріст постійного капіталу передбачає приріст продуктивної сили робітників. Але оскільки цей приріст продуктивної сили (шляхом здешевлення життєвих засобів) веде за собою приріст додаткової вартості, то встановлюється пряме відношення між зростанням додаткової вартості і зростанням частки постійного капіталу в сукупному капіталі. Збільшення постійного капіталу свідчить про збільшення продуктивної сили праці. Тому при незмінній величині змінного капіталу і зростаючому постійному капіталі додаткова вартість повинна зростати, як говорить Маркс. Ось яке питання було нам поставлене» [стор. 358].

Правда, Маркс в сотні місць першої книги говорить прямо протилежне; правда, твердження, нібито за Марксом при зменшуваному змінному капіталі відносна додаткова вартість зростає прямо пропорціонально зростанню постійного капіталу, таке дивовижне, що для нього важко підшукати парламентський вираз; правда, пан Юліус Вольф кожним рядком доводить, що він ні відносно, ні абсолютно нічого не зрозумів

ні в абсолютній, ні у відносній додатковій вартості; правда, він сам говорить:

«На перший погляд здається, що тут перебуваєш дійсно в колі нісенітниць» [стор. 361],

що, до речі кажучи, є єдине правильне зауваження в усій його статті. Та що ж з того? Пан Юліус Вольф такий гордий своїм геніальним відкриттям, що не може утриматися, щоб не вихвалити за це посмертно Маркса і цю свою власну непомірну дурницю не видати за

«новий доказ тієї прозорливості і далекоглядності, з якою накреслена його (Маркса) критична система капіталістичної економіки!»!

Далі ще краще: пан Вольф говорить:

«Рікардо висунув два положення. По-перше: рівні затрати капіталу — рівна додаткова вартість (прибуток), по-друге: рівні затрати праці — рівна (щодо маси) додаткова вартість. І питання полягало тоді в тому, як одно узгоджується з другим. Однак Маркс не визнавав такої постановки питання. Він безсумнівно показав (у третій книзі), що друге твердження не є безумовний наслідок закону вартості, що воно навіть суперечить його законові вартості і, значить... повинно бути прямо відкинуто» [стор. 366].

І потім він досліджує, хто з нас двох помилявся, я чи Маркс. Що він сам помиляється, про це він, звичайно, не думає.

Коли б я захотів сказати хоч би одно слово з приводу цього прекрасного місця, це значило б образити моїх читачів і не зрозуміти всієї комічності становища. Я додам до цього тільки ось що: з такою ж сміливістю, з якою він уже тоді міг сказати, що «Маркс у третьому томі без сумніву показав», він користується нагодою, щоб розповісти професорську плітку про те, нібито вищезгадана праця Конрада Шмідта «прямо інспірована Енгельсом» [стор. 366]. Пане Юліус Вольф! В тому світі, в якому живете і дієте ви, може, і прийнято, що людина, яка публічно ставить перед іншими проблему, нишком відкриває її розв'язання своїм особистим друзям. Що ви на це здатні, я вам охоче вірю. Що до таких негідних вчинків не доводиться опускати в тому світі, де живу я, доведе вам ця передмова.

Тільки-но Маркс помер, як пан *Акілле Лорія* поспішив опублікувати статтю про нього в «*Nuova Antologia*» (квітень 1883 рік)⁸; спочатку це біографія, переповнена брехливими даними, потім критика громадської, політичної і літературної діяльності. Матеріалістичне розуміння історії Маркса тут сфальсифіковане і перекручене з таким апломбом, який дозволяє угадати велику мету. І ця мета була досягнута: в 1886 р.

той самий пан Лорія видав книгу: «La teoria economica della costituzione politica», в якій він провістив здивованим сучасникам як своє власне відкриття історичну теорію Маркса, так ґрунтовно і так навмисно перекручену ним у 1883 році. Звичайно, теорію Маркса він звів тут до досить філістерського рівня; історичні ілюстрації і приклади також рясніють помилками, непростими і для школяра четвертого класу; але яке йому діло до всього цього? Відкриття того, що політичні умови і події завжди і скрізь знаходять своє пояснення у відповідних економічних умовах, було зроблене, як доведено згаданою книгою, зовсім не Марксом у 1845 р., а паном Лорія в 1886 році. Принаймні він щасливо запевнив у цьому своїх співвітчизників, а з того часу, як його книга з'явилася на французькій мові,— і деяких французів, і може тепер чванитися в Італії як автор нової епохальної історичної теорії, поки тамтешні соціалісти не знайдуть часу повискубувати у *illustre** Лорія крадені павині пера.

Але це тільки один маленький зразок прийомів пана Лорія. Він запевняє нас, що всі теорії Маркса ґрунтуються на *свідомому* софізмі (*un consaputo sofisma*); що Маркс не спинявся перед паралогізмами навіть у тих випадках, коли він сам *розпізнавав їх як такі* (*sapendoli tali*) і т. д. І після того, як він у цілому ряді подібних пошлх вигадок розповів своїм читачам усе потрібне для того, щоб вони побачили в Марксі кар'єриста à la Лорія, який досягає своїх мізерних результатів з допомогою таких же мізерних, негідних шарлатанських прийомів, якими користується наш падуанський професор, він може тепер відкрити їм важливу тасмницю, а разом з тим і нас приводить назад до норми прибутку.

Пан Лорія говорить: за Марксом маса додаткової вартості (яку пан Лорія ототожнює тут з прибутком), виробленої в капіталістичному промисловому підприємстві, залежить від застосованого в ньому змінного капіталу, тому що постійний капітал не приносить ніякого прибутку. Але це суперечить дійсності, тому що на практиці прибуток залежить не від змінного капіталу, а від сукупного капіталу. І Маркс сам бачить це (I, розд. XI⁹) і погоджується, що факти начебто суперечать його теорії. Як же розв'язує він цю суперечність? Він відсилав своїх читачів до дальшого тома, який ще не з'явився. Про цей том Лорія вже раніше говорив *своїм* читачам, що він не вірить тому, щоб Маркс хоча б одну мить думав написати його, і тепер він з тріумфом покликає:

* — знаменитого. *Ред.*

«Отже, я справедливо твердив, що цей другий том, яким Маркс завжди загрожує своїм противникам і який, однак, ніколи не з'явиться, що цей том, дуже ймовірно, був хитромудрим вивертом, якого Маркс вживав у тих випадках, коли у нього не вистачало наукових аргументів (un ingegnoso spediante ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)».

І хто і тепер ще не переконався, що Маркс стоїть на такому ж рівні наукового шарлатанства, як illustre Лорія, того вже нічим не виправиш.

Отже, ось про що ми дізналися: на думку пана Лорія, теорія додаткової вартості Маркса абсолютно несумісна з фактом загальної рівної норми прибутку. Та ось з'явилась друга книга і разом з тим публічно поставлене мною питання якраз про цей самий пункт¹⁰. Якби пан Лорія був одним з нас, несміливих німців, він трохи збентежився б. Але він — сміливий житель півдня, він походить з країни з жарким кліматом, де, як він твердить, безсоромність* є до певної міри природною умовою. Питання про норму прибутку поставлено публічно. Пан Лорія публічно оголосив його нерозв'язним. І саме тому він тепер перевершить самого себе, розв'язавши його публічно.

Таке чудо сталося в «Conrads Jahrbücher», neue Folge, Bd. XX [1890], S. 272 und ff., у статті про вищезгадану працю Конрада Шмідта. Після того як він дізнався від Шмідта, як утворюється торговий прибуток, йому відразу все стало ясно.

«Через те що визначення вартості робочим часом дає перевагу тим капіталістам, які вкладають більшу частину свого капіталу в заробітну плату, то непродуктивний» (слід сказати — торговий) «капітал може примусити цих капіталістів, що користуються перевагою, платити йому вищий процент» (слід сказати — прибуток) «і створити рівність між окремими промисловими капіталістами... Так, наприклад, якщо промислові капіталісти *A*, *B*, *C* вживають на виробництво по 100 робочих днів кожен і постійного капіталу відповідно 0, 100 і 200, а заробітна плата за 100 робочих днів містить у собі 50 робочих днів, то кожний капіталіст одержує додаткову вартість у 50 робочих днів, а норма прибутку становить 100% для першого, 33,3% для другого і 20% для третього капіталіста. Але якщо четвертий капіталіст *D* нагромаджує непродуктивний капітал в 300, який претендує на одержання від капіталіста *A* процента» (прибутку) «вартістю в 40 робочих днів і від капіталіста *B* — процента вартістю в 20 робочих днів, то норма прибутку капіталістів *A* і *B* знизиться до 20%, як у *C*, а капіталіст *D* з капіталом у 300 одержить прибуток у 60, тобто норму прибутку в 20%, як і решта капіталістів».

З такою різкою спритністю, в одну мить, illustre Лорія розв'язав те саме питання, яке він десять років тому оголосив нерозв'язним. На жаль, він не відкрив нам таємниці, звідки «непродуктивний капітал» бере силу для того, щоб не тільки

* Гра слів: «Unverfrorenheit» означає «безсоромність» і «здатність не замерзати». Ред.

відібрати у промисловців цей їх добавочний прибуток, який перевищує середню норму прибутку, але і вдержати його у своїй кишені цілком так само, як земельний власник кладе собі в кишеню у вигляді земельної ренти добавочний прибуток орендаря. Справді-бо, при цьому купці стягали б з промисловців данину, цілком аналогічну земельній ренті, і таким способом установлювали б середню норму прибутку. Звичайно, торговий капітал, як це досить відомо кожному, дуже істотний фактор в установленні загальної норми прибутку. Але тільки літературний авантюрист, який в глибині душі плює на всю політичну економію, може дозволити собі твердити, що торговий капітал має чарівну силу поглинати всю надлишкову додаткову вартість, яка перевищує загальну норму прибутку, до того ж поглинати раніше, ніж остання встановлена, і перетворювати її в земельну ренту для себе самого, причому для цього йому не потрібна ніяка земельна власність. Не менш дивним є твердження, нібито торговий капітал завжди знаходить тих промисловців, додаткова вартість яких якраз досягає лише середньої норми прибутку, і що він вважає за честь для себе до певної міри полегшити долю цих нещасних жертв закону вартості Маркса, продаючи їх продукти даром, навіть без усяких комісійних винагород. Яким треба бути шарлатаном, щоб увявити собі, нібито Маркс мав потребу в таких жалюгідних фокусах!

Але в повному блиску своєї слави наш illustre Лорія виступає тільки тоді, коли ми порівнюємо його з його північними конкурентами, наприклад з паном Юліусом Вольфом, який теж відомий не з учорашнього дня. Яким дрібним брехуном здається Вольф поруч з італійцем навіть у своїй товстій книзі «Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung»! Який безпорадний, я мало навіть не сказав який скромний, він у порівнянні з тією благородною сміливістю, з якою маестро видає за щось само собою зрозуміле, що Маркс не більше і не менше, а такий же, як і всі інші люди, що він цілком такий самий свідомий софіст, паралогіст, хвалько і шарлатан, як сам пан Лорія, що Маркс кожного разу, коли потрапляє в скрутне становище, обіцяє публіці дати закінчення своєї теорії в наступному томі, якого він, як це йому самому дуже добре відомо, і не може і не збирається випустити! Безмежна відвага, що поєднується з надзвичайною спритністю і вмінням виходити з найбільш неймовірних ситуацій, героїчна байдужість до одержаних стусанів, нестримно пavidке привласнювання чужих праць, настирливе шарлатанство реклами, організація успіху з допомогою галасу друзів,— хто може зрівнятися з ним в усьому цьому?

Італія — країна класичного. З того великого часу, коли там зійшла зоря сучасного світу, ця країна виростила величні характери недосяжної класичної досконалості, від Данте до Гарібальді. Але часи приниження і чужоземного панування залишили їй і інші класичні характери, серед них два особливо рельєфні типи: Сганареля і Дулькамару¹¹. Класична єдність обох втілилась, як ми бачимо, в нашому illustre Лорія.

На закінчення я повинен повести своїх читачів за океан. У Нью-Йорку пан доктр медичини *Георг Штібелінг* також знайшов розв'язання завдання, і до того ж надзвичайно просте. Настільки просте, що ні одна людина ні по той, ні по цей бік океану не захотіла визнати його, внаслідок чого він страшенно розгнівався і в безконечному ряді брошур та газетних статей по обидва боки океану гірко скаржився на таку несправедливість. Хоч у «*Neue Zeit*» йому сказали¹², що все його розв'язання ґрунтується на помилці в обчисленнях, але це не могло його стурбувати. Маркс, мовляв, теж робив помилки в обчисленнях, однак у багатьох речах був правий. Отже, подивимось на розв'язання Штібелінга.

«Я беру дві фабрики, які працюють однакою час з однакою капіталом, але при різному відношенні постійного і змінного капіталу. Всього капітал $(c + v)$ я приймаю $= y$ і позначаю різницю у відношенні постійного до змінного капіталу через x . Для фабрики I $y = c + v$; для фабрики II $y = (c - x) + (v + x)$. Отже, норма додаткової вартості для фабрики I $= \frac{m}{v}$, а для фабрики II $= \frac{m}{v + x}$. Прибутком (p) я називаю сукупну додаткову вартість (m), на яку збільшується сукупний капітал y , або $c + v$, протягом даного часу; отже, $p = m$. Тому норма прибутку для фабрики I $= \frac{p}{y}$, або $\frac{m}{c + v}$, і цілком так само для фабрики II $= \frac{p}{y}$, або $\frac{m}{(c - x) + (v + x)}$, тобто цілком так само $= \frac{m}{c + v}$. Отже, проблема розв'язується таким чином, що на основі закону вартості при живанні однакою капіталу і однакою часу, але неоднакових кількостей живої праці, рівна середня норма прибутку походить від зміни норми додаткової вартості» (G. C. Stiebeling. «Das Werthgesetz und die Profitrate». New = York [1890, S. 1]).

Хоч яке прекрасне, хоч яке ясне вищенаведене обчислення, проте ми змушені поставити панові д-ру Штібелінгу *одну* питання: звідки він знає, що сума додаткової вартості, яку виробляє фабрика I, цілком дорівнює сумі додаткової вартості, виробленої на фабриці II? Про c , v , y і x , отже, про всі інші фактори підрахунку, він нам прямо говорить, що вони однакою величини для обох фабрик, але про m ні слова. Але з того, що він алгебраїчно позначає обидві згадувані тут кількості додат-

кової вартості через m , це аж ніяк не впливає. Навпаки, це є саме те, що повинно бути доведене, бо p . Штібелінг без всяких околичностей і прибуток p ототожнює з додатковою вартістю. Тут можливі тільки два випадки: або обидва m рівні, кожна фабрика виробляє однакові кількості додаткової вартості, отже при однаковому загальному капіталі — і однакову кількість прибутку, а в такому разі p . Штібелінг уже наперед припускає те, що він повинен ще довести; або ж одна фабрика виробляє більшу суму додаткової вартості, ніж друга, і в такому разі весь його розрахунок розбивається.

Пан Штібелінг не пошкодував ні праці, ні засобів для того, щоб нагромадити на цій своїй помилці в розрахунку цілу купу обчислень і піднести їх публіці. Я можу дати йому заспокійливе запевнення, що майже всі вони однаково невірні і що там, де вони як виняток правильні, вони доводять щось зовсім інше, ніж те, що він хоче довести. Так, порівнюючи дані американських пензів 1870 і 1880 рр., він вказує на фактичне зниження норми прибутку, але пояснює це цілком помилково і гадає, що теорія Маркса про завжди незмінну, нерухому норму прибутку повинна бути виправлена на основі практики. Та ось з третього відділу пропонованої до уваги читачів третьої книги випливає, що ця приписувана Марксові «нерухома норма прибутку» — чиста вигадка і що тенденція норми прибутку до зниження ґрунтується на причинах, діаметрально протилежних тим, які наводить д-р Штібелінг. У пана д-ра Штібелінга наміри безперечно добрі, але, коли хочеш займатись науковими питаннями, треба насамперед навчитися читати твори, якими хочеш скористуватися, так, як їх написав автор, і насамперед не вичитувати з них того, чого в них немає.

Результат усього дослідження: і щодо поставленого питання, то знов-таки дещо зроблене тільки школою Маркса. Фіреман і Конрад Шмідт, читаючи цю третю книгу, можуть бути цілком задоволені кожний своєю частиною їх власних праць.

Ф. Енгельс

Лондон, 4 жовтня 1894 р.

КНИГА ТРЕТЯ

**ПРОЦЕС
КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА,
ВЗЯТИЙ В ЦІЛОМУ**

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПРИБУТОК І НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В НОРМУ ПРИБУТКУ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І ПРИБУТОК

У першій книзі були досліджені ті явища, які подає капіталістичний *процес виробництва*, взятий сам по собі як безпосередній процес виробництва, причому залишались осторонь усі вторинні впливи чужих йому обставин. Але цим безпосереднім процесом виробництва ще не вичерпується життєвий шлях капіталу. В дійсному світі він доповнюється *процесом обігу*, який став предметом дослідження другої книги. Там, — саме в третьому відділі, при розгляді процесу обігу як опосереднення суспільного процесу відтворення, — виявилось, що капіталістичний процес виробництва, розглядуваний в цілому, є єдність процесу виробництва і обігу. Щодо того, про що йде мова в цій третій книзі, то воно не може зводитись до загальних міркувань відносно цієї єдності. Навпаки, тут треба знайти і показати ті конкретні форми, які виникають з *процесу руху капіталу, розглядуваного як ціле*. В своєму дійсному русі капітали протистоять один одному в таких конкретних формах, у відношенні до яких вид (Gestalt) капіталу в безпосередньому процесі виробництва, так само як і його вид у процесі обігу, виступає тільки як особливі моменти. Видозміни капіталу, як ми їх розвиваємо в цій книзі, крок за кроком наближаються таким чином до тієї форми, в якій вони виступають на поверхні суспільства, в діянні різних капіталів одного на одного, в конкуренції і в буденній свідомості самих агентів виробництва.

Вартість всякого капіталістично виробленого товару (W) виражається формулою: $W = c + v + m$. Якщо від цієї

вартості продукту відняти додаткову вартість m , то залишиться тільки еквівалент або вартість, яка заміщує в товарі капітальну вартість $c + v$, витрачену у вигляді елементів виробництва.

Якщо, наприклад, виробництво певного товару викликало затрату капіталу в 500 фунтів стерлінгів: 20 ф. ст. на зношування засобів праці, 380 ф. ст. на матеріали виробництва, 100 ф. ст. на робочу силу, і якщо норма додаткової вартості становить 100%, то вартість продукту $= 400_c + 100_v + 100_m = = 600$ фунтам стерлінгів.

Після відрахування додаткової вартості в 100 ф. ст. лишається товарна вартість у 500 ф. ст., і вона лише заміщує витрачений капітал у 500 фунтів стерлінгів. Ця частина вартості товару, яка заміщує ціну спожитих засобів виробництва і ціну застосованої робочої сили, заміщує лише те, чого коштує товар для самого капіталіста, і тому становить для нього витрати виробництва товару.

Те, чого коштує товар капіталістові, і те, чого коштує само виробництво товару, це в усякому разі — дві цілком різні величини. Та частина товарної вартості, яка складається з додаткової вартості, нічого не коштує капіталістові саме тому, що робітникові вона коштує неоплаченої праці. Але оскільки на основі капіталістичного виробництва робітник, вступивши в процес виробництва, сам становить складову частину функціонуючого і належного капіталістові продуктивного капіталу, і, значить, дійсним виробником товару є капіталіст, то витрати виробництва товару йому неминуче здаються дійсною вартістю [Kost] самого товару. Якщо ми витрати виробництва назвемо k , то формула: $W = c + v + m$ перетворюється в формулу: $W = k + m$, або товарна вартість = витратам виробництва + додаткова вартість.

Тому зведення різних частин вартості товару, які лише заміщують затрачену на його виробництво капітальну вартість, до категорії витрат виробництва, є, з одного боку, виразом специфічного характеру капіталістичного виробництва. Те, чого коштує товар капіталістам, вимірюється затратною *капіталу*; те, чого товар дійсно коштує, — затратною *праці*. Тому капіталістичні витрати виробництва товару кількісно відмінні від його вартості, або дійсних витрат його виробництва; вони менші, ніж товарна вартість, тому що, коли $W = k + m$, то $k = W - m$. З другого боку, витрати виробництва товару зовсім не є такою рубрикою, яка існує лише в капіталістичному рахівництві. Відособлення цієї частини вартості практично завжди дає про себе знати в дійсному відтворенні товарів, бо з своєї товарної форми ця частина за допомогою процесу обігу

№. I.

Друге Лист. Догляду на Греческого Р.

Лист Греческого Р. (вспомогат.)

Греческого Р.

Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии.

Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии. Вспомогат. лист: в нем содержатся сведения о сочинении греческого Р. и о его развитии.

Перша сторінка рукопису III тома «Капіталу» К. Маркса

знов і знов повинна перетворюватися у форму продуктивного капіталу і, значить, на витрати виробництва треба знов і знов купувати елементи виробництва, спожиті на виробництво товару.

Навпаки, категорія витрат виробництва не має ніякого відношення до утворення вартості товару або до процесу зростання вартості капіталу. Коли я знаю, що $\frac{5}{6}$ товарної вартості в 600 ф. ст., тобто 500 ф. ст., становлять лише еквівалент, вартість, яка заміщує затрачений капітал в 500 ф. ст., і тому достатні тільки для того, щоб знов купити речові елементи цього капіталу, то я з самого цього ще не знаю ні того, як вироблені ці $\frac{5}{6}$ вартості товару, що становлять витрати його виробництва, ні того, як вироблена остання шоста частина, що становить додаткову вартість. Дослідження, однак, покаже, що витрати виробництва набувають в капіталістичному господарстві фальшивого вигляду категорії, яка стосується самого виробництва вартості.

Вернімось до нашого прикладу. Якщо ми припустимо, що вартість, вироблена одним робітником протягом одного середнього суспільного робочого дня, виражається грошовою сумою в 6 шил. = 6 маркам, то авансований капітал в 500 ф. ст. = $= 400_c + 100_v$ становитиме вартість, вироблену за $1\frac{2}{3}$ десятигодинного робочого дня, з яких $1\frac{1}{3}$ робочого дня кристалізовані у вартості засобів виробництва = 400_c , $\frac{2}{3}$ — у вартості робочої сили = 100_v . Отже, якщо норма додаткової вартості = 100%, то виробництво самого новостворюваного товару коштує затрати робочої сили = $100_v + 100_m = 666\frac{2}{3}$ десятигодинного робочого дня.

Далі, нам відомо (див. «Капітал», кн. I, розд. VII, стор. 173 і дальші¹³), що вартість нововиробленого продукту в 600 ф. ст. складається з: 1) вартості постійного капіталу в 400 ф. ст., витраченого на засоби виробництва, яка з'являється знов, і 2) з нововиробленої вартості в 200 фунтів стерлінгів. Витрати виробництва товару = 500 ф. ст. включають 400_c , які з'явилися знов, і половину нововиробленої вартості в 200 ф. ст. ($= 100_v$), отже, два цілком різні щодо свого походження елементи товарної вартості.

Завдяки доцільному характерові праці, затраченої протягом $666\frac{2}{3}$ десятигодинного дня, вартість спожитих засобів виробництва сумою в 400 ф. ст. переноситься з цих засобів виробництва на продукт. Тому ця стара вартість знову з'являється як складова частина вартості продукту, але вона не виникає в процесі виробництва цього товару. Вона тільки тому існує як складова частина товарної вартості, що раніше існувала як

складова частина авансованого капіталу. Отже, витрачений постійний капітал заміщується тією частиною товарної вартості, яку він сам долучає до товарної вартості. Таким чином, цей елемент витрат виробництва має двояке значення: з одного боку, він входить у витрати виробництва товару, тому що є тією складовою частиною товарної вартості, яка заміщує витрачений капітал; а, з другого боку, він лише тому є складовою частиною товарної вартості, що являє собою вартість витраченого капіталу, або тому, що засоби виробництва коштують стільки-то.

Цілком протилежне діється з другою складовою частиною витрат виробництва. $\frac{666\frac{2}{3}}$ дня праці, витраченої під час виробництва товару, утворюють нову вартість в 200 фунтів стерлінгів. З цієї нової вартості одна частина заміщує тільки авансований змінний капітал у 100 ф. ст., або ціну застосованої робочої сили. Але ця авансована капітальна вартість зовсім не входить в утворення нової вартості. При авансуванні капіталу робоча сила розглядається як *вартість*, але в процесі виробництва вона функціонує як *творець* вартості. На місці цієї вартості робочої сили, яка фігурує при авансуванні капіталу, в дійсно *функціонуючому* продуктивному капіталі виступає сама жива, створююча вартість робоча сила.

Відмінність між цими різними складовими частинами товарної вартості, які разом становлять витрати виробництва, впадає в очі, як тільки настає зміна у величині вартості: в одному випадку — витраченої постійної, в другому випадку — витраченої змінної частини капіталу. Нехай ціна одних і тих самих засобів виробництва, або постійна частина капіталу, підвищиться з 400 ф. ст. до 600 ф. ст. або, навпаки, впаде до 200 фунтів стерлінгів. У першому випадку підвищаться не тільки витрати виробництва товару з 500 ф. ст. до $600_c + 100_v = 700$ ф. ст., але й сама товарна вартість підвищиться з 600 ф. ст. до $600_c + 100_v + 100_m = 800$ фунтам стерлінгів. У другому випадку впадуть не тільки витрати виробництва з 500 ф. ст. до $200_c + 100_v = 300$ ф. ст., але й сама товарна вартість — з 600 ф. ст. до $200_c + 100_v + 100_m = 400$ фунтам стерлінгів. Через те що витрачений постійний капітал переносить на продукт свою власну вартість, то за інших рівних умов вартість продукту зростає або падає відповідно зміні абсолютної величини цієї капітальної вартості. Припустимо, навпаки, що за інших рівних умов ціна тієї самої маси робочої сили зростає з 100 ф. ст. до 150 ф. ст. або, навпаки, падає до 50 фунтів стерлінгів. Хоч витрати виробництва в першому випадку підвищуються з 500 ф. ст. до $400_c + 150_v = 550$ ф. ст., а в другому випадку падають з

500 ф. ст. до $400_c + 50_v = 450$ ф. ст., але товарна вартість в обох випадках лишається незмінною = 600 фунтам стерлінгів: в першому випадку = $400_c + 150_v + 50_m$, в другому випадку = $= 400_c + 50_v + 150_m$. Авансований змінний капітал не долучає до продукту своєї власної вартості. Навпаки, замість його вартості в продукт увійшла нова вартість, створена працею. Тому зміна в абсолютній величині вартості змінного капіталу, оскільки вона виражає лише зміну в ціні робочої сили, нітрохи не змінює абсолютної величини товарної вартості, бо нічого не змінює в абсолютній величині нової вартості, створеної діючою робочою силою. Навпаки, така зміна справляє вплив тільки на відношення величин тих двох складових частин нової вартості, з яких одна становить додаткову вартість, а друга заміщує змінний капітал і тому входить у витрати виробництва товару.

Спільним для обох частин витрат виробництва — в нашому випадку $400_c + 100_v$ — є тільки одно: обидві вони є частини товарної вартості, які заміщують авансований капітал.

Але з точки зору капіталістичного виробництва цей дійсний стан речей неминуче проявляється в перекрученому вигляді.

Капіталістичний спосіб виробництва відрізняється від способу виробництва, оснований на рабстві, між іншим, тим, що вартість, відповідно ціна, робочої сили виступає тут як вартість, відповідно як ціна, самої праці, або як заробітна плата («Капітал», кн. I, розд. XVII). Тому змінна частина вартості авансованого капіталу виступає у вигляді капіталу, витраченого на заробітну плату, у вигляді капітальної вартості, яка оплачує вартість, відповідно ціну, всієї праці, витраченої на виробництво. Якщо ми, наприклад, припустимо, що середній суспільний робочий день 10-годинної тривалості втілюється в кількості грошей = 6 шил., то авансований змінний капітал у 100 ф. ст. буде грошовим виразом вартості, виробленої за $333\frac{1}{3}$ десятигодинного робочого дня. Але ця вартість купленої робочої сили, яка фігурує при авансуванні капіталу, аж ніяк не становить частини дійсно функціонуючого капіталу. Замість неї у процес виробництва вступає сама жива робоча сила. Якщо ступінь експлуатації останньої становить, як у нашому прикладі, 100%, то вона витрачається протягом $666\frac{2}{3}$ десятигодинного робочого дня і тому долучає до продукту нову вартість у 200 фунтів стерлінгів. Але при авансуванні капіталу змінний капітал у 100 ф. ст. фігурує як капітал, затрачений на заробітну плату, або як ціна праці, виконаної протягом $666\frac{2}{3}$ десятигодинного дня, 100 ф. ст., поділені

на $666\frac{2}{3}$, дають нам як ціну десятигодинного робочого дня 3 шил., вартість, створену на протязі п'ятигодинної праці.

Якщо ми тепер порівняємо авансований капітал, з одного боку, і товарну вартість — з другого, то ми матимемо:

- I. Авансований капітал у 500 ф. ст. = 400 ф. ст. капіталу, витраченого на засоби виробництва (ціна засобів виробництва), + 100 ф. ст. капіталу, витраченого на працю (ціна $666\frac{2}{3}$ робочого дня, або заробітна плата за них).
- II. Товарна вартість у 600 ф. ст. = витратам виробництва у 500 ф. ст. (400 ф. ст., ціна витрачених засобів виробництва + 100 ф. ст., ціна затрачених $666\frac{2}{3}$ робочого дня) + + 100 ф. ст. додаткової вартості.

В цій формулі частина капіталу, затрачена на працю, тільки тим відрізняється від частини капіталу, затраченої на засоби виробництва, наприклад, на бавовну або вугілля, що вона йде на оплату речово відмінного елемента виробництва, але зовсім не тим, що в процесі утворення вартості товару, а тому і в процесі збільшення вартості капіталу, вона відіграє функціонально відмінну роль. У витратах виробництва товару ціна засобів виробництва відтворюється такою ж, якою вона вже фігурувала при авансуванні капіталу, і саме тому, що ці засоби виробництва були доцільно використані. Цілком так само у витратах виробництва товару ціна, або заробітна плата, $666\frac{2}{3}$ робочого дня, затраченого на його виробництво, відтворюється такою, якою вона вже фігурувала при авансуванні капіталу, і знов-таки саме тому, що ця кількість праці затрачена в доцільній формі. Ми бачимо лише готові, існуючі вартості,— ті частини вартості авансованого капіталу, які входять в утворення вартості продукту,— але не бачимо елемента, який створює нову вартість. Різниця між постійним і змінним капіталом зникла. Всі витрати виробництва в 500 ф. ст. набувають тепер двоякого смислу: по-перше, вони являють собою ту складову частину товарної вартості в 600 ф. ст., яка заміщує капітал у 500 ф. ст., затрачений на виробництво товару; і, по-друге, сама ця складова частина вартості товару існує тільки тому, що раніше вона існувала як витрати виробництва застосованих елементів виробництва, засобів виробництва і праці, тобто як авансований капітал. Капітальна вартість відтворюється як витрати виробництва товару тому і остільки, оскільки вона була витрачена як капітальна вартість.

Тією обставиною, що різні складові частини вартості авансованого капіталу затрачені на речово різні елементи виробництва — на засоби праці, сировину, допоміжні матеріали і працю,— зумовлюється лише те, що на витрати виробництва

Im ersten Teil werden die Eigenschaften eines
 Kapital, bei der Kapitalisierung Produktionsprozess für
 sich genommen, betrachtet, als unmittelbarer Prozess.
 ein Prozess, bei dem auf dem alten Produktions Ein-
 satzen ein neuer Produkt abgesetzt wird, das
 diese unmittelbaren Produktionsprozess offen stellt den
Charakter des Kapitals. Es wird in der ersten Teil
angewandt auf den Kapitalisierungsprozess, wenn der Wert des
gegenüber der Kapitalisierung als neuer Teil für sich genommen
wird ist, unmittelbar in der ersten Teil, bei der Kapitalisierung des Kapitalisierungsprozess als des Pr.
mittelbar angewandt auf den Kapitalisierungsprozess, als den Kapitalisierungsprozess

~~Offen gegeben, dass die~~
~~Distributionsprozess im Ganzen betrachtet~~
~~als ein Produktivprozess und nicht als~~
~~Produkt ist. In der Kapitalisierung~~
~~Produktionsprozess als "Produkt" und~~
~~Produktionsprozess als "Produkt" und~~
~~Produkt ist. In der Kapitalisierung~~
~~Produktionsprozess als "Produkt" und~~
~~Produkt ist. In der Kapitalisierung~~
 einem als ein Produkt, das Produkt
 kann nicht sein als ganzes Kapital
 über das Produkt unvollständigen Produkt
entweder in bestimmten Formen unvoll-
ständig und unvollständigen Produkt ist
das Produkt ist angewandt als ganzes
Produkt - gewissermaßen in der ersten
Einleitung haben sich die Produkt in
bestimmten bestimmten Formen angewandt
für den Produkt als Produkt in der
unvollständigen Produktionsprozess, wenn das
Produkt als Produkt angewandt ist als
bestimmte Formen angewandt. In der
Produktionsprozess als Produkt, wenn das

ПЕРЕПИСАНА СЕКРЕТАРЕМ ПЕРША СТОРІНКА ІІІ ТОМА «КАПІТАЛУ»
 з поправками Ф. Енгельса.
 Вгорі на сторінці вставка, зроблена також рукою Ф. Енгельса

товару знов доведеться купити ці речово різні елементи виробництва. Навпаки, в тому, що стосується утворення самих витрат виробництва, дає про себе знати тільки одна різниця — різниця між основним і оборотним капіталом. В нашому прикладі 20 ф. ст. лічилися як засоби праці ($400_c = 20$ ф. ст. — зношування засобів праці + 380 ф. ст. — виробничі матеріали). Якщо до виробництва товару вартість цих засобів праці була = 1 200 ф. ст., то після його виробництва вона існує в двох видах: 20 ф. ст. — як частина товарної вартості, 1 200 — 20, або 1 180 ф. ст. — як остача вартості засобів праці, що ними, як і раніше, володіє капіталіст, або як елемент вартості не його товарного капіталу, а його продуктивного капіталу. На протилежність засобам праці виробничі матеріали і заробітна плата цілком затрачуються на виробництво товару, а тому і вся їх вартість входить у вартість виробленого товару. Ми бачили, як ці різні складові частини авансованого капіталу у відношенні до обороту набувають форм основного і оборотного капіталу.

Отже, авансований капітал = 1 680 фунтам стерлінгів: основний капітал = 1 200 ф. ст. плюс оборотний капітал = 480 ф. ст. (= 380 ф. ст. — виробничі матеріали плюс 100 ф. ст. — заробітна плата).

Витрати виробництва товару, навпаки, = тільки 500 ф. ст. (20 ф. ст. — зношування основного капіталу, 480 ф. ст. — оборотний капітал).

Однак ця різниця між витратами виробництва товару і авансованим капіталом підтверджує лише те, що витрати виробництва товару утворюються тільки капіталом, дійсно затраченим на його виробництво.

У виробництві товару застосовуються засоби праці вартістю в 1 200 ф. ст., але з цієї авансованої капітальної вартості у виробництві споживається тільки 20 фунтів стерлінгів. Отже, застосований основний капітал лише частково входить у витрати виробництва товару тому, що лише частково витрачається на виробництво товару. Застосований оборотний капітал цілком входить у витрати виробництва товару тому, що він цілком витрачається на його виробництво. Але що ж це доводить, як не те, що спожиті основна і оборотна частини капіталу, *pro rata** величині їх вартості, однаково входять у витрати виробництва даного товару і що ця складова частина вартості товару взагалі зобов'язана своїм походженням лише капіталові, витраченому на його виробництво? Якби це було не так, то не можна було б зрозуміти, чому авансований основний

* — пропорційально. *Ред.*

капітал в 1 200 ф. ст. не долучає до вартості продукту крім тих 20 ф. ст., які він втрачає у процесі виробництва, також і ті 1 180 ф. ст., які не втрачені ним у цьому процесі.

Отже, ця різниця між основним і оборотним капіталом щодо обчислення витрат виробництва лише підтверджує очевидне виникнення витрат виробництва із затраченої капітальної вартості або тієї ціни, якої коштують самому капіталістові витрачені елементи виробництва, включаючи сюди і працю. З другого боку, щодо утворення вартості, змінна, затрачена на робочу силу частина капіталу прямо ототожнюється тут під рубрикою оборотного капіталу з постійним капіталом (частиною капіталу, яка складається з матеріалів виробництва), і таким чином завершується містифікація процесу зростання вартості капіталу¹⁾.

Досі ми розглядали тільки один елемент товарної вартості — витрати виробництва. Ми повинні тепер подивитись і на другу складову частину товарної вартості, на надлишок над витратами виробництва, або на додаткову вартість. Отже, додаткова вартість являє собою насамперед надлишок вартості товару над витратами його виробництва. Але оскільки витрати виробництва дорівнюють вартості витраченого капіталу, в речові елементи якого вони раз у раз знову перетворюються, то цей надлишок вартості являє собою приріст вартості капіталу, який витрачено на виробництво товару і який повертається з обігу цього товару.

Раніше ми вже бачили, що хоч m , додаткова вартість, виникає лише із зміни вартості v , змінного капіталу, і через це за своїм походженням являє собою просто приріст змінного капіталу, однак по закінченні процесу виробництва вона в такій же мірі становить приріст вартості $c + v$, тобто усього витраченого капіталу. Формула $c + (v + m)$, яка вказує, що m виробляється внаслідок перетворення певної капітальної вартості v , авансованої на робочу силу, в змінну величину, отже, внаслідок перетворення постійної величини у величину змінну, може бути подана так само у вигляді $(c + v) + m$. До виробництва у нас був капітал у 500 фунтів стерлінгів. Після виробництва у нас є капітал у 500 ф. ст. плюс приріст вартості в 100 фунтів стерлінгів²⁾.

¹⁾ Яка плутанина може виникнути з-за цього в головах економістів, показано в «Капіталі», кн. I, розд. VII, 3, стор. 185—191, на прикладі Н. У. Сеніора (див. це видання, том 23, стор. 213—224).

²⁾ «В дійсності ми вже знаємо, що додаткова вартість є просто наслідок тієї зміни вартості, яка відбувається з v , з частиною капіталу, перетвореною в робочу силу, що, таким чином, $v + m = v + \Delta v$ (v плюс приріст v). Але дійсна зміна вартості і відношення, в якому змінюється вартість, затемнюються тією обставиною, що внаслідок зростання своєї змінної складової частини зростає і весь авансований капітал. Раніше він дорівнював 500, тепер він дорівнює 500» («Капітал», кн. I, розд. VII, 4, стор. 175 (див. це видання, том 23, стор. 210)).

Проте додаткова вартість являє собою приріст не тільки до тієї частини авансованого капіталу, яка входить у процес утворення вартості, але й до тієї частини, яка не входить у нього; отже,— приріст вартості не тільки до того витраченого капіталу, який заміщується з ціни виробництва товару, але взагалі до всього капіталу, вкладеного у виробництво. До процесу виробництва у нас була капітальна вартість у 1680 фунтів стерлінгів: 1200 ф. ст. основного капіталу в засобах праці, з якого тільки 20 ф. ст. зношування входять у вартість товару, плюс 480 ф. ст. оборотного капіталу в матеріалах виробництва і заробітній платі. Після процесу виробництва у нас є 1180 ф.ст. як складова частина вартості продуктивного капіталу плюс товарний капітал у 600 фунтів стерлінгів. Коли ми складемо ці дві суми вартості, то виявиться, що капіталіст володіє тепер вартістю в 1780 фунтів стерлінгів. Коли він вирахує з цього весь авансований капітал в 1680 ф. ст., то у нього лишається приріст вартості в 100 фунтів стерлінгів. Отже, 100 ф. ст. додаткової вартості в такій же мірі становлять приріст вартості до вкладеного капіталу в 1680 ф. ст., як і до тієї його частини в 500 ф. ст., яка витрачена під час виробництва.

Тепер для капіталіста ясно, що цей приріст вартості виникає з виробничих процесів, учинених з капіталом, що, значить, він породжується самим капіталом; після процесу виробництва цей приріст уже існує, а до цього процесу його не було. Що стосується насамперед капіталу, витраченого у виробництві, то здається, нібито додаткова вартість однаково виникає з різних елементів його вартості, що складаються з засобів виробництва і праці, бо ці елементи однаково беруть участь в утворенні витрат виробництва. Вони в однаковій мірі долучають до вартості продукту свої вартості, що становлять авансований капітал, і не розрізняються між собою як постійна і змінна величини вартості. Це стає очевидним, коли ми на один момент уявимо собі, що весь витрачений капітал складається або тільки з заробітної плати, або тільки з вартості засобів виробництва. Тоді в першому випадку ми мали б замість товарної вартості $400_c + 100_r + 100_m$ товарну вартість $500_v + 100_m$. Затрачений на заробітну плату капітал в 500 ф. ст. являє собою вартість усієї праці, вжитої на виробництво товарної вартості в 600 ф. ст., і саме тому утворює витрати виробництва всього продукту. Але утворення цих витрат виробництва, внаслідок чого вартість витраченого капіталу знов з'являється як складова частина вартості продукту, є єдиним нам відомим процесом у створенні цієї товарної вартості. Як виникає та її складова частина в 100 ф.ст. по становить додат-

кову вартість, ми не знаємо. Те саме було б у другому випадку, коли товарна вартість була $b = 500_c + 100_m$. В обох випадках ми знаємо, що додаткова вартість виникає з даної вартості тому, що ця вартість авансована у формі продуктивного капіталу, — однаково, чи у формі праці, чи у формі засобів виробництва. Але, з другого боку, авансована капітальна вартість не може утворити додаткової вартості лише з тієї причини, що вона витрачена і, значить, утворює витрати виробництва товару. Якраз у тій мірі, в якій вона утворює витрати виробництва товару, вона утворює не додаткову вартість, а лише еквівалент, вартість, що заміщує витрачений капітал. Отже, оскільки вона утворює додаткову вартість, вона утворює її не в своїй специфічній якості витраченого капіталу, а взагалі як авансований і тому застосований капітал. Отже, додаткова вартість походить як від тієї частини авансованого капіталу, що входить у витрати виробництва товару, так і від тієї частини, що не входить у витрати виробництва, словом, — в однаковій мірі від основної і оборотної складових частин застосованого капіталу. Весь капітал — як засоби праці, так і матеріали виробництва і праця — речово є творцем продукту. Речово в дійсному процесі праці бере участь весь капітал, а в процесі утворення вартості тільки частина його. Може, саме в цьому полягає причина того, що він лише частково бере участь в утворенні витрат виробництва, але зате цілком в утворенні додаткової вартості. Як би там не було, в результаті виявляється, що додаткова вартість виникає одночасно з усіх частин вкладеного капіталу. Міркування можна було б ще більше скоротити, якщо грубо і просто сказати слідом за Мальтусом:

«Капіталіст *сподівається* однакового баришу від усіх частин авансованого ним капіталу»³⁾.

Додаткова вартість, представлена як породження всього авансованого капіталу, набирає перетвореної форми *прибутку*. Отже, певна сума вартості є капіталом тому, що вона затрачена для того, щоб одержати прибуток⁴⁾, або прибуток з'являється тому, що певна сума вартості вживається як капітал. Якщо прибуток ми позначимо буквою p , то формула $W = c + v + m = k + t$ перетворюється у формулу $W = k + p$, або *товарна вартість = витратам виробництва + прибуток*.

Отже, прибуток, як ми його спочатку тут маємо перед собою, є те саме, що й додаткова вартість, але тільки в містифікованій

³⁾ *Malthus*. «Principles of Political Economy». 2nd ed., London, 1836, p. 268.

⁴⁾ «Капітал це те, що витрачають з метою одержати прибуток» *Malthus*. «Definitions in Political Economy». London. 1827, p. 86.

формі, яка, однак, неминуче виникає з капіталістичного способу виробництва. Оскільки при позірному утворенні витрат виробництва не можна виявити ніякої різниці між постійним і змінним капіталом, то зміна вартості, що відбувається під час процесу виробництва, неминуче зв'язується не з змінною частиною капіталу, а з усім капіталом. Через те що на одному полюсі ціна робочої сили виступає в перетвореній формі заробітної плати, то на протилежному полюсі додаткова вартість виступає в перетвореній формі прибутку.

Як ми бачили, витрати виробництва товару менші, ніж його вартість. Через те що $W = k + m$, то $k = W - m$. Формула $W = k + m$ тільки при тій умові зводиться до $W = k$, дорівнюванню товарної вартості і витрат виробництва товару, коли $m = 0$, — це випадок, який ніколи не зустрічається на основі капіталістичного виробництва, хоч при особливій ринковій кон'юнктурі продажна ціна товарів може падати до або навіть нижче їх витрат виробництва.

Тому коли товар продається по його вартості, то реалізується прибуток, рівний надлишкові його вартості над витратами його виробництва, отже, рівний усій додатковій вартості, яка міститься в товарній вартості. Але капіталіст може продавати товар з прибутком, навіть продаючи його нижче його вартості. Доти, поки продажна ціна товару вища від витрат його виробництва, хоч би навіть при цьому вона була нижча від його вартості, весь час реалізуватиметься частина вміщеної в ньому додаткової вартості, отже, одержуватиметься прибуток. У нашому прикладі товарна вартість = 600 ф. ст., витрати виробництва = 500 фунтам стерлінгів. Якщо товар продається за 510, 520, 530, 560, 590 ф. ст., то він продається нижче його вартості відповідно на 90, 80, 70, 40, 10 ф. ст. і, все-таки, від його продажу виручається прибуток відповідно в 10, 20, 30, 60, 90 фунтів стерлінгів. Між вартістю товару і витратами його виробництва, очевидно, можливий невизначений ряд продажних цін. Чим більший той елемент товарної вартості, який складається з додаткової вартості, тим більші на практиці межі цих проміжних цін.

Цим пояснюються не тільки повсякденні явища конкуренції, як, наприклад, відомі випадки продажу по знижених цінах (underselling), ненормально низький рівень товарних цін у певних галузях промисловості⁵⁾ і т. д. Основний закон капіталістичної конкуренції, якого й досі не зрозуміла політична економія, закон, який регулює загальну норму прибутку і так

⁵⁾ Пор. «Капітал», кн. I, розд. XVIII, стор. 511—512. [див. це видання, том 23, стор. 518—519].

звані ціни виробництва, що нею визначаються, ґрунтується, як ми побачимо пізніше, на цій різниці між вартістю товару і його витратами виробництва і на впливаючій з неї можливості з прибутком продавати товар нижче його вартості.

Нижча межа продажної ціни товару визначається витратами його виробництва. Якщо товар продається нижче витрат його виробництва, то витрачені складові частини продуктивного капіталу не можуть бути повністю заміщені з продажної ціни. Якщо цей процес триває, то авансована капітальна вартість зникає. Уже з цієї точки зору капіталіст схильний вважати витрати виробництва дійсною *внутрішньою* вартістю товару, тому що це — ціна, необхідна для простого збереження його капіталу. Але до цього долучається ще та обставина, що витрати виробництва товару є та купівельна ціна, яку сам капіталіст сплатив для виробництва товару, отже, купівельна ціна, яка визначається самим процесом виробництва товару. Тому надлишок вартості, який реалізується при продажу товару, або додаткова вартість, здається капіталістові надлишком продажної ціни товару над його вартістю, а не надлишком його вартості над витратами його виробництва, так що виходить, нібито додаткова вартість, яка міститься в товарі, не реалізується через його продаж, а виникає з самого продажу. Ми вже з'ясували цю ілюзію докладніше в «Капіталі». кн. I, розд. IV, 2 («Суперечності загальної формули капіталу»), а тепер на один момент повернемося до тієї форми, яку знов висунули Торренс та ін., змальовуючи її кроком вперед, зробленим політичною економією в порівнянні з Рікардо.

«Природна ціна, що складається з витрат виробництва, або, інакше кажучи, з капіталу, затраченого на виробництво або виготовлення товару, не може містити в собі норму прибутку... Якщо фермер, затративши 100 кварталів зерна, одержує за те 120 кварталів, то 20 кварталів зерна становлять прибуток, і було б абсурдом називати цей надлишок, або цей прибуток, частинною затрат... Фабрикант затрачує певну кількість сировини, знарядь і засобів існування для праці і одержує за це певну кількість готового товару. Цей готовий товар повинен мати вищу мінову вартість, ніж та сировина, ті знаряддя і засоби існування, завдяки авансуванню яких він створений».

Тому, робить висновок Торренс, надлишок продажної ціни над витратами виробництва, або прибуток, виникає внаслідок того, що споживачі

«за допомогою безпосереднього або опосередненого (circuitous) обміну дають за товар трохи більшу кількість усіх складових частин капіталу, ніж коштувало його виробництво»⁶⁾.

⁶⁾ R. Torrens. «An Essay on the Production of Wealth». London, 1821, p. 51—53, 349.

На ділі ж надлишок над даною величиною не може утворити частини цієї величини, а тому й прибуток, надлишок товарної вартості над затратами капіталіста, не може утворити частини цих затрат. Отже, коли в утворенні вартості товару не бере участі який-небудь інший елемент, крім вартості, авансованої капіталістом, то незрозуміло, яким чином з виробництва може вийти більша вартість, ніж та, що ввійшла в нього,— тобто, як може дещо виникнути з нічого. Однак Торренс позбувається цього творення з нічого лише таким способом, що переносить його з сфери виробництва товарів у сферу обігу товарів. Прибуток не може виникнути з виробництва, говорить Торренс, тому, що інакше він уже містився б у витратах виробництва, отже не було б ніякого надлишку над цими витратами. Прибуток не може виникнути з обміну товарів, відповідає йому Рамсей¹⁴, якщо його вже не було до обміну товарів. Сума вартості обмінюваних продуктів, очевидно, не змінюється внаслідок обміну продуктів, суму вартості яких вони собою являють. Вона лишається після обміну такою самою, якою була до обміну. Тут слід зауважити, що Мальтус⁷⁾ прямо посилається на авторитет Торренса, хоч сам він інакше пояснює продаж товарів вище їх вартості або, вірніше, не пояснює цього, бо всі аргументи цього роду по суті цілком схожі на міркування про знамениту у свій час негативну вагу флогістону¹⁵.

В суспільстві, де панує капіталістичне виробництво, навіть некапіталістичний виробник перебуває під впливом капіталістичних уявлень. У своєму останньому романі «Селяни» Бальзак, який взагалі відзначається глибоким розумінням реальних відносин, влучно показує, як дрібний селянин даром виконує всілякі роботи на свого лихваря, щоб зберегти його прихильність, і при цьому гадає, що він нічого не дарує лихвареві, бо йому самому його власна праця не коштує ніяких грошових затрат. Лихвар, в свою чергу, убиває таким чином одним пострілом двох зайців. Він позбувається грошових витрат на заробітну плату і втягує все більше й більше в боргову кабалу селянина, який поступово розоряється, бо не працює на власному полі.

Безглузде уявлення, нібито витрати виробництва товару становлять його дійсну вартість, а додаткова вартість виникає з продажу товару вище його вартості, що, значить, товари продаються по їх вартостях, коли їх продажна ціна дорівнює витратам їх виробництва, тобто дорівнює ціні засобів виробництва, спожитих на них, плюс заробітна плата,— це безглузде

⁷⁾ *Malthus*. «Definitions in Political Economy». London, 1853, p. 70, 71.

уявлення Прудон із звичайним для нього наукоподібним шарлатанством проголосив як нове відкриття тасмниці соціалізму. Це зведення вартості товарів до витрат їх виробництва становить в дійсності основу його «Народного банку»¹⁶. Раніше було показано, що різні складові частини вартості продукту можна представити в пропорціональних частинах самого продукту. Якщо, наприклад («Капітал», кн. I, розд. VII, 2, стор. 182¹⁷), вартість 20 ф. пряжі становить 30 шил.— саме 24 шил. засоби виробництва, 3 шил. робоча сила і 3 шил. додаткова вартість,— то цю додаткову вартість можна представити у вигляді $\frac{1}{10}$ продукту = 2 ф. пряжі. Якщо ці 20 ф. пряжі будуть тепер продані по їх витратах виробництва, за 27 шил., то покупець одержить 2 ф. пряжі даром, або товар буде проданий на $\frac{1}{10}$ нижче своєї вартості; робітник так само, як і раніше, виконав свою додаткову працю, однак тільки для покупця, а не для капіталістичного виробника пряжі. Було б цілковитою помилкою припускати, що коли б усі товари продавались по витратах їх виробництва, то результат фактично вийшов би такий самий, як коли б усі товари продавались вище витрат їх виробництва, але по їх вартостях. Якщо навіть припустити, що вартість робочої сили, тривалість робочого дня і ступінь експлуатації праці всюди однакові, то все ж маси додаткової вартості, які містяться у вартостях різних видів товару, залежно від різної органічної будови капіталу, авансованого на їх виробництво, аж ніяк не будуть різнi⁸⁾.

⁸⁾ «Вироблювані різними капіталами маси вартості і додаткової вартості, при даній вартості і однаковому ступені експлуатації робочої сили, прямо пропорціональні величинам змінних складових частин цих капіталів, тобто їх складових частин, перетворених в живу робочу силу» («Капітал», кн. I, розд. IX, стор. 270 [див. це видання, том 23, стор. 294]).

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

НОРМА ПРИБУТКУ

Загальна формула капіталу така: $G - T - G'$, тобто певну суму вартості пускають в обіг для того, щоб видобути з нього більшу суму вартості. Процес, який породжує цю більшу суму вартості, є капіталістичне виробництво; процес, який реалізує її, є обіг капіталу. Капіталіст виробляє товар не заради самого товару, не заради його споживної вартості або свого особистого споживання. Продукт, який в дійсності інтересує капіталіста, — це не сам реальний продукт, а надлишок вартості продукту над вартістю спожитого на нього капіталу. Капіталіст авансує весь капітал, не звертаючи уваги на різні ролі, які складові частини капіталу відіграють у виробництві додаткової вартості. Він однаково авансує всі ці складові частини не тільки для того, щоб відтворити авансований капітал, але й виробити певний надлишок вартості в порівнянні з ним. Вартість змінного капіталу, авансованого ним, він може перетворити в більшу вартість лише з допомогою обміну його на живу працю, з допомогою експлуатації живої праці. Але він може експлуатувати працю тільки в тому разі, коли він одночасно авансує і умови для здійснення цієї праці, — засоби праці і предмет праці, машини і сировину, — тобто коли він ту суму вартості, яка у нього є, перетворить у форму умов виробництва; як і взагалі він тільки тому є капіталістом, тільки тому взагалі може взятися за процес експлуатації праці, що він як власник умов праці протистоїть робітникові як володільцеві тільки робочої сили. Вже раніше, в першій книзі¹⁸, було показано, що якраз та обставина, що цими засобами виробництва володіють неробітники, перетворює робітників у найманих робітників, неробітників — у капіталістів.

Для капіталіста однаково, як дивляться на справу: що він авансує постійний капітал для того, щоб добути прибуток із змінного, чи він авансує змінний капітал для того, щоб

збільшити вартість постійного; що він затрачує гроші на заробітну плату для того, щоб надати машинам і сировині вищої вартості, чи він авансує гроші на машини і сировину для того, щоб дістати можливість експлуатувати працю. Хоч додаткову вартість створює тільки змінна частина капіталу, однак створює її лише при тій умові, коли авансовано й інші частини — необхідні для праці умови виробництва. Через те що капіталіст може експлуатувати працю лише шляхом авансування постійного капіталу, через те що він може збільшити вартість постійного капіталу лише шляхом авансування змінного, то в його уяві ці капітали зливаються воедино, і це тим більше, що дійсний рівень його прибутку визначається відношенням його не до змінного капіталу, а до всього капіталу, не нормою додаткової вартості, а нормою прибутку, що, як ми побачимо, може липатись тією самою і все ж виражати різні норми додаткової вартості.

До витрат виробництва продукту належать всі складові частини його вартості, які оплачені капіталістом або еквівалент яких він кинув у виробництво. Для того щоб капітал просто зберігся або був відтворений у своїх первісних розмірах, ці витрати повинні бути заміщені.

Вартість, що міститься в товарі, дорівнює тому робочому часові, якого коштує його виробництво, а сума цієї праці складається з оплаченої і неоплаченої праці. Навпаки, для капіталіста витрати виробництва товару складаються тільки з тієї частини уречевленої в товарі праці, яку він оплатив. Вміщена в товарі додаткова праця нічого не коштує капіталістові, хоч робітничові вона так само коштує праці, як і оплачена, і хоч вона так само, як оплачена, створює вартість і входить у товар як елемент, що утворює вартість. Прибуток капіталіста виникає від того, що він може продати дещо, чого він не оплатив. Додаткова вартість, *resp.** прибуток, складається якраз з надлишку вартості товару над витратами його виробництва, тобто з надлишку всієї суми праці, яка міститься в товарі, над вміщеною в ньому оплаченою сумою праці. Відповідно до цього і додаткова вартість, яке б не було її походження, є надлишок над усім авансованим капіталом. Отже, цей надлишок стоїть у такому відношенні до всього капіталу, яке виражається дробом $\frac{m}{K}$, де K означає весь капітал. Таким чином ми маємо норму прибутку $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$ на відміну від норми додаткової вартості $\frac{m}{v}$.

* — *respective* — відповідно. *Ред.*

Відношення додаткової вартості до змінного капіталу називається нормою додаткової вартості; відношення додаткової вартості до всього капіталу називається нормою прибутку. Це — два різні виміри однієї й тієї самої величини, які внаслідок різниці масштабу виражають різні пропорції або відношення однієї і тієї самої величини.

Перетворення додаткової вартості в прибуток слід виводити з перетворення норми додаткової вартості в норму прибутку, — а не навпаки. І справді, вихідним пунктом історично була норма прибутку. Додаткова вартість і норма додаткової вартості є дещо відносно невидиме, істотне, що треба розкрити шляхом дослідження, тимчасом як норма прибутку, а тому така форма додаткової вартості, як прибуток, виявляються на поверхні явищ.

Щодо окремого капіталіста, то ясно, що його інтересує тільки одне: відношення додаткової вартості, або того надлишку вартості, з яким він продає свої товари, до всього капіталу, авансованого на виробництво товару; тимчасом як певне відношення цього надлишку до окремо взятих складових частин капіталу і його внутрішній зв'язок з цими частинами не тільки зовсім не інтересують капіталіста, а більше того, його інтерес полягає саме в тому, щоб оповити туманом це певне відношення і цей внутрішній зв'язок.

Хоч надлишок вартості товару над витратами його виробництва виникає в безпосередньому процесі виробництва, але реалізується він тільки в процесі обігу; і тим легше починає здаватися, нібито цей надлишок виник з процесу обігу, що в дійсності, в умовах конкуренції, на дійсному ринку, від відносин ринку залежить, буде чи не буде і в якій мірі він буде реалізований. Тут немає потреби говорити про те, що коли товар продається вище або нижче своєї вартості, то має місце тільки інший розподіл додаткової вартості і що цей інший розподіл, зміна відношення, в якому різні особи ділять між собою додаткову вартість, нічого не змінює ні у величині, ні в природі додаткової вартості. В дійсному процесі обігу не тільки відбуваються перетворення, які ми розглянули в «Капіталі», кн. II, але вони збігаються з дійсною конкуренцією, з купівлею або продажем товарів вище або нижче їх вартості, так що для окремого капіталіста додаткова вартість, яку він сам реалізує, в такій же мірі залежить від взаємного обману, як і від безпосередньої експлуатації праці.

В процесі обігу поряд з робочим часом починає діяти час обігу, що відповідно обмежує ту масу додаткової вартості, яку можна реалізувати за певний відрізок часу. На безпосередній

процес виробництва справляють визначальний вплив і інші моменти, які виникають з обігу. І той і другий — і безпосередній процес виробництва і процес обігу — весь час переходять один в другий, переплітаються і таким чином весь час виставляють у перекрученому вигляді свої характерні відмінні ознаки. Виробництво додаткової вартості, як і вартості взагалі, набуває в процесі обігу, як показано раніше, нових визначень; капітал проходить коло своїх перетворень; нарешті, з свого, так би мовити, внутрішнього органічного життя він вступає у відносини зовнішнього життя, у відносини, де протистоять одне одному не капітал і праця, а, з одного боку, капітал і капітал, з другого боку, індивідууми, знов-таки просто як покупці і продавці; час обігу і робочий час перехрещуються на своєму шляху, і таким чином здається, ніби і той і другий однаково визначають додаткову вартість; та первісна форма, в якій протистоять одне одному капітал і наймана праця, замасковується втручанням таких відносин, які здаються незалежними від неї; сама додаткова вартість здається не продуктом привласнення робочого часу, а надлишком продажної ціни товару над витратами його виробництва, завдяки чому ці останні легко можуть здатися його дійсною вартістю (*valeur intrinsèque*), так що прибуток здається надлишком продажної ціни товарів над їх іманентною вартістю.

Правда, в безпосередньому процесі виробництва природа додаткової вартості все ж постійно доходить до свідомості капіталіста, як це вже при розгляді додаткової вартості показала нам його жадаба до чужого робочого часу і т. д. Але, по-перше, сам безпосередній процес виробництва є лише минулий момент, який весь час переходить у процес обігу, як і навпаки, так що з більшою або меншою ясністю виникаюча в процесі виробництва догадка про джерело створюваного в ньому доходу, тобто про природу додаткової вартості, виступає в кращому разі як такий же правомірний момент поряд з уявленням, нібито реалізований надлишок походить від такого руху, який є незалежним від процесу виробництва, виникає з самого обігу і належить капіталові незалежно від його відношення до праці. Недаремно навіть сучасні економісти, як-от Рамсей, Мальтус, Сеніор, Торренс і т. д., прямо посилаються на ці явища обігу, як на докази того, нібито капітал просто в своєму речовому існуванні, незалежно від його суспільного відношення до праці, яке тільки й робить його капіталом, є, поряд з працею і незалежно від праці, самостійним джерелом додаткової вартості. По-друге, під рубрикою витрат, до якої заробітна плата належить цілком так само, як ціна сировини, зношування машин і т. д., виду-

шування неоплаченої праці виступає тільки як заощадження на оплаті однієї з статей, що входять у витрати, тільки як менша плата за певну кількість праці; цілком так само, як відбувається заощадження, коли дешевше купується сировина або зменшується зношування машин. Таким чином вилушування додаткової праці втрачає свій специфічний характер; його специфічне відношення до додаткової вартості затемнюється; цьому у великій мірі сприяє і полегшує це, як показано в «Капіталі», кн. I, відділ VI¹⁹, та обставина, що вартість робочої сили представлена у формі заробітної плати.

Завдяки тому, що всі частини капіталу однаково здаються джерелами надлишкової вартості (прибутку), капіталістичне відношення містифікується.

Однак той спосіб, яким додаткова вартість за допомогою переходу через норму прибутку перетворюється у форму прибутку, являє собою тільки дальший розвиток того змішування суб'єкта і об'єкта, яке відбувається вже в процесі виробництва. Ми вже бачили, як усі суб'єктивні продуктивні сили праці здаються продуктивними силами капіталу²⁰. З одного боку, вартість, минула праця, яка падає над живою працею, персоніфікується в капіталісті; з другого боку, робітник, навпаки, виступає тільки як робоча сила — як предмет, як товар. З цього перекрученого відношення неминуче виникає вже в самому простому виробничому відношенні відповідне перекручене уявлення, хибне розуміння, яке посилюється перетвореннями і модифікаціями власне процесу обігу.

Як показує приклад школи Рікардо, спроба змалювати закони норми прибутку безпосередньо як закони норми додаткової вартості, або навпаки, є цілком хибною. Звичайно, в голові капіталіста між ними немає різниці. У виразі $\frac{m}{K}$ додаткова вартість вимірюється її відношенням до вартості всього капіталу, який авансований на її виробництво і почасти спожитий у цьому виробництві цілком, а почасти тільки застосований до виробництва. В дійсності відношення $\frac{m}{K}$ виражає ступінь зростання вартості всього авансованого капіталу; тобто, будучи взяте відповідно до внутрішнього істотного зв'язку і природи додаткової вартості, воно показує, яке є відношення тієї величини, на яку змінюється змінний капітал, до величини всього авансованого капіталу.

Величина вартості всього капіталу сама по собі не стоїть ні в якому внутрішньому відношенні до величини додаткової вартості, принаймні не стоїть безпосередньо. За своїми речо-

вими елементами весь капітал мінус змінний капітал, — тобто постійний капітал, — складається з речових умов здійснення праці — з засобів праці і матеріалу праці. Для того щоб певна кількість праці уречевилась у товарах, а тому й утворила вартість, потрібна певна кількість матеріалу праці і засобів праці. Залежно від особливого характеру долучуваної праці існує певне технічне відношення між масою праці і масою тих засобів виробництва, до яких повинна бути долучена ця жива праця. Отже, остільки існує певне відношення і між масою додаткової вартості, або додаткової праці, і масою засобів виробництва. Якщо, наприклад, праця, необхідна для виробництва заробітної плати, становить 6 годин щоденно, то робітник, щоб дати 6 годин додаткової праці, щоб створити додаткову вартість у 100%, повинен працювати 12 годин. За ці 12 годин він споживає вдвоє більше засобів виробництва, ніж за 6 годин. Але від цього додаткова вартість, яку він долучає за 6 годин, ще не стає ні в яке безпосереднє відношення до вартості засобів виробництва, спожитих за 6 або хоч би за 12 годин. Ця вартість не має тут ніякого значення; важливо тільки, щоб була технічно необхідна маса. Чи дешеві, чи дорогі сировина або засоби праці, це цілком байдуже, якщо тільки вони мають потрібну споживну вартість і є в необхідній з погляду техніки пропорції до тієї живої праці, яку треба поглинути. Однак коли мені відомо, що за одну годину перепрядається x фунтів бавовни, які коштують a шилінгів, то мені, звичайно, відомо також, що за 12 годин перепрядається $12x$ фунтів бавовни = $12a$ шилінгам, і тоді я можу обчислити відношення додаткової вартості до вартості 12 цілком так само, як до вартості 6. Але відношення живої праці до вартості засобів виробництва має тут місце лише остільки, оскільки a шилінгів означають x фунтів бавовни: тому що певна кількість бавовни має певну ціну, то і навпаки — певна ціна може бути показником певної кількості бавовни, поки ціна останньої не зміниться. Коли я знаю, що для того щоб привласнити 6 годин додаткової праці, я повинен примусити працювати 12 годин, отже, повинен мати запас бавовни на 12 годин, і коли я знаю ціну цієї кількості бавовни, яка потрібна на 12 годин, то посередньо встановлюється відношення між ціною бавовни (як показником необхідної кількості) і додатковою вартістю. А з ціни сировини я, навпаки, ніколи не можу встановити ту масу сировини, для прядіння якої потрібна буде, наприклад, одна, а не 6 годин. Отже, немає ніякого внутрішнього, необхідного відношення між вартістю постійного капіталу, а значить, і вартістю всього капіталу ($= c + v$), і додатковою вартістю.

Коли норма додаткової вартості відома і величину її дано, то норма прибутку виражає не що інше, як те, чим вона є в дійсності: інший вимір додаткової вартості, вимір її вартістю всього капіталу, а не вартістю тієї частини капіталу, з якої і за допомогою обміну якої на працю вона безпосередньо виникає. Але в дійсності (тобто у світі явищ) маємо протилежне. Додаткова вартість дана, але дана як надлишок продажної ціни товару над витратами його виробництва; причому липається таємницею, звідки походить цей надлишок,— чи з експлуатації праці в процесі виробництва, чи з одурювання покупців у процесі обігу, чи з того і другого. Дано, далі, відношення цього надлишку до вартості всього капіталу, або норму прибутку. Обчислення цього надлишку продажної ціни над витратами виробництва в його відношенні до вартості всього авансованого капіталу дуже важливе і природне, бо завдяки цьому дійсно знаходиться те числове відношення, в якому збільшується вартість усього капіталу, або ступінь збільшення його вартості. Отже, коли виходити з цієї норми прибутку, то немає ніякої можливості вивести звідси специфічне відношення між надлишком і тією частиною капіталу, яка затрачена на заробітну плату. В одному з дальших розділів ми побачимо, які забавні фокуси робить Мальтус, коли він цим шляхом намагається проникнути в таємниці додаткової вартості та її специфічного відношення до змінної частини капіталу²¹. На що вказує норма прибутку як така, то це швидше на те, що надлишок стоїть в однаковому відношенні до рівновеликих частин капіталу, який з цієї точки зору взагалі не виявляє ніяких внутрішніх різниць, крім різниці між основним і оборотним капіталом. Та й ця різниця виявляється лише тому, що надлишок обчислюється двояко. А саме, по-перше, як проста величина: надлишок над витратами виробництва. В цій першій формі надлишку весь оборотний капітал входить у витрати виробництва, тимчасом як з основного капіталу в них входить тільки зношування. Далі, по-друге: відношення цього надлишку вартості до всієї вартості авансованого капіталу. Тут в обчислення входить вартість усього основного капіталу цілком так само, як вартість оборотного. Отже, оборотний капітал обидва рази входить однаково, тимчасом як основний капітал в одному випадку входить інакше, а в другому — так само, як і оборотний капітал. Таким чином, різниця між оборотним і основним капіталом нав'язується тут як єдина різниця.

Отже, надлишок, якщо він, висловлюючись мовою Гегеля, зворотно відбиває себе від норми прибутку в собі самому, або, інакше, надлишок, характеризований точніше нормою прибутку,

виступає як надлишок, який щороку або за певний період обігу виробляється капіталом понад його власну вартість.

Тому, хоч норма прибутку в числовому виразі відмінна від норми додаткової вартості, тимчасом як додаткова вартість і прибуток являють собою в дійсності одне й те саме і рівні також у числовому виразі, проте прибуток є перетворена форма додаткової вартості, форма, в якій її походження і таємниця її буття замасковані і приховані. Справді, прибуток є форма прояву додаткової вартості, причому останню лише з допомогою аналізу належить виводити з першого. В додатковій вартості відношення між капіталом і працею нічим не прикриті; у відношенні капіталу і прибутку, — тобто капіталу і додаткової вартості, яка проявляється, з одного боку, як реалізований у процесі обігу надлишок над витратами виробництва товару, а з другого, як надлишок, що дістає точніше визначення за допомогою його відношення до всього капіталу, — *капітал* виступає як *відношення до себе самого*, як відношення, в якому він як первісна сума вартості відрізняється від нової вартості, створеної ним же самим. Що він виробляє цю нову вартість під час свого руху через процес виробництва і процес обігу — це є в свідомості. Але яким чином це відбувається — це таємниця і здається, що додаткова вартість зобов'язана своїм походженням якимсь притаманним самому капіталові прихованим властивостям.

Чим далі ми простежуємо процес збільшення вартості капіталу, тим більше містифікується капіталістичне відношення і тим менше розкривається таємниця його внутрішнього організму.

В цьому відділі норма прибутку в числовому виразі відмінна від норми додаткової вартості; навпаки, прибуток і додаткова вартість розглядаються як одна й та сама числова величина, тільки в різній формі. В наступному відділі ми побачимо, як розмежування йде далі і як прибуток виражається величиною, що й чисельно відмінна від додаткової вартості.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВІДНОШЕННЯ НОРМИ ПРИБУТКУ ДО НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

Як сказано в кінці попереднього розділу, ми припускаємо тут, як і взагалі в усьому цьому першому відділі, що сума прибутку, яка припадає на даний капітал, дорівнює всій сумі додаткової вартості, виробленої за допомогою цього капіталу протягом даного періоду обігу. Отже, ми поки що залишаємо осторонь те, що ця додаткова вартість, з одного боку, розпадається на різні похідні форми: процент на капітал, земельну ренту, податки і т. д., і що, з другого боку, вона здебільшого не збігається з прибутком у тому вигляді, як прибуток цей привласнюється завдяки загальній середній нормі прибутку, про що мова буде в другому відділі.

Оскільки передбачається, що прибуток кількісно дорівнює додатковій вартості, його величина і величина норми прибутку визначаються відношеннями простих числових величин, які дані або можуть бути визначені для кожного окремого випадку. Таким чином дослідження йде спочатку в чисто математичній галузі.

Ми зберігаємо позначення, що вживалися в першій і другій книгах. Весь капітал K поділяється на постійний капітал c і змінний капітал v і виробляє додаткову вартість m . Відношення цієї додаткової вартості до авансованого змінного капіталу, отже $\frac{m}{v}$, ми називаємо нормою додаткової вартості і позначаємо її через m' . Отже, $\frac{m}{v} = m'$ і тому $m = m'v$. Якщо цю додаткову вартість відносити не до змінного капіталу, а до всього капіталу, то вона називається прибутком (p), а відношення додаткової вартості m до всього капіталу K , отже, $\frac{m}{K}$ називається нормою прибутку p' . Ми маємо таким чином:

$$p' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c + v};$$

якщо ми замість m підставимо його знайдену вище величину $m'v$, то ми матимемо:

$$p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c + v},$$

це рівняння можна виразити також у пропорції:

$$p' : m' = v : K,$$

де норма прибутку відноситься до норми додаткової вартості, як змінний капітал до всього капіталу.

З цієї пропорції випливає, що p' , норма прибутку, завжди менша від m' , норми додаткової вартості, тому що v , змінний капітал, завжди менший від K , суми $v + c$, змінного і постійного капіталу; це — за винятком єдиного, практично неможливого випадку, коли $v = K$, коли, значить, капіталіст зовсім не авансує постійного капіталу, засобів виробництва, а тільки заробітну плату.

В нашому дослідженні береться до уваги, між іншим, ще ряд інших факторів, які визначально впливають на величину c , v і m і тому заслуговують, щоб про них коротко згадати.

По-перше, *вартість грошей*. Її ми можемо приймати всюди як постійну.

По-друге, *оборот*. Цей фактор ми поки що залишимо осторонь, бо його вплив на норму прибутку досліджується окремо в одному з дальших розділів. {Тут же ми, забігаючи вперед, зауважимо тільки, що формула $p' = m' \frac{v}{K}$ строго правильна тільки для *одного* обороту змінного капіталу, але що ми можемо зробити її правильною і для річного обороту, коли замість m' , простої норми додаткової вартості, поставимо $m'n$, річну норму додаткової вартості, причому n означає число оборотів змінного капіталу протягом одного року (див. «Капітал», кн. II, розд. XVI, 1).— *Ф. Е.*}

По-третє, треба взяти до уваги *продуктивність праці*, вплив якої на норму додаткової вартості докладно досліджений в «Капіталі», кн. I, відділ IV. Але вона може справляти також і безпосередній вплив на норму прибутку, принаймні окремого капіталу, коли, як показано в «Капіталі», кн. I, розд. X, стор. 280—284²², цей окремих капітал працює з більшою продуктивністю, ніж суспільно середня, дає продукти по вартості нижчій, ніж суспільна середня вартість таких самих товарів, і тому реалізує додатковий прибуток. Але цей випадок ми залишаємо тут осторонь, бо і в цьому відділі ми все ще виходимо з припущення, що товари виробляються при суспільно нормальних умовах і продаються по своїх вартостях. Таким чином,

у кожному окремому випадку ми виходимо з припущення, що продуктивність праці лишається постійною. Справді, капітал, вкладений у певну галузь промисловості, своєю вартісною будовою, тобто певним відношенням змінного до постійного капіталу, щоразу виражає певний ступінь продуктивності праці. Отже, якщо це відношення змінюється інакше, ніж шляхом простої зміни вартості речових складових частин постійного капіталу або зміни заробітної плати, то змінитися мусить і продуктивність праці, і тому ми досить часто матимемо можливість спостерігати, що зміни, які відбуваються з факторами c , v і m , передбачають в той же час і зміни в продуктивності праці.

Те саме стосується і до трьох інших факторів: *тривалості робочого дня, інтенсивності праці і заробітної плати*. Їх вплив на масу і норму додаткової вартості докладно досліджений у першій книзі²³. Отже, зрозуміло, що, хоч для спрощення ми завжди виходимо з припущення, що ці три фактори лишаються постійними, проте зміни, які відбуваються з v і m , можуть передбачати зміни величини цих моментів, що визначають їх. Тут слід лише коротко нагадати, що заробітна плата діє на величину додаткової вартості і висоту норми додаткової вартості протилежно тому, як діє на них тривалість робочого дня і інтенсивність праці; підвищення заробітної плати зменшує додаткову вартість, тимчасом як подовження робочого дня і підвищення інтенсивності праці збільшують її.

Коли ми припустимо, що капітал, наприклад, у 100 з 20 робітниками при десятигодинній праці і загальній заробітній платі 20 за тиждень виробляє додаткову вартість у 20, то ми матимемо:

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%.$$

Нехай робочий день без підвищення заробітної плати буде подовжений до 15 годин; завдяки цьому вся нововироблена 20 робітниками вартість підвищиться з 40 до 60 ($10 : 15 = 40 : 60$); через те що v , сплачена заробітна плата, лишається та сама, то додаткова вартість з 20 підвищується до 40, і ми маємо:

$$80_c + 20_v + 40_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 40\%.$$

Коли, з другого боку, при десятигодинній праці заробітна плата з 20 зменшиться до 12, то ми матимемо так само, як і спочатку, всю нововироблену вартість в 40, але тепер вона ділитиметься інакше: v знижується до 12, а m дорівнюватиме остатковій в 28. Отже, ми маємо:

$$80_c + 12_v + 28_m; \quad m' = 233\frac{1}{3}\%; \quad p' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

Таким чином, ми бачимо, що як подовження робочого дня (або відповідне підвищення інтенсивності праці), так і зниження заробітної плати підвищує масу, а тому й норму додаткової вартості; навпаки, підвищення заробітної плати за інших рівних умов знизило б норму додаткової вартості. Отже, коли v зростає внаслідок підвищення заробітної плати, то це є виразом не збільшення, а тільки дорожчої оплати певної кількості праці; m' і p' не підвищуються, а знижуються.

Вже тут видно, що зміни в робочому дні, інтенсивності праці і заробітній платі не можуть не викликати одночасної зміни v і m та відношення між ними, а тому і p' , відношення m до $c + v$, до всього капіталу; і так само ясно, що зміни відношення m до v теж передбачають зміни принаймні в одній з тільки що згаданих трьох умов праці.

В цьому виявляється якраз особливе органічне відношення змінного капіталу до руху всього капіталу і збільшення його вартості, так само як і його відмінність від постійного капіталу. Постійний капітал, оскільки йдеться про утворення вартості, важливий лише завдяки тій вартості, яку він має; причому для утворення вартості цілком байдуже, чи представляє постійний капітал в 1 500 ф. ст. 1 500 тонн заліза, скажемо, по 1 ф. ст., чи 500 тонн заліза по 3 фунти стерлінгів. Кількість дійсної речовини, в якій представлена вартість постійного капіталу, не має ніякого значення для утворення вартості і для норми прибутку, що змінюється у протилежному напрямі з цією вартістю, тобто цілком байдуже, в якому відношенні перебуває збільшення або зменшення вартості постійного капіталу до тієї маси речових споживних вартостей, в якій він представлений.

Цілком інакше стоїть справа з змінним капіталом. Тут важлива в першу чергу не та вартість, яку він має, не та праця, що уречевлена в ньому, а ця вартість як простий показник усієї праці, яка приводиться змінним капіталом в рух і яка не виражена в змінному капіталі; різниця між усією цією працею і працею, вираженою в самому змінному капіталі, а тому працею оплаченою, або та частина цієї праці, яка створює додаткову вартість, є якраз тим більшою, чим менша праця, що міститься в самому змінному капіталі. Нехай робочий день у 10 годин дорівнює десятиєм шилінгам або десятиєм маркам. Коли необхідна праця, яка заміщує заробітну плату, а значить і змінний капітал, = 5 годинам = 5 шил., то додаткова праця = 5 годинам і додаткова вартість = 5 шилінгам; якщо необхідна праця = 4 годинам = 4 шил., то додаткова праця = 6 годинам і додаткова вартість = 6 шилінгам.

Отже, як тільки величина вартості змінного капіталу перестає бути показником маси праці, яку він приводить в рух, і, більше того, змінюється сама міра цього показника, то разом з тим змінюється в протилежному напрямі і в зворотному відношенні норма додаткової вартості.

Тепер ми переходимо до того, щоб застосувати до різних можливих випадків наведене вище рівняння норми прибутку $p' = m' \frac{v}{K}$. Ми будемо змінювати значення одного по одному

окремих факторів $m' \frac{v}{K}$ і встановлювати вплив цих змін на норму прибутку. Таким чином ми матимемо різні ряди випадків, в яких ми можемо бачити або послідовні зміни умов діяння одного й того самого капіталу або ж різні одночасно існуючі один біля одного і притягвані для порівняння капітали в різних галузях промисловості або в різних країнах. Тому, коли розуміння деяких наших прикладів, як послідовних у часі станів одного й того самого капіталу, здається неприродним або практично неможливим, то це заперечення відпаде, коли будемо порівнювати незалежні капітали.

Отже, ми виділяємо в здобутку $m' \frac{v}{K}$ обидва його множники, m' і $\frac{v}{K}$; спочатку ми візьмемо m' як постійну величину і дослідимо вплив можливих змін $\frac{v}{K}$; потім ми припустимо, що дріб $\frac{v}{K}$ є постійна величина, і примусимо m' проробити можливі зміни; нарешті, ми припустимо, що всі фактори змінюються, і цим вичерпаємо всі випадки, з яких можуть бути виведені закони, що стосуються норми прибутку.

I. m' НЕ ЗМІНЮЄТЬСЯ, $\frac{v}{K}$ ЗМІНЮЄТЬСЯ

Для цього випадку, який охоплює кілька окремих випадків, можна скласти загальну формулу. Коли ми маємо два капітали: K і K_1 з відповідними змінними складовими частинами v і v_1 , із спільною для обох нормою додаткової вартості m' і нормами прибутку p' і p'_1 , то

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}.$$

Коли ми тепер визначимо відношення одного до одного K і K_1 , а також v і v_1 , коли ми припустимо, наприклад, дріб $\frac{K_1}{K} = E$, а дріб $\frac{v_1}{v} = e$; то $K_1 = EK$ і $v_1 = ev$. Тепер, підставивши

у попереднє рівняння одержані таким чином величини для p'_1 , K_1 і v_1 , ми матимемо:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Але з попередніх двох рівнянь ми можемо вивести і ще одну формулу, перетворивши їх у таку пропорцію:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}.$$

Через те що величина дробу не зміниться, коли чисельник і знаменник помножити або поділити на одне й те саме число, то ми можемо $\frac{v}{K}$ і $\frac{v_1}{K_1}$ звести до процентного відношення, тобто припустити, що і K і $K_1 = 100$. Тоді у нас буде $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ і $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$, і ми можемо в наведеній пропорції відкинути знаменники; ми матимемо:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ або:}$$

при двох довільно взятих капіталах, які функціонують з рівною нормою додаткової вартості, норми прибутку відносяться одна до одної, як змінні частини капіталу, взяті в процентному відношенні до відповідних сукупних капіталів.

Ці дві формули охоплюють усі випадки змін $\frac{v}{K}$.

Раніше ніж досліджувати ці випадки кожний окремо, зробимо ще одне зауваження. Через те що K являє собою суму c і v , постійного і змінного капіталу, і через те що норма додаткової вартості, подібно до норми прибутку, звичайно виражається в процентах, то взагалі зручно припускати, що сума $c + v$ теж дорівнює сотні, тобто виражати c і v в процентах. Для визначення, правда, не маси, а норми прибутку, однаково, чи скажемо ми: капітал у 15 000, з них 12 000 постійний і 3 000 змінний капітал, виробляє додаткову вартість у 3 000; чи зведемо цей капітал до процентів:

$$\begin{aligned} 15\,000\ K &= 12\,000_c + 3\,000_v \quad (+\ 3\,000_m) \\ 100\ K &= 80_c + 20_v \quad (+\ 20_m). \end{aligned}$$

В обох випадках норма додаткової вартості $m' = 100\%$, норма прибутку $= 20\%$.

Те ж саме, коли ми порівнюємо один з одним два капітали, наприклад, з попереднім капіталом порівнюємо такий капітал:

$$\begin{aligned} 12\,000\ K &= 10\,800_c + 1\,200_v \quad (+\ 1\,200_m) \\ 100\ K &= 90_c + 10_v \quad (+\ 10_m), \end{aligned}$$

тут в обох випадках $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ і порівняння є далеко наочнішим у процентній формі.

Навпаки, коли йдеться про зміни, які відбуваються з одним і тим самим капіталом, то лише зрідка можна скористатися процентною формою, тому що вона майже завжди стирає ці зміни. Якщо капітал від процентної форми:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

переходить до процентної форми:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

то не видно, чи виникла змінена процентна будова $90_c + 10_v$ внаслідок абсолютного зменшення v , чи внаслідок абсолютного збільшення c , чи внаслідок того і другого. Для цього ми повинні мати абсолютні числові величини. Але при вивченні дальших окремих випадків змін все зводиться до того, як сталися ці зміни: чи перетворились $80_c + 20_v$ в $90_c + 10_v$ тому, що, наприклад, $12\ 000_c + 3\ 000_v$ внаслідок збільшення постійного капіталу при тому самому змінному капіталі перетворилися в $27\ 000_c + 3\ 000_v$ (в процентах $90_c + 10_v$), чи вони набрали цієї форми внаслідок зменшення змінного капіталу при тому самому постійному капіталі, тобто внаслідок переходу в $12\ 000_c + 1\ 333\frac{1}{3}_v$ (в процентах теж $90_c + 10_v$), чи, нарешті, внаслідок зміни обох доданків, наприклад, $13\ 500_c + 1\ 500_v$ (в процентах знову $90_c + 10_v$). Ми повинні послідовно розглянути якраз усі ці випадки, і тому нам доводиться відмовитися від зручностей процентної форми або вдаватися до неї тільки в другу чергу.

1) m' і K не змінюються, v змінюється

Якщо v змінює свою величину, K може лишитися незмінним тільки через те, що друга складова частина K , а саме постійний капітал c , змінює свою величину на таку ж суму, як v , але в протилежному напрямі. Якщо K первісно $= 80_c + 20_v = 100$, а потім v зменшується до 10 , то K може лишитися $= 100$ тільки при тій умові, коли c підвищується до 90 ; $90_c + 10_v = 100$. Взагалі кажучи, якщо v перетворюється у $v \pm d$, у v збільшене або зменшене на d , то, щоб були задоволені умови розгляданого випадку, c повинно перетворитися в $c \mp d$, повинно змінитися на таку ж суму, але в протилежному напрямі.

Цілком так само при незмінній нормі додаткової вартості m' , але при мінливій величині змінного капіталу v , маса додаткової вартості m повинна змінитися, тому що $m = m'v$, а в $m'v$ один множник, саме v , змінив свою величину.

Припущення нашого випадку, поряд з первісним рівнянням:

$$p' = m' \frac{v}{K},$$

внаслідок зміни v дають друге рівняння:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{K},$$

в якому v перейшло у v_1 , а p'_1 , змінена внаслідок цього норма прибутку, повинна бути знайдена.

Вона визначається відповідною пропорцією:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1.$$

Або: при незмінній нормі додаткової вартості і незмінній величині всього капіталу, первісна норма прибутку відноситься до норми прибутку, що виникла внаслідок зміни змінного капіталу, як первісний змінний капітал відноситься до зміненого.

Коли капітал був первісно, як вище:

I. 15 000 $K = 12\ 000_c + 3\ 000_v (+ 3\ 000_m)$, а тепер він:

II. 15 000 $K = 13\ 000_c + 2\ 000_v (+ 2\ 000_m)$, то в обох випадках $K = 15\ 000$ і $m' = 100\%$, а норма прибутку I, 20%, відноситься до норми прибутку II, $13\frac{1}{3}\%$, як змінний капітал I, 3 000, до змінного капіталу II, 2 000, отже, $20\% : 13\frac{1}{3}\% = 3\ 000 : 2\ 000$.

Змінний капітал може або підвищитися або знизитися. Візьмемо спочатку приклад, коли він підвищується. Нехай капітал буде первісно складений і функціонує так:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8\frac{1}{3}\%$.

Нехай тепер змінний капітал підвищиться до 30; тоді, за припущенням, щоб увесь капітал лишився як і раніше $= 120$, постійний капітал повинен знизитися з 100 до 90. Вироблена додаткова вартість при тій самій нормі додаткової вартості в 50% повинна підвищитися до 15. Отже, ми маємо:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 12\frac{1}{2}\%$.

Будемо спочатку виходити з припущення, що заробітна плата не змінилася. Тоді інші фактори норми додаткової вартості — робочий день і інтенсивність праці — теж повинні лишитися незмінними. Отже, збільшення v (з 20 до 30) може мати тільки той смисл, що робітників застосовується більше наполовину. В такому разі і вся нововироблена ними вартість теж підвищується наполовину, з 30 до 45, і ділиться, як і раніше, — $\frac{2}{3}$ на заробітну плату і $\frac{1}{3}$ на додаткову вартість. Але одночасно з збільшенням числа робітників знизився постійний капітал, вартість засобів виробництва, з 100 до 90. Отже,

ми маємо перед собою випадок дедалі меншої продуктивності праці, зв'язаний з одночасним зменшенням постійного капіталу; чи можливий економічно цей випадок?

В землеробстві і добувній промисловості, де було б легко зрозуміти зменшення продуктивності праці, а тому й збільшення числа зайнятих робітників, цей процес — в рамках капіталістичного виробництва і на його базисі — зв'язаний не з зменшенням, а з збільшенням постійного капіталу. Коли б навіть згадане зменшення c було зумовлене простим зниженням ціни, окремий капітал тільки при цілком виняткових обставинах міг би зробити перехід від I до II. Але щодо двох незалежних капіталів, які вкладені в різних країнах або в різні галузі землеробства чи добувної промисловості, не було б нічого дивного в тому, якби в одному випадку застосовувалось більше робітників (тому і більший змінний капітал), які працюють з засобами виробництва, меншими щодо вартості або розміру, ніж у другому випадку.

Коли ж ми відкинемо припущення, що заробітна плата лишається незмінною, і пояснимо підвищення змінного капіталу з 20 до 30 збільшенням заробітної плати наполовину, то перед нами буде зовсім інший випадок. Те саме число робітників, скажемо 20 робітників, і далі працює з тією самою або не набагато зменшеною кількістю засобів виробництва. Коли робочий день лишається незмінним, наприклад 10 годин, то вся нововироблена вартість теж лишається незмінною: тепер, як і раніше, вона дорівнює 30. Але ці 30 будуть цілком ужиті на те, щоб замінити авансований змінний капітал у 30; додаткова вартість зникла б. Проте було припущено, що норма додаткової вартості не змінюється, тобто як і в I, лишається = 50%. Це можливе тільки при тій умові, коли робочий день буде збільшений наполовину, тобто до 15 годин. Тоді 20 робітників за 15 годин виробили б нову вартість у 45, і всі умови були б додержані:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m; \quad K = 120, \quad m' = 50\%, \quad p' = 12\frac{1}{2}\%.$$

В цьому випадку ці 20 робітників не потребуватимуть засобів праці, знарядь, машин і т. д. більше, ніж у випадку I; доведеться збільшити наполовину лише кількість сирового матеріалу або допоміжних матеріалів. Отже, при зниженні цін на ці матеріали перехід від I до II, за нашими припущеннями, був би економічно допустимий навіть для окремого капіталу. І капіталіст за свою можливу втрату внаслідок знецінення його постійного капіталу був би принаймні почасти компенсований підвищенням прибутку.

Припустимо тепер, що змінний капітал не збільшується, а зменшується. В такому разі нам досить тільки перевернути наш попередній приклад, взяти II як первісний капітал і від II перейти до I.

II. $90_c + 30_v + 15_m$ перетворюється тоді в:

I. $100_c + 20_v + 10_m$, і ясно, що внаслідок такої перестановки нічого не змінюється в умовах, які регулюють в обох випадках норми прибутку і їх взаємне відношення.

Коли v з 30 знизиться до 20 через те, що при зростанні постійного капіталу буде зайнято робітників менше на $\frac{1}{3}$, то перед нами буде тут нормальний випадок сучасної промисловості: зростаюча продуктивність праці, підпорядкування більшої маси засобів виробництва меншому числу робітників. Щодо такий рух неминуче зв'язаний з одночасним виникненням зниження норми прибутку, це виявиться в третьому відділі цієї книги.

Та коли v з 30 знижується до 20 тому, що те саме число робітників зайняте за нижчу заробітну плату, то при незмінності робочого дня вся нововироблена вартість лишилася б, як і раніше, $= 30_v + 15_m = 45$; оскільки v знизилось до 20, то додаткова вартість підвищилася б до 25, норма додаткової вартості — з 50% до 125%, що суперечило б нашому припущенню. Щоб залишились умови нашого випадку, додаткова вартість при нормі в 50% повинна, навпаки, знизитись до 10, отже вся нововироблена вартість — з 45 до 30, а це можливо тільки при скороченні робочого дня на $\frac{1}{3}$. Тоді ми матимемо, як раніше:

$$100_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 8\frac{1}{3}\%.$$

Звичайно, немає потреби згадувати про те, що такого скорочення робочого часу при зниженні заробітної плати на практиці не було б. А втім, це поки що не має значення. Норма прибутку є функцією багатьох змінних, і, коли ми хочемо дізнатись, як впливають ці змінні на норму прибутку, ми повинні по черзі дослідити відособлений вплив кожної з них, незалежно від того, чи допустимий економічно такий ізольований вплив щодо одного й того самого капіталу, чи ні.

**2) m' не змінюється, v змінюється, K змінюється
внаслідок зміни v**

Цей випадок відрізняється від попереднього тільки ступенем. Замість того щоб c зменшувалось або збільшувалось настільки, наскільки збільшується або зменшується v , c лишається тут

незмінним. Але при сучасних умовах великої промисловості і сільського господарства змінний капітал являє собою відносно лише невелику частину всього капіталу, і тому зменшення або зростання останнього, оскільки воно визначається зміною першого, теж відносно невелике. Коли б ми знову виходили з капіталу:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8\frac{1}{3}\%$,
то він перетворився б, наприклад, у:

II. $100_c + 30_v + 15_m$; $K = 130$, $m' = 50\%$, $p' = 11\frac{7}{13}\%$.
Протилежний випадок зменшення змінного капіталу знов-таки ілюструвався б зворотним переходом від II до I.

Економічні умови по суті були б такі самі, як і в попередньому випадку, тому вони не потребують повторного викладу. Перехід від I до II передбачає: зменшення продуктивності праці наполовину, підпорядкування 100_c в II потребуватиме наполовину більше праці, ніж у I. Цей випадок може мати місце у землеробстві⁹⁾.

Але в той час як у попередньому випадку весь капітал лишився незмінним тому, що постійний капітал перетворювався в змінний або навпаки, тут при збільшенні змінної частини відбувається зв'язування додаткового капіталу, при зменшенні змінної частини — звільнення капіталу, що застосовувався до того часу.

3) m' і v не змінюються, c , а тому і K змінюються

В цьому випадку рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K} \text{ змінюється в: } p'_1 = m' \frac{v}{K_1}$$

і при відповідному скороченні множників на обох сторонах приводить до пропорції:

$$p'_1 : p' = K : K_1;$$

при рівності норм додаткової вартості і рівності змінних частин капіталу норми прибутку обернено пропорціональні загальній величині капіталів.

Якщо перед нами, наприклад, три капітали або три різні будови одного й того самого капіталу:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; $K = 100$, $m' = 100\%$, $p' = 20\%$;

II. $100_c + 20_v + 20_m$; $K = 120$, $m' = 100\%$, $p' = 16\frac{2}{3}\%$;

III. $60_c + 20_v + 20_m$; $K = 80$, $m' = 100\%$, $p' = 25\%$;

⁹⁾ Тут у рукопису стоїть: «Дослідити пізніше, який зв'язок має цей випадок із земельною рентою». [Ф. Е.]

то виходять такі відношення:

$$20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100 \text{ і } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

Раніше дана загальна формула змін $\frac{v}{K}$ при незмінному m' була така:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}; \text{ тепер же вона перетворюється в: } p' = m' \frac{v}{EK},$$

бо v не зазнає змін, і тому множник $e = \frac{v_1}{v}$ стає тут $= 1$.

Через те що $m'v = m$, масі додаткової вартості, і через те що m' і v лишаються незмінними, то зміна K не впливає і на m ; маса додаткової вартості лишається такою самою, якою була перед цією зміною.

Коли б c зменшилось до нуля, то p' було б $= m'$, норма прибутку дорівнювала б нормі додаткової вартості.

Зміна c може виникнути або внаслідок простої зміни вартості речових елементів постійного капіталу, або внаслідок зміни технічної будови всього капіталу, тобто внаслідок зміни продуктивності праці у відповідній галузі виробництва. В останньому випадку підвищення продуктивності суспільної праці, яке відбувається з розвитком великої промисловості і сільського господарства, зумовило б, що перехід відбувався б (у тільки що наведеному прикладі) у послідовності від III до I і від I до II. Та кількість праці, яка оплачується в 20 і виробляє вартість у 40, приводила б в рух спочатку масу засобів праці вартістю в 60; при підвищенні продуктивності і незмінній вартості маса застосовуваних засобів праці зростає спочатку до 80, потім до 100. Зворотна послідовність зумовила б зменшення продуктивності; та сама кількість праці була б спроможна привести в рух менше засобів виробництва, виробництво скоротилося б, як це може статися в землеробстві, гірництві і т. д.

Заощадження на постійному капіталі, з одного боку, підвищує норму прибутку, а з другого — звільняє капітал, отже, має важливе значення для капіталістів. Пізніше* ми докладніше дослідимо це питання, а також вплив зміни ціни елементів постійного капіталу, особливо сировини.

І тут знову виявляється, що зміна постійного капіталу однаково впливає на норму прибутку, незалежно від того, чи викликана ця зміна збільшенням, чи зменшенням речових складових частин c , чи простою зміною їх вартості.

* Див. цей том, розділи V і VI. Ред.

4) m' не змінюється, v , e і K змінюються

В цьому випадку лишається в силі попередня загальна формула зміненої норми прибутку:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

З неї випливає, що при незмінній нормі додаткової вартості:

а) Норма прибутку зменшується, коли E більше, ніж e , тобто коли постійний капітал збільшується так, що весь капітал зростає відносно швидше, ніж змінний капітал. Коли капітал від $80_c + 20_v + 20_m$ дістає будову $170_c + 30_v + 30_m$, то m' лишається $= 100\%$, але $\frac{v}{K}$ зменшується з $\frac{20}{100}$ до $\frac{30}{200}$, незважаючи на те, що збільшились як v , так і K , і норма прибутку відповідно зменшується з 20% до 15% .

б) Норма прибутку лишається незмінною тільки в тому разі, коли $e = E$, тобто коли дріб $\frac{v}{K}$ при позірній зміні зберігає попередню величину, тобто коли чисельник і знаменник будуть помножені або поділені на одне й те саме число. $80_c + 20_v + 20_m$ і $160_c + 40_v + 40_m$, очевидно, мають одну й ту саму норму прибутку в 20% , бо m' лишається $= 100\%$, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ в обох прикладах має одне й те саме значення.

в) Норма прибутку підвищується, коли e більше, ніж E , тобто коли змінний капітал зростає відносно швидше, ніж весь капітал. Коли $80_c + 20_v + 20_m$ перетворюється в $120_c + 40_v + 40_m$, то норма прибутку підвищується з 20% до 25% , бо m' не змінилось, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100}$ збільшилось до $\frac{40}{160}$, з $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{4}$.

При зміні v і K в одному напрямі ми могли б показати цю зміну величин так, ніби обидві вони до певної межі змінюються в тому самому відношенні, так що до цієї межі $\frac{v}{K}$ лишається незмінним. За цією межею стала б змінюватись тільки одна з двох величин, і ми таким чином зведемо цей складніший випадок до одного з попередніх, простіших.

Коли, наприклад, $80_c + 20_v + 20_m$ переходить у $100_c + 30_v + 30_m$, то в процесі цієї зміни відношення v до e , а тому й до K , лишатиметься незмінним аж доти, поки не буде досягнуто $100_c + 25_v + 25_m$. Отже, до цього часу і норма прибутку лишається незмінною. Таким чином як вихідний пункт ми можемо взяти тепер $100_c + 25_v + 25_m$; ми бачимо, що v збільшилось на 5, до 30_v , а завдяки цьому K збільшується з 125

до 130, і, значить, маємо другий випадок — випадок простої зміни v і викликаної цим зміни K . Норма прибутку, яка спочатку була 20%, внаслідок цього долучення 5_v при попередній нормі додаткової вартості підвищується до $23\frac{1}{13}\%$.

Таке саме зведення до простішого випадку може мати місце, коли навіть v і K змінюються в протилежному напрямі. Якби ми знову виходили, наприклад, з $80_c + 20_v + 20_m$ і постаралися б перейти до форми $110_c + 10_v + 10_m$, то при зміні до $40_c + 10_v + 10_m$ норма прибутку лишилася б попередня, а саме 20%. Внаслідок долучення до цієї проміжної форми 70_c норма прибутку зменшиться до $8\frac{1}{3}\%$. Отже, ми звели цей випадок знов-таки до випадку зміни одним однієї змінної, а саме c .

Таким чином одночасна зміна v , c і K не дає ніяких нових точок зору і кінець кінцем завжди приводить до випадку, коли змінюється тільки один фактор.

Навіть єдиний випадок, який ще лишається, фактично вже вичерпаний, саме той випадок, коли v і K чисельно зберігають ту саму величину, але їх речові елементи зазнають зміни вартості, коли, виходить, v означає змінену кількість праці, що приводиться в рух, c — змінену кількість засобів виробництва, що приводяться в рух.

Припустимо в капіталі $80_c + 20_v + 20_m$ 20_v первісно становили заробітну плату 20 робітників за 10 годин праці на день. Нехай заробітна плата кожного підвищиться з 1 до $1\frac{1}{4}$. Тоді 20_v оплачують не 20, а тільки 16 робітників. Але якщо ці 20 за 200 робочих годин виробляли вартість у 40, то ці 16 за 10 годин на день, отже, загалом за 160 робочих годин, вироблять вартість тільки в 32. Після відрахування 20_v на заробітну плату від 32 залишиться тоді всього 12 на додаткову вартість; норма додаткової вартості знизилася б з 100% до 60%. Але оскільки, як припускається, норма додаткової вартості повинна лишитися незмінною, то робочий день повинен бути подовжений на $\frac{1}{4}$, з 10 до $12\frac{1}{2}$ годин; якщо 20 робітників за 10 годин на день = 200 годинам праці виробляють вартість у 40, то 16 робітників за $12\frac{1}{2}$ годин на день = 200 годинам праці вироблять таку саму вартість, і капітал $80_c + 20_v$ виробить, як і раніше, додаткову вартість у 20.

Навпаки: коли заробітна плата знижується так, що 20_v становлять заробітну плату 30 робітників, то m' може лишитися незмінним тільки при тій умові, коли робочий день буде скорочений з 10 до $6\frac{2}{3}$ годин. $20 \times 10 = 30 \times 6\frac{2}{3} = 200$ робочим годинам.

Наскільки при таких протилежних припущеннях c , в грошовому виразі його вартості, може лишитися незмінним, хоч

воно представляє кількість засобів виробництва, яка змінилась відповідно до нових відносин, це по суті вже розглянуто вище. В своєму чистому вигляді цей випадок можливий лише як цілком винятковий.

Щодо такої зміни вартості елементів c , яка збільшусь або зменшусь їх масу, але залишає незмінною суму вартості c , то, поки вона не веде за собою зміни величини v , вона не зачіпає ні норми прибутку, ні норми додаткової вартості.

Таким чином ми вичерпали в нашому рівнянні всі можливі випадки зміни v , c і K . Ми бачили, що при незмінній нормі додаткової вартості норма прибутку може знижуватися, лишатися незмінною або зростати, бо найнезначнішої зміни у відношенні v до c , відповідно до K , досить для того, щоб змінити і норму прибутку.

Далі, виявилось, що при зміні v завжди досягається межа, коли незмінність m' стає економічно неможливою. Через те що всяка однібічна зміна c теж повинна дійти до межі, коли v не може більше лишатися незмінним, то виявляється, що для всіх можливих змін $\frac{v}{K}$ існують межі, за якими m' теж повинно стати змінним. Ця взаємодія різних змінних нашого рівняння ще ясніше виступить при дослідженні змін m' , до чого ми тепер і переходимо.

II. m' ЗМІНЮЄТЬСЯ

Загальна формула норм прибутку при різних нормах додаткової вартості — однаково, чи лишається $\frac{v}{K}$ незмінним, чи, в свою чергу, змінюється,— утвориться, коли рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

ми перетворимо в інше:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K_1}$$

де p'_1 , m'_1 , v_1 і K_1 означають змінені величини p' , m' , v і K . Ми тоді матимемо:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

а звідси:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times p'.$$

1) m' змінюється, $\frac{v}{K}$ не змінюється

В цьому випадку ми маємо рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

в яких $\frac{v}{K}$ рівні між собою. Тому утворюється таке відношення:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Норми прибутку двох капіталів однакової будови відносяться одна до одної, як норми додаткової вартості у обох цих капіталів. Оскільки в дробу $\frac{v}{K}$ важливі не абсолютні величини v і K , а тільки відношення між ними, то це стосується до всіх капіталів однакової будови, яка б не була їх абсолютна величина.

$$\begin{array}{l} 80_c + 20_v + 20_m; \quad K = 100, \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\% \\ 160_c + 40_v + 20_m; \quad K = 200, \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \end{array}$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Коли абсолютні величини v і K в обох випадках однакові, то норми прибутку відносяться одна до одної, крім того, як маси додаткової вартості:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Наприклад:

$$\begin{array}{l} 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\% \\ 80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \end{array}$$

$$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20 : 10$$

Тепер ясно, що у капіталів однакової будови — однакової в абсолютних числах або в процентному відношенні — норми додаткової вартості можуть бути різні тільки тоді, коли різні або заробітна плата, або тривалість робочого дня, або інтенсивність праці. В трьох випадках:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%, \\ \text{II. } 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%, \\ \text{III. } 80_c + 20_v + 40_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 40\%, \end{array}$$

вся нововироблена вартість становить в I — 30 ($20_v + 10_m$), в II — 40, в III — 60. Це могло статися трояким способом.

По-перше, коли заробітна плата різна, отже, коли 20_v в кожному окремому випадку виражають неоднакове число робітників. Припустимо, що в I зайняті 15 робітників 10 годин

при заробітній платі в $1\frac{1}{3}$ ф. ст. і що вони виробляють вартість у 30 ф. ст., з яких 20 ф. ст. заміщують заробітну плату, а 10 ф. ст. становлять додаткову вартість. Коли заробітна плата знижується до 1 ф. ст., то може бути зайнято протягом 10 годин 20 робітників; тоді вони вироблятимуть вартість у 40 ф. ст., в тому числі 20 ф. ст. на заміщення заробітної плати і 20 ф. ст. додаткової вартості. Коли заробітна плата знижується ще більше, до $\frac{2}{3}$ ф. ст., то може бути зайнято 30 робітників по 10 годин; вони вироблятимуть вартість у 60 ф. ст., з яких після відрахування 20 ф. ст. на заміщення заробітної плати залишиться ще 40 ф. ст. додаткової вартості.

Цей випадок: незмінна в процентному відношенні будова капіталу, незмінний робочий день, незмінна інтенсивність праці, зміна норми додаткової вартості, викликана зміною заробітної плати, є єдиний випадок, коли виправдується положення Рікардо:

«Прибуток буде високий чи низький в точній відповідності з тим, низька чи висока буде заробітна плата» («Principles of Political Economy etc.», ch. I, sec. III, p. 18. «Works of D. Ricardo», ed. by Mac Culloch, 1852).

Або, *по-друге*, коли інтенсивність праці різна. Тоді, наприклад, 20 робітників при однакових засобах праці за 10 робочих годин на день вироблятимуть в I випадку — 30, в II — 40, в III — 60 штук певного товару, кожна штука якого, крім вартості спожитих на неї засобів виробництва, представлятиме нову вартість в 1 фунт стерлінгів. Оскільки в кожному випадку 20 штук = 20 ф. ст. заміщують заробітну плату, то на додаткову вартість лишаються в I випадку — 10 штук = 10 ф. ст., в II — 20 штук = 20 ф. ст., в III — 40 штук = 40 фунтам стерлінгів.

Або, *по-третьє*, коли тривалість робочого дня різна. Коли 20 робітників при однаковій інтенсивності праці працюють в I випадку дев'ять, в II дванадцять, в III вісімнадцять годин на день, то продукти їх праці 30 : 40 : 60 відносяться один до одного, як 9 : 12 : 18, і оскільки заробітна плата кожного разу = 20, то на додаткову вартість знову лишається 10, відповідно 20 і 40.

Отже, на величину норми додаткової вартості, а тому, при незмінності $\frac{v}{K}$, і на норму прибутку підвищення або зниження заробітної плати діє в зворотному напрямі, підвищення або зниження інтенсивності праці і подовження або скорочення робочого дня — в тому самому напрямі.

2) m' [або m] і v змінюються, K не змінюється

До цього випадку належить пропорція:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K} = m'v : m'_1v_1 = m : m_1.$$

Норми прибутку відносяться одна до одної, як відповідні маси додаткової вартості.

Зміна норми додаткової вартості при незмінності змінного капіталу означає зміну величини й поділу нововиробленої вартості. Одночасна зміна v і m' теж завжди передбачає інший поділ нововиробленої вартості, але не завжди — зміну її величини. Можливі три випадки:

а) v і m змінюються в протилежному напрямі, але на однакову величину, наприклад:

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; & \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \\ 90_c + 10_v + 20_m; & \quad m' = 200\%, \quad p' = 20\%. \end{aligned}$$

Нововироблена вартість однакова в обох випадках, отже, однакова і кількість виконаної праці; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Різниця полягає тільки в тому, що в першому випадку 20 сплачується на заробітну плату і 10 залишається на додаткову вартість, тимчасом як у другому випадку заробітна плата становить усього 10, а тому додаткова вартість — 20. Це — єдиний випадок, коли при одночасній зміні v і m число робітників, інтенсивність праці і тривалість робочого дня лишаються незмінними.

б) Зміна m' і v відбувається знову в протилежному напрямі, проте не на одну й ту саму величину. В такому разі перевага є або на боці зміни v , або на боці зміни m' .

$$\begin{aligned} \text{I. } 80_c + 20_v + 20_m; & \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\% \\ \text{II. } 72_c + 28_v + 20_m; & \quad m' = 71\frac{3}{7}\%, \quad p' = 20\% \\ \text{III. } 84_c + 16_v + 20_m; & \quad m' = 125\%, \quad p' = 20\%. \end{aligned}$$

В I за нововироблену вартість у 40 сплачується 20_v , в II за нововироблену вартість у 48 сплачується 28_v , в III за нововироблену вартість у 36 сплачується 16_v . Як нововироблена вартість, так і заробітна плата змінилися; але зміна нововиробленої вартості означає зміну кількості виконаної праці, отже, або числа робітників, або тривалості праці, або інтенсивності праці, або одночасно кількох з цих трьох факторів.

в) Зміна m' і v відбувається в однаковому напрямі; в такому разі одна підсилює діяння другої.

$$\begin{aligned} 90_c + 10_v + 10_m; & \quad m' = 100\%, \quad p' = 10\% \\ 80_c + 20_v + 30_m; & \quad m' = 150\%, \quad p' = 30\% \\ 92_c + 8_v + 6_m; & \quad m' = 75\%, \quad p' = 6\%. \end{aligned}$$

І тут в усіх трьох випадках нововироблена вартість різна, а саме: 20, 50 і 14; і ця різниця у величині відповідної кожному випадку кількості праці знову зводиться до різниці числа робітників, тривалості праці, інтенсивності праці або кількох, або, відповідно всіх, цих факторів.

3) m' , v і K змінюються

Цей випадок не дає нових точок зору і розв'язується загальною формулою, даною під II, коли m' змінюється.

Отже, вплив змін величини норми додаткової вартості на норму прибутку допускає такі випадки:

1) коли $\frac{v}{K}$ лишається незмінним, то p' збільшується або зменшується в тому самому відношенні, як m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; & \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\% \\ 80_c + 20_v + 10_m; & \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \\ & \quad 100\% : 50\% = 20\% : 10\%. \end{aligned}$$

2) Коли $\frac{v}{K}$ змінюється в однаковому напрямі з m' , тобто збільшується або зменшується, коли збільшується або зменшується m' , то p' підвищується або знижується в більшій мірі, ніж m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; & \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \\ 70_c + 30_v + 20_m; & \quad m' = 66\frac{2}{3}\%, \quad p' = 20\% \\ & \quad 50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%. \end{aligned}$$

3) Коли $\frac{v}{K}$ змінюється в напрямі, протилежному m' , але відносно менше, ніж m' , то p' підвищується або знижується відносно менше, ніж m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; & \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \\ 90_c + 10_v + 15_m; & \quad m' = 150\%, \quad p' = 15\% \\ & \quad 50\% : 150\% > 10\% : 15\%. \end{aligned}$$

4) Коли $\frac{v}{K}$ змінюється в напрямі, протилежному m' , і відносно більше, ніж m' , то p' підвищується, хоч m' знижується, або p' знижується, хоч m' підвищується.

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; & \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\% \\ 90_c + 10_v + 15_m; & \quad m' = 150\%, \quad p' = 15\%, \end{aligned}$$

m' підвищилось з 100% до 150%, p' знизилось з 20% до 15%.

5) Нарешті, коли $\frac{v}{K}$ змінюється в напрямі, протилежному m' , але змінює свою величину в такому ж самому відношенні, як і m' , то p' лишається незмінним, хоч m' підвищується або знижується.

Тільки цей останній випадок і потребує ще деякого розгляду. Як вище, при змінах $\frac{v}{K}$, ми бачили, що одна й та сама норма додаткової вартості може виражатися в найрізноманітніших нормах прибутку, так тут ми бачимо, що в основі однієї й тієї самої норми прибутку можуть лежати дуже різні норми додаткової вартості. Але в той час як при незмінності m' будь-якої зміни у відношенні між v і K досить для того, щоб дати різні норми прибутку, тут при зміні величини m' потрібна строго відповідна зворотна зміна величини $\frac{v}{K}$ для того, щоб норма прибутку лишилась попередня. Для одного й того самого капіталу або для двох капіталів в одній і тій самій країні це можливе тільки в дуже рідких випадках. Візьмемо, наприклад, капітал

$$80_c + 20_v + 20_m; K = 100, m' = 100\%, p' = 20\%$$

і припустимо, що заробітна плата знижується настільки, що тепер на 16_v можна мати таке саме число робітників, якому раніше сплачувалося 20_v . В такому разі при інших незмінних умовах звільниться 4_v , і ми матимемо:

$$80_c + 16_v + 24_m; K = 96, m' = 150\%, p' = 25\%.$$

Тепер для того, щоб p' було = 20%, як раніше, весь капітал повинен був би зрости до 120, отже, постійний капітал до 104:

$$104_c + 16_v + 24_m; K = 120, m' = 150\%, p' = 20\%.$$

Але це було б можливе тільки в тому разі, якби одночасно з зниженням заробітної плати відбулася зміна в продуктивності праці, яка потребувала б такої зміни в будові капіталу; або ж якби грошова вартість постійного капіталу підвищилася з 80 до 104; одним словом,— якби стався такий випадковий збіг умов, що буває тільки у виняткових випадках. В дійсності така зміна m' , яка не передбачає одночасної зміни v , а тому й зміни $\frac{v}{K}$, мислима тільки при цілком певних обставинах, а саме в таких галузях промисловості, де застосовується тільки основний капітал і праця, а предмет праці дається природою.

Але при порівнянні норм прибутку в двох країнах справа стоїть інакше. Одна й та сама норма прибутку тут є в дійсності виразом здебільшого різних норм додаткової вартості.

Отже, з усіх п'яти випадків випливає, що зростаюча норма прибутку може відповідати спадній або зростаючій нормі додаткової вартості, спадна норма прибутку — зростаючій або спадній нормі додаткової вартості, незмінна норма прибутку — зростаючій або спадній нормі додаткової вартості. Що зростаюча, спадна або незмінна норма прибутку теж може відповідати незмінній нормі додаткової вартості, це ми бачили у випадку I.

Отже, норма прибутку визначається двома головними факторами: нормою додаткової вартості і вартісною будовою капіталу. Вплив цих двох факторів можна коротко резюмувати так, причому будову ми можемо виражати в процентах, бо тут однаково, від якої з двох частин капіталу походить зміна.

Норми прибутку двох капіталів або одного й того самого капіталу в двох послідовних різних станах

рівні:

1) При однаковій в процентному відношенні будові капіталів і однаковій нормі додаткової вартості.

2) При неоднаковій в процентному відношенні будові капіталів і неоднаковій нормі додаткової вартості, коли рівні добутки норм додаткової вартості на виражені в процентах змінні частини капіталів (добутки m' на v), тобто коли рівні маси додаткової вартості, взяті в процентах до всього капіталу ($m = m'v$), інакше кажучи, коли в обох випадках множники m' і v стоять у зворотному відношенні один до одного.

Вони не рівні:

1) При рівній в процентному відношенні будові капіталів, якщо норми додаткової вартості не рівні; при цьому норми відносяться одна до одної, як норми додаткової вартості.

2) При рівній нормі додаткової вартості і нерівній в процентному відношенні будові, причому вони відносяться одна до одної, як змінні частини капіталів.

3) При неоднаковій нормі додаткової вартості і неоднаковій в процентному відношенні будові, причому вони відносяться одна до одної, як добутки mv , тобто як маси додаткової вартості, взяті в процентах до всього капіталу¹⁰).

¹⁰ В рукопису є ще дуже докладні обчислення різниці між нормою додаткової вартості і нормою прибутку ($m' - p'$); вона має різні цікаві особливості, і рух її виявляє випадки, коли обидві норми віддаляються одна від одної або зближуються одна з одною. Цей рух можна змалювати і у вигляді кривих. Я утримуюсь від вилтворення цього матеріалу, тому що він менш важливий для безпосередніх цілей цієї книги. Тут досить буде просто звернути на це увагу тих читачів, які захочуть вивчити це питання глибше. — Ф. Е.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ВПЛИВ ОБОРОТУ НА НОРМУ ПРИБУТКУ

{Вплив обороту на виробництво додаткової вартості, а значить і прибутку, був розглянутий в другій книзі. Коротко його можна резюмувати такими положеннями: оскільки для обороту потрібен час певної тривалості, на виробництво не може бути вжитий одночасно весь капітал, отже, частина капіталу постійно повинна лежати без діла,— чи у формі грошового капіталу, чи запасної сировини, готового, але ще не проданого товарного капіталу, чи боргових вимог, для яких ще не вийшов строк; капітал, що діє в активному виробництві, тобто в процесі створення і привласнення додаткової вартості, постійно зменшується на спожиту частину і в тому ж самому відношенні постійно скорочується вироблювана і привласнювана додаткова вартість. Чим коротший час обороту, тим менша в порівнянні з усім капіталом ця частина капіталу, яка лежить без діла; і, значить, за інших рівних умов тим більшою стає привласнювана додаткова вартість.

У другій книзі докладно показано, як скорочення часу обороту або одного з його двох відрізків — часу виробництва і часу обігу — підвищує масу вироблюваної додаткової вартості²⁴. Але оскільки норма прибутку є тільки виразом відношення виробленої маси додаткової вартості до всього капіталу, зайнятого в її виробництві, то ясно, що всяке таке скорочення підвищує норму прибутку. Те, що раніше, в другому відділі другої книги, сказано про додаткову вартість, в такій же мірі стосується і прибутку та норми прибутку і не потребує тут повторення. Ми хочемо відзначити лише кілька головних моментів.

Головний засіб скорочення часу виробництва — підвищення продуктивності праці, що звичайно називають прогресом промисловості. Коли цим не буде викликано одночасно значне збільшення загальних затрат капіталу внаслідок впровадження дорогих машин і т. д. і, значить, зниження норми прибутку,

обчислюваної на весь капітал, то остання повинна підвищитись. І це безперечно має місце при здійсненні багатьох нововведень у галузі металургії і хімічної промисловості. Нововідкриті способи виробництва заліза і сталі Бессемера, Сіменса, Джілкріста — Томаса та ін. при порівняно незначних витратах скорочують до мінімуму процеси, які раніше забирали дуже багато часу. Виготовлення алізарину або маренової фарби з кам'яновугільного дьогтю, і до того ж за допомогою фабричних установок, які вже раніше вживалися для виготовлення інших фарб з кам'яновугільного дьогтю, дає за кілька тижнів такий самий результат, для якого раніше потрібні були роки; один рік потрібний був, щоб вирости марена, а потім ще кілька років коріння залишали досягати, перше ніж уживати його для фарбування.

Головний засіб для скорочення часу обігу — вдосконалення шляхів сполучення. І в цьому відношенні за останні п'ятдесят років сталася революція, яку можна порівняти тільки з промисловою революцією останньої половини минулого століття. На суші бруковані шляхи відтіснені на задній план залізницею, на морі повільне і нерегулярне парусне сполучення — швидким і регулярним пароплавним сполученням, і вся земна куля обвита телеграфним дротом. Суецький канал власне тільки й відкрив Східну Азію і Австралію для пароплавного сполучення. Час обігу для товарів, що відправлялися до Східної Азії, ще в 1847 р. становив щонайменше дванадцять місяців (див. «Капітал», кн. II, стор. 235²⁵), тепер він зведений майже до стільки ж тижнів. Два великі вогнища криз 1825 і 1857 рр., Америка і Індія, внаслідок такого перевороту в засобах сполучення наблизились до європейських промислових країн на 70—90% і таким чином втратили більшу частину своєї здатності до вибухів. Час обороту в такій же мірі скоротився для всієї світової торгівлі, і дієздатність зайнятого в ній капіталу підвищилася більш як удвоє або втроє. Що це не могло не вплинути на норму прибутку, зрозуміло само собою.

Щоб показати в чистому вигляді вплив обороту всього капіталу на норму прибутку, ми повинні припустити, що всі інші умови для порівнюваних двох капіталів однакові. Зокрема, крім норми додаткової вартості і робочого дня, нехай буде однакова і будова капіталів, виражена в процентах. Візьмемо тепер капітал A будови $80_c + 20_v = 100 K$, який робить при нормі додаткової вартості в 100% два обороти за рік. В такому разі річний продукт буде:

$160_c + 40_v + 40_m$. Але для визначення норми прибутку ми обчислюємо ці 40_m не до суми обороту капітальної вартості

в 200, а до авансованої капітальної вартості в 100 і таким чином маємо $p' = 40\%$.

Порівняймо з капіталом A капітал $B = 160_c + 40_v = 200 K$, який має таку саму норму додаткової вартості в 100%, але обертається тільки один раз на рік. Річний продукт буде такий самий, як вище:

$160_c + 40_v + 40_m$. Але ці 40_m на цей раз слід обчислювати на авансований капітал у 200, що дасть норму прибутку тільки 20%, тобто тільки половину норми A .

З цього випливає: при капіталах однакової процентної будови, при однаковій нормі додаткової вартості і однаковому робочому дні, норми прибутку двох капіталів обернено пропорціональні часові їх оборотів. Коли в двох порівнюваних випадках неоднакові або будова, або норма додаткової вартості, або робочий день, або заробітна плата, то цим, звичайно, будуть викликані й дальші відмінності в нормі прибутку; але вони незалежні від обороту і тому тут не цікавлять нас; до того ж вони розглянуті вже в розділі III.

Безпосередній вплив скорочення часу обороту на виробництво додаткової вартості, а значить і прибутку, полягає в підвищенні дієвості змінної частини капіталу, яке досягається таким способом, про що див. «Капітал», кн. II, розд. XVI: «Оборот змінного капіталу». Там показано, що змінний капітал у 500, який робить десять оборотів на рік, за цей час привласнює стільки ж додаткової вартості, як змінний капітал у 5 000, який при тій самій нормі додаткової вартості і тій самій заробітній платі робить тільки один оборот на рік.

Візьмемо капітал I, що складається з 10 000 основного капіталу, річне зношування якого становить $10\% = 1\,000$. 500 постійного оборотного і 500 змінного капіталу. Змінний капітал обертається десять раз на рік при нормі додаткової вартості в 100%. Для спрощення припустимо в усіх дальших прикладах, що оборотний постійний капітал за такий самий час робить такий самий оборот, як змінний, щб здебільшого і буває на практиці. Тоді продукт одного такого періоду обороту буде:

$$100_c \text{ (зношування)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1\,600,$$

а продукт цілого року з десятьма такими оборотами:

$$1\,000_c \text{ (зношування)} + 5\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, \quad m' = 5\,000, \quad p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Візьмемо тепер капітал II: основний капітал 9 000, його річне зношування 1 000, оборотний постійний капітал 1 000, змінний капітал 1 000, норма додаткової вартості 100%, число оборотів змінного капіталу на рік 5. Отже, продукт за кожний період обороту змінного капіталу буде такий:

$$200_c \text{ (зношування)} + 1\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 3\,200,$$

а весь річний продукт при п'яти оборотах:

$$1\,000_c \text{ (зношування)} + 5\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, \quad m' = 5\,000, \quad p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\frac{5}{11} \%.$$

Візьмемо, далі, капітал III, в якому немає зовсім основного капіталу, оборотний же постійний капітал становить 6 000 і змінний 5 000. Нехай при нормі додаткової вартості в 100% він обертається один раз на рік. В такому разі весь продукт за рік буде:

$$6\,000_c + 5\,000_v + 5\,000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, \quad m' = 5\,000, \quad p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\frac{5}{11} \%.$$

Отже, в усіх трьох випадках ми маємо однакову річну масу додаткової вартості = 5 000, і оскільки весь капітал в усіх трьох випадках теж однаковий, а саме = 11 000, то маємо й однакову норму прибутку в $45\frac{5}{11} \%$.

Навпаки, якби при капіталі I у нас було не 10, а тільки 5 річних оборотів змінної частини, то справа стояла б інакше. Тоді продукт одного обороту був би:

$$200_c \text{ (зношування)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1\,700.$$

Або річний продукт:

$$1\,000_c \text{ (зношування)} + 2\,500_c + 2\,500_v + 2\,500_m = 8\,500,$$

$$K = 11\,000, \quad m = 2\,500, \quad p' = \frac{2\,500}{11\,000} = 22\frac{8}{11} \%.$$

Норма прибутку знизилась наполовину, тому що час обороту подвоївся.

Отже, маса додаткової вартості, привласнювана протягом року, дорівнює масі додаткової вартості, привласнюваній протягом одного обороту *змінного* капіталу, помноженій на число таких оборотів за рік. Якщо ми привласнювану за рік додаткову вартість, або прибуток, назвемо M , привласнювану за один оборот додаткову вартість — m , число оборотів змінного капіталу за рік — n , то $M = mn$, і річна норма додаткової

вартості $M' = m'n$, як показано вже в «Капіталі», кн. II, розд. XVI, I²⁶.

Само собою розуміється, що формула норми прибутку $p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v}$ вірна лише при тій умові, коли v чисельника дорівнює v знаменника. У знаменнику v являє собою всю ту частину всього капіталу, що в середньому була вжита як змінний капітал на заробітну плату. В чисельнику v насамперед визначається тільки тим, що воно виробило і привласнило певну кількість додаткової вартості $= m$, відношення якої до цього v , $\frac{m}{v}$, є норма додаткової вартості m' . Тільки таким шляхом рівняння $p' = \frac{v}{c+v}$ перетворилося в інше: $p' = m' \frac{v}{c+v}$. Тепер v чисельника повинно вже дорівнювати v знаменника, тобто всій змінній частині капіталу K . Інакше кажучи, рівняння $p' = \frac{m}{K}$ лише при тій умові можна без помилки перетворити в рівняння $p' = m' \frac{v}{c+v}$, коли m означає додаткову вартість, вироблену за один період обороту змінного капіталу. Коли m становить тільки деяку частину цієї додаткової вартості, то хоч $m = m'v$ вірно, але це v тут менше, ніж v в $K = c + v$, бо воно менше, ніж весь змінний капітал, затрачений на заробітну плату. Але коли m становить більше, ніж додаткову вартість від одного обороту v , то частина цього v або навіть все v функціонує двічі: спочатку в першому обороті, потім у другому, або, відповідно, в другому і дальших оборотах; отже, це v , яке виробляє додаткову вартість і становить суму всієї виданої заробітної плати, більше ніж v у $c + v$, і тому обчислення стає невірним.

Для того щоб формула річної норми прибутку стала цілком вірною, ми повинні замість простої норми додаткової вартості поставити річну норму додаткової вартості, тобто замість m' поставити M' або $m'n$. Інакше кажучи, m' , норму додаткової вартості, або, що зводиться до того самого, v , змінну частину капіталу, яка міститься в K , ми повинні помножити на n , на число оборотів цього змінного капіталу за рік, і таким чином у нас вийде: $p' = m'n \frac{v}{K}$ — формула для обчислення річної норми прибутку.

Але яка саме величина змінного капіталу в певному підприємстві, цього здебільшого не знає і сам капіталіст. У восьмому розділі другої книги ми бачили і далі ще побачимо, що єдина відмінність у капіталі, яку сприймає капіталіст як істот-

ну, є відмінність між основним і оборотним капіталом. З каси, в якій зберігається частина оборотного капіталу, що є в його руках у грошовій формі, — коли вона не лежить у банку, — він бере гроші на заробітну плату, з тієї ж самої каси він бере гроші на сировину і допоміжні матеріали, і всі ці витрати записує на один і той самий рахунок. А якби навіть йому довелось вести окремий рахунок виплачуваної заробітної плати, то цей рахунок в кінці року показав би суму виплати, тобто vn , але не величину самого змінного капіталу v . Щоб вияснити останню, капіталістові довелось б зробити окремий підрахунок, приклад якого ми зараз наведемо.

Для цього візьмемо бавовнопрядильну фабрику з 10 000 мюльних веретен, описану в «Капіталі», кн. I, стор. 180—181²⁷, і припустимо, що дані, які стосуються одного тижня квітня 1871 р., зберігають своє значення на цілий рік. Основний капітал у машинах становить 10 000 фунтів стерлінгів. Оборотний капітал не був зазначений; припустимо, що він становив 2 500 ф. ст., — досить висока цифра, виправдована однак тим припущенням, яке ми тут повинні зробити, а саме — відсутністю кредитних операцій, отже, постійного або тимчасового використання чужого капіталу. Тижневий продукт по своїй вартості складався з 20 ф. ст. на зношування машин, 358 ф. ст. авансованого оборотного постійного капіталу (плата за найом приміщення 6 ф. ст., бавовна 342 ф. ст., вугілля, газ, мастило 10 ф. ст.), 52 ф. ст. затраченого на заробітну плату змінного капіталу і 80 ф. ст. додаткової вартості, значить:

$$20_c \text{ (зношування)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Отже, щотижневе авансування оборотного капіталу становило $358_c + 52_v = 410$, і його будова в процентах = $87,3_c + 12,7_v$. При перерахуванні на весь оборотний капітал у 2 500 ф. ст. це дає 2 182 ф. ст. постійного і 318 ф. ст. змінного капіталу. Оскільки вся затрата на заробітну плату становила на рік 52×52 ф. ст., отже, 2 704 ф. ст., то виявляється, що змінний капітал у 318 ф. ст. обернувся протягом року майже $8\frac{1}{2}$ раз. Норма додаткової вартості була $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13} \%$. За цими даними ми обчислимо норму прибутку, підставивши у формулу $p' = m'n \frac{v}{K}$ величини: $m' = 153\frac{11}{13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $v = 318$, $K = 12 500$; отже:

$$p' = 153\frac{11}{13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12 500} = 33,27 \%$$

Для перевірки ми скористуємось простою формулою $p^1 = \frac{m}{K}$. Вся додаткова вартість, або прибуток, становить за

рік 80 ф. ст. $\times 52 = 4\,160$ ф. ст., а це, будучи поділене на весь капітал у 12 500 ф. ст., дає майже стільки ж, як вище, 33,28%, — надзвичайно високу норму прибутку, яка пояснюється лише надзвичайно сприятливими в даний момент умовами (дуже низькі ціни бавовни поряд з дуже високими цінами пряжі) і яка в дійсності безперечно мала місце не на протязі всього року.

У формулі $p' = m'n \frac{v}{K}$, як сказано, $m'n$ є те, що в другій книзі названо річною нормою додаткової вартості²⁸. У наведеному зараз випадку вона становить $153\frac{11}{13}\% \times 8\frac{1}{2}$, або, за точним підрахунком, $1\,307\frac{9}{13}\%$. Отже, коли один собі чоловік, на ім'я Бідерман, сплеснув руками, вражений величезною річною нормою додаткової вартості в 1 000%, наведеною в одному прикладі у другій книзі, то його, може, заспокоїть факт річної норми додаткової вартості понад 1 300%, наведений тут з дійсної практики Манчестера. В часи найвищого процвітання, яких ми, правда, вже давно не переживали, така норма зовсім не рідкість.

До речі кажучи, ми маємо тут приклад дійсної будови капіталу в сучасній великій промисловості. Весь капітал розпадається на 12 182 ф. ст. постійного і 318 ф. ст. змінного капіталу, разом 12 500 фунтів стерлінгів. Або, в процентах, $97\frac{1}{2}\% + 2\frac{1}{2}\% = 100\%$. Тільки сорокова частина всього капіталу, роблячи більше ніж вісім оборотів на рік, іде на видачу заробітної плати.

Оскільки, звичайно, лише небагатьом капіталістам спадає на думку робити такі обчислення щодо своїх власних підприємств, то статистика майже нічого не говорить про відношення постійної частини всього суспільного капіталу до змінної частини. Тільки американські цензи дають те, що можливе при сучасних відносинах: суму заробітної плати, виданої в кожній галузі підприємництва, і суму одержаних прибутків. Хоч які сумнівні ці дані, — тому що вони ґрунтуються лише на неперевіраних повідомленнях самих промисловців, — проте вони надзвичайно цінні і становлять усе, що ми маємо з приводу цього. В Європі ми надто делікатні для того, щоб вимагати таких викриттів від наших великих промисловців. — *Ф. Е.*}

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЕКОНОМІЯ В ЗАСТОСУВАННІ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Збільшення абсолютної додаткової вартості, або подовження додаткової праці, а значить і робочого дня, при незмінній величині змінного капіталу, тобто при тому самому числі робітників, що одержують номінально ту саму заробітну плату, — причому все одно, оплачується чи не оплачується надурочний час, — відносно знижує вартість постійного капіталу в порівнянні з вартістю всього капіталу і вартістю змінного капіталу і підвищує завдяки цьому норму прибутку, знов-таки незалежно від зростання маси додаткової вартості і від можливого підвищення норми додаткової вартості. Розмір основної частини постійного капіталу — фабричні будівлі, машини і т. д. — лишається незмінним, чи працюють з його допомогою 16, чи 12 годин. Подовження робочого дня не потребує нових затрат на цю найдорожчу частину постійного капіталу. Крім того, вартість основного капіталу відтворюється завдяки цьому протягом меншої кількості періодів обороту, отже, скорочується час, на який він повинен бути авансований, щоб одержати певний прибуток. Тому подовження робочого дня підвищує прибуток навіть тоді, коли надурочний час оплачується, і, в певних межах, навіть тоді, коли він оплачується вище, ніж нормальні робочі години. Постійно зростаюча при сучасній промисловій системі необхідність збільшувати основний капітал була через це головним стимулом, що спонукав жадібних до прибутку капіталістів подовжувати робочий день¹¹⁾.

Інші умови мають місце при постійному робочому дні. В цьому випадку для збільшення маси експлуатованої праці (ми тут залишаємо осторонь відрахування з заробітної плати

¹¹⁾ «Через те що на всіх фабриках дуже значна сума основного капіталу вкладена в будівлі і машини, то прибуток буде тим більший, чим більше число годин, протягом яких ці машини працюватимуть» («Reports of Insp. of Fact., 31st October 1858», p. 8).

або зменшення заробітної плати нижче її нормального рівня) треба збільшити число робітників, а разом з тим у певному відношенні і масу основного капіталу — будівель, машин і т. д. Або ж, коли збільшується інтенсивність праці чи підвищується продуктивна сила праці і взагалі виробляється більше відносної додаткової вартості, то в галузях виробництва, які застосовують сировину, зростає маса оборотної частини постійного капіталу, бо за даний відрізок часу переробляється більше сировини і т. п., і, по-друге, зростає кількість машин, які приводяться в рух тим самим числом робітників, а значить зростає і ця частина постійного капіталу. Зростання додаткової вартості супроводиться, таким чином, зростанням постійного капіталу, зростаюча експлуатація праці супроводиться подорожчанням тих умов виробництва, за допомогою яких експлуатується праця, тобто супроводиться зростанням затрат капіталу. Таким чином, норма прибутку внаслідок цього, з одного боку, зменшується, а з другого боку, підвищується.

Цілий ряд поточних витрат лишається майже або цілком однаковим як при довшому, так і при коротшому робочому дні. Витрати по нагляду менші при 500 робітниках і 18-годинному дні, ніж при 750 робітниках і 12-годинному дні.

«Поточні витрати фабрики при десятигодинному робочому дні майже такі самі, як і при дванадцятигодинному» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», p. 37).

Державні і комунальні податки, страхування на випадок пожежі, платня різним постійним службовцям, знецінення машин і різні інші витрати фабрики лишаються незмінними при довгому або короткому робочому дні; в міру скорочення виробництва вони зростають за рахунок прибутку («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 19).

Тривалість часу, протягом якого відтворюється вартість машин та інших складових частин основного капіталу, практично визначається не тим часом, протягом якого вони просто існують, а загальною тривалістю того процесу праці, на протязі якого вони функціонують і використовуються. Коли робітники змушені гнути спину 18 годин замість 12, то це становить ще три дні на тиждень, тиждень перетворюється в півтора тижня, два роки — в три. Коли надурочний час не оплачується, то робітники крім нормального додаткового часу віддають ще даром тиждень на кожні два тижні, рік — на кожні два роки праці. Таким чином відтворення вартості машин прискорюється на 50% і забирає тільки $\frac{2}{3}$ того часу, який був би потрібний при 12-годинному робочому дні.

У цьому дослідженні, так само як у дослідженні коливань ціни сирового матеріалу (розділ VI), ми, щоб уникнути непотрібного ускладнення питання, виходимо з припущення, що маса і норма додаткової вартості дані.

Як уже було сказано при аналізі кооперації, поділу праці і ролі машин²⁹, економія на умовах виробництва, яка характеризує виробництво у великому масштабі, в основному виникає через те, що ці умови функціонують як умови суспільної, суспільно-комбінованої праці, отже, — як суспільні умови праці. Вони використовуються в процесі виробництва спільно, сукупним робітником, а не в роздробленій формі масою не зв'язаних між собою робітників або, в кращому разі, робітниками, які кооперуються між собою тільки в незначній мірі. На великій фабриці з одним або двома центральними двигунами витрати на ці двигуни зростають не в тій пропорції, в якій зростає кількість кіньських сил двигунів, а значить, і можлива сфера їх діяння; витрати на передатні механізми зростають не в тій пропорції, в якій зростає маса робочих машин, яким вони передають рух; самий корпус робочої машини дорожчає не в тій пропорції, в якій збільшується число знарядь, якими вона діє як своїми органами, і т. д. Далі, завдяки концентрації засобів виробництва заощаджуються витрати на всякого роду будівлі, не тільки на майстерні у власному розумінні слова, але також на складські приміщення і т. п. Те саме має місце щодо витрат на опалення, освітлення і т. п. Інші умови виробництва лишаються ті самі, незалежно від того, багато чи мало людей використовують їх.

Але вся ця економія, яка випливає з концентрації засобів виробництва та їх масового застосування, передбачає, як свою істотну умову, зосередження і спільну діяльність робітників, тобто суспільне комбінування праці. Отже, вона випливає з суспільного характеру праці цілком так само, як додаткова вартість випливає з додаткової праці кожного окремого робітника, розглядуваного ізольовано. Навіть ті постійні вдосконалення, які тут можливі і необхідні, виникають цілком і виключно з суспільного досвіду і спостережень, що їх робить можливими і дає виробництво, здійснюване сукупним, комбінованим у великому масштабі робітником.

Те саме доводиться сказати і про другу велику галузь економії на умовах виробництва. Ми маємо на увазі зворотне перетворення екскрементів виробництва, так званих відходів, у нові елементи виробництва тієї самої або іншої галузі промисловості, — процеси, з допомогою яких ці так звані екскременти знову вводяться в кругообірот виробництва, а значить

і споживання — продуктивного або індивідуального. І ця гадузь заощаджень, якої ми пізніше торкнемось трохи докладніше, є результат суспільної праці у великому масштабі. Тільки при такому масштабі відходи одержуються в таких значних масах, що вони самі стають знову предметом торгівлі, а значить новими елементами виробництва. Тільки як відходи спільного виробництва, а значить виробництва у великому масштабі, набувають вони цього значення для виробничого процесу, лишаяться носіями мінової вартості. Ці відходи — незалежно від тієї ролі, яку вони виконують як нові елементи виробництва — здепівлюють у тій мірі, в якій вони можуть бути знову продані, витрати на сировину, бо до цих витрат завжди зараховують нормальний відхід її, а саме ту її кількість, яка в середньому повинна бути втрачена при обробленні. Зменшення витрат на цю частину постійного капіталу підвищує *pro tanto** норму прибутку при даній величині змінного капіталу і даній нормі додаткової вартості.

Коли додаткова вартість дана, норма прибутку може бути збільшена тільки шляхом зменшення вартості постійного капіталу, необхідного для виробництва товару. Оскільки постійний капітал входить у виробництво товарів, остільки набуває значення не його мінова вартість, а виключно його споживна вартість. Скільки праці може ввібрати в себе льон на прядильній фабриці, залежить не від його вартості, а від його кількості, коли дано рівень продуктивності праці, тобто рівень технічного розвитку. Так само та допомога, яку машина дає, наприклад, трьом робітникам, залежить не від її вартості, а від її споживної вартості як машини. На одному ступені технічного розвитку погана машина може бути дорога, на другому — хороша машина може бути дешева.

Збільшений прибуток, який капіталіст одержує завдяки тому, наприклад, що бавовна або прядильні машини стали дешевші, є результатом підвищеної продуктивності праці, правда, не в прядильному виробництві, а у виробництві машин і бавовни. Щоб уречевити дану кількість праці і, значить, привласнити дану кількість додаткової праці, потрібно тепер менше затрат на умови праці. Зменшуються витрати, необхідні для того, щоб привласнити певну кількість додаткової праці.

Ми вже говорили про заощадження, які утворюються в процесі виробництва завдяки спільному застосуванню засобів виробництва сукупним робітником,— суспільно-комбінованим

* — відповідно. *Ред.*

робітником. Дальші заощадження в затратах постійного капіталу, що випливають із скорочення часу обігу (причому істотним матеріальним моментом є розвиток засобів сполучення), ми розглянемо далі. Але вже тут треба згадати про економію, яка утворюється завдяки безперервному вдосконаленню машин, а саме: 1) завдяки поліпшенню їх матеріалу, наприклад, заміні дерева залізом; 2) завдяки здешевленню машин внаслідок поліпшення виробництва машин взагалі; причому, хоч вартість основної частини постійного капіталу з розвитком праці в широкому масштабі безперервно зростає, вона зростає далеко не в тій самій мірі¹²⁾; 3) завдяки спеціальним удосконаленням, які здешевлюють і роблять більш ефективною експлуатацію уже існуючих машин, як, наприклад, удосконалення парових котлів і т. п., про що деякі подробиці будуть дані нижче; 4) завдяки зменшенню кількості відходів при вдосконалених машинах.

Все, що зменшує зношування машин і взагалі основного капіталу протягом даного періоду виробництва, не тільки здешевлює окремий товар завдяки тому, що кожний окремий товар відтворює в своїй ціні частину зношування, яка припадає на нього, але й скорочує відповідні затрати капіталу на цей період. Ремонтні роботи і т. п., оскільки вони необхідні, зараховуються до первісних витрат на машини. Їх зменшення внаслідок більшої міцності машин зменшує *pro tanto* ціну останніх.

Всяка економія такого роду характеризується знов-таки тим, що здебільшого вона можлива тільки при наявності комбінованого робітника і часто може бути здійснена тільки при роботах, організованих у ще ширшому масштабі; отже, вона вимагає ще більш значного комбінування робітників безпосередньо в процесі виробництва.

Але, з другого боку, розвиток продуктивної сили праці в *одній* галузі виробництва, — наприклад, у виробництві заліза, вугілля, машин, у будівельній справі і т. д., — який, в свою чергу, може почасти залежати від успіхів у галузі інтелектуального виробництва, а саме від успіхів природничих наук та їх застосування, є умовою зменшення вартості, а значить, і витрат на засоби виробництва в *інших* галузях промисловості, наприклад, у текстильній промисловості або землеробстві. Це само собою зрозуміло, бо товар, що вийшов як продукт з однієї галузі промисловості, знову вступає як засіб виробництва в іншу галузь промисловості. Його більша чи менша дешевизна

¹²⁾ Див. Юр про прогрес у будівництві фабрик³⁰.

залежить від продуктивності праці в тій галузі виробництва, з якої він виходить як продукт; в той же час вона є не тільки умовою здешевлення тих товарів, у виробництво яких входить даний товар як засіб виробництва, але й умовою зменшення вартості постійного капіталу, елементом якого стає тут даний товар, а значить умовою підвищення норми прибутку.

Характерна особливість цього роду економії на постійному капіталі, зумовленої невпинним розвитком промисловості, полягає в тому, що тут зростання норми прибутку в *одній* галузі промисловості викликається розвитком продуктивної сили праці в *іншій* галузі. Те, що при цьому виграє капіталіст, є знов-таки та вигода, яка є продуктом суспільної праці, хоч у даному разі не продуктом робітника, експлуатованого безпосередньо самим цим капіталістом. Такий розвиток продуктивної сили кінець кінцем завжди зводиться до суспільного характеру діючої праці, до поділу праці всередині суспільства, до розвитку інтелектуальної праці, особливо природничих наук. Капіталіст використовує тут вигоди всієї системи суспільного поділу праці. Розвиток продуктивної сили праці не в даній галузі промисловості, а в тій, яка доставляє їй засоби виробництва,— ось що в розглядуваному випадку відносно знижує вартість застосовуваного капіталістом постійного капіталу, а значить, підвищує норму прибутку.

В іншому випадку підвищення норми прибутку досягається не внаслідок економії на праці, яка виробляє постійний капітал, а внаслідок економії в застосуванні самого постійного капіталу. Завдяки концентрації робітників та їх кооперації в широкому масштабі заощаджується постійний капітал. Ті самі будівлі, пристрої для опалення й освітлення і т. п. коштують порівняно дешевше при виробництві у великому, ніж при виробництві у малому масштабі. Те саме слід сказати про двигуни і робочі машини. Вартість їх, хоч і зростає абсолютно, відносно падає в порівнянні з зростаючим розширенням виробництва і величиною змінного капіталу або масою робочої сили, яка приводиться в рух. Економія, яку даний капітал здійснює у своїй власній галузі виробництва, полягає насамперед і безпосередньо в економії на праці, тобто в скороченні оплачуваної праці своїх власних робітників; навпаки, згадана вище економія зводиться до того, щоб здійснювати це якнайбільше привласнення чужої неоплаченої праці якнайбільш економним способом, тобто з якнайменшими при даному масштабі виробництва витратами. Оскільки ця економія ґрунтується не на згаданій вже експлуатації продуктивності суспільної праці, застосовуваної у виробництві постійного капіталу, а на економії в застосу-

ванні самого постійного капіталу, вона створюється або безпосередньо кооперацією і суспільною формою праці в самій даній галузі виробництва, або виробництвом машин і т. д. в такому масштабі, при якому вартість їх зростає не в такій мірі, як їх споживна вартість.

Тут треба мати на увазі два моменти. Коли вартість $c = 0$, то p' було $b = m'$ і норма прибутку досягла б свого максимуму. Але, по-друге: для безпосередньої експлуатації самої праці важлива зовсім не вартість застосовуваних засобів експлуатації, чи то основного капіталу, чи сировини і допоміжних матеріалів. Оскільки вони є вибирачами праці, засобами, в яких або з допомогою яких уречевлюється праця, а значить і додаткова праця, мінова вартість машин, будівель, сировини і т. п. зовсім не має значення. Єдине, що тут має значення, це, з одного боку, їх маса, яка технічно потрібна для з'єднання з певною кількістю живої праці, і, з другого боку, їх відповідність поставленій меті, тобто хорошими повинні бути не тільки машини, але також сировина і допоміжні матеріали. Від якості сировини залежить почасти норма прибутку. Хороший матеріал дає меншу кількість відходів; отже, потрібна менша маса сировини для вибрання в себе тієї самої кількості праці. Далі, стає меншим той опір, який зустрічає робоча машина. Почасти це впливає навіть на додаткову вартість і норму додаткової вартості. При поганій сировині робітник для переробки тієї самої кількості витрачає більше часу; при незмінній заробітній платі це приводить до скорочення додаткової праці. Це справляє, далі, значний вплив на відтворення і нагромадження капіталу, що, як було показано в «Капіталі», кн. I, стор. 568²¹, залежить більше від продуктивності, ніж від маси застосовуваної праці.

Звідси зрозуміле фанатичне прагнення капіталістів економити на засобах виробництва. Коли ніщо не марнується і не пропадає даром, коли засоби виробництва витрачаються саме так, як цього потребує само виробництво — таке становище досягається почасти дресируванням і навчанням робітників, почасти дисципліною, якій капіталіст підкоряє комбінованих робітників і яка стає зайвою при такому суспільному ладі, де робітники працюють на себе, вона вже тепер стає майже цілком зайвою при поштучній заробітній платі. Цей самий фанатизм проявляється, з другого боку, і в фальсифікації елементів виробництва, що являє собою головний засіб знизити вартість постійного капіталу в порівнянні з змінним і, таким чином, підвищити норму прибутку; як істотний елемент шахрайства сюди долучається ще продаж цих елементів виробництва вище

їх вартості, оскільки ця вартість знову з'являється в продукті. Цей момент відіграє вирішальну роль, особливо в німецькій промисловості, основний принцип якої такий: найкращий спосіб догодити людям — це спочатку послати їм хороші зразки, а потім погані товари. А втім, ці явища, які належать до сфери конкуренції, нас тут не обходять.

Слід зауважити, що таке підвищення норми прибутку, яке викликається зменшенням вартості, а значить і ціни постійного капіталу, зовсім не залежить від того, чи виробляє галузь промисловості, в якій воно має місце, предмети розкоші, чи життєві засоби, що входять у споживання робітників, чи засоби виробництва взагалі. Остання обставина може мати значення лише остільки, оскільки мова йде про норму додаткової вартості, яка істотно залежить від вартості робочої сили, тобто від вартості звичайних життєвих засобів робітників. Але в розглядуваному випадку додаткова вартість і норма додаткової вартості припускаються як дані. При цих умовах відношення додаткової вартості до всього капіталу — воно і визначає норму прибутку — залежить тільки від вартості постійного капіталу, а зовсім не від споживної вартості елементів, з яких він складається.

Відносне здешевлення засобів виробництва, звичайно, не виключає зростання абсолютної суми їх вартості, тому що абсолютна кількість застосовуваних засобів виробництва надзвичайно збільшується разом з розвитком продуктивної сили праці і зростанням розмірів виробництва, яке відбувається одночасно з ним. Економія в застосуванні постійного капіталу, з якої б сторони ми її не розглядали, почасти є результат тільки того факту, що засоби виробництва функціонують і споживаються як спільні засоби виробництва комбінованого робітника, так що сама ця економія виявляється продуктом суспільного характеру безпосередньо продуктивної праці; почасти ж — результатом розвитку продуктивності праці у сферах, які доставляють капіталові його засоби виробництва; таким чином, коли ми будемо протиставити всю працю всьому капіталові, — а не самих тільки робітників, зайнятих капіталістом X , цьому капіталістові X , — то ця економія знов-таки виявиться продуктом розвитку продуктивних сил суспільної праці, і вся різниця зведеться до того, що капіталіст X здобуває вигоду з продуктивності праці не тільки своєї власної майстерні, але також і чужих майстерень. Проте капіталістові економія на постійному капіталі здається умовою, яка зовсім чужа робітникові і абсолютно не стосується його, умовою, до якої робітник не має ніякого відношення; тим часом для капіталіста завжди цілком

ясно, що робітникові зовсім не однаково, багато чи мало праці купує капіталіст за ті самі гроші (бо якраз у цьому вигляді виступає в його свідомості угода між капіталістом і робітником). Ця економія в застосуванні засобів виробництва, цей метод досягати певного результату при найменших затратах, в ще більшій мірі, ніж інші сили, закладені в праці, здається силою, властивою капіталові, методом, який властивий капіталістичному способу виробництва і характеризує його.

Такий спосіб уявлення тим менше може здаватися дивним, що йому відповідає зовнішня видимість фактів і що капіталістичне відношення на ділі приховує внутрішній зв'язок речей за тією цілковитою байдужістю, відособленістю і відчуженістю, в які воно ставить робітника щодо умов здійснення його власної праці.

По-перше: Засоби виробництва, з яких складається постійний капітал, представляють тільки гроші капіталіста (подібно до того, як, за Ленге, тіло римського боржника представляло гроші його кредитора³² і перебувають у певному відношенні тільки до нього, тоді як робітник, оскільки він стикається з ними в дійсному процесі виробництва, має з ними діло тільки як з споживними вартостями виробництва, як з засобами праці і матеріалом праці. Тому зменшення або збільшення цієї вартості так само мало зачіпає відношення робітника до капіталіста, як, наприклад, та обставина, чи обробляє він мідь, чи залізо. А втім, капіталіст вважає за краще, як ми покажемо пізніше, розглядати справу інакше в тих випадках, коли має місце зростання вартості засобів виробництва і внаслідок цього зменшується норма прибутку.

По-друге: Оскільки засоби виробництва в процесі капіталістичного виробництва є в той же час засоби експлуатації праці, порівняна дешевизна чи дорожнеча цих засобів експлуатації так само не має значення для робітника, як не має значення для коня, дорогими чи дешевими вудилами і вуздечкою ним правлять.

Нарешті, як ми бачили раніше³³, робітник в дійсності ставиться до суспільного характеру своєї праці, до її комбінації з працею інших заради спільної мети, як до якоїсь чужої йому сили; умовою здійснення цієї комбінації є чужа робітникові властність, марнування якої нітрохи не зачіпало б інтересів робітника, якби його не примушували економити її. Зовсім інакше стоїть справа на фабриках, які належать самим робітникам, наприклад, у Рочдейлі³⁴.

Таким чином, навряд чи треба говорити, що, оскільки продуктивність праці в одній галузі виробництва проявляється як

здешевлення й поліпшення засобів виробництва в іншій і тим підвищує норму прибутку, цей загальний зв'язок суспільної праці виступає як щось цілком чуже робітникам, стосується фактично тільки капіталіста, оскільки лише він купує і привласнює ці засоби виробництва. Той факт, що він купує продукт робітників чужої галузі виробництва на продукт робітників своєї власної галузі виробництва і, значить, розпоряджається продуктом чужих робітників лише остільки, оскільки він даром привласнив собі продукт своїх власних,— цей факт являє собою зв'язок, який благополучно маскується процесом обігу і т. д.

Сюди долучається ще така обставина. Через те що виробництво у великому масштабі розвивається вперше в капіталістичній формі, то і погоня за прибутком, з одного боку, а з другого боку, конкуренція, яка примушує виробляти товари якнайдешевше, надають цій економії в застосуванні постійного капіталу такого вигляду, ніби вона є специфічною особливістю капіталістичного способу виробництва і, значить, функцією капіталіста.

Капіталістичний спосіб виробництва посилює, з одного боку, розвиток продуктивних сил суспільної праці і, з другого боку, економію в застосуванні постійного капіталу.

Однак справа не обмежується цим відношенням відчуженості і байдужості, яке встановлюється між робітником, носителем живої праці, і економним, тобто раціональним та ощадливим, застосуванням умов його праці. Завдяки своїй суперечливій, антагоністичній природі капіталістичний спосіб виробництва приводить до того, що марнування життя і здоров'я робітника, погіршення умов його існування само залічується до економії в застосуванні постійного капіталу і, значить, до засобів підвищення норми прибутку.

Оскільки робітник більшу частину свого життя віддає процесові виробництва, то умови процесу виробництва в значній мірі є також і умовами його активного життєвого процесу, його умовами життя, а економія на цих умовах життя є один з методів підвищення норми прибутку, цілком так само,— що ми бачили раніше³⁵, — як надмірна праця, перетворення робітника в робочу худобу, є методом прискорення самозростання вартості капіталу, виробництва додаткової вартості. Ця економія приводить до переповнення робітниками тісних, нездорових приміщень, що капіталістичною мовою зветься економією на будівлях, до скупчення небезпечних машин в одному й тому самому приміщенні і відсутності пристроїв проти небезпеки, відсутності застережних заходів у процесах виробництва,

які по своїй природі шкідливі для здоров'я або зв'язані з небезпекою, як рудники і т. д. Ми вже не говоримо про відсутність будь-яких пристроїв, що зробили б для робітника процес виробництва більш людським, приємним або хоч би тільки зносним. З капіталістичної точки зору це було б цілком нецільним і безглуздим марнотратством. Взагалі капіталістичне виробництво, незважаючи на всю свою скнарість, безперечно марнотратне щодо людського матеріалу; цілком так само як, з другого боку, воно, завдяки методам розподілу своїх продуктів з допомогою торгівлі і властивому йому способові конкуренції, виявляється також дуже марнотратним у витрачанні матеріальних засобів, причому для суспільства втрачається те, що виграють окремі капіталісти.

Так само як капіталові властива тенденція при безпосередньому застосуванні живої праці зводити її до необхідної праці і шляхом експлуатації суспільних продуктивних сил праці постійно скорочувати необхідну для виготовлення продукту працю, а значить, всіляко економити безпосередньо застосовану живу працю, так йому властива і тенденція — застосовувати цю зведену до необхідної міри працю при якнайбільш економних умовах, тобто зводити вартість застосовуваного постійного капіталу до можливого мінімуму. Коли вартість товарів визначається вміщеним в них необхідним робочим часом, а не робочим часом, взагалі вміщеним в них, то визначення це реалізується тільки капіталом, який в той же час безперервно скорочує робочий час, суспільно необхідний для виробництва того чи іншого товару. Ціна товару зводиться таким чином до мінімуму завдяки тому, що зводиться до мінімуму кожна частина праці, необхідної для його виробництва.

Розглядаючи економію в застосуванні постійного капіталу, треба мати на увазі таку різницю. Коли зростає маса, а разом з тим і сума вартості застосовуваного капіталу, то це, насамперед, означає лише концентрацію більшої кількості капіталу в одних руках. Але якраз це збільшення застосовуваної одним власником маси капіталу,— якій здебільшого відповідає також абсолютно більша, але відносно менша кількість застосовуваної праці,— і допускає економію на постійному капіталі. Для окремого капіталіста зростають розміри необхідних затрат капіталу, особливо основного капіталу; але у відношенні до маси перероблюваного матеріалу і експлуатованої праці вартість цих затрат зменшується.

Ми ілюструємо це коротко окремими прикладами. Почнемо з кінця,— з економії на умовах виробництва, оскільки останні являють собою в той же час умови існування і життя робітника.

II. ЕКОНОМІЯ НА УМОВАХ ПРАЦІ ЗА РАХУНОК РОБІТНИКА. НЕХТУВАННЯ НАЙНЕОБХІДНИШИМИ ЗАТРАТАМИ

Кам'яновугільні копальні.

«При конкуренції, що панує між власниками кам'яновугільних шахт... не робиться інших затрат, крім тих, які необхідні для того, щоб подолати найбільш очевидні фізичні труднощі; а при конкуренції між робітниками-шахтарями, яких звичайно є аж надто багато, робітники ці охоче піддають себе значним небезпекам і найшкідливішим впливам за плату, що лише трохи перевищує заробіток сусідніх сільських поденщиків, бо праця в шахтах дозволяє, крім того, з вигодою використовувати і їхніх дітей. Цієї подвійної конкуренції цілком досить для того ... щоб роботи в більшості копалень провадилися при найбільш недосконалому способі осушення і вентиляції, часто в погано збудованих шахтах, з поганими кріпленнями, невідготовленими машиністами, з погано прокладеними і погано збудованими штольнями і відкатними коліями; руйнування життя і здоров'я, калічення робітників — такі є результати, статистика яких дала б жахливу картину» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.», 21 April 1841, p. 102).

Близько 1860 р. в англійських кам'яновугільних копальнях щотижня гинуло в середньому 15 чоловік. За даними звіту «Coal Mines Accidents» (6 лютого 1862 р.) за 10 років, 1852—1861 рр., було вбито загалом 8 466 чоловік. Число це, однак, як відзначає і сам звіт, значно менше від фактичного, бо в перші роки, коли інститут фабричних інспекторів був тільки що заснований, а округи, що підлягали їх наглядові, були занадто великі, про багато нещасних і смертних випадків зовсім не заявлялось. Природна тенденція капіталістичної експлуатації якнайкраще виявляється саме в тому, що, незважаючи на недостатнє число і незначну владу фабричних інспекторів, кількість нещасних випадків набагато зменшилась після заснування інспекції, хоч і тепер знищення робітників ще дуже велике. Ці людські жертви є здебільшого результатом мерзенної скнарості власників копалень, які, наприклад, часто будують тільки один ствол, через що не тільки неможлива ніяка справжня вентиляція, але неможливо також вийти з шахти, коли цей єдиний вихід буде засипаний.

Капіталістичне виробництво, коли ми будемо розглядати його відособлено, абстрагуючись від процесу обігу і витрат у зв'язку з конкуренцією, ставиться надзвичайно ошадливо до праці, уже здійсненої, уречевленої в товарах. Навпаки, воно в незрівнянно більшій мірі, ніж всякий інший спосіб виробництва, є марнотратцем людей, живої праці, марнотратцем не тільки тіла і крові, але й нервів і мозку. Справді, тільки ціною колосального марнування сил окремого індивідуума забезпечується і здійснюється розвиток людства в цю історичну епоху, яка безпосередньо передує свідомій перебудові людського су-

спільства. Оскільки вся економія, про яку тут іде мова, випливає з суспільного характеру праці, то фактично саме цей безпосередньо суспільний характер праці і викликає це марнування життя і здоров'я робітника. Характерним у цьому відношенні є питання, поставлене вже фабричним інспектором Р. Вейкером:

«Все питання, що заслуговує серйозного роздуму, полягає в тому, як найкраще можна уникнути *зумовленого спільною працею принесення в жертву життя дітей?*» («Reports of Insp. of Fact., 31 October 1863», p. 157).

Фабрики. Сюди стосується відсутність усіх запобіжних заходів, що гарантують безпеку, зручність і здоров'я робітників також і на фабриках у власному розумінні цього слова. Звідси виходить більша частина бойових зведень про поранених і вбитих у промисловій армії (див. щорічні фабричні звіти). Для фабрик характерні також тісні приміщення, погана вентиляція і т. д.

Ще в жовтні 1855 р. Леонард Хорнер скаржився на опір значного числа фабрикантів вимогам закону відносно запобіжних пристроїв до горизонтальних валів, незважаючи на те, що небезпека постійно підтверджується все новими нещасними випадками, часто смертельними, і що пристрої ці коштують недорого і ніяк не заважають виробництву («Reports of Insp. of Fact., October 1855», p. 6). У своєму опорі цьому та іншим положенням закону фабриканти зустріли дружню підтримку з боку мирових суддів, які безплатно виконують свої обов'язки і, здебільшого самі будучи фабрикантами або друзями фабрикантів, мали вирішувати судові справи такого роду. Які саме вироки ухвалювали ці пани, видно з слів верховного судді Кемпбелла, сказаних ним з приводу одного з таких вироків, що надійшли до нього на розгляд за апеляційною скаргою:

«Це не тлумачення парламентського акта, а просто його скасування» (там же, стор. 11).

В тому самому звіті Джон Кінкейд розповідає, що на багатьох фабриках машини приводять в рух, не попереджаючи про це робітників. Через те що і на спиненій машині завжди знайдеться яка-небудь робота, причому руки й пальці неминуче дотикаються до машини, то в даному разі просто через неподачу сигналу завжди бувають нещасні випадки (там же, стор. 44). Манчестерські фабриканти утворили в той час з метою протидіяння фабричному законодавству союз підирисмців, так звану Національну асоціацію для перегляду фабричних законів, який у березні 1855 р. внесками по 2 шил. з кінської сили зібрав суму понад 50 000 ф. ст., призначену для оплати судових витрат своїх членів у зв'язку з контрпроцесами з приводу обвинувачень, з якими виступали фабричні інспектори. Підприємці намагалися довести, що, оскільки мова йде про

прибуток, «killing no murder»³⁶. Шотландський фабричний інспектор, сер Джон Кінкейд, розповідає, що одна Глазговська фірма зробила коло всіх своїх машин на фабриці запобіжні пристрої з старого заліза, що коштувало їй 9 ф. ст. 1 шилінг. Якби вона приєдналася до вище згаданого союзу, їй довелося б за свої 110 кінських сил заплатити 11 ф. ст. внесків, тобто більше, ніж їй коштували всі запобіжні пристрої. Однак Національна асоціація була заснована в 1854 р. з явно вираженою метою чинити опір законові, який вимагав такого роду запобіжних пристроїв. Протягом 1844—1854 рр. фабриканти не звертали на закон ні найменшої уваги. Фабричні інспектори за розпорядженням Пальмерстона заявили фабрикантам, що віднині закон застосовуватиметься з усією суворістю. Відразу ж фабриканти заснували свою Асоціацію, серед членів якої багато хто самі були мировими суддями і, як такі, повинні були самі застосовувати закон. У квітні 1855 р. новий міністр внутрішніх справ, сер Джордж Грей, звернувся до фабрикантів з компромісною пропозицією, згідно з якою уряд обіцяв задовольнитися майже виключно формальним виконанням закону про запобіжні пристрої; однак Асоціація з обуренням відкинула і цю пропозицію. Відомий інженер Уільям Ферберн поставив на карту свою репутацію, виступаючи в різних процесах експертом-захисником економії і порушеної свободи капіталу. Глава фабричної інспекції Леонард Хорнер зазнавав з боку фабрикантів всякого роду переслідувань і неприємностей.

Проте фабриканти не заспокоїлися доти, поки не добились рішення суду королівської лави³⁷, яке тлумачить закон 1844 р. так, що він, мовляв, не зобов'язує робити запобіжні пристрої для горизонтальних валів, піднятих над рівнем підлоги більш як на 7 футів. В 1856 р. їм удалось, нарешті, з допомогою ханжі Уілсона-Паттена, — одного з тих благочестивих людей, показна релігія яких робить їх завжди готовими виконувати будь-яку брудну роботу на догоду рицарям грошового мішка, — провести в парламенті акт, яким вони були задоволені. Акт цей фактично позбавив робітників усякого спеціального захисту, полишивши їм при нещасних випадках, спричинених машинами, добиватися компенсації у звичайних судах (чистий глум при високих в Англії судових витратах), тим часом, з другого боку, він з допомогою дуже крющотворних положень про проведення експертизи майже повністю виключив програш процесу фабрикантами. В результаті число нещасних випадків швидко збільшилось. За півріччя травень — жовтень 1858 р. інспектор Бейкер відзначив підвищення числа нещасних випадків на 21 % в порівнянні з одним тільки попереднім півріч-

чям. 36,7% усіх нещасних випадків, на його думку, можна було б запобігти. В усякому разі, в порівнянні з 1845 і 1846 рр. число нещасних випадків у 1858 і 1859 рр. значно зменшилось, а саме на 29%, при збільшенні на 20% числа робітників, які працювали в галузях промисловості, що були підпорядковані наглядові фабричної інспекції. В чому ж причина цього? До 1865 р. пристрасті вгамувалися головним чином завдяки запровадженню нових машин, які з самого початку робляться з готовими запобіжними пристроями і з якими фабрикант мириться, бо вони не вимагають від нього додаткових витрат. Крім того, окремих робітникам удалось одержати через суд значну компенсацію за втрачені руки, причому ці судові рішення були підтверджені навіть найвищою інстанцією («Reports of Insp. of Fact., 30 April 1861» р. 31; також April 1862, р. 17).

Цим ми обмежимось у питанні про економію на засобах, що захищають життя робітників (серед яких багато дітей) від небезпек і руки та ноги робітників від калічення, безпосередньо зумовленого роботою при машинах.

Праця в закритих приміщеннях взагалі. Відомо, наскільки економія на просторі, а значить на будівлях, сприяє скупченості робітників у тісних приміщеннях. Сюди долучається економія на пристроях для вентиляції. В зв'язку з тривалим робочим часом обидві ці причини викликають велике збільшення хвороб дихальних органів і, значить, підвищують смертність. Нижчеподані ілюстрації взято з звіту «Public Health, 1863, 6th Report»; звіт складений д-ром Джоном Саймоном, добре відомим читачеві з книги I цієї праці.

Комбінування робітників та їх кооперація — така є умова, що допускає застосування машин у широкому масштабі, концентрацію засобів виробництва і економію в їх застосуванні; так само ця спільна робота має у закритих приміщеннях і при таких умовах, коли вирішальним є не здоров'я робітників, а більш успішне виготовлення продукту, — це зосередження маси робітників в одній і тій самій майстерні є, з одного боку, джерелом зростаючого прибутку капіталістів, а з другого боку, оскільки його наслідки не компенсуються скороченням робочого часу і спеціальними запобіжними заходами, воно є причиною марнотратства життя і здоров'я робітників.

Д-р Саймон встановлює таке загальне правило, доводячи його масовими статистичними даними:

«В прямому відношенні до того, наскільки населення даної округи змушене вдаватися до спільної праці в закритих приміщеннях, зростає з інших рівних умов процент смертності по даній окрузі внаслідок легеневих захворювань» (стор. 23). Причина — погана вентиляція. «I, мабуть,

в усій Англії немає жодного винятку з того загального правила, що в кожній окрузі, де є значна промисловість, зосереджена в закритих приміщеннях, висока смертність робітників цієї промисловості становить достатню величину, щоб забезпечити в усій статистиці смертності по даній окрузі абсолютне переважання легеневих хвороб» (стор. 23).

Статистика смертності в галузях промисловості, в яких роботи провадяться в закритих приміщеннях і які в 1860 і 1861 рр. були обслідувані санітарним наглядом, дає такі результати: на те саме число чоловіків 15—55-річного віку, на яке в землеробських округах Англії припадає 100 смертних випадків від сухот та інших легеневих захворювань, припадає: в Ковентрі—163 смертні випадки від сухот, в Блекберні і Скіптоні — 167, в Конглтоні і Брадфорді — 168, в Лестері — 171, в Ліку — 182, в Маклсфілді — 184, в Болтоні — 190, в Ноттінгемі — 192, в Рочдейлі — 193, в Дербі — 198, в Солфорді і Аштоні-андер-Лайн — 203, в Лідсі — 218, в Престоні — 220 і в Манчестері — 263 (стор. 24). Нижчеподана таблиця дає ще більш разючий приклад. Вона показує кількість смертних випадків від легеневих хвороб окремо для обох статей віком від 15 до 25 років на кожні 100 000 жителів. Вибрані такі округи, в промисловості яких, зосередженій у закритих приміщеннях, працюють тільки жінки, тимчасом як чоловіки працюють у найрізноманітніших галузях праці.

Округи	Основна галузь виробництва	Число смертних випадків від легеневих захворювань у людей віком 15—25 років на 100 000 жителів	
		чоловіків	жінок
Беркемпстід	Плетіння з соломи, працюють жінки	219	578
Лейтон-Базард	Плетіння з соломи, працюють жінки	309	554
Ньюпорт-Пагнелл	Плетіння мережив жінками	301	617
Тоустер	Плетіння мережив жінками	239	577
Йовіл	Виробництво рукавичок, працюють переважно жінки	280	409
Лік	Шовкова промисловість, переважають жінки	437	856
Конглтон	Шовкова промисловість, переважають жінки	566	790
Маклсфілд	Шовкова промисловість, переважають жінки	593	890
Північні округи	Землеробство	331	333

В округах з шовковою промисловістю, де участь чоловіків у фабричній роботі вища, вища також і смертність. Показники смертності від сухот і т. п. серед осіб обох статей виявляють тут, як сказано у звіті,

«обурливі (atrocious) санітарні умови на значній частині підприємств пашої шовкової промисловості».

І це якраз та сама шовкова промисловість, фабриканти якої, вказуючи на винятково сприятливі санітарні умови свого виробництва, вимагали і почасти добилися надзвичайно довгого робочого часу для дітей віком менше 13 років (див. «Капітал», кн. I, розд. VIII, 6, стор. 256³⁸).

Мабуть що, ні одна з обслідуваних досі галузей промисловості не дає більш сумної картини, ніж швейне виробництво, описане з цього боку д-ром Смітом ... «Майстерні», говорив він, «дуже різняться в санітарному відношенні; але майже всі вони переповнені, погано провітрюються і надзвичайно шкідливі для здоров'я... В таких кімнатах, крім того, неминуче душно; а коли засвічують газ, як це робиться вдень під час туману або зимовими вечорами, температура досягає 80 і навіть 90 градусів (за Фаренгейтом = 27—33° Цельсія), внаслідок чого робітники обливаються потом, віконні шибки пітніють, вода весь час стікає і капає з стелі, і робітники змушені держати відчиненими кілька вікон, хоч вони при цьому неминуче простуджуються». Стан 16 найбільших майстерень у лондонському Уест-Енді описується так: «найбільша кубатура на одного робітника в цих погано провітрюваних кімнатах 270 куб. футів, найменша 105 футів, в середньому всього 156 футів на чоловіка. В приміщенні, яке оточене з усіх боків галереєю і освітлюється тільки згори, працюють від 92 до 100 чоловік; горить значна кількість газових ріжків; відхожі місця знаходяться поруч з майстернею; на кожного чоловіка припадає не більше 150 куб. футів. В тій майстерні, яка, немов собача конура, міститься в глибині двору і в яку світло і повітря потрапляють тільки через невеликий отвір у даху, працюють 5 або 6 чоловік, причому на кожного з них припадає всього 112 куб. футів». І «в цих жахливих (atrocious) майстернях, описаних д-ром Смітом, кравці працюють звичайно 12—13 годин на день, а іноді робота триває цілих 15—16 годин» (стор. 25, 26, 28).

Число осіб різного віку, зайнятих у відповідних галузях промисловості	Види занять, порівняні в точки зору впливу їх на здоров'я	Смертність на 100 000 чоловік у відповідних галузях (за віком)		
		25—35 років	35—45 років	45—55 років
958 265	Землеробство в Англії та Уельсі	743	805	1145
22 301 чоловіків } 12 377 жінок }	Лондонські кравці	958	1262	2093
13 803	Лондонські друкарі....	894	1747	2367

Треба відзначити — і це дійсно відзначене Джоном Саймоном, автором звіту, завідуючим медичним відділом, — що для осіб віком 25—35 років показано применшені цифри смертності серед кравців, наборщиків і друкарів Лондона, бо в обох галузях промисловості лондонські майстри дістають з села значне число молодих людей (мабуть, до 30-річного віку), що працюють як учні і «improvers» тобто які удосконалюються в ремеслі. Вони збільшують загальне число зайнятих у промисловості осіб, на яке обчислюється процент смертності промислового населення Лондона; але число смертей у Лондоні серед них менше, ніж серед інших робітників, тому що їх перебування в місті лише тимчасове; якщо вони захворіють у цей час, вони повертаються додому на село, де й реєструється їх смерть, коли хвороба кінчається смертю. Це в ще більшій мірі стосується молодших за віком груп, і тому лондонські цифри смертності для осіб цих груп не мають ніякого значення як показник шкідливості промисловості для здоров'я (стор. 30).

Приблизно так само, як з кравцями, стоїть справа з наборщиками, у яких до недостатньої вентиляції, отруєного повітря і т. д. долучається ще нічна робота. Їх звичайний робочий час триває 12—13 годин, іноді 15—16.

«Страшенна жара і духота, як тільки засвітить газ... Нерідко буває, що випари з словолитні або сморід від машин і стічної канави підіймаються вгору з нижнього поверху і ще більше посилюють невідгоди верхнього приміщення. Розігріте повітря нижніх приміщень підвищує температуру у верхніх уже самим тільки нагріванням підлоги, і коли кімнати низькі, а газу споживається багато, — це справжнє лихо. Ще гірше стоїть справа там, де парові котли працюють внизу і наповнюють весь будинок нестерпною духотою... Взагалі можна сказати, що вентиляція скрізь незадовільна і зовсім недостатня для того, щоб після заходу сонця зменшувати духоту і очищати повітря від продуктів згорання газу, і що в багатьох майстернях, особливо там, де раніше були житлові приміщення, санітарні умови заслуговують найвищого осуду».

У деяких майстернях, особливо там, де друкуються щотижневики, робота провадиться майже без перерви протягом двох днів і однієї ночі, причому тут також працюють підлітки 12—16 років; в інших наборних майстернях, які виконують термінові роботи, робітники не мають відпочинку навіть у неділю, і їх робочий тиждень становить 7 днів замість 6-ти (стор. 26. 28).

Про швачок і модисток (milliners and dressmakers) ми говорили вже в «Капіталі», кв. I, розд. VIII, 3, стор. 215—217³⁹, коли мова йшла про надмірну працю. Їх робочі приміщення у звіті, який ми наводимо, описані д-ром Ордом. Навіть тоді, коли вони вдень трохи кращі, то в ті години, коли горить газ, в них надзвичайно душно, повітря зіпсоване і нездорове.

В 34 більш упорядкованих майстернях д-р Орд знайшов, що в середньому кубатура на одну робітницю була:

«В 4 випадках більше 500 футів; в 4 інших — від 400 до 500 футів ... в 7 — 200—250; в 4 — 150—200 і, нарешті, в 9 випадках — тільки 100—150 куб. футів. Навіть найбільш сприятливий з цих випадків дає вміст повітря, ледве достатній при тривалій роботі в приміщенні з недосконалою вентиляцією. Навіть при хорошій вентиляції ввечері у майстернях стає дуже жарко і душно через те, що в них треба засвічувати багато газових ріжків».

А ось зауваження д-ра Орда про одну з відвіданих ним майстерень нижчого розряду, де роботи провадяться за рахунок посередника (middleman):

«Кімната має 1 280 куб. футів; в ній працюють 14 чоловік; на кожного припадає 91,5 куб. футов. Робітниці мали тут вигляд перетомлених і змучених. Заробіток становить 7—15 шил. на тиждень, крім того чай ... Працюють від 8 ранку до 8 вечора. Маленька кімната, в якій скупчені ці 14 чоловік, погано провітрюється. Є два вікна, що відчиняються, і камін, але він забитий всяким мотлохом; немає ніяких спеціальних пристроїв для вентиляції» (стор. 27).

В тому самому звіті про надмірну працю модисток сказано ось що:

«Надмірна праця молодих жінок панує в фешенебельних модних майстернях тільки протягом приблизно 4 місяців, але вона така жахливо надмірна, що це часом викликало навіть здивування й обурення публіки; протягом цих місяців у майстерні працюють, як правило, 14 повних годин, а при скупченні спішних замовлень навіть 17—18 годин щодня. В інший час року роботи тривають, мабуть, 10—14 годин; ті, що працюють вдома, зайняті звичайно 12 або 13 годин. У виробництві дамського верхнього одягу, комірців, сорочок і т. п. роботи в загальній майстерні, в тому числі й шиття на швейній машині, тривають не так довго, звичайно не більше 10—12 годин»; але, додає д-р Орд, «у деяких закладах звичайний робочий час подовжується в певні періоди надурочними роботами, що оплачуються окремо, в інших по закінченні звичайного робочого дня роботу беруть з собою додому, щоб там закінчити її. Додамо, що і в тій і в другій формі надурочні роботи часто є примусовими» (стор. 28).

Джон Саймон дає до цієї сторінки таку примітку:

«Пан Редкліфф, секретар епідеміологічного товариства, який мав особливо багато нагод обслідувати здоров'я робітниць у закладах першого типу, виявив, що з кожних 20 дівчат, які говорили про себе, що вони «цілком здорові», в дійсності здорова тільки одна; у решти були в різній мірі занепад сил, нервові виснаження і численні зумовлені цим функціональні розлади. Причинами цього він вважає: в першу чергу, надмірну тривалість робочого дня, яку він визначає навіть для спокійного часу року мінімум у 12 годин щодня; по-друге, переповнення і погану вентиляцію майстерень, зіпсоване газовими ріжками повітря, недостатнє або погане харчування, недостатнє дбання про вигоди приміщення».

Д-р Саймон приходить кінець кінцем до висновку,

«що робітники практично не можуть настояти на виконанні того, що теоретично є їх найелементарнішим правом на здоров'я, а саме, настояти на виконанні вимоги, щоб роботодавець, на яку б роботу він їх не призначав, за свій рахунок усунув, оскільки це від нього залежить, всі умови, що роблять виконання цієї спільної роботи без потреби шкідливим для здоров'я ... тим часом робітники фактично не можуть власними силами добитися цієї санітарної справедливості і, незважаючи на очікуваний намір законодавця, так само мало можуть розраховувати на яку-небудь дійсну підтримку з боку чиновників, яким доручено проведення в життя актів про санітарну охорону праці» (стор. 29).— «Без сумніву, визначення точних меж, в яких підприємці повинні керуватися законом, становить невеликі технічні труднощі. Але ... в принципі вимоги, спрямовані на охорону здоров'я, мають загальний характер. І в інтересах мільйонів робітників і робітниць, життя яких тепер без усякої потреби отруюється і скорочується безконечними фізичними стражданнями, що викликаються тільки характером їх роботи, я зважуюсь висловити надію, що взагалі санітарні умови праці будуть скрізь поставлені під належний захист законів; треба щонайменше гарантувати влаштування задовільної вентиляції в усіх закритих робочих приміщеннях і в кожній галузі праці, шкідливій для здоров'я по самій своїй природі, обмежити, наскільки можливо, впливи, особливо шкідливі для здоров'я» (стор. 34).

III. ЕКОНОМІЯ У ВИРОБНИЦТВІ РУХОВОЇ СИЛИ, НА ПЕРЕДАЧІ СИЛИ І НА БУДОВАХ

У своєму жовтневому звіті за 1852 р. Л. Хорнер цитує лист відомого інженера Джемса Несміта з Патрікрофта, винахідника парового молота; в цьому листі, між іншим, сказано:

«Публіка дуже мало обізнана з тим, який колосальний приріст рухової сили досягається внаслідок таких змін системи і вдосконалень» (парових машин), «як ті, про які я говорю. Сила машин нашої округи» (Ланкаширу) «майже протягом 40 років була під гнітом боязкої і повної передсудів рутини, від якої ми тепер, на щастя, звільнилися. Протягом останніх 15 років, особливо ж за останні 4 роки» (отже, з 1848 р.), «мали місце дуже важливі зміни в способі використання конденсаційних парових машин ... В результаті ... ті самі машини виконують даліше більше корисної роботи при значно зменшеному споживанні палива ... Протягом дуже багатьох років після запровадження парової сили на фабриках цієї округи вважали, що швидкість руху поршня конденсаційних машин може дорівнювати приблизно 220 футам на хвилину, тобто машина з 5-футовим ходом поршня була вже заздалегідь обмежена 22 оборотами колінчатого вала на хвилину. Вважалося за недоцільне пускати машину швидше; і через те що всі механізми були пристосовані до цієї 220-футової швидкості руху поршня, ця мала і безглуздо обмежена швидкість панувала в усій промисловості протягом багатьох років. Нарешті, чи внаслідок щасливого незнання встановленої норми, чи з свідомої ініціативи якогось сміливого новатора, була спробована більша швидкість, і, тому що результат був надзвичайно сприятливий, приклад знайшов собі наслідувачів; машині, як тоді висловлювались, попустили віжки, переробивши головні колеса передатного механізму так, що парова машина могла

розвивати швидкість в 300 футів і більше на хвилину, в той час як механізми зберігали свою попередню швидкість... Це збільшення швидкості парової машини є тепер загальним фактом, бо досвід показав, що при цьому це тільки та сама машина дає більше корисної сили, але й самий рух внаслідок збільшеної інерції маховика стає багатого регулярнішим... При незмінному тисненні пари і незмінному розрідженні в конденсаторі одержується більше сили внаслідок простого прискорення руху поршня. Якби вдалося, наприклад, парову машину, яка розвиває при швидкості поршня 200 футів на хвилину 40 кінських сил, так змінити, щоб її поршень при тому самому тисненні пари і розрідженні робив 400 футів на хвилину, то ми одержали б якраз подвійну кількість сили; а оскільки тиснення пари і розрідження в обох випадках однакові, то напруження окремих частин машини, а значить і небезпека нещасних випадків при збільшенні швидкості, не збільшиться скільки-небудь істотно. Вся різниця зводиться до того, що тепер кількість споживаної пари збільшується приблизно в тому самому відношенні, в якому зростає швидкість руху поршня, і, крім того, трохи швидше зношуються підшипники, тобто частини машини, які зазнають тертя, але про це навряд чи варто згадувати... Проте, щоб від тієї самої машини одержати більше сили шляхом прискорення руху поршня, треба спалити більше вугілля під тим самим паровим котлом або застосовувати котел із збільшеною здатністю пароутворення, одним словом, треба одержати більше пари. Це й було досягнуто, і котли, здатні розвивати більше пари, були пристосовані до старих «прискорених» машин; завдяки цьому останні в багатьох випадках давали роботи на 100% більше. В 1842 р. починає привертати до себе увагу надзвичайно дешевий спосіб виробництва сили пари в рудниках Корнуелла; конкуренція в бавовняній промисловості змушувала фабрикантів вбачати в економії головне джерело їх прибутку; значна різниця в споживанні вугілля, при розрахунку на одну годину і одну кінську силу, між корнуелльськими та іншими машинами, а також надзвичайна економія, яка досягається застосуванням двоциліндрових машин Вулфа, примусили і в нашій місцевості висунути на перший план питання про заощадження горючого матеріалу. Корнуелльські машини і машини з двома циліндрами Вулфа давали 1 кінську силу протягом години при спалюванні від 3½ до 4 фунтів вугілля, тимчасом як машини в бавовняних округах споживали звичайно 8—12 фунтів вугілля на одну кінську силу протягом години. Така значна різниця спонукала фабрикантів і власників машинобудівних заводів нашої округи добиватися з свого боку цієї надзвичайної економії, живляючи засобів, аналогічних до тих, що стали вже звичайними в Корнуеллі і у Франції, де високі ціни на вугілля змушували фабрикантів якомога більше скорочувати затрати по цій накладній їх підприємства. Це привело до дуже важливих результатів. По-перше, багато котлів, половинна поверхні яких у добрі старі часи високих прибутків була відкритою для холодного зовнішнього повітря, тепер покривали товстим шаром повсті або цегли і штукатуркою або іншими матеріалами, завдяки чому утруднилось випромінювання тепла, одержаного з такими витратами. Таким самим способом стали захищати парові труби і обшивати повстю й деревом циліндри. По-друге, почали застосовувати високе тиснення. Раніше запобіжний клапан відкривався вже при тисненні пари в 4, 6 або 8 фунтів на квадратній дюйм; тепер було встановлено, що підвищення тиснення до 14 або 20 фунтів ... приводить до дуже значного заощадження вугілля; інакше кажучи, робота на фабриці стала здійснюватись при значно меншому споживанні вугілля... Люди з достатніми для цього коштами і підприємливістю почали застосовувати систему підвищеного тиснення в усій її повноті і запровадили в ужиток відповідно збудовані парові

котли, які розвивали тиснення в 30, 40, 60 і 70 фунтів на квадратний дюйм,— тиснення, при якому інженер старої школи зомлів би від страху. Але через те що економічні результати цього підвищеного тиснення пари... дуже швидко виявились у цілком відчутній формі фунтів, шилінгів і пенсів, парові котли високого тиснення при конденсаційних машинах стали майже загальнопоширеними. Ті, що провели реформу радикально, почали застосовувати вульфівські машини; більшість наших недавно збудованих фабрик уживали вульфівські машини, особливо двоциліндрові, в одному з циліндрів пара з котла розвиває силу внаслідок перевищення тиснення над атмосферним і потім, замість того щоб виходити назовні після кожного руху поршня, як це було раніше, входить у циліндр низького тиснення, приблизно вчетверо більший об'ємом, і, розширившись там далі, проводиться в конденсатор. Економія, що досягається в результаті застосування таких машин, виражається в тому, що тут робота однієї кіньської сили протягом години відбувається за допомогою $3\frac{1}{2}$ —4 фунтів вугілля, тоді як на машинах старої системи для цього потрібно було від 12 до 14 фунтів. За допомогою майстерних пристроїв удалося вульфівську систему двох циліндрів або комбінованої машини високого і низького тиснення застосувати до існуючих машин більш старого типу і таким чином підвищити продуктивність, знижуючи в той же час споживання вугілля. Той самий результат протягом останніх 8—10 років був досягнутий шляхом з'єднання машини високого тиснення з конденсаційною машиною так, щоб спрацьована пара першої переходила в другу і приводила її в рух. Ця система в багатьох випадках виявилася корисною.

«Важко було б точно встановити, в якій мірі збільшилася робота, виконувана тими з старих машин, до яких були застосовані деякі з зазначених вище нових удосконалень або всі ці вдосконалення, разом узяті. Але я певен, що на одиницю ваги парової машини ми в середньому одержуємо тепер приваємні на 50% більше роботи і що в багатьох випадках та сама парова машина, яка в період обмеження швидкості 220 футами на хвилину давала 50 кіньських сил, дає їх тепер понад 100. Надзвичайно важливі щодо економії результати застосування високого тиснення при конденсаційній машині, а також значно підвищені вимоги, які ставляться до старих машин з метою розширення підприємства, привели за останні три роки до запровадження трубчастих котлів, завдяки чому знов-таки дуже зменшились витрати виробництва пари» («Reports of Insp. of Fact., October 1852», р. 23—27).

Все сказане вище про двигуни можна застосувати також до передатних механізмів і робочих машин.

«Швидкість, з якою вдосконалювались машини за останні роки, дала можливість фабрикантам розширити виробництво, не збільшуючи рухової сили. Економічне використання праці стало необхідним внаслідок скорочення робочого дня, і на більшості добре керованих фабрик постійно вишукуються способи розширити виробництво при менших затратах. Завдяки люб'язності одного дуже інтелігентного фабриканта моєї округи в моєму розпорядженні є дані про число і вік робітників, зайнятих на його фабриці, про застосовувані там машини і про заробітну плату, виплачену за період з 1840 р. до цього часу. В жовтні 1840 р. на фабриці його фірми працювало 600 робітників, з яких 200 було віком до 13 років; у жовтні 1852 р. — тільки 350 робітників, з яких лише 60 віком до 13 років. В обидва роки на фабриці працювало одне й те саме число машин, за найменшими винятками, і була виплачена та сама сума заробітної плати» (звіт Редгрейва в «Reports of Insp. of Fact., October 1852», р. 58—59).

Ці вдосконалення машин показують всі свої результати тільки тоді, коли вони застосовуються в нових, доцільно влаштованих фабричних будинках.

«Щодо вдосконалення машин, то я мушу відзначити, що зроблено великі успіхи насамперед у будівнанні фабрик, пристосованих до встановлення цих нових машин ... В нижньому поверсі я сукаю всю прижку, і виключно там зосереджено 29 000 сукальних веретен. В самому тільки цьому приміщенні і в прибудові я досягаю економії праці принаймні на 10%, і не стільки внаслідок удосконалень в системі самого сукання, скільки завдяки концентрації машин під одним керуванням; ту саму кількість веретен я можу привести в рух за допомогою одного передатного вала, внаслідок чого я, в порівнянні з іншими фірмами, заощаджую на самому тільки передатному механізмі від 60% до 80%. Крім того, це дає велику економію на мастилі. жирі і т. п. ... Одним словом, при вдосконаленому обладнанні фабрики і поліпшених машинах я, за найскромнішим підрахунком, скоротив на 10% працю і, крім того, добився великої економії сили, вугілля, мастила, сала, передатних валів, пасів і т. п.» (свідчення одного бавовняного фабриканта, «Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 109, 110).

IV. ВИКОРИСТАННЯ ЕКСКРЕМЕНТІВ ВИРОБНИЦТВА

Разом з розвитком капіталістичного способу виробництва розширяється використання екскрементів виробництва і споживання. Під першими ми розуміємо відходи промисловості і сільського господарства, під останніми — почасти екскременти, які є результатом природного обміну речовин у людини, почасти ту форму, якої набирають предмети споживання після того, як процес споживання їх закінчений. Отже, екскрементами виробництва в хімічній промисловості є побічні продукти, які не використовуються при малих розмірах виробництва; залізні стружки, що лишаються при виробництві машин і знову вступають у залізоробне виробництво як сировина, і т. п. Екскременти споживання — це природні речовини, що виділяються людським організмом, рештки одягу в формі ганчірок і т. д. Екскременти споживання найбільш важливі для сільського господарства. Щодо їх використання капіталістичне господарство відзначається колосальним марнотратством; у Лондоні, наприклад, воно не знаходить для екскрементів $4\frac{1}{2}$ мільйонів людей ніякого кращого вжитку, як з величезними витратами забруднювати ними Темзу.

Подорожчання сировини є, звичайно, стимулом до використання відходів.

Загалом умови цього повторного використання такі: нагромадження значних мас екскрементів, яке можливе тільки при роботі у великому масштабі; удосконалення машин, завдяки

чому речовини, які раніше не вживалися в даній формі, набувають вигляду, придатного для застосування в новому виробництві; успіхи наук, особливо хімії, яка відкриває корисні властивості таких відходів. Правда, і при дрібній грядковій землеробській культурі, як, наприклад, у Ломбардії. Південному Китаї і Японії, теж досягається велика економія цього роду. Однак загалом при цій системі продуктивність землеробства досягається ціною величезного марнування людської робочої сили, відтягнутої від інших сфер виробництва.

Так звані відходи відіграють значну роль майже в кожній галузі промисловості. Так, наприклад, у жовтневому фабричному звіті за 1863 р. вказується на таку обставину, як на одну з головних причин, внаслідок яких фермери Англії і багатьох районів Ірландії тільки неохоче й рідко займаються культурою льону:

«Значні відходи... які бувають при обробці льону в невеликих водяних льонотіпальнях (scutch mills) ... Угарів при обробці бавовни порівняно небагато, а при обробці льону вони дуже значні. Старанна постановка робіт при мочінні і механічному чесанні може значно зменшити ці збитки ... В Ірландії чесання льону провадиться часто надзвичайно незадовільно, так що 28—30% продукту пропадають марно» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 139, 142).

Все це можна було б усунути при вживанні більш досконалих машин. Пачоси відходять при цьому в такій значній кількості, що фабричний інспектор говорить:

«З деяких чесальних підприємств Ірландії мені повідомляють, що робітники часто забирають з собою додому відходи і вживають їх як паливо для своїх печей, а це ж дуже цінний матеріал» (там же, стор. 140).

Про бавовняні угари ми будемо говорити далі, там, де мова йтиме про коливання цін на сировину.

В шерстяній промисловості робили розсудливіше, ніж при обробці льону.

«Раніше звичайно вважалося ганебним збирати відходи вовни та шерстяний лоскут для нової переробки, але передсуд цей зовсім зник у зв'язку з shoddy trade (виробництвом штучної шерсті), яке стало важливою галуззю шерстяної промисловості йоркширської округи; без сумніву, і підприємства, що переробляють бавовняні угари, незабаром займуть таке саме місце як галузь виробництва, що задовольняє загальноповизнану потребу. 30 років тому шерстяний лоскут, тобто куски тканини з чистої вовни, оцінювався в середньому 4 ф. ст. 4 шил. за тонну; за останні кілька років він подорожчав до 44 ф. ст. за тонну. При цьому попит настільки збільшився, що використовується навіть мішана тканина з вовни й бавовни, бо знайдено засіб, який роз'їдає бавовну, не завдаючи шко-

ди вовни; і тепер тисячі робітників зайняті виготовленням shoddy, від якого споживач дістає велику вигоду, бо тепер він може купити сукно доброї середньої якості за дуже помірну ціну» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 107).

Вироблювана таким чином штучна шерсть уже на кінець 1862 р. становила одну третину всього споживання вовни в англійській промисловості («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 81). «Велика вигода» для «споживача» полягає в тому, що його шерстяний одяг тепер зношується в три рази швидше, ніж раніше, і в шість раз швидше починає розлазитись по нитках.

Англійська шовкова промисловість рухалась по тій самій похилій площині. З 1839 по 1862 р. споживання натурального шовку-сирцю трохи зменшилось, тимчасом як споживання шовкових відходів подвоїлось. З допомогою вдосконалених машин стало можливим виробляти з цього при інших умовах досить малоцінного матеріалу шовкову тканину, придатну для різних цілей.

Найяскравіший приклад застосування відходів дає хімічна промисловість. Вона споживає не тільки свої власні відходи, знаходячи для них нове застосування, але також відходи найрізноманітніших інших галузей промисловості і перетворює, наприклад, раніше майже непридатний ні для чого кам'яновугільний дьоготь в анілінові фарби, в алізарин, а останнім часом також у медикаменти.

Від цієї економії на відходах виробництва шляхом повторного використання останніх треба відрізнити економію за рахунок скорочення самих відходів, тобто зведення ескрементів виробництва до мінімуму і безпосереднє максимальне використання сировини та допоміжних матеріалів, що входять у виробництво.

Заощадження на відходах почасти зумовлене доброю якістю застосовуваних машин. Масло, мило і т. п. заощаджуються тим більше, чим точніше зроблені окремі деталі машин і чим краще вони відполіровані. Це стосується допоміжних матеріалів. А почасти — і це найважливіше — від якості застосовуваних машин і знарядь залежить, більше або менше сировини в процесі виробництва перетворюється у відходи. Нарешті, це залежить також від якості самої сировини. Ця якість, в свою чергу, залежить почасти від рівня розвитку добувної промисловості і землеробства, які виробляють сировину (від успіхів культури у власному розумінні цього слова), почасти від ступеня розвитку процесів, через які сировина проходить до того, як її передають в обробку промисловість.

«Пармантьє довів, що з не дуже давнього часу, наприклад з часів Людовіка XIV, уміння молоти зерно значно вдосконалилось у Франції, так що сучасні млини в порівнянні з колишніми можуть дати майже наполовину більше хліба з тієї самої кількості зерна. Справді, річне споживання парижанина, що раніше обчислювалося в 4 сетє зерна, потім у 3, нарешті в 2, тепер становить тільки $1\frac{1}{3}$ сетє, або приблизно 342 фунти на душу ... В Перше, де я довго жив, грубо збудовані млини з жорнами з граніту і трапу здебільшого реконструйовані за вимогами механіки, яка зробила такі великі успіхи за останні 30 років. Їх устаткували хорошими жорнами Ла Ферте, зерно стали перемелювати двічі, сити надали колоподібного руху, і в результаті з тієї самої кількості зерна виходить на $\frac{1}{6}$ більше борошна. Таким чином, я легко пояснюю собі величезну різницю між щоденним споживанням зерна у римлян і у нас; причина полягає виключно в недосконалості способів перемелювання зерна і виготовлення хліба. В цьому також я вбачаю пояснення того дивовижного факту, який наводить Пліній, XVIII, розд. 20, 2 ... Борошно продавалось у Римі, залежно від якості, по 40, 48 або 96 асів за модій. Ціни ці, надзвичайно високі в порівнянні з цінами на зерно того часу, пояснюються недосконалістю млинів, які переживали тоді своє дитинство, і значними витратами на помел, що впливали звідси» (Dureau de la Malle. «Economie politique des Romains». Т. I, Paris, 1840, р. 280—281).

V. ЕКОНОМІЯ, ОДЕРЖУВАНА ЗАВДЯКИ ВИНАХОДАМ

Цього роду заощадження на основному капіталі є, як уже сказано, результатом того, що умови праці застосовуються у великому масштабі, коротко кажучи, результатом того, що вони є умовами безпосередньо суспільної усупільненої праці або безпосередньої кооперації в процесі виробництва. З одного боку, тільки при цій умові механічні й хімічні винаходи можуть бути застосовані без підвищення ціни товару, а остання обставина є завжди *conditio sine qua non**. З другого боку, тільки при виробництві, організованому у великому масштабі, стає можливою економія, яка впливає з того, що продуктивне споживання здійснюється цілими колективами робітників. Нарешті, тільки досвід комбінованого робітника відкриває і показує, де і як треба економити, як найпростіше скористуватися вже зробленими відкриттями, які практичні труднощі доводяться переборювати, додержуючись вимог теорії,— застосовуючи її до виробничого процесу, і т. д.

Зауважимо мимохідь, що слід розрізняти загальну працю і спільну працю. Та і друга відіграють у процесі виробництва свою роль, кожна з них переходить в другу, але між ними існує також і різниця. Загальною працею є всяка наукова праця, всяке відкриття, всякий винахід. Вона зумовлюється

* — неодмінна умова. *Ред.*

почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників. Спільна праця передбачає безпосередню кооперацію індивідуумів.

Вищесказане дістає нове підтвердження у фактах, які не раз спостерігалися:

1) У великій різниці між витратами первісного збудування нової машини і витратами її виробництва пізніше, про що писали Юр і Баббедж⁴⁰.

2) В тому, що витрати, яких вимагає ведення підприємства, що застосовує вперше нові винаходи, завжди значно більші, ніж витрати пізніших підприємств, які виникли на його руїнах, *ex suis ossibus**. Цей момент такий значний, що підприємці-піонери здебільшого банкрутують, і процвітають тільки їх послідовники, в руки яких будівлі, машини і т. п. попадають по більш дешевих цінах. Саме тому найбільшу вигоду з усякого прогресу загальної праці і людського розуму, з суспільного застосування цього прогресу комбінованою працею здебільшого дістають найнікчемніші і найжалюгідніші представники грошового капіталу.

* — на його кістках. Ред.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ ВПЛИВ ЗМІНИ ЦІН

І. КОЛИВАННЯ ЦІН СИРОВИНИ, ЇХ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ВПЛИВ НА НОРМУ ПРИБУТКУ

Тут припускається, як і раніше, що норма додаткової вартості не зазнає ніякої зміни. Ця передумова потрібна для того, щоб дослідити даний випадок в його чистому вигляді. Проте можливо, що при незмінній нормі додаткової вартості капітал застосовує дедалі більшу або дедалі меншу кількість робітників внаслідок тих його скорочень або розширень, які викликаються коливаннями цін на сировину, що їх ми будемо тут розглядати. В цьому випадку маса додаткової вартості могла б змінюватися при постійній нормі додаткової вартості. Однак ми повинні тут усунути і цей випадок. Коли вдосконалення машин і зміна ціни сировини одночасно впливають на кількість зайнятих даним капіталом робітників або на величину заробітної плати, то треба тільки порівняти 1) вплив, який справляють на норму прибутку зміни постійного капіталу, і 2) вплив, який справляють на норму прибутку зміни заробітної плати; підсумок випливає сам собою.

Але тут, як і в попередньому випадку, треба, загалом кажучи, мати на увазі таке. Коли настають зміни, чи внаслідок економії на постійному капіталі, чи внаслідок коливання ціни сировини, вони завжди зачіпають норму прибутку, навіть тоді, коли вони зовсім не змінюють заробітної плати, а значить, також норми і маси додаткової вартості. У формулі $m' \frac{v}{K}$ вони змінюють величину K , а разом з тим і величину всього дробу. Таким чином тут, — на відміну від того, що ми бачили при розгляді додаткової вартості, — цілком однаково, в яких сферах виробництва відбуваються ці зміни, чи виробляють зачеплені ними галузі промисловості життєві засоби робітників, чи постійний капітал для виробництва цих життєвих засобів, чи ні. Всі міркування, що розвиваються тут, можна застосувати також до тих випадків, коли зміни відбуваються у виробництві пред-

метів розкоші, причому під виробництвом предметів розкоші розуміється всяке взагалі виробництво, яке не є необхідним для відтворення робочої сили.

До сировини залічуються тут також допоміжні матеріали, як-от індіго, вугілля, газ і т. п. Далі, оскільки до цієї рубрики відносяться машини, сировина для їх власного виробництва складається з заліза, дерева, шкіри і т. п. Тому на їх власну ціну впливає коливання цін на сировину, що входить в їх виробництво. І, оскільки ціна ця підвищується внаслідок коливання цін сировини, з якої вони складаються, або допоміжних матеріалів, які споживаються при їх експлуатації, знижується *pro tanto** і норма прибутку. І навпаки.

В дальшому дослідженні ми обмежимося коливаннями цін тільки тієї сировини, з якої безпосередньо виробляється товар; ми залишимо таким чином осторонь сировину, оскільки вона є сировим матеріалом для виробництва машин, що функціонують як засоби праці, або допоміжним матеріалом, що споживається при їх застосуванні. Тільки одно тут слід ще відзначити. природне багатство на залізо, вугілля, дерево і т. д., взагалі на головні елементи, необхідні для виробництва і застосування машин, здається тут природною продуктивністю самого капіталу і є одним з елементів, що визначають норму прибутку, незалежно від високого чи низького рівня заробітної плати.

Оскільки норма прибутку $= \frac{m}{K}$ або $= \frac{m}{c+v}$, то, очевидно, все що змінює величину c , а значить і K , змінює в той же час і норму прибутку навіть тоді, коли m і v та їх взаємне відношення лишаються незмінними. Але сировина становить головну складову частину постійного капіталу. Навіть у ті галузі промисловості, в яких немає сировини у власному розумінні слова, сировина входить як допоміжний матеріал або як складова частина машин і т. п., і таким чином коливання її цін впливають *pro tanto* на норму прибутку. Якщо ціна сировини падає на суму $= d$, то $\frac{m}{K}$ або $\frac{m}{c+v}$ перетворюється в $\frac{m}{K-d}$ або $\frac{m}{(c-d)+v}$. Отже, норма прибутку підвищується. Навпаки, якщо ціна сировини підвищується, то $\frac{m}{K}$ або $\frac{m}{c+v}$ перетворюється в $\frac{m}{K+d}$ або $\frac{m}{(c+d)+v}$, тобто норма прибутку падає. За інших рівних умов норма прибутку підвищується або знижується, як ми бачимо,

* — відповідно. Ред.

в напрямі, протилежному рухові ціни сировини. Звідси видно, між іншим, наскільки важливі для промислових країн низькі ціни сировини, навіть якщо коливання цін на сировину не супроводяться змінами у сфері збуту продукту, тобто якщо навіть зовсім залишити осторонь співвідношення між попитом і пропозицією. Звідси виходить далі, що зовнішня торгівля впливає на норму прибутку навіть незалежно від усякого впливу її на заробітну плату шляхом здешевлення необхідних життєвих засобів. А саме, вона впливає на ціни сировини і допоміжних матеріалів, застосовуваних у промисловості або землеробстві. Існуюче досі цілком недостатнє розуміння природи норми прибутку та її специфічної відмінності від норми додаткової вартості є причиною того, що, з одного боку, ті економісти, які підкреслюють установлений практичним досвідом значний вплив цін сировини на норму прибутку, зовсім невірно пояснюють це теоретично (Торренс⁴¹), тимчасом як, з другого боку, ті економісти, які додержуються загальних принципів, як Рікардо⁴², не визнають впливу на норму прибутку, наприклад, світової торгівлі.

Тому зрозуміло, яке велике значення для промисловості має скасування або зниження мит на сировину, через це по можливості вільний ввіз сировини був основним положенням раціонально побудованої протекціоністської системи. Поряд з скасуванням хлібних мит⁴³ це було центральним пунктом для англійських фритредерів, які особливо дбали про скасування мит і на бавовну.

Ілюстрацією того значення, яке має зниження ціни не на власне сировину, а на допоміжний матеріал, який є в той же час і головним елементом харчування, може бути споживання борошна в бавовняній промисловості. Вже в 1837 р., за обчисленням Р. Х. Грега⁴³, використовувані в той час у бавовняній промисловості Великобританії 100 000 механічних і 250 000 ручних ткацьких верстатів споживали щороку 41 мільйон фунтів борошна для шліхтування основи. До цього треба додати ще одну третину вказаної кількості на біління та інші процеси. Загальну вартість споживаного таким чином борошна він визначає в 342 000 ф. ст. щороку за останні 10 років. Порівняння з цінами борошна на континенті показало, що внаслідок хлібних мит фабриканти змушені були переплачувати на самому тільки борошні 170 000 ф. ст. щороку. Для 1837 р. Грег оцінює цю переплату щонайменше в 200 000 ф. ст. і називає одну

⁴³ «The Factory Question and the Ten Hours Bill». By R. H. Greg. London, 1837, p. 115.

фірму, якій ця надбавка до ціни на борошно становила щороку 1 000 фунтів стерлінгів. Внаслідок цього

«великі фабриканти, найдріб'язковіші і ощадливі ділки, твердять, що 10 годин щоденної праці було б цілком досить, якби скасували хлібні мита» («Reports of Insp. of Fact., October 1848», p. 98).

Хлібні мита, а також мита на бавовну та іншу сировину були скасовані; та ледве цього було досягнуто, як опозиція фабрикантів біллеві про десятигодинний робочий день⁴⁴ стала більш енергійною, ніж будь-коли. І коли вслід за тим десятигодинний день на фабриках все-таки став законом, його першим наслідком була спроба загальною зниження заробітної плати.

Вартість сировини і допоміжних матеріалів відразу й цілком входить у вартість продукту, на виготовлення якого вони споживаються, в той час як вартість елементів основного капіталу входить у продукт тільки в міру їх зношування, отже, тільки поступово. Звідси виходить, що на ціну продукту в далеко більшій мірі впливає ціна сировини, ніж ціна основного капіталу, хоч норма прибутку визначається загальною сумою вартості вкладеного капіталу, незалежно від того, яка частина його споживається в даний час. Очевидно, однак, що розширення або скорочення ринку залежить від ціни окремого товару і стоїть у зворотному відношенні до підвищення або падіння цієї ціни,— а втім, про цей бік справи ми згадуємо лише мимохідь, бо тут ми все ще припускаємо, що товари продаються по їх вартості, і, значить, цілком залишаємо осторонь коливання цін, викликане конкуренцією. Тому в дійсності виявляється, що ціна готового товару підвищується не пропорціонально підвищенню ціни сировини і знижується не пропорціонально зниженню ціни сировини. Таким чином в одному випадку норма прибутку падає нижче, в другому підіймається вище, ніж це мало б місце при продажу товарів по їх вартості.

Далі: маса і вартість застосовуваних машин зростає з розвитком продуктивної сили праці, але не пропорціонально зростанню самої продуктивної сили, тобто не пропорціонально збільшенню кількості продукту, що його дають ці машини. Таким чином, у тих галузях промисловості, куди взагалі входить сировина, або, інакше кажучи, де предмет праці сам є вже продуктом попередньої праці,— в цих галузях промисловості зростання продуктивної сили праці виражається якраз в тому відношенні, в якому більша кількість сировини вбирає в себе дану кількість праці, отже, в зростаючій масі сировини, яка перетворюється в продукт, переробляється на товар протягом, наприклад, однієї робочої години. Отже, в міру

розвитку продуктивної сили праці вартість сировини утворює все зростаючу складову частину вартості товарного продукту, і не тільки тому, що вона цілком входить в цю останню, але також тому, що в кожній частці всього продукту обидві частини, — як частина, що відповідає зношуванню машин, так і частина, створювана новодолученою працею, — зменшуються. Внаслідок цього руху в бік зниження відносно зростає друга частина вартості, утворювана сировиною. Якщо тільки це зростання не знищується відповідним зменшенням вартості сировини, яке є результатом зростаючої продуктивності праці, застосовуваної для виготовлення самої цієї сировини.

Далі, оскільки сировина й допоміжні матеріали цілком так само, як і заробітна плата, становлять складові частини оборотного капіталу, то вони постійно повинні повністю заміщатися з кожного окремого продажу продукту, в той час як у машин заміщується тільки їх зношування і до того ж спочатку у формі резервного фонду; при цьому на ділі зовсім не так уже істотно — виділяється певна частина в резервний фонд при кожному окремому продажу продукту чи ні, припускається тільки, що з усієї річної виручки робиться відповідне річне відрахування. Таким чином тут знову виявляється, що підвищення ціни сировини може урізати або загальмувати весь процес відтворення в тому разі, якщо ціна, виручена від продажу товару, недостатня для заміщення всіх елементів товару або якщо ціна ця робить неможливим продовження процесу виробництва в розмірах, які відповідають його технічному базисові, так що в результаті або працює тільки частина машин або ж усі машини не можуть працювати звичайний повний час.

Нарешті, витрати, зв'язані з утворенням відходів, змінюються в прямому відношенні до коливань ціни сировини: зростають, коли вона зростає, падають, коли вона падає. Але й тут є певна межа. Вже в 1850 р. були написані такі рядки:

«Одно з джерел значних втрат, що викликаються підвищенням ціни сировини, звичайно випадає з уваги кожного, хто не є прядильником-практиком, а саме втрати на угарах. Мені повідомляють, що при підвищенні цін бавовни витрати прядильника, особливо при виготовленні пряжі нижчих сортів, зростають більше, ніж сплачувана надбавка до ціни. Угари при прядінні грубої пряжі досягають понад 15%; отже, коли ця норма при ціні бавовни в 3½ пенси завдає збитків в ½ пенні на 1 фунт, то при зростанні ціни бавовни до 7 пенсів на фунт збитки становитимуть уже 1 пенні на фунт» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», p. 17).

Але в той період, коли внаслідок Громадянської війни в Америці ціна бавовни досягла висоти, нечуваної майже за ціле століття, ми знаходимо в звіті вже щось зовсім інше:

«Ціна, яку дають тепер за бавовняні угари, і повторна переробка цих угарів на фабриці як сировини до певної міри компенсують ту різницю у збитках на угарах, що утворюється при вживанні індійської бавовни замість американської. Ця різниця становить приблизно 12½%. Збитки при обробці індійської бавовни досягають 25%, так що в дійсності бавовна коштує прядильникові на ¼ дорожче, ніж він за неї платить. Збитки на угарах не відігравали великої ролі, коли американська бавовна коштувала 5 або 6 пенсів за фунт, тому що тоді вони не перевищували ¾ пенні на фунт; але зараз, коли фунт бавовни коштує 2 шил., а значить збитки на угарах становлять 6 пенсів на фунт, вони мають велике значення»¹⁴ («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 106).

II. ПІДВИЩЕННЯ І ЗНИЖЕННЯ ВАРТОСТІ КАПІТАЛУ, ЙОГО ЗВІЛЬНЕННЯ І ЗВ'ЯЗУВАННЯ

Явища, які ми розглядаємо в цьому розділі, передбачають для свого повного розвитку існування кредиту і конкуренції на світовому ринку, який взагалі є базисом і життєвою атмосферою капіталістичного способу виробництва. Однак ці більш конкретні форми капіталістичного виробництва можуть бути вичерпно досліджені тільки після того, як буде з'ясована загальна природа капіталу; до того ж таке дослідження не входить у план нашої праці і належить до теми, яка могла б становити її продовження. Проте явища, вказані в заголовку, можуть бути розглянуті тут в загальній формі. Вони зв'язані, з одного боку, між собою, з другого боку, з нормою і масою прибутку. Їх треба тут коротко розглянути вже з тієї тільки причини, що ними викликається ілюзія, нібито не тільки норма, але й маса прибутку, — в дійсності тотожна з масою додаткової вартості, — може зменшуватися і збільшуватися незалежно від руху маси і норми додаткової вартості.

Чи можна розглядати звільнення і зв'язування капіталу, з одного боку, підвищення і зниження його вартості, з другого, як різні явища?

Насамперед постає питання: що розуміємо ми під звільненням і зв'язуванням капіталу? Підвищення і зниження вартості зрозумілі самі собою. Вони означають лише, що внаслідок яких-небудь загальних економічних причин — бо тут мова йде не про особливу долю кожного окремого приватного капіталу — збільшується або зменшується вартість уже існуючого капіталу, отже, підвищується або падає вартість капіталу,

¹⁴ У заключній фразі цього звіту допущено помилку. Збитки на угарах становлять не 6 пенсів, а 3 пенси. Ці збитки досягають 25% при обробці індійської бавовни, але вони дорівнюють тільки 12½ — 15% при обробці американської бавовни, про яку тут іде мова, причому вище, щодо ціни 5—6 пенсів, цей самий процент обчислений правильно. А втім, і при вживанні тієї американської бавовни, яку ввозили в Європу протягом останніх років Громадянської війни, частка угарів часто була значно вища, ніж за попередніх часів. — Ф. Е.

авансованого на виробництво, незважаючи на її збільшення тією додатковою працею, яка застосовується цим капіталом.

Під зв'язуванням капіталу розуміється те, що певні дані частини сукупної вартості продукту повинні бути знову перетворені в елементи постійного або змінного капіталу, для того щоб виробництво могло продовжуватися у своїх попередніх розмірах. Під звільненням капіталу ми розуміємо те, що частина сукупної вартості продукту, яка досі повинна була перетворюватися в постійний або змінний капітал, стає вільною і надлишковою, хоч виробництво продовжується в тих самих розмірах. Це звільнення і зв'язування капіталу відрізняється від звільнення і зв'язування доходу. Якщо, наприклад, річна додаткова вартість для капіталу $K = x$, то внаслідок здешевлення товарів, які входять у споживання капіталіста, $x - a$ може бути достатнім для того, щоб задовольнити ті самі потреби, що й раніше. Завдяки цьому частина доходу $= a$ звільняється і може бути використана або для розширення споживання, або ж для зворотного перетворення в капітал (для нагромадження). Навпаки, якщо потрібно $x + a$ для того, щоб продовжувати той самий спосіб життя, то або цей останній повинен бути обмежений, або частина доходу, яка дорівнює a і раніше нагромаджувалась, повинна бути витрачена тепер як доход.

Підвищення і зниження вартості може торкнутися або постійного, або змінного капіталу, або того і другого одночасно, причому щодо постійного капіталу воно може знов-таки торкнутися або основної, або оборотної його частини, або обох разом.

У складі постійного капіталу треба розглянути: сировину і допоміжні матеріали, до яких належать і напівфабрикати,— все це ми об'єднуємо під загальною назвою сировини,— а також машини та інший основний капітал.

Вище ми вже розглянули зміни ціни, відповідно до вартості, сировини, їх вплив на норму прибутку і встановили той загальний закон, що за інших рівних умов норма прибутку стоїть у зворотному відношенні до величини вартості сировини. Це безумовно вірно для капіталу, який заново вкладається в підприємство, тобто для того випадку, коли вкладення капіталу, перетворення грошей у продуктивний капітал, відбувається вперше.

Але й крім цього капіталу, який складається з нових вкладень, значна частина капіталу, що вже функціонує, перебуває в сфері обігу, тимчасом як друга частина його лишається в сфері виробництва. Частина є на ринку у вигляді товару

і повинна бути перетворена в гроші; друга частина існує у вигляді грошей в будь-якій формі і повинна бути знову перетворена в умови виробництва; нарешті, третя частина перебуває в сфері виробництва, почасти в первісній формі засобів виробництва, сировини, допоміжних матеріалів, куплених на ринку напівфабрикатів, машин та іншого основного капіталу, почасти у вигляді продукту, який ще перебуває у процесі виготовлення. Як впливає тут підвищення і зниження вартості, у великій мірі залежить від співвідношення між цими складовими частинами. Щоб спростити питання, ми залишимо поки що осторонь весь основний капітал і будемо розглядати лише ту частину постійного капіталу, яка складається з сировини і допоміжних матеріалів, напівфабрикатів і товарів, які або ще тільки виготовляються, або вже перебувають на ринку в готовому вигляді.

Коли підвищується ціна сировини, наприклад, бавовни, то підвищується також ціна і бавовняних товарів — напівфабрикатів, як пряжа, і готових товарів, як тканини і т. п., — що виготовлені з дешевшої бавовни; так само підвищується як вартість ще не обробленої бавовни, яка перебуває на складі, так і вартість тієї бавовни, яка ще тільки обробляється. Остання, завдяки зворотному впливу нових умов, стає виразом більшого робочого часу, долучає до продукту, в який вона входить як складова частина, більшу вартість, ніж та, яку вона первісно сама мала і яку капіталіст заплатив за неї.

Таким чином, якщо при підвищенні ціни сировини на ринку перебувають значні маси готового товару, — в якій би там не було стадії обробки, — то підвищується вартість цього товару і разом з тим відбувається підвищення вартості вже існуючого капіталу. Те саме слід сказати про запаси сировини і т. п., що перебувають в руках виробників. Це підвищення вартості може компенсувати або більше ніж компенсувати окремих капіталістів або навіть капіталістів цілої галузі промисловості за падіння норми прибутку, зумовлене підвищенням ціни сировини. Не входячи тут у деталі впливу конкуренції, можна, проте, для повноти відзначити, що: 1) коли запаси сировини, які перебувають на складах, значні, вони протидіють підвищенню цін, що виникає в самому вогнищі виробництва сировини; 2) коли напівфабрикати або готові товари, які перебувають на ринку, у великій мірі тиснуть на ринок, то вони перешкоджають зростанню ціни готових товарів або напівфабрикатів пропорціонально ціні їх сировини.

Навпаки, при падінні ціни сировини норма прибутку за інших рівних умов підвищується. Товари, які перебувають

на ринку, предмети, обробка яких ще не закінчена, запаси сировини знецінюються, протидіючи тим самим одночасному підвищенню норми прибутку.

Чим менші запаси, що перебувають у сфері виробництва і на ринку, наприклад, на кінець виробничого року, на час, коли сировина знов доставляється у великій кількості, — отже, для землеробських продуктів після жнив, — тим у чистішому вигляді проявляється вплив зміни цін на сировину.

В усьому нашому дослідженні ми виходимо з припущення, що підвищення або зниження цін є виразом дійсних коливань вартості. Але оскільки тут мова йде про той вплив, який коливання цін справляють на норму прибутку, то джерело самих цих коливань у дійсності не має значення; розвинуті тут висновки лишаються справедливими і в тому разі, коли ціни підвищуються і падають не внаслідок коливань вартості, а внаслідок діяння системи кредиту, конкуренції і т. п.

Оскільки норма прибутку дорівнює відношенню надлишку вартості продукту до вартості всього авансованого капіталу, то підвищення норми прибутку, яке викликається знеціненням авансованого капіталу, зв'язане з втратою капітальної вартості так само, як зниження норми прибутку, яке викликається підвищенням вартості авансованого капіталу, може бути зв'язане з виграшем капітальної вартості.

Щодо другої частини постійного капіталу, машин і взагалі основного капіталу, то підвищення вартості, які тут мають місце, а саме ті, які стосуються будівель, капіталовкладень у землю і т. п., можуть бути досліджені тільки у зв'язку з ученням про земельну ренту і тому не стосуються сюди. Однак серед факторів знецінення цієї частини капіталу загальне значення мають такі.

Насамперед, постійні вдосконалення, внаслідок яких уже існуючі машини, фабричні будівлі і т. д. втрачають до певної міри свою споживну вартість, а значить і свою вартість. Цей процес діє з особливою силою в перший період запровадження нових машин, коли вони не досягли ще достатнього ступеня зрілості і коли через це вони часто-густо стають застарілими раніше, ніж встигнуть відтворити свою вартість. Це є однією з причин звичайного в такі періоди надмірного подовження робочого часу, невпинної роботи завдяки системі денних і нічних змін, що має на меті протягом якомога коротшого періоду відтворити вартість машин, не відраховуючи занадто великих сум на їх амортизацію. Якби короткий період діяння машин (скорочений строк їх життя з огляду на ймовірні нові вдосконалення) не компенсувався таким способом, то на продукт вна-

слідок морального зношування машин переходила б така значна частина їх вартості, що вони не могли б конкурувати навіть з ручною працею¹⁵⁾.

Коли машини, будівлі, взагалі основний капітал, досягли певної зрілості, так що протягом більш-менш тривалого періоду лишаються незмінними, принаймні в основі своєї конструкції, то такого ж роду знецінення відбувається внаслідок удосконалення методів відтворення цього основного капіталу. Вартість машин і т. п. падає тепер не тому, що вони швидко витісняються і до певної міри знецінюються новими більш продуктивними машинами, а тому, що вони тепер можуть бути відтворені дешевше. Ось одна з причин того, чому велике підприємство часто процвітає тільки в других руках, після того як збанкрутує його перший власник, а другий, купивши його за дешеву ціну, таким чином уже з самого початку розпочне виробництво з меншими затратами капіталу.

В землеробстві особливо впадає в очі те, що через ті самі причини, які викликають підвищення або зниження ціни продукту, підвищується або знижується також і вартість капіталу, бо останній у значній своїй частині сам складається з цього продукту: зерно, худоба і т. п. (Рікардо⁴⁶⁾.

Слід було б сказати ще кілька слів про змінний капітал.

Оскільки вартість робочої сили зростає внаслідок підвищення вартості життєвих засобів, необхідних для її відтворення, або, навпаки, знижується внаслідок зниження вартості цих життєвих засобів,— а підвищення і зниження вартості змінного капіталу не виражає нічого іншого, крім цих двох випадків,— то при незмінній тривалості робочого дня підвищенню вартості життєвих засобів відповідає падіння додаткової вартості, зниженню їх — збільшення додаткової вартості. Але з цим в той же час можуть бути зв'язані й інші обставини — звільнення і зв'язування капіталу,— які ще не були досліджені і які ми повинні тепер коротко розглянути.

Коли заробітна плата падає внаслідок зниження вартості робочої сили (хоч при цьому може мати місце навіть підвищення реальної ціни праці), то звільняється частина капіталу, яка досі затрачувалась на заробітну плату. Відбувається звільнення

¹⁵⁾ Прикладами цього див., між іншим, у Баббеджа⁴⁴. Звичайний засіб — зниження заробітної плати — застосовується і в даному разі, і таким чином це постійне знецінення приводить до зовсім інших наслідків, ніж це уявляє собі «гармонійна голова» пана Кері.

змінного капіталу. На нововкладуваний капітал це справляє лише той вплив, що він функціонує з підвищеною нормою додаткової вартості. Менша, ніж раніше, кількість грошей приводить в рух ту саму кількість праці, і таким чином неоплачена частина праці збільшується за рахунок оплаченої. Але для капіталу, який досі був у ділі, не тільки підвищується норма додаткової вартості, але й, крім того, звільняється частина капіталу, який раніше витрачався на заробітну плату. Досі вона була зв'язана і неодмінно повинна була відраховуватися від виручки за продукт, витрачуватись на заробітну плату, функціонувати як змінний капітал, коли підприємство повинно продовжуватися в тому самому масштабі. Тепер ця частина капіталу стає вільною і, значить, вона може бути вжита як нова затрата капіталу — або для розширення того самого підприємства, або для функціонування в іншій сфері виробництва.

Припустимо, наприклад, що спочатку потрібно було 500 ф. ст. для того, щоб щотижня використовувати працю 500 робітників, а тепер для цього потрібно тільки 400 фунтів стерлінгів. Якщо маса виробленої вартості в обох випадках = 1 000 ф. ст., то маса щотижневої додаткової вартості в першому випадку буде = 500 ф. ст., норма додаткової вартості $\frac{500}{500} = 100\%$; а після зниження заробітної плати маса додаткової вартості буде 1 000 ф. ст. — 400 ф. ст. = 600 ф. ст. і її норма $\frac{600}{400} = 150\%$. І це підвищення норми додаткової вартості є єдиний результат для того, хто з змінним капіталом в 400 ф. ст. і відповідним постійним капіталом починає нове підприємство в тій самій сфері виробництва. Навпаки, в підприємстві, яке вже функціонує, в цьому випадку внаслідок зниження вартості змінного капіталу не тільки підвищується маса додаткової вартості з 500 до 600 ф. ст., а норма додаткової вартості — з 100% до 150%, але, крім того, звільняються 100 ф. ст. змінного капіталу, які можуть бути знову вжиті на експлуатацію праці. Отже, не тільки та сама кількість праці експлуатується з більшою вигодою, але завдяки звільненню цих 100 ф. ст. той самий змінний капітал у 500 ф. ст. дає можливість експлуатувати при вищій нормі додаткової вартості більше робітників, ніж раніше.

Тепер візьмемо протилежний випадок. Припустимо, що первісний розподіл продукту відбувався при 500 робітниках у такому відношенні: $400_p + 600_m = 1\,000$, отже, норма додаткової вартості = 150%. Таким чином робітник одержує що-

тижня $\frac{4}{5}$ ф. ст. = 16 шилінгам. Коли тепер внаслідок підвищення вартості змінного капіталу 500 робітників констатуватимуть 500 ф. ст. на тиждень, то щотижнева заробітна плата кожного окремого робітника буде = 1 ф. ст., і 400 ф. ст. можуть привести рух усього 400 робітників. І коли буде застосоване те саме число робітників, що й раніше, то ми матимемо $500_v + 500_m = 1\ 000$; норма додаткової вартості знизилася б з 150% до 100%, тобто на $\frac{1}{3}$. Для нововкладуваного капіталу це зниження норми додаткової вартості було б єдиним результатом. За інших рівних умов у зв'язку з цим знизилася б і норма прибутку, хоч і не в тому самому відношенні. Якщо, наприклад, $c = 2\ 000$, то в першому випадку ми маємо $2\ 000_c + 400_v + 600_m = 3\ 000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2\ 400} = 25\%$. В другому випадку $2\ 000_c + 500_v + 500_m = 3\ 000$; $m' = 100\%$, $p' = \frac{500}{2\ 500} = 20\%$. Навпаки, для уже вкладеного капіталу результат був би двоякий. За допомогою 400 ф. ст. змінного капіталу можна тепер дати роботу тільки 400 робітникам і до того ж з нормою додаткової вартості в 100%. Таким чином вся додаткова вартість, вироблена ними, становитиме 400 фунтів стерлінгів. Далі, оскільки постійний капітал вартістю в 2 000 ф. ст. потребує для свого функціонування 500 робітників, то 400 робітників приведуть в рух лише постійний капітал вартістю в 1 600 фунтів стерлінгів. Отже, оскільки виробництво повинно продовжуватися в тому самому масштабі і щоб $\frac{1}{5}$ машин не стояла без діла, треба змінний капітал збільшити на 100 ф. ст. і, як і раніше, застосувати 500 робітників; а цього можна досягти тільки одним способом: капітал, що досі був вільним, зв'язується, причому та частина нагромадження, яка повинна була б піти для розширення виробництва, тепер використовується тільки для поповнення, або ж та частина, яка призначена для того, щоб витрачатися як доход, долучається до попереднього капіталу. В результаті затрата змінного капіталу, збільшена на 100 ф. ст., виробляє на 100 ф. ст. менше додаткової вартості. Щоб привести в рух ту саму кількість робітників, потрібно більше капіталу, і в той же час зменшується додаткова вартість, яку виробляє кожний окремих робітник.

Вигоди, які випливають із звільнення, і втрати, які випливають із зв'язування змінного капіталу, існують тільки для капіталу, що уже вкладений в діло і, значить, відтворюється при даних відношеннях. Для нововкладуваного капіталу вигоди в одному випадку, втрати в другому зводяться до підви-

щення, відповідно зниження, норми додаткової вартості і до відповідної, хоч зовсім не пропорціональної, зміни норми прибутку.

Тільки що досліджене звільнення і зв'язування змінного капіталу є результат зниження або підвищення вартості елементів змінного капіталу, тобто витрат відтворення робочої сили. Змінний капітал може, однак, звільнятися також тоді, коли внаслідок розвитку продуктивної сили праці при незмінній нормі заробітної плати потрібно менше робітників для того, щоб привести в рух ту саму масу постійного капіталу. Так само і навпаки, зв'язування додаткового змінного капіталу може мати місце, якщо внаслідок зниження продуктивної сили праці потрібно більше робітників на ту саму масу постійного капіталу. Коли, навпаки, частина капіталу, що досі застосовувався як змінний, тепер застосовується у формі постійного капіталу, отже, коли відбувається тільки інший розподіл між складовими частинами того самого капіталу, то хоч це й справляє вплив на норму додаткової вартості і прибутку, але не стосується до розглядуваної тут рубрики зв'язування і звільнення капіталу.

Постійний капітал, як ми вже бачили, також може зв'язуватись або звільнятися внаслідок підвищення або зниження вартості елементів, з яких він складається. Якщо абстрагуватися від цього, то зв'язування постійного капіталу (припускається, що частина змінного не перетворюється в постійний) можливе тільки тоді, коли продуктивна сила праці збільшується, тобто коли та сама маса праці виробляє більше продукту і, значить, приводить в рух більше постійного капіталу. Те саме при певних умовах може мати місце, коли продуктивна сила зменшується, наприклад, у землеробстві, причому та сама кількість праці для виробництва того самого продукту потребує більше засобів виробництва, наприклад, більше насіння, добрив, дречування і т. п. Без зниження вартості його елементів постійний капітал може звільнятися в тому разі, коли вдосконалення, застосування сил природи і т. д. роблять постійний капітал меншої вартості здатним виконувати ту саму технічну роль, яку раніше виконував капітал вищої вартості.

В «Капіталі», кн. II ми вже бачили⁴⁷, що після того як товари перетворені в гроші, продані, певна частина цих грошей повинна знов перетворитися в речові елементи постійного капіталу і саме в тому відношенні, якого вимагає певний технічний характер кожної даної галузі виробництва. З цієї точки зору в усіх галузях найважливішим елементом.— якщо

лишити осторонь заробітну плату, отже, змінний капітал,— є сировина, включаючи і допоміжні матеріали, які мають особливо велике значення в тих галузях виробництва, де немає сировини в строгому розумінні слова, наприклад, у гірничій справі і взагалі в добувній промисловості. Та частина ціни, яка повинна замінити зношення машин, береться до уваги скоріше ідеально доти, поки машини взагалі здатні функціонувати; причому не так уже важливо, чи буде ця частина оплачена і заміщена гіршими сьогодні, чи завтра, чи в будь-який інший момент обороту капіталу. Інакше стоїть справа з сировиною. Якщо ціна сировини зростає, стає неможливим після відрахування заробітної плати цілком замінити її з вартості товарів. Тому великі коливання цін викликають перерви, значні колізії і навіть катастрофи в процесі відтворення. Таких коливань вартості внаслідок мінливих урожаїв і т. п.,— вплив кредитної системи ми тут ще цілком лишаємо осторонь,—особливо зазнають власне землеробські продукти, органічна сировина. Одна й та сама кількість праці може тут, залежно від природних умов, які не піддаються контролеві, сприятливої або несприятливої погоди і т. д., виражатися в дуже відмінних кількостях споживних вартостей, і тому певна кількість цих споживних вартостей може мати дуже різноманітну ціну. Якщо вартість x втілюється в 100 фунтах товару a , то ціна одного фунта товару $a = \frac{x}{100}$; якщо та сама вартість представлена в 1 000 фунтах a , то ціна одного фунта $a = \frac{x}{1000}$ і т. д. Отже, такий є один з елементів розглядуваних нами коливань ціни сировини. Другий елемент, про який ми згадуємо тут тільки для повноти,— бо конкуренція і система кредиту лежать поки що за межами нашого розгляду,— полягає ось в чому: кількість рослинної і тваринної сировини, зростання і виробництво якої підпорядковані певним органічним законам і зв'язані з певними природними відрізками часу, по самій природі речей не може бути раптом збільшена в такій мірі, як, наприклад, кількість машин та іншого основного капіталу, вугілля, руди і т. п., збільшення якої при відповідних природних умовах у промислово розвинутій країні може відбуватися дуже швидко. Тому можливо, а при розвинутому капіталістичному виробництві навіть неминуче, що виробництво і зростання частини постійного капіталу, яка складається з основного капіталу, машин і т. д., значно випереджає виробництво і зростання тієї його частини, яка складається з органічної сировини; внаслідок цього попит на таку сировину збільшується швидше її пропозиції, і тому

ціна її підвищується. Це підвищення ціни приводить на ділі до того, що: 1) сировина починає підвозитися з більш далеких місцевостей, бо підвищена ціна покриває збільшені витрати перевозки; 2) виробництво її збільшується, правда, дійсне збільшення маси продукту по природі речей може статися не відразу, а, можливо, тільки через рік, і 3) використовуються раніше невикористовувані сурогати і економніше поводяться з відходами. Коли підвищення цін починає дуже помітно впливати на розширення виробництва і пропозицію, то це означає здебільшого, що вже досягнуто поворотного пункту, після якого внаслідок триваючого подорожчання сировини і всіх товарів, в останні сировина входить як елемент, попит знижується, а тому настає реакція і в русі цін сировини. Крім конвульсій, які викликає ця реакція внаслідок зниження вартості капіталу в його різних формах, настає ще ряд інших обставин, про які ми зараз згадаємо.

Насамперед уже з досі сказаного ясне ось що: чим більш розвинуте капіталістичне виробництво, чим більше через це засоби для швидкого й безупинного збільшення частини постійного капіталу, яка складається з машин і т. д., чим швидше нагромадження (особливо в періоди процвітання), тим більше відносно надвиробництво машин та іншого основного капіталу, тим частіше настає відносно недовиробництво рослинної і тваринної сировини, тим чіткіше проявляється вищеописане збільшення їх ціни і відповідна цьому останньому реакція, тим частіше, значить, відбуваються ті потрясіння, які випливають з цього великого коливання ціни одного з головних елементів процесу відтворення.

І коли настає різке падіння цих високих цін внаслідок того, що зростання їх викликало, з одного боку, зменшення попиту, а з другого, — розширення виробництва в даному місці і пропозицію з боку далеких, до цього часу мало або зовсім невикористовуваних виробничих місцевостей, в результаті чого пропозиція сировини перевищує попит на неї, — перевищує саме при старих високих цінах, — то наслідки цього повинні бути розглянуті з різних точок зору. Раптове падіння цін на сировину гальмує її відтворення, і через це відновлюється монополія тих країн вивозу її, які виробляють при найбільш сприятливих умовах, — відновлюється, може, з певними обмеженнями, але все-таки відновлюється. Правда, відтворення сировини внаслідок раз даного поштовху продовжується в розширеному масштабі, особливо в країнах, які в більшій чи меншій мірі мають монополію на це виробництво. Але базис, на якому внаслідок збільшення кількості машин і т. п. відбу-

вається тепер виробництво і який тепер після кількох коливань повинен стати новим нормальним базисом, новим вихідним пунктом розвитку, надзвичайно розширився завдяки процесам, що мали місце протягом останнього циклу обороту. Але при цьому в деякій частині другорядних джерел сировини відтворення, яке розширилось було, знову зазнає значних утруднень. Так, наприклад, дані про експорт показують, як за останні 30 років (до 1865 р.) зросло індійське виробництво бавовни, коли наставав спад в американському виробництві і потім раптом знов починалося більш-менш тривале скорочення виробництва. Коли промислова сировина дорожчає, капіталісти об'єднуються, утворюють асоціації для регулювання виробництва. Так було, наприклад, у Манчестері після підвищення цін бавовни в 1848 р., те саме було з виробництвом льону в Ірландії. Але як тільки безпосередній привід минає і знов запанує загальний принцип конкуренції «купувати на найдешевшому ринку» (замість того щоб прагнути, як вище-згадані асоціації, до підвищення виробничої потужності відповідних країн, що постачають сировий продукт, незалежно від ціни, за яку безпосередньо в даний час ці країни можуть постачити продукт),— отже, коли принцип конкуренції знов повновладно панує, регулювати пропозицію полишають знов «цінам». Всяка думка про колективний, рішучий і далекоглядний контроль над виробництвом сировини,— контроль, який взагалі зовсім несумісний з законами капіталістичного виробництва і тому завжди лишається добрим побажанням або обмежується колективними діями в момент великої безпосередньої небезпеки і безпорадності, діями, які мають характер винятку,— поступається місцем вірі, що пропозиція і попит будуть взаємно регулювати одне одного¹⁹. Суєвір'я капіталістів у цій галузі настільки грубе, що навіть фабричні інспектори у своїх звітах знов і знов спиняються перед ним з величезним здивуванням. Чергування сприятливих і несприятливих років,

¹⁹ Після того як були написані ці рядки (1865 р.), конкуренція на світовому ринку значно посилилась завдяки швидкому розвитку промисловості в усіх розвинутих країнах, особливо в Америці і Німеччині. Той факт, що швидко й набагато зростають сучасні продуктивні сили з кожним днем все більше переростають закони капіталістичного товарообміну, в рамках яких повинен відбуватися їх рух,— цей факт тепер все більше й більше проймає свідомість навіть самих капіталістів. Це особливо проявляється в двох симптомах. По-перше, в новій загальній мані охоронних мит, яка від старої протекціоністської системи відрізняється особливо тим, що найбільше намагається захистити саме ті продукти, які придатні до вивозу. По-друге, в картелях (трестах) фабрикантів цілих великих сфер виробництва, що мають на меті регулювати виробництво, а значить, ціни і прибуток. Само собою розуміється, що ці експерименти здійснені лише при порівняно сприятливій економічній погоді. Перша ж буря повинна зруйнувати їх і довести, що хоч виробництво і потребує регулювання, але безсумнівно не капіталістичний клас покликаний здійснити його на ділі. Поки що картелі ці мають на меті подіяти тільки про те, щоб дрібні капіталісти пожиралися великими ще швидше, ніж досі.— Ф. Е.

звичайно, також викликає здешевлення сировини. Крім того безпосереднього впливу, який справляє ця обставина на розширення попиту, сюди долучається ще як стимул згаданий вище вплив на норму прибутку. І вищезазначений процес, при якому виробництво сировини поступово випереджається виробництвом машин і т. д., повторюється тоді в ширшому масштабі. Дійсне поліпшення сировини, при якому вона постачалася б не тільки в належній кількості, але й належної якості, наприклад одержання бавовни з Індії, яка щодо якості не поступалася б американській, потребувало б тривалого, регулярно зростаючого і постійного попиту з боку Європи (цілком незалежно від тих економічних умов, в які поставлений індійський виробник у себе на батьківщині). Але сфера виробництва сировини змінюється тільки стрибками: то раптом розширяючись, то дуже скорочуючись. Все це, як і дух капіталістичного виробництва взагалі, дуже добре можна простежити на прикладі бавовняного голоду 1861—1865 рр.⁴⁸, коли спостерігалася ще та особливість, що часами взагалі не було сировини, що є найістотнішим елементом відтворення. Власне кажучи, ціна може підвищуватися і при цілком достатній пропозиції, коли ця пропозиція здійснюється при порівняно тяжких умовах. Або ж може мати місце дійсна нестача сировини. Під час бавовняної кризи спочатку спостерігалось останнє.

Тому, чим ближче підходимо ми в історії виробництва до сучасного моменту, тим регулярнішим виявляється, і особливо у вирішальних галузях промисловості, постійне чергування періодів відносного подорожчання і впливаючого звідси пізнішого знецінення сировини органічного походження. Ілюстрації до вищесказаного дані в наведених далі прикладах із звітів фабричних інспекторів.

Мораль історії, яку можна також здобути, розглядаючи землеробство з іншої точки зору, полягає в тому, що капіталістична система суперечить раціональному землеробству, або що раціональне землеробство несумісне з капіталістичною системою (хоч ця остання і сприяє його технічному розвитку) і потребує або руки дрібного селянина, який живе з своєї праці, або контролю асоційованих виробників.

Тепер ми наведемо тільки що згадані ілюстрації з звітів англійських фабричних інспекторів.

«Стан справ поліпшується; але цикл сприятливих і несприятливих періодів скорочується з збільшенням кількості машин, і оскільки при цьому зростає попит на сировину, то разом з тим стають частішими коли-

вання в ході справ... В даний час не тільки відновлено довір'я після паніки 1857 р., але й сама паніка, як видно, майже цілком забута. Чи буде це поліпшення тривалим, чи ні, залежить в дуже значній мірі від ціни сировини. І, на мій погляд, є ознаки того, що в деяких випадках уже досягнуто того максимуму, вище якого виробництво ставатиме все менш вигідним, поки, нарешті, воно не перестане зовсім давати прибутки. Коли візьмемо, наприклад, прибуткові роки в шерстяному виробництві, 1849 і 1850, то ми побачимо, що ціна англійської чесаної вовни досягала 13 пенсів, австралійської 14—17 пенсів за фунт і що в середньому за 10 років, з 1841 по 1850 р., ціна англійської вовни ніколи не перевищувала 14 пенсів, ціна австралійської—17 пенсів за фунт. Але на початку несприятливого 1857 р. австралійська вовна продавалась по 23 пенси; у грудні, в самому розпалі паніки, ціна її упала до 18 пенсів, але протягом 1858 р. знову піднялась і досягла своєї теперішньої висоти — 21 пенса. Так само на початку 1857 р. ціна англійської вовни була 20 пенсів, у квітні й вересні підвищилась до 21 пенса, в січні 1858 р. упала до 14 пенсів і потім піднялась до 17 пенсів, так що тепер вона коштує на 3 пенси за фунт більше в порівнянні з середньою за вищенаведене десятиріччя... Це показує, на мою думку, що або банкрутства 1857 р., викликані аналогічними цінами, забуті, або вовни виробляється якраз стільки, скільки можуть випрясти існуючі веретена, або ж що ціни на тканини стабільно підвищуються... Але в моїй попередній практиці я мав можливість переконатися, що, з одного боку, за неймовірно короткий час може бути збільшена не тільки кількість веретен і ткацьких верстатів, а й швидкість їх роботи; що, з другого боку, майже в такій самій мірі збільшився наш вивіз вовни у Францію, в той час як середній вік вирощуваних овець як у самій країні, так і за кордоном стає все нижчим, бо населення швидко зростає і вівцеводи намагаються якомога швидше перетворити свою худобу в гроші. Тому я часто переживав тяжке почуття, коли бачив людей, які, не знаючи цього, зв'язували свою долю і свій капітал з підприємствами, успіх яких залежить від пропозиції продукту, що може збільшуватись тільки в рамках певних органічних законів... Стан попиту і пропозиції всіх сирових матеріалів... пояснює, як видно, багато коливань у бавовняній справі, а також стан англійського вовняного ринку восени 1857 р. і зумовлену останнім промисловою кризою»¹⁷⁾. (Р. Бейкер в «Reports of Insp. of Fact., October 1858», р. 56—57, 61).

Час розквіту камвольної промисловості Уест-Райдінга в Йоркширі припадає на 1849—1850 роки. В 1838 р. там було зайнято 29 246 чол., в 1843 р. — 37 000, в 1845 р. — 48 097, в 1850 р. — 74 891. В тій самій окрузі в 1838 р. було 2 768 механічних ткацьких верстатів, у 1841 р. — 11 458, в 1843 р. — 16 870, в 1845 р. — 19 121 і в 1850 р. — 29 539 («Reports of Insp. of Fact., [October] 1850», р. 60). Цей розквіт камвольної промисловості уже в жовтні 1850 р. почав ставати підозрілим. У квітневому звіті за 1851 р. субінспектор Бейкер пише про Лідс і Брадфорд:

¹⁷⁾ Само собою розуміється, що ми не вважаємо, як п. Бейкер, що криза в шерстяній промисловості 1857 р. викликана невідповідністю між цінами сировини і готового продукту. Ця невідповідність сама була тільки симптомом, а криза була загальною. — Ф. Е.

«Стан справ з певного часу дуже незадовільний. Прядильники чесаної вовни швидко втрачають прибутки, які вони мали в 1850 р., і становище більшості ткачів не краще. Мені здається, що тепер у шерстяній промисловості стоїть без діла більше машин, ніж будь-коли раніше, і прядильники льону так само звільняють робітників і спиняють машини. Цикли в текстильній промисловості тепер дійсно дуже непевні, і, я думаю, ми незабаром прийдемо до погляду ... що не додержується пропорціональність між виробничою потужністю веретен, кількістю сировини і зростанням населення» (стор. 52).

Те саме спостерігається і в бавовняній промисловості. В цитованому вище жовтневому звіті за 1858 р. ми читаємо:

«З того часу, як на фабриках встановлено суворо визначений робочий день, кількість споживаної сировини, розміри виробництва і величина заробітної плати в усіх галузях текстильної промисловості встановлюються на основі простого трійного правила... Я наводжу витяг з недавньої доповіді... п. Бейнса, теперішнього мера Блекберна, про бавовняну промисловість, де він з надзвичайною старанністю підсумовує дані промислової статистики своєї округи:

«Кожна дійсна кіньська сила приводить в рух 450 автоматичних веретен з відповідним підготовчим устаткуванням, або 200 сукальних веретен, або 15 верстатів для 40-дюймового сукна разом з машинами для намотування шпуль, снування і шліхтування. На кожну кіньську силу при прядінні припадає $2\frac{1}{2}$ робітників, а при ткацтві 10; їх середня заробітна плата становить понад $10\frac{1}{2}$ шил. на одного чоловіка на тиждень... Середні вироблювані номери — № 30—32 для основи і № 34—36 для утку; коли припустити, що кожного тижня вироблювана пряжа становить 13 унцій на веретено, то це дасть 824 700 фунтів пряжі на тиждень, для чого треба спожити 970 000 фунтів, або 2 300 кіп бавовни на суму в 28 300 фунтів стерлінгів... В нашій округі (район навколо Блекберна радіусом у 5 англійських миль) щотижневе споживання бавовни 1 530 000 фунтів, або 3 650 кіп на суму в 44 625 фунтів стерлінгів. Це становить $\frac{1}{18}$ всієї бавовняної промисловості З'єданного королівства і $\frac{1}{6}$ всього механічного ткацтва».

Таким чином, за підрахунками п. Бейнса, загальне число веретен у бавовняній промисловості З'єданного королівства повинно становити 28 800 000, і, щоб усі вони працювали на повний хід, потрібно щороку 1 432 080 000 фунтів бавовни. Але ввіз бавовни, коли відняти вивіз в 1856 і 1857 рр., становив лише 1 022 576 832 фунти, отже, неминуче мав бути дефіцит у 409 503 168 фунтів. Пан Бейнс, який ласкаво згодився дати мені свої роз'яснення в цьому питанні, гадає, що підрахунок річного споживання бавовни, оснований на споживанні блекбернської округи, повинен бути перебільшеним не тільки внаслідок відмінності номерів, що випрадаються, але також внаслідок більшої досконалості машин. Він оцінює все річне споживання бавовни у З'єданному королівстві в 1 000 мільйонів фунтів. Але коли навіть він правий, коли дійсно пропозиція перевищує попит на $22\frac{1}{2}$ мільйони фунтів, то вже тепер попит і пропозиція, як видно, майже врівноважуються; тим часом треба ще взяти до уваги додаткові веретена і верстати, які, за п. Бейнсом, запроваджуються в його округі і, судячи з останнього, мабуть, також і в інших округах» (стор. 59, 60, 61).

III. ЗАГАЛЬНА ІЛЮСТРАЦІЯ: БАВОВНЯНА КРИЗА 1861—1865 РОКІВ

ПОПЕРЕДНІЙ ПЕРІОД 1845—1860 РОКІВ

1845 рік. Розквіт бавовняної промисловості. Дуже низькі ціни на бавовну. Л. Хорнер пише про цей час:

«За останні 8 років я не спостерігав жодного періоду такого інтенсивного поживлення в справах, як торішнього літа і осені, особливо в бавовняній промисловості. Протягом цілого півріччя я щотижня одержував повідомлення про нові капіталовкладення у фабрики: то повідомляли про фабрики, які почали будувати, то нечисленні фабрики, які пустували, знаходили нових орендарів, то, нарешті, фабрики, які працювали, розширювались і на них встановлювали більш потужні парові машини і більшу кількість робочих машин» («Reports of Insp. of Fact., October 1845», р. 13).

1846 рік. Починаються скарги:

«Уже протягом досить довгого часу я чую від дуже багатьох бавовняних фабрикантів скарги на пригнічений стан їх справ... за останні 6 тижнів різні фабрики перейшли на скорочений час роботи, звичайно працюють 8 годин на день замість 12; це, очевидно, поширюється... ціни бавовни дуже підвищились.. не тільки не сталося підвищення цін на готові вироби, але... ціни їх стоять нижче, ніж до подорожчання бавовни. Велике збільшення числа бавовняних фабрик за останні 4 роки повністю було мати своїм наслідком, з одного боку, дуже збільшений попит на сировину, з другого боку, дуже збільшену пропозицію готових виробів на ринку; обидві причини повинні були, діючи одночасно, сприяти зниженню прибутку, поки лишались незмінними пропозиція сировини і попит на готові вироби; але вплив їх був тим значнішим, що, з одного боку, пропозиція бавовни була останнім часом недостатньою, з другого боку, попит на готові вироби з боку різних внутрішніх та зовнішніх ринків зменшився» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», р. 10).

Зростаючий попит на сировину і переповнення ринку готовими виробами природно ідуть рука в руку. Між іншим, тодішнє розширення промисловості і наступний застій не обмежувались бавовняними округами. У брадфордській камвольній окрузі в 1836 р. було тільки 318 фабрик, а в 1846 р. — 490. Ці цифри далеко не виражають дійсного зростання виробництва, тому що існуючі фабрики в той час були значно розширені. Це особливо стосується льонопрядильних фабрик.

«Протягом останніх 10 років всі вони в більшій чи меншій мірі сприяли переповненню ринку, якому головним чином повинен бути приписаний теперішній застій у справах... Пригнічений стан справ є цілком природним наслідком такого швидкого збільшення числа фабрик і машин» («Reports of Insp. of Fact., October 1846», р. 30).

1847 рік. У жовтні грошова криза. Дисконт 8%. Уже раніше стався крах залізничних спекуляцій і махінацій з ост-індськими векселями. Але:

«Пан Бейкер наводить дуже цікаві деталі про збільшений за останні роки попит на бавовну, вовну і льон внаслідок розширення відповідних галузей промисловості. Збільшений попит на ці види сировини, особливо тому, що він настав у період, коли їх пропозиція упала далеко нижче середньої, Бейкер вважає майже достатнім для пояснення сучасного пригніченого стану цих галузей промисловості, навіть коли не брати до уваги розладу грошового ринку. Цей погляд цілком підтверджується моїми власними спостереженнями і тим, про що я довідався від компетентних людей. Ці різні галузі промисловості зазнавали вже дуже значних труднощів в той період, коли дисконт легко можна було робити з 5% і менше. Тим часом пропозиція шовку-сирню була достатня, ціни помірні, і відповідно до цього справи йшли жваво до... останніх 2 або 3 тижнів, коли грошова криза безсумнівно зачепила не тільки самих фабрикантів шовку, але, і в ще більшій мірі, їх головних клієнтів — фабрикантів модних товарів. Досить кинути погляд на опубліковані офіціальні звіти, щоб переконатися, що бавовняне виробництво за останні три роки збільшилось майже на 27%. Внаслідок цього бавовна піднялась у ціні в круглих цифрах з 4 пенсів до 6 пенсів за фунт, в той час як ціна пражі завдяки збільшеній пропозиції стоїть лише трохи вище свого попереднього рівня. Шерстяна промисловість почала розширяться в 1836 році; з цього часу в Йоркширі її виробництво зросло на 40%, а в Шотландії ще більше. Ще значніше зростання камвольної промисловості¹⁸⁾. Тут за той самий період розширення становить більше, ніж 74%. Тому споживання сирової вовни було велічезне. Ляняна промисловість показує з 1839 р. приріст приблизно на 25% в Англії, на 22% в Шотландії і майже на 90% в Ірландії¹⁹⁾; в результаті ціна сировини при одночасних поганих урожаєх льону піднялась на 10 ф. ст. за тону, тоді як ціна пражі упала на 6 пенсів за моток» («Reports of Insp. of Fact., 31st October 1847», р. 30—31).

1849 рік. За останні місяці 1848 р. справи знов пожвавились.

«Ціна сировини, яка стояла так низько, що достатній прибуток здавався забезпеченим мало не при всяких умовах, спонукала фабрикантів невпинно розвивати своє виробництво... Фабриканти шерстяних виробів на початку року працювали дуже інтенсивно... але я побоююсь, що посилка шерстяних товарів на консигнацію часто заступає місце дійсного попиту і що періоди позірною процвітання, тобто періоди, коли підприємства працюють з повним завантаженням, не завжди є періодами реального попиту. Протягом кількох місяців камвольне виробництво було в особливому хорошому стані... На початку згаданого періоду ціна на вовну стояла особливо низько; прядильники запаслися нею по вигідних цінах, звичайно, в значній кількості. Коли під час весняних аукціонів ціна вов-

¹⁸⁾ В Англії строго розрізняють Woollen Manufacture (шерстяну промисловість) — прядіння і ткацтво з короткої вовни, що дає апаратну пряню (головний центр — Лідс), і Worsted Manufacture (камвольну промисловість) — прядіння і ткацтво з довгої вовни, що дає гребінну пряню (головний центр — Бралфорд в Йоркширі).— Ф. Е.

¹⁹⁾ Це швидке розширення машинного виробництва льняної пражі в Ірландії аввало тоді смертельного удару вивозові німецького (сілезького лавуцького, вестфальського) полотна, витканого з пражі, що виготовлялась ручним способом.— Ф. Е.

ни піднялась, прядильники здобули з цього вигоду і вдержали її, тому що попит на готові вироби був значний і стійкий» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1849», р. 42).

«Коли ми придивимось до коливань у стані справ, які мали місце у фабричних округах Англії за останні 3 або 4 роки, то ми повинні, як мені здається, допустити, що десь існує серйозна причина, яка порушує правильний хід промисловості... Чи не є в цьому відношенні повним елементом гігантська продуктивна сила машинного виробництва, що розслоя?» («Reports of Insp. of Fact., 30th April 1849», р. 42, 43).

В листопаді 1848 р., а також у травні і влітку 1849 р. аж до жовтня, стан справ усе поліпшувався.

«Особливо це стосується виробництва матеріалу з камвольної пряжі, що концентрується навколо Брадфорда і Галіфакса; це виробництво ніколи раніше навіть приблизно не досягало своїх теперішніх розмірів... Спекуляція сировиною і неспроможність передбачити розміри її можливої пропозиції вже давно викликають у бавовняній промисловості більше збудження і частіші коливання, ніж в будь-якій іншій галузі промисловості. Тепер тут спостерігається нагромадження запасів грубших сортів бавовняних товарів, що викликає занепокоєння дрібних прядильників і вже завдає їм шкоди, так що деякі з них працюють неповний час» («Reports of Insp. of Fact., October 1849», р. 64—65).

1850 рік. Квітень. Справи все ще йдуть добре. Виняток:

«Дуже пригнічений стан в частині бавовняної промисловості внаслідок недостатньої пропозиції сировини якраз для грубих номерів пряжі і важких тканин. Випикає побоювання, що аналогічна реакція буде викликана і в камвольній промисловості, де останнім часом збільшено кількість машин. За підрахунками пана Бейкера, в одному тільки 1849 р. у цій галузі виробництво на ткацьких верстатах збільшилось на 40%, на веретенах — на 25—30%, причому розширення підприємств все ще продовжується тим самим темпом» («Reports of Insp. of Fact., April 1850», р. 54).

1850 рік. Жовтень.

«Ціна бавовни продовжує... викликати помітне пригнічення в цій галузі промисловості, особливо для таких товарів, у яких сировина становить значну частину витрат виробництва. Велике підвищення цін на шовк-сирець у багатьох випадках приводило до пригніченого стану і в цій галузі» («Reports of Insp. of Fact., October 1850», р. 14).

Згідно з цитованим тут звітом Комітету королівського товариства культури льону в Ірландії, висока ціна льону при низьких цінах на інші сільськогосподарські продукти забезпечує значне розширення виробництва льону в наступному році (там же, стор. 31, 33).

1853 рік. Квітень. Інтенсивний розквіт.

«За останні 17 років ні разу протягом усього того часу, коли мені доводилось офіційно знайомитись із станом справ у фабричній окрузі Ланкаширу, я не спостерігав такого загального процвітання; поживлення в усіх галузях надзвичайне», — говорить Леонард Хорнер («Reports of Insp. of Fact., April 1853», р. 19).

1853 рік. Жовтень. Депресія у бавовняній промисловості. «Надвиробництво» («Reports of Insp. of Fact., October 1853», p. 15).

1854 рік. Квітень.

«Хоч справи в шерстяній промисловості йшли не жваво, все ж вона давала всім фабрикам роботу в повному обсягу; це стосується і до бавовняної промисловості. Камвольна промисловість протягом усього минулого півріччя скрізь працювала з переборами... В льонообробній промисловості мали місце труднощі, через те що внаслідок Кримської війни зменшилась пропозиція льону й конопель з Росії» («Reports of Insp. of Fact., [April] 1854», p. 37).

1859 рік.

«В шотландській льонообробній промисловості справи все ще в припеченому стані... бо сировини не вистачає і вона дорога; поганий урожай у прибалтійських країнах, що є вашими головними постачальниками, справлятиме негативний вплив на хід справ у цій окрузі; тим часом джут, який мало-помалу витісняє льон у виробництві багатьох грубих товарів, коштує не надто дорого і його є достатня кількість... приблизно половина машин у Даші пряде тепер джут» («Reports of Insp. of Fact., April 1859», p. 19). — «Внаслідок високої ціни сировини льонопрядіння все ще не дає достатньої вигоди, і тоді як усі інші фабрики працюють повний час, ми маємо цілий ряд прикладів спинення машин, що переробляють льон... Прядіння джуту... перебуває в більш задовільному стані, тому що останнім часом ціна на цей матеріал стала помірнішою» («Reports of Insp. of Fact., October 1859», p. 20).

1861—1864 РОКИ ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В АМЕРИЦІ.

БАВОВНЯНИЙ ГОЛОД. НАЙЯСКРАВІШИЙ ПРИКЛАД ПЕРЕРВИ
В ПРОЦЕСІ ВИРОБНИЦТВА ВНАСЛІДОК НЕДОСТАЧІ
Й ДОРОЖНЕЧІ СИРОВИНИ

1860 рік. Квітень.

«Щодо ходу справ, то мене радує можливість повідомити вас, що, назажгаючи на високу ціну сировини, всі галузі текстильної промисловості, за винятком шовкоткацької, працювали за останнє півріччя дуже добре... В деяких бавовняних округах робітників відшукували за допомогою об'яв, і робітники йшли туди з Норфолку та інших землеробських графств... Як видно, в усіх галузях промисловості має місце гостра недостача сировини. Тільки... ця недостача стримує нас у певних межах У бавовняній справі число новозбудованих фабрик, розширення вже існуючих і попит на робітників, мабуть, ніколи не досягали такої висоти, як тепер. Скрізь і всюди шукають сировини» («Reports of Insp. of Fact., April 1860», p. 57).

1860 рік. Жовтень.

«Стан справ у бавовняних, шерстяних і льонопрядильних округах був хорошим; в Ірландії, як кажуть, стан справ за останній рік був навіть дуже хороший і був би ще кращий, якби не висока ціна сировини. Прядильники льону, здається, з більшим нетерпінням, ніж будь-коли, чекають від залізниць відкриття додаткових індійських джерел поста-

чанья і відповідного розвитку індійського землеробства, щоб, нарешті... добитися пропозиції льону, яка відповідала б їх потребам» («Reports of Insp. of Fact., October 1860», p. 37).

1861 рік. Квітень.

«Стан справ у даний момент пригнічений... деякі бавовняні фабрики працюють скорочений час, і багато шовкових фабрик завантажені тільки частково. Сировина дорога. Майже в усіх галузях текстильної промисловості ціна її вища від тієї ціни, при якій вона могла б бути перероблена для маси споживачів» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», p. 33).

Тепер виявилось, що в 1860 р. в бавовняній промисловості мало місце надвиробництво; наслідки його відчувалися ще протягом ряду років.

«Потрібно було від двох до трьох років, щоб світовий ринок поглинув масу товарів, надвироблених у 1860 році» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 127). «Пригнічений стан ринків бавовняних готових виробів у Східній Азії справив на початку 1860 р. відповідний зворотний вплив на стан справ у Блекберні, де в середньому 30 000 механічних ткацьких верстатів майже виключно зайняті виробництвом тканин для цього ринку. Внаслідок цього попит на працю був тут обмеженим уже за багато місяців до того, як позначився вплив бавовняної блокади... на щастя, це врятувало багатьох фабрикантів від розорення. Вартість запасів, поки їх тримали на складах, зросла, і таким чином не сталося того жахливого знецінення, яке в протилежному разі було б неминучим при такій кризі» («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 28, 29, 30).

1861 рік. Жовтень.

«Стая справ з деякого часу був дуже пригніченим... Дуже імовірно, що протягом зимових місяців багато фабрик значно скоротять виробництво. Це, зрештою, можна було передбачити... цілком незалежно від причин, через які припинився наш звичайний ввіз бавовни з Америки і наш вивіз в Америку, скорочення робочого часу протягом зими, що настає, стало б необхідним внаслідок значного збільшення виробництва за останні три роки і утруднень на індійському і китайському ринках» («Reports of Insp. of Fact., October 1861», p. 19).

Бавовняні угари. Ост-індська бавовна (Surat). Вплив на заробітну плату робітників. Удосконалення машин. Заміна бавовни крохмальним борошном і мінеральними речовинами. Вплив цього шліхтування крохмальним борошном на робітників. Прядильники тонких номерів. Шахрайство фабрикантів

«Один фабрикант пише мені таке: «Щодо кількості бавовни, споживаної на одно веретено, то ви безсумнівно не досить зважаєте на той факт, що, коли бавовна дорога, кожний прядильник звичайної пряжі (скажемо, до № 40, переважно ж №№ 12—32) виробляє такі тонкі номери, які тільки може, тобто він буде випирядати № 16 замість колишніх № 12 або № 22 замість № 16 і т. д., і ткач, який переробляє цю тонку пряжу, доведе свій міткаль до звичайної ваги, додавши до нього відповідно більшу кількість

шліхти. Цей прийом застосовується тепер справді в гапєбних розмірах. З авторитетного джерела я знаю, що 8-фунтова тканина виробляється з $5\frac{1}{4}$ ф. бавовни і $2\frac{3}{4}$ ф. шліхти. В іншій $5\frac{1}{4}$ -фунтовій тканині містяться два фунти шліхти. Це — звичайна тканина для сорочок на експорт. В інші сорти іноді додають 50% шліхти, отже фабриканти могли б похвалитися і дійсно хваляться тим, що вони збагачуються, продаючи тканини дешевше, ніж номінально коштує вміщена в них пряжа» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», p. 27).

«Мені переказували також, що ткачі приписують збільшення захворювань серед них шліхті, яка жививається для основи, випряденої з острівської бавовни, і яка не робиться, як раніше, з чистого борошна. Але цей сурогат борошна, як кажуть, приносить ту велику вигоду, що значно збільшує вагу тканини, так що 15 фунтів пряжі дають 20 фунтів тканини» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 63. Цим сурогатом був перемолотий тальк, так званий «China clay», або гіпс, так званий «French chalk»).

«Заробіток ткачів» (тут маються на увазі ткачі-робітники) «дуже зменшується внаслідок застосування сурогатів борошна для шліхтування основи. Ця шліхта робить пряжу важчою, але в той же час твердою і ламкою. Кожна нитка основи проходить у ткацькому верстаті через так звану ремізу, міцні нитки якої придержують основу в правильному положенні; дуже шліхтована основа викликає постійні розриви ниток у ремізі; кожний розрив забирає у ткача п'ять хвилин часу на виправлення; тепер ткачеві доводиться виправляти такі пошкодження приваймні в 10 раз частіше, ніж раніше, і, само собою розуміється, верстат протягом робочого дня дає відповідно менше тканини» (там же, стор. 42—43).

«В Аштоні, Стейлбріджі, Мослі, Олдемі і т. д. робочий час скорочений на цілу третину і з кожним новим тижнем скорочується все більше... Одночасно з цим скороченням робочого дня в багатьох галузях має місце і зниження заробітної плати» («Reports of Insp. of Fact., October 1861», p. 12, 13).

На початку 1861 р. відбувся страйк механічних ткачів у деяких районах Ланкашіру. Деякі фабриканти заявили про наступне зниження заробітної плати на 5—7½%, робітники наполягали на тому, щоб ставки заробітної плати лишити незмінними, а робочий день скоротити. Підприємці не згодні, і почався страйк. Через місяць робітники змушені були поступитись. Проте тепер і заробітна плата знижена і робочий день скорочений:

«Крім того, що була знижена заробітна плата, на що погодилися кінець кінцем робітники, багато фабрик працюють тепер неловний час» («Reports of Insp. of Fact., April 1861», p. 23).

1862 рік. Квітень.

«Бідування робітників з часу мого останнього звіту значно збільшились; але ще ніколи в історії промисловості такі несподівані і такі тяжкі страждання не зносилися з такою мовчазною пачкою і з таким терпеливим самовладанням» («Reports of Insp. of Fact., April 1862», p. 10). «Число повністю безробітних у даний момент, як видно, не набагато перевищує число безробітних 1848 р., коли панувала звичайна паніка, яка

була, проте, достатньою для того, щоб спонукати заперкоєвних фабрикантів зібрати статистичні дані про бавовняну промисловість, аналогічні до тих, які тепер публікуються щотижня... В травні 1848 р. не працювали 15% усіх бавовняних робітників Манчестера, 12% працювали неповний час, тоді як понад 70% працювали повний час. 28 травня 1862 р. 15% робітників були без роботи, 35% працювали неповний час, 49% — повний час... В сусідніх місцевостях, наприклад у Стокпорті, процент працюючих неповний час і зовсім непрацюючих вищий, процент працюючих повний час нижчий», тому що тут вирадаються грубіші номери, ніж у Манчестері (стор. 16).

1862 рік. Жовтень.

«За останніми даними офіційної статистики, у З'єднаному королівстві в 1861 р. було всього 2 887 бавовняних фабрик: з них 2 109 в моїй окрузі» (Ланкашір і Чешір). «Я, звичайно, знав, що дуже значна частина цих 2 109 фабрик моєї округи — дрібні підприємства з невеликою кількістю робітників. Я був, однак, здивований, коли довідався, як багато їх. На 392 фабриках, які становлять 19% загального числа їх, рухова сила — парова або водяна — менша 10 кіньських сил; на 345, або 16%, — від 10 до 20 кіньських сил; на 1 372 — 20 кіньських сил і більше... Дуже значна частина цих дрібних фабрикантів — більше ніж одна третина всього їх числа — не так давно самі були робітниками; це люди, які не мають капіталів... Отже, центр ваги падає на інші $\frac{2}{3}$ » («Reports of Insp. of Fact., October 1862», р. 18, 19).

За даними того самого звіту, в бавовняній промисловості Ланкашіру і Чешіру тоді працювали повний час 40 146 робітників, або 11,3%; неповний час — 134 767, або 38%; не мали роботи 179 721, або 50,7%. Коли відкинути звідси цифри, що стосуються Манчестера і Болтона, де головним чином ви-прядалися тонкі номери, — галузь, яка порівняно мало потерпіла від недостачі бавовни, — то стан справ матиме ще більш несприятливий вигляд, а саме: зайнятих повний час 8,5%, неповний час 38%, безробітних 53,5% (стор. 19, 20).

«Для робітника має істотне значення, чи переробляє він хорошу, чи погану бавовну. В перші місяці року, коли всі фабриканти намагалися підтримувати роботу своїх фабрик, вживаючи всяку бавовну, яку тільки можна було купити по дешевих цінах, багато поганої бавовни потрапило на фабрики, де раніше вживалася звичайно хороша; різниця в заробітній платі робітників стала така велика, що відбулося багато страйків, бо робітники при старій поштучній платі не могли тепер добитися зносного щоденного заробітку... В деяких випадках різниця внаслідок вживання поганої бавовни досягала половини всього заробітку навіть при повному робочому часі» (стор. 27).

1863 рік. Квітень.

«На протязі цього року може працювати повний час лише трохи більше половини всіх робітників бавовняної промисловості» («Reports of Insp. of Fact., April 1863», р. 14).

«Дуже серйозна негативна сторона при вживанні ост-індської бавовни, яку змушені вживати тепер фабрики, полягає в тому, що швидкість машин у процесі виробництва доводиться дуже уповільнювати. Протягом останніх років було вжито всіх заходів, щоб збільшити цю швидкість і таким чином примусити ті самі машини більше працювати. Зменшення швидкості машин зачіпає інтереси і робітників і фабриканта, тому що більшість робітників одержує поштучну плату: прядальник одержує за фунт випраденої пряжі, ткач — за кусок виготовленої ним тканини; але навіть у робітників, що оплачуються потижнево, заробітна плата повинна знизитися внаслідок скорочення виробництва. За моїми відомостями і переданими мені даними про заробіток робітників бавовняної промисловості на протязі цього року виявляється зниження заробітної плати в середньому на 20%, в деяких випадках на 50% у порівнянні з її величиною в 1861 році» (стор. 13).— «Сума заробітку залежить від... того, якої якості перероблюваний матеріал... Становище робітників щодо одержуваної ними заробітної плати у даний момент» (жовтень 1863 р.) «значно краще, ніж у той же час торік Машини удосконалені, сировина краще освоєна, і робітники легше справляються з тими груднощами, з якими їм доводилось мати справу на початку. Минулої весни я був у Престоні в одній швейній школі» (благодійний заклад для безробітних); «двоє молодих дівчат, посланих незадовго перед тим до ткацької майстерні, де, як запевняв фабрикант, вони могли б заробити 4 шил. на тиждень, просили, щоб їх знов прийняли до школи, і скаржились, що вони не можуть заробити й 1 шил. на тиждень. У мене були відомості про мюльників при селфакторах... Чоловіки, що управляли парюю селфакторів, заробляли за 14 днів повного робочого часу 8 шил. 11 пенсів, з цієї суми відраховували квартирну плату, половину якої фабрикант» (о, великодушність!) «повертав їм як подарунок. Робітники приносили додому по 6 шил. 11 пенсів. В багатьох місяцях за останні місяці 1862 р. мюльники при селфакторах заробляли 5—9 шил. на тиждень, ткачі — 2—6 шил. на тиждень... Тепер стан справ значно кращий, хоч заробіток в більшості округ усе ще дуже низький... Поряд з коротким волокном індійської бавовни та її забрудненістю різні інші причини сприяли зменшенню заробітку. Так, наприклад, тепер стало звичайним щедро домішувати до індійської бавовни бавовняні угари, і це, розуміється, ще більше посилює труднощі прядіння. При короткому волокні нитки легко рвуться при виході мюлів і намотуванні пряжі, причому неможливо з такою регулярністю підтримувати рух мюлів... Так само через те, що ниткам доводиться приділяти дуже багато уваги, одна ткаля часто може управляти тільки одним верстатом, і лише дуже небагато з них можуть управляти більше ніж двома верстатами... В багатьох випадках заробітна плата робітників знизилась на 5%, 7½% і 10%... здебільшого робітникові полишається самому вирішити, як справитися з сировиною і досягти звичайного розміру заробітку... Інша трудність, на яку часом доводиться натрапляти ткачеві, полягає в тому, що його примушують робити хорошу тканину з поганого матеріалу і карають відрахуваннями з заробітної плати, якщо робота не дає бажаних результатів» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», р. 41—43).

Заробітна плата була мізерна навіть там, де працювали повний час. Робітники бавовняної промисловості охоче брались за всякі громадські роботи, куди тільки їх приймали: дренаж, прокладання шляхів, розбивання каменю, брукування вулиць, щоб одержувати від місцевих властей грошову допомогу (яка

була на ділі допомогою для фабрикантів, див. «Капітал», кн. I, стор. 536 і далші⁴⁹). Вся буржуазія нильно стежила за робітниками. Коли робітникові пропонувався наймізерніший заробіток і він відмовлявся від нього, то комітет допомоги негайно викреслював робітника з списку осіб, що діставали допомогу. Це був золотий час для панів фабрикантів, бо робітникам доводилось або вмирати з голоду, або працювати за всяку плату на найбільш вигідних для капіталістів умовах, причому комітети допомоги діяли як їх вірні сторожові пси. В той же час фабриканти в таємному союзі з урядом перешкождали, як тільки могли, еміграції почасти для того, щоб мати наготові капітал, втілений у тілі й крові робітників, почасти для того, щоб забезпечити собі видушувану з робітників квартирну плату...

«Комітети допомоги діяли в цьому випадку з найбільшою суворістю. Коли пропонувалася робота, робітників, яким вона пропонувалася, негайно викреслювали з списків і таким чином примушували брати її. Коли робітники ухилилися від пропонованої роботи... то причина полягала в тому, що заробіток їх був би тільки номінальним, а праця надзвичайно тяжкою» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 97).

Робітники готові були взяти всяку роботу, яка призначалася для них, згідно з актом про громадські роботи.

«Умови організації промислових робіт були далеко не однакові в різних містах. Але навіть у тих місцях, де праця під відкритим небом не була тільки пробною роботою (labour test), праця ця оплачувалась або в розмірах звичайної регулярної грошової допомоги, або лише трохи вище і таким чином фактично мала характер трудового іспиту» (стор. 69). «Акт про громадські роботи 1863 р. мав зарадити цій біді і дати робітникові можливість добувати свій денний заробіток як незалежному поденшикові. Мета цього акта була трояка: 1) уповноважити місцеві власті позичати гроші у комісарів, що відали державними позиками» (за згодою президента Центрального державного відомства опікування над бідними); 2) сприяти впорядкуванню міст у бавовняних округах; 3) дати безробітним роботу і достатню винагороду (remunerative wages)». До кінця жовтня 1863 р. було укладено позик, згідно з цим актом, на суму до 883 700 ф. ст. (стор. 70).

Розпочаті роботи полягали головним чином у проведенні каналізації, прокладанні шляхів, брукуванні вулиць, будівні загат для водяних двигунів і т. п.

Пан Гендерсон, президент блекбернського комітету, пише з цього приводу фабричному інспекторові Редгрейву:

«З усього, що мені довелося спостерігати на протязі нинішнього періоду страждань і злиднів, ніщо в такій мірі не вражало і не тишило мене, як та бальора готовність, з якою безробітні цієї округи беруться за роботи, пропоновані їм міською радою Блекберна на підставі акта про громадські роботи. Важко уявити собі контраст більш різкий, ніж той, який

існує між прядильником, що раніше працював як кваліфікований робітник на фабриці, і тим самим прядильником, що працює тепер як поденщик в стічному каналі на глибині 14 або 18 футів».

(Робітники одержували при цьому, залежно від величини сім'ї, від 4 до 12 шил. на тиждень; саме на цю «колосальну суму» нерідко жила сім'я у 8 чоловік. Пани обивателі діставали тут подвійну вигоду: по-перше, на поліпшення своїх задимлених і занедбаних міст вони одержували гроші за винятково низькі проценти; по-друге, вони платили робітникам далеко менше від звичайної заробітної плати.)

«Робітник, що звик до майже тропічної жары, до праці, при якій майстерність і точність маніпуляції були для нього незрівнянно важливіші, ніж мускульна сила, що звик до подвійної, іноді потрібної плати в порівнянні з тим, що він може одержати тепер,— такий робітник, погоджуючись на пропоновані умови, виявляє самозречення і розсудливість, які роблять йому найбільшу честь. У Блекберні безробітні були випробувані мало не на всіх можливих роботах, що провадяться під відкритим небом: вони копали в'язку, важку глинясту землю на значній глибині, провадили осушувальні роботи, розбивали каміння, прокладали шляхи, копали вуличні канали на глибині 14, 16, а іноді й 20 футів. Часто їм доводилося при цьому стояти на 10—12 дюймів у грязюці й воді і зазнавати на собі впливу клімату, з яким щодо вогкості й холоду навряд чи може зрівнятися клімат будь-якої іншої округи Англії, якщо взагалі такий клімат де-небудь буває» (стор. 91, 92).— «Робітники поводитися майже бездоганно; вони готові були брати на себе роботу під відкритим небом і мужньо виконувати її...» (стор. 69).

1864 рік. Квітень.

«Час від часу в різних округах чути парікання на недостачу робітників, особливо в таких гадузях, як, наприклад, ткацька справа... Але ці парікання є результатом як низького рівня заробітної плати, яку можуть заробити тепер робітники внаслідок вживання поганих сортів прядки, так і деякої дійсної недостачі робітників у цій спеціальній гадузі. Минулого місяця відбувалися численні сутички між хазяями окремих фабрик і їх робітниками з приводу заробітної плати. Я шкочу, що страйки стали відбуватися надто часто... Вплив акта про громадські роботи фабриканти розглядають як конкуренцію; і місцевий комітет у Бейкепі припинив свою діяльність, бо хоч ще не всі фабрики працюють, проте виявилась недостача робітників» («Reports of Insp. of Fact., April 1864», р. 9).

В усякому разі, панам фабрикантам час було замислитись. Завдяки актові про громадські роботи попит на їх робочу силу настільки зріс, що в каменоломнях Бейкепа деякі фабричні робітники заробляли 4—5 шил. на день. І тому мало-помалу були припинені громадські роботи — це нове видання національних майстерень 1848 р.⁵⁰, влаштованих, однак, цього разу в інтересах буржуазії.

Експерименти in corpore vilii *

«Хоч я навіть тут дуже знижену заробітну плату» (робітників, зайнятих повний час), «яка стає дійсний заробіток робітників на різних фабриках, але звідси ще зовсім не випливає, що робітники з тижня в тиждень заробляють одну й ту ж суму. Тут мають місце великі коливання внаслідок того, що фабрики на одних і тих самих фабриках раз у раз роблять експерименти з різними сортами бавовни і з різними комбінаціями бавовни і угарів; ці «сумішки», як їх називають, часто міняються, і заробіток робітника підвищується або падає залежно від якості бавовняної сумішки. В деяких випадках заробіток становить лише 15% попередньої величини і за які-небудь один-два тижні падає на 50% або 60%».

Інспектор Редгрейв, якого ми тут цитуємо, наводить взяті з практики дані про заробітну плату, з яких тут досить буде навести такі приклади:

A, ткач, сім'я з 6 осіб, працює 4 дні на тиждень, заробляє 6 шил. 8 ½ пенсів; *B*, присукальник, працює 4 ½ дні на тиждень, заробляє 6 шилінгів; *C*, ткач, сім'я з 4 осіб, працює 5 днів на тиждень, заробляє 5 шил. 1 пенс; *D*, сукальник, сім'я з 6 осіб, працює 4 дні на тиждень, заробляє 7 шил. 10 пенсів; *E*, ткач, сім'я з 7 осіб, працює 3 дні на тиждень, заробляє 5 шил. і т. д. Редгрейв говорить далі:

«Ці дані заслуговують уваги, бо вони показують, що для деяких сімей робота була б нещастям, тому що вона не просто зменшує дохід, а знижує його настільки, що його зовсім не вистачило б, щоб задовольнити мізерну частину абсолютно необхідних потреб, якби не видавалося додаткової допомоги в тих випадках, коли заробіток сім'ї не досягає тієї суми, яку вона одержувала б як допомогу, коли б зовсім не мала роботи» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», р. 50—53).

«Починаючи з 5 червня 1863 р., всі робітники працювали в середньому не більше двох днів на тиждень, по 7 годин з кількома хвилинами (там же, стор. 121).

З початку кризи до 25 березня 1863 р. було видано майже три мільйони фунтів стерлінгів відомствами опікування над бідними, центральним комітетом допомоги і лондонським муніципальним комітетом (там же, стор. 13).

«В одній окрузі, де випрядаються найбільш тонкі номери пряжі... заробітна плата прядильників посередньо знизилась на 15% внаслідок переходу від сорту сіайленд до єгипетської бавовни... В одній великій окрузі, де бавовняні угари масами використовуються для змішування з індійською бавовною, заробітна плата знизилась на 5% і, крім того, вони втратили ще 20—30% внаслідок переробки сурату й угарів. Ткачі, які управляли раніше чотирма верстатами, тепер працюють на двох. В 1860 р. на кожному верстаті вони виробляли 5 шил. 7 пенсів, в 1863 р. тільки 3 шил. 4 пенси... Грошові штрафи, які раніше при вживанні американської бавовни ковалися від 3 до 6 пенсів (для прядильника), досягають тепер 1 шил. — 3 шил. 6 пенсів».

* — на живому тілі, що нічого не коштує. Ред.

В одній окрузі, де єгипетська бавовна вживалася в сумішці з ост-індською,

«середня заробітна плата прядильника на мюлі була в 1860 р. 18—25 шил., а тепер від 10 до 18 шилінгів. Причина цього полягає не тільки в погіршенні бавовни, але також у зменшенні швидкості руху мюля з метою виробляти тугішу пряжу, за що в звичайні часи сплачується, за умовами найму, додаткова винагорода» (стор. 43, 44). «Хоч переробка ост-індської бавовни, можливо, і принесла в тому чи іншому випадку вигоду фабрикантам, але ми бачимо зате (див. розцінковий лист, стор. 53), що повинні були витерпіти внаслідок цього робітники в порівнянні з 1861 роком. Якщо усталиться застосування сурату, то робітники зажадають такого ж заробітку, як в 1861 році; але це серйозно позначиться на прибутках фабрикантів, оскільки не буде компенсації зміною ціни бавовни або готових виробів» (стор. 105).

Квартирна плата.

«Квартирна плата, сплачувана робітниками в тих випадках, коли робітники живуть у котеджах, що належать фабрикантові, часто вираховується останнім із заробітної плати, навіть коли робітники працюють неповний час. Проте вартість цього роду будівель зменшилась, і будиночки здаються тепер на 25—50% дешевше, ніж раніше; котедж, який коштував 3 шил. 6 пенсів на тиждень, можна найняти тепер за 2 шил. 4 пенси, а часом і ще дешевше» (стор. 57).

Еміграція. Фабриканти були, звичайно, проти еміграції робітників, тому що, з одного боку,

«чекаючи крадих часів для бавовняної промисловості, вони хотіли вдержати у себе під рукою засоби вести свої фабрики найбільш вигідним способом». Крім того, «багато фабрикантів — власники будинків, в яких живуть зайняті ними робітники, і принаймні деякі з них безумовно розраховують одержати пізніше хоч частину тієї квартирної плати, яку зарбогували їм робітники» (стор. 96).

Пан Бернал Осборн, депутат парламенту, в одній з промов перед своїми виборцями 22 жовтня 1864 р. говорив, що робітники Ланкашіру поводитись, як античні філософи (стоїки). А не як вівці?

РОЗДІЛ СЬОМИЙ ДОДАТКИ

Припустимо, як це ми взагалі робимо в цьому відділі, що маса прибутку, привласнювана в кожній окремій сфері виробництва, дорівнює сумі додаткової вартості, вироблюваної всім капіталом, вкладеним у цю сферу. Навіть і в цьому разі буржуа не буде розглядати прибуток як щось тотожне додатковій вартості тобто неоплаченій додатковій праці, і не буде з таких причин:

1) В процесі обігу він забуває процес виробництва. Реалізація вартості товарів,— яка включає і реалізацію вміщеної в них додаткової вартості,— йому здається творенням додаткової вартості. {Тут в рукопису пропуск, який вказує на те, що Маркс мав намір докладніше розвинути цей пункт. — *Ф. Е.*}

2) Коли припустити, що ступінь експлуатації праці лишається незмінним, то, як ми вже бачили, незалежно від усіх модифікацій, що викликаються кредитною системою, незалежно від взаємного обману і взаємного обдурення капіталістів і зусиль кожного виграти за рахунок іншого, незалежно, далі, від усякого вдалого вибору ринку норма прибутку може бути дуже відмінною залежно від більшої або меншої дешевизни сировини, від більшого або меншого вміння її закупити; залежно від того, наскільки продуктивні, доцільні і дешеві застосовувані машини; залежно від більшої або меншої досконалості загальної організації різних ступенів виробничого процесу, наскільки усунуто марнування сировини, наскільки просто і доцільно організоване управління і нагляд і т. п. Коротше кажучи, якщо дано додаткову вартість для певного змінного капіталу, то одна й та сама додаткова вартість може виражатися в більш високій і більш низькій нормі прибутку, отже, може давати більшу або меншу масу прибутку залежно від індивідуальних ділових здібностей самого капіталіста або його

наглядачів і прикажчиків. Нехай одна й та сама додаткова вартість в 1 000 ф. ст., продукт 1 000 ф. ст. заробітної плати, в підприємстві *A* припадає на 9 000 ф. ст., а в другому підприємстві *B* на 11 000 ф. ст. постійного капіталу. У випадку *A* ми маємо $p' = \frac{1\,000}{10\,000} = 10\%$. У випадку *B* ми маємо $p' = \frac{1\,000}{12\,000} = 8\frac{1}{3}\%$. Весь капітал виробляє в *A* порівняно більше прибутку, ніж у *B*, тому що там норма прибутку вища, ніж тут, хоч в обох випадках авансований змінний капітал = 1 000 і видобута з нього додаткова вартість також = 1 000, отже, в обох випадках має місце однакова експлуатація однакового числа робітників. Цей різний вираз однієї й тієї самої маси додаткової вартості, або відмінність норм прибутку, а значить, і величини самого прибутку при однаковій експлуатації праці, може походити і з інших джерел; але він може також впливати цілком і виключно з відмінності в тій умілості, з якою ведуться обидва підприємства. І ця обставина викликає у капіталіста ілюзію, переконання в тому, що його прибуток зобов'язаний своїм існуванням не експлуатації праці, а принаймні почасти й іншим, незалежним від цього обставинам, особливо його індивідуальній діяльності.

З усього викладеного в цьому першому відділі видно помилковість того погляду (Родбертус⁵¹), за яким (на відміну від земельної ренти, де, наприклад, площа землі лишається незмінною, тимчасом як рента зростає) зміна величини капіталу не впливає на відношення між прибутком і капіталом, а значить, і на норму прибутку, бо тоді, коли зростає маса прибутку, зростає і маса капіталу, на яку прибуток обчислюється, і навпаки.

Це справедливо тільки в двох випадках. По-перше, тоді, коли при незмінності всіх інших умов, а значить, насамперед норми додаткової вартості, настає зміна вартості товару, який є грошовим товаром. (Те саме має місце при виключно номінальній зміні вартості, підвищенні або падінні знаків вартості за інших рівних умов.) Нехай весь капітал дорівнює 100 ф. ст., прибуток = 20 ф. ст., отже норма прибутку = 20%. Коли вартість золота знижується або підвищується вдвоє, то в першому випадку той самий капітал, який раніше коштував 100 ф. ст., тепер коштує 200 ф. ст., і прибуток матиме вартість 40 ф. ст., тобто виражатиметься в цій сумі грошей замість колишніх 20 фунтів стерлінгів. В другому випадку вартість капіталу падає до 50 ф. ст., і прибуток виражається в продукті вартістю

в 10 фунтів стерлінгів. Але в обох випадках $40 : 200 = 10 : 50 = = 20 : 100 = 20\%$. В дійсності, однак, в усіх цих випадках змінилася б не величина капітальної вартості, а тільки грошовий вираз однієї і тієї самої вартості і однієї й тієї самої додаткової вартості. Отже, це не могло б вплинути і на відношення $\frac{m}{K}$, або на норму прибутку.

Другий випадок — той, коли має місце дійсна зміна величини вартості, але ця зміна не супроводиться зміною відношення $v : c$, тобто коли при постійній нормі додаткової вартості відношення капіталу, затраченого на робочу силу (причому змінний капітал розглядається як показник приведенної в рух робочої сили), до капіталу, затраченого на засоби виробництва, лишається те саме. За цих умов, якщо ми маємо K , або nK , або $\frac{K}{n}$, наприклад, 1 000, або 2 000, або 500, прибуток при нормі прибутку в 20% буде в першому випадку = 200, в другому = 400, в третьому = 100, але $\frac{200}{1\,000} = \frac{400}{2\,000} = \frac{100}{500} = = 20\%$. Інакше кажучи, норма прибутку лишається тут незмінною, тому що будова капіталу лишається та сама і не зачіпається зміною його величини. Тому збільшення або зменшення маси прибутку є тут лише показником збільшення або зменшення величини застосовуваного капіталу.

Отже, в першому випадку має місце лише позірна зміна величини застосовуваного капіталу, в другому випадку відбувається дійсна зміна величини, але при незмінній органічній будові капіталу, при незмінному відношенні його змінної частини до постійної. Але, за винятком обох цих випадків, зміна величини застосовуваного капіталу є або *наслідком* попередньої зміни вартості однієї з його складових частин — і тому (оскільки зміна змінного капіталу не супроводиться зміною самої додаткової вартості) наслідком зміни відносної величини його складових частин, — або ж ця зміна величини капіталу (як при роботах у розширеному масштабі, при запровадженні нових машин і т. п.) є *причиною* зміни відносної величини його обох органічних складових частин. Через це в усіх цих випадках за інших рівних умов зміна величини застосовуваного капіталу повинна супроводитись одночасною зміною норми прибутку.

Збільшення норми прибутку завжди відбувається внаслідок того, що додаткова вартість збільшується відносно або абсолютно в порівнянні з витратами її виробництва, тобто з розмі-

рами всього авансованого капіталу; інакше кажучи, внаслідок того, що різниця між нормою прибутку і нормою додаткової вартості зменшується.

Коливання норми прибутку, незалежні від змін органічних складових частин капіталу або від його абсолютної величини, можливі в тому разі, коли вартість авансованого капіталу, в якій би формі — основній чи оборотній — він не був, підвищується або знижується внаслідок незалежного від існуючого уже капіталу збільшення або зменшення робочого часу, необхідного для його відтворення. Вартість всякого товару, — а значить, і товарів, з яких складається капітал, — визначається не тим необхідним робочим часом, який міститься в ньому самому, а робочим часом, *суспільно* необхідним для його відтворення. Це відтворення може відбуватися при дедалі кращих або дедалі гірших умовах, при умовах, відмінних від умов первісного виробництва. Нехай при змінених умовах потрібно, взагалі кажучи, вдвоє більше або, навпаки, вдвоє менше робочого часу, щоб відтворити той самий щодо його речового складу капітал; тоді при незмінній вартості грошей капітал, який раніше коштував 100 ф. ст., тепер коштуватиме 200 ф. ст. або відповідно 50 фунтів стерлінгів. Якби це підвищення вартості або, навпаки, знецінення зачіпало всі частини капіталу в рівній мірі, то і прибуток відповідно до цього виразився б у подвійній або вдвоє меншій сумі грошей. Якщо ж воно супроводиться зміною органічної будови капіталу, підвищенням або зниженням відношення змінної частини капіталу до постійної, то за інших рівних умов норма прибутку зростатиме при відносному зростанні, падатиме при відносному зменшенні змінного капіталу. Якщо ж підвищується або знижується тільки грошова вартість (внаслідок зміни вартості грошей) авансованого капіталу, то в тому самому відношенні підвищується або знижується грошовий вираз додаткової вартості. Норма прибутку лишається незмінною.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИБУТКУ
В СЕРЕДНІЙ ПРИБУТОК

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

РІЗНА БУДОВА КАПІТАЛІВ
У РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ВИРОБНИЦТВА
І ВІДМІННОСТІ В НОРМАХ ПРИБУТКУ,
ЩО ВИПЛИВАЮТЬ ЗВІДСІ

В попередньому відділі було, між іншим, показано, яким чином норма прибутку може змінюватись — підвищуватись або знижуватись — при незмінній нормі додаткової вартості. В цьому розділі припускається, що ступінь експлуатації праці, а значить, норма додаткової вартості і тривалість робочого дня, має однакову величину, стоїть на однаковому рівні в усіх сферах виробництва, на які розпадається суспільна праця даної країни. Щодо значних відмінностей в експлуатації праці в різних сферах виробництва, то вже А. Сміт докладно показав⁵², що вони вирівнюються завдяки всякого роду дійсним або основаним на передсуді компенсуючим умовам, і, таким чином, відмінностей цих, як тільки позірних і минутих, не треба брати до уваги при дослідженні загальних відносин. Інші відмінності, наприклад, відмінності у рівні заробітної плати, ґрунтуються головним чином на вказаній уже на початку «Капіталу», кн. I, стор. 11⁵³ відмінності між простою і складною працею, причому, хоч вони і роблять долю робітників у різних сферах виробництва далеко не однаковою, проте нітрохи не зачіпають ступеня експлуатації праці в цих різних сферах. Якщо, наприклад, праця ювеліра оплачується дорожче, ніж праця поденщика, то додаткова праця ювеліра виробляє в порівнянні з додатковою працею поденщика пропорціонально більше додаткової вартості. І якщо вирівнювання заробітної плати і тривалості робочого дня, а значить і норми додаткової вартості в різних сферах виробництва і навіть між різними капіталістичними підприємствами в одній і тій самій сфері виробництва, затри-

мується численними обставинами місцевого значення, то з прогресом капіталістичного виробництва і в міру підпорядкування цьому способів виробництва всіх економічних відносин це вирівнювання здійснюється все повніше й повніше. Хоч яке важливе вивчення такого роду ускладнюючих моментів для кожної спеціальної праці про заробітну плату, в загальному дослідженні капіталістичного виробництва ними можна знехтувати як випадковими і неістотними. В такому загальному дослідженні взагалі завжди припускається, що дійсні відносини відповідають своєму поняттю або, що те саме, що дійсні відносини зображаються лише остільки, оскільки вони виражають свій власний загальний тип.

Відмінності норм додаткової вартості в різних країнах, тобто національні відмінності в ступені експлуатації праці, для даного дослідження не мають значення. Адже в цьому відділі ми якраз хочемо показати, як утворюється певна загальна норма прибутку в межах кожної окремої країни. Справді, очевидно, що при порівнянні різних національних норм прибутку доведеться тільки порівняти те, що було досліджене нами раніше, з тим, що треба дослідити тепер. Спочатку довелося б розглянути відмінність національних норм додаткової вартості, а потім на основі цих даних норм додаткової вартості порівняти різні національні норми прибутку. Оскільки відмінність їх не впливає з відмінності національних норм додаткової вартості, вона, очевидно, впливає з умов, при яких, як і в нашому дослідженні в цьому розділі, додаткова вартість припускається скрізь однаковою, постійною.

В попередньому розділі було показано, що при незмінній нормі додаткової вартості норма прибутку, яку дає певний капітал, може підвищуватись або знижуватись залежно від обставин, які підвищують або знижують вартість тієї чи іншої частини постійного капіталу і, значить, взагалі впливають на відношення між постійною і змінною складовими частинами капіталу. Далі було відзначено, що обставини, які подовжують або скорочують час обороту капіталу, можуть справляти аналогічний вплив на норму прибутку. Через те що маса прибутку тотожна з масою додаткової вартості, з самою додатковою вартістю, то виявилось, що *маса* прибутку — на відміну від *норми* прибутку — не зачіпається вищезгаданими коливаннями вартості. Вони модифікують тільки норму, в якій виражається дана додаткова вартість, а значить і прибуток даної величини, тобто модифікують лише відносну величину прибутку, його величину в порівнянні з величиною авансованого капіталу. Правда, оскільки внаслідок цих коливань вартості

відбувається зв'язування або звільнення капіталу, таким посереднім шляхом може зазнати впливу не тільки норма прибутку, але й самий прибуток. Однак це стосується лише капіталу, який уже функціонує, а не нових вкладень капіталу; і, крім того, збільшення або зменшення самого прибутку завжди залежить від того, наскільки більше або менше праці внаслідок вказаних коливань вартості може бути приведено в рух тим самим капіталом; інакше кажучи, від того, наскільки більшу або меншу масу додаткової вартості — при незмінній нормі додаткової вартості — може виробити один і той самий капітал. Таким чином цей позірний виняток в дійсності зовсім не суперечить загальному закону, не є винятком з нього, а, навпаки, являє собою тільки окремий випадок застосування загального закону.

В попередньому відділі ми бачили, що при незмінному ступені експлуатації праці зміна вартості складових частин постійного капіталу, а також зміна часу обороту капіталу змінюють норму прибутку. Звідси само собою випливає, що норми прибутку в різних, одночасно існуючих одна біля одної, сферах виробництва будуть різні, якщо капітали, застосовувані в різних галузях виробництва, мають за інших рівних умов різний час обороту або різні щодо вартості відношення між своїми органічними складовими частинами. Те, що раніше ми розглядали як зміни, які відбуваються з одним і тим самим капіталом послідовно в часі, тепер ми розглядаємо як одночасно існуючі відмінності між капіталістичними підприємствами, що працюють одне біля одного в різних сферах виробництва.

Нам доведеться при цьому дослідити: 1) відмінність в *органічній будові* капіталів, 2) відмінність у часі їх обороту.

Само собою зрозуміло, що коли ми в цьому дослідженні говоримо про будову або час обороту капіталу в певній галузі виробництва, ми завжди маємо на увазі середні, нормальні відношення капіталу, вкладеного в дану галузь виробництва; взагалі мова тут іде про середні відношення для всього капіталу даної сфери виробництва, а не про випадкові відмінності між окремими капіталами, вкладеними в цю сферу.

Далі, оскільки припускається, що норма додаткової вартості і робочий день лишаються незмінними, а це припущення включає в себе також незмінність заробітної плати, то при цих умовах певна кількість змінного капіталу виражає певну кількість приведеної в рух робочої сили, а, значить, певну кількість уречевленої праці. Отже, коли 100 ф. ст. виражають тижневу

заробітну плату 100 робітників, тобто на ділі 100 робочих сил, то 100 ф. ст. $\times n$ виражають заробітну плату $100 \times n$ робітників, а $\frac{100 \text{ ф. ст.}}{n}$ заробітну плату $\frac{100}{n}$ робітників. Таким чином змінний капітал є тут (як і завжди при даній величині заробітної плати) показником маси праці, яку приводить в рух весь капітал певної величини; отже, відмінності у величині застосовуваного змінного капіталу є показниками відмінності в масі застосовуваної робочої сили. Коли 100 ф. ст. представляють 100 робітників протягом тижня і, значить, при 60 годинах тижневої праці 6 000 робочих годин, то 200 ф. ст. відповідають 12 000, а 50 ф. ст. тільки 3 000 робочих годин.

Під будовою капіталу ми розуміємо, як уже вказано в «Капіталі» кн. I, відношення між його активною і пасивною складовими частинами, між змінним і постійним капіталом. При цьому нам треба розглянути два відношення, які мають неоднакову вагу, хоч за певних обставин вони й можуть справляти однаковий вплив.

Перше відношення ґрунтується на технічному базисі і на певному ступені розвитку продуктивних сил може розглядатись як дане. Потрібна певна маса робочої сили, представлена певним числом робітників, щоб виробити певну масу продукту, наприклад, протягом одного дня, і, значить,— що вже при цьому само собою розуміється,— привести в рух, спожити продуктивно певну масу засобів виробництва, машин, сировини і т. д. Певне число робітників припадає на певну кількість засобів виробництва, отже, певна кількість живої праці припадає на певну кількість праці, вже уречевленої в засобах виробництва. Відношення це дуже відмінне в різних галузях виробництва, часто навіть в різних підрозділах однієї і тієї самої галузі промисловості, хоч, з другого боку, в дуже віддалених одна від одної галузях промисловості воно випадково може бути цілком або майже однаковим.

Це відношення становить технічну будову капіталу і є дійсною основою його органічної будови.

Можливий, проте, і такий випадок: указане відношення однакове в різних галузях промисловості, оскільки змінний капітал є простим показником робочої сили, а постійний капітал — простим показником маси засобів виробництва, які приводяться в рух цією робочою силою. Наприклад, певні роботи з застосуванням міді й заліза можуть вимагати однакового відношення між робочою силою і масою засобів виробництва. Але оскільки мідь дорожча, ніж залізо, то відношення

між вартістю змінного і постійного капіталу в обох випадках буде різне, а разом з тим буде різна і вартісна будова сукупних капіталів на обох підприємствах. Різниця між технічною будовою і вартісною будовою виявляється в кожній галузі промисловості в тому, що при незмінній технічній будові відношення вартості обох частин капіталу може змінюватись, і, навпаки, при зміні технічної будови відношення вартості їх може лишатись незмінним; останнє має місце, звичайно, тільки в тому разі, коли зміна у відношенні між масою застосовуваних засобів виробництва і робочою силою зрівноважується протилежною зміною їх вартостей.

Вартісну будову капіталу, оскільки вона визначається його технічною будовою і відображає в собі зміну технічної будови, ми називаємо *органічною* будовою капіталу²⁰.

Отже, щодо змінного капіталу ми припускаємо, що він є показником певної кількості робочої сили, певного числа робітників або певної маси живої праці, яка приводиться в рух. В попередньому відділі ми бачили, що при деяких умовах зміна величини вартості змінного капіталу може виражати тільки збільшення або зменшення ціни тієї самої маси праці; але тут, де норма додаткової вартості і робочий день розглядаються як величини постійні, а заробітна плата за певний робочий час — як величина дана, цей випадок відпадає. Навпаки, різниця у величині постійного капіталу, правда, теж може бути показником зміни маси засобів виробництва, що приводяться в рух певною кількістю робочої сили; але вона може також впливати з різниці у вартості засобів виробництва, що приводяться в рух в одній із сфер виробництва, в порівнянні з іншими сферами виробництва. Таким чином, обидві точки зору тут треба нам розглянути.

Необхідно, нарешті, відзначити таку істотну обставину:

Нехай 100 ф. ст. становлять тижневу заробітну плату 100 робітників. Нехай тижневий робочий час = 60 годинам. Нехай, далі, норма додаткової вартості = 100%. В цьому випадку робітники 30 годин з 60 працюють на себе і 30 даром на капіталіста. В 100 ф. ст. заробітної плати насправді втілено тільки 30 робочих годин кожного з 100 робітників, або всього 3 000 робочих годин, в той час як інші 3 000 годин, які вони працюють, втілені в 100 ф. ст. додаткової вартості, відповідно і прибутку, що його забирає собі капіталіст. Таким чином, хоч заробітна

²⁰ Вищевикладене коротко було вже розвинуте в третьому виданні «Капіталу», кн. I, стор. 623 на початку розд. XXIII (див. це видання, том 23, стор. 581). Через те що в перших двох виданнях цього місяця немає, повторення його тут мало тим більше підстав. — Ф. Е.

плата в 100 ф. ст. і не виражає тієї вартості, в якій уречевлюється тижнева праця 100 робітників, але все ж вона показує (тому що тривалість робочого дня і норму додаткової вартості дано), що даний капітал приводить в рух 100 робітників на протязі загалом 6 000 робочих годин. Капітал в 100 ф. ст. показує це, тому що, по-перше, він показує число приведених в рух робітників, бо 1 ф. ст. = 1 робітникові на тиждень, отже 100 ф. ст. = 100 робітникам; тому що, по-друге, кожний приведений в рух робітник при даній нормі додаткової вартості в 100% виконує вдвоє більше праці, ніж міститься в його заробітній платі; отже, 1 ф. ст., його заробітна плата, вираз півтижневої праці, приводить в рух працю на протязі цілого тижня, і так само 100 ф. ст., хоч вони містять у собі лише працю 50 тижнів, приводять в рух працю на протязі 100 робочих тижнів. Тому треба проводити дуже істотну різницю між змінним, затраченим на заробітну плату, капіталом, оскільки його вартість — сума заробітних плат — являє собою певну кількість уречевленої праці, і тим самим змінним капіталом, оскільки його вартість є простий показник маси живої праці, яку він приводить в рух. Маса живої праці завжди більша, ніж кількість праці, яка міститься в змінному капіталі, і виражається через це у вартості більшій, ніж вартість змінного капіталу, у вартості, яка, з одного боку, визначається числом робітників, що приводяться в рух змінним капіталом, а з другого боку, тією кількістю додаткової праці, яку вони виконують.

З цього способу розгляду змінного капіталу випливає ось що:

Нехай на капіталістичному підприємстві в сфері виробництва *A* на кожні 700 одиниць усього капіталу витрачається тільки 100 одиниць на змінний і 600 на постійний капітал, тоді як у сфері виробництва *B* — 600 на змінний і 100 на постійний капітал. Тоді весь капітал *A* в 700 буде приводити в рух робочу силу, рівну всього 100, що при попередньому нашому припущенні дає лише 100 робочих тижнів, або 6 000 годин живої праці; тим часом рівновеликий сукупний капітал *B* приводить в рух працю в 600 тижнів, і, значить, 36 000 годин живої праці. Тому капітал у сфері *A* міг би привласнити тільки 50 робочих тижнів, або 3 000 годин додаткової праці, тоді як рівновеликий капітал у сфері *B* — 300 робочих тижнів, або 18 000 годин. Змінний капітал є показник не тільки праці, вміщеної в ньому самому, але при даній нормі додаткової вартості разом з тим і показник праці над цю міру, що її він приводить в рух, надлишкової або додаткової праці. При однаковому ступені екс-

плуатації праці прибуток у першому випадку був би $= \frac{100}{700} = 1/7 = 14\frac{2}{7}\%$, а в другому $= \frac{600}{700} = 85\frac{5}{7}\%$, тобто в шість раз більша норма прибутку. Але в дійсності в цьому випадку самий прибуток був би в шість раз більший, 600 для B проти 100 для A , бо в шість раз більше живої праці приводиться в рух таким самим капіталом, отже, при рівному ступені експлуатації праці, виробляється в шість раз більше додаткової вартості, а значить і в шість раз більше прибутку.

Якби у сфері A застосовувалось не 700, а 7 000 ф. ст., а в сфері B тільки 700 ф. ст. капіталу, то при незмінній органічній будові з 7 000 ф. ст. капіталу A було б застосовано як змінний капітал 1 000 ф. ст., тобто 1 000 робітників на протязі тижня $= 60\ 000$ годин живої праці, в тому числі 30 000 годин додаткової праці. Але як раніше у сфері A в порівнянні з B за допомогою кожних 700 ф. ст. приводилося б у рух в шість раз менше живої праці і, значить, в шість раз менше додаткової праці, а тому і прибутку тут вийшло б у шість раз менше. Коли ми будемо розглядати норму прибутку, то матимемо для A $\frac{1\ 000}{7\ 000} = \frac{100}{700} = 14\frac{2}{7}\%$ в порівнянні з $\frac{600}{700}$, або $85\frac{5}{7}\%$ для капіталу B . Незважаючи на рівну величину капіталів, норми прибутку тут різні, бо при рівній нормі додаткової вартості різні є маси виробленої додаткової вартості, а значить і прибутку, внаслідок того, що приведені в рух неоднакові маси живої праці.

Фактично той самий результат виходить тоді, коли технічні умови в одній сфері виробництва ті самі, що і в другій, але вартість застосовуваних елементів постійного капіталу більша або менша. Припустимо, що обидві сфери застосовують по 100 ф. ст. змінного капіталу, отже, в обох випадках потрібно 100 робітників на тиждень, щоб привести в рух одну й ту саму кількість машин і сировини, але останні в B дорожчі, ніж в A . Тоді на 100 ф. ст. змінного капіталу припадає постійного в сфері A , наприклад, 200 ф. ст. і в сфері B — 400 фунтів стерлінгів. При нормі додаткової вартості в 100% вироблена додаткова вартість в обох випадках дорівнює 100 ф. ст., отже і прибуток в обох випадках дорівнює 100 фунтам стерлінгів. Але в сфері A ми маємо $\frac{100}{200_c + 100_v} = 1/3 = 33\frac{1}{3}\%$, тоді як у сфері B $\frac{100}{400_c + 100_v} = 1/5 = 20\%$. Справді, якщо ми в обох випадках візьмемо певні частини сукупного капіталу, то в сфері B з кожних 100 ф. ст. на змінний капітал припадає тільки 20 ф. ст., або $1/5$,

тоді як в *A* з кожних 100 ф. ст. змінний капітал становить $33\frac{1}{3}$ ф. ст., або $\frac{1}{3}$. *B* виробляє на кожні 100 ф. ст. менше прибутку, бо приводить в рух менше живої праці, ніж *A*. Таким чином, відмінність у нормах прибутку зводиться тут знов-таки до відмінності мас додаткової вартості, а тому і мас прибутку, вироблюваних на кожні 100 одиниць вкладеного капіталу.

Цей другий приклад відрізняється від попереднього лише ось чим: в другому випадку вирівнювання *A* і *B* потребувало б тільки зміни вартості постійного капіталу в *A* або в *B* при незмінному технічному базисі; навпаки, в першому випадку в двох сферах виробництва сама технічна будова капіталу різна і для вирівнювання їх треба провести відповідні перетворення технічного базису.

Таким чином, різна органічна будова капіталів не залежить від їх абсолютної величини. Питання полягає завжди лише в тому, скільки з кожних 100 одиниць капіталу припадає на змінний і скільки на постійний капітал.

Отже, капітали різної величини, виражені в 100 одиницях, — або, що тут зводиться до того самого, рівновеликі капітали — виробляють при рівному робочому дні і рівному ступені експлуатації праці дуже різні кількості прибутку, бо вони виробляють різні кількості додаткової вартості; це викликається саме тим, що внаслідок різної органічної будови капіталів у різних сферах виробництва різні їх змінні частини, отже, різні кількості живої праці, яку вони приводять в рух, а тому різні і кількості привласнюваної ними додаткової праці — цієї субстанції додаткової вартості, а значить і прибутку. Рівновеликі частини сукупного капіталу в різних сферах виробництва містять у собі нерівні щодо величини джерела додаткової вартості, але ж єдиним джерелом додаткової вартості є жива праця. При рівному ступені експлуатації праці маса праці, що приводиться в рух, скажемо, капіталом = 100, а значить і маса привласнюваної ним додаткової праці, залежить від величини його змінної складової частини. Коли б капітал, процентне відношення складових частин якого $90_c + 10_v$, при рівному ступені експлуатації праці виробляв стільки ж додаткової вартості, або прибутку, як і капітал, що складається з $10_c + 90_v$, то було б цілком очевидно, що додаткова вартість, а значить і вартість взагалі, повинна була б мати своїм джерелом не працю, а щось зовсім інше, і разом з тим відпала б усяка раціональна основа політичної економії. Припустимо, як ми це робили раніше, що 1 ф. ст. є тижнева заробітна плата одного робітника за 60 робочих годин і що норма додаткової вартості = 100%. Тоді очевидно, що вся нововироблена вартість, яку один робіт-

ник може виробити протягом тижня, = 2 фунтам стерлінгів; таким чином при цій умові 10 робітників не могли б дати більш як 20 фунтів стерлінгів; а оскільки з цих 20 ф. ст. 10 ф. ст. заміщають заробітну плату, то 10 робітників не можуть створити додаткової вартості більшої, ніж 10 фунтів стерлінгів; тим часом 90 робітників, вся нововироблена вартість яких = 180 ф. ст., а заробітна плата = 90 ф. ст., створили б додаткову вартість у 90 фунтів стерлінгів. Норма прибутку була б таким чином в одному випадку 10%, в другому 90%. Якби справа стояла інакше, вартість і додаткова вартість повинні були б бути не уречевленою працею, а чимсь іншим. Таким чином, через те що в різних сферах виробництва рівновеликі капітали, виражені в процентному співвідношенні своїх складових частин, неоднаково розділяються на постійний і змінний елементи, приводять в рух неоднакову кількість живої праці і, значить, виробляють неоднакову кількість додаткової вартості, а тому й прибутку, то норма прибутку, яка саме і становить процентне відношення додаткової вартості до всього капіталу, у них різна.

Проте коли в різних сферах виробництва рівновеликі капітали, виражені в процентному співвідношенні своїх складових частин, виробляють нерівні прибутки внаслідок відмінностей своєї органічної будови, то звідси випливає, що прибутки нерівних капіталів у різних сферах виробництва не можуть бути пропорціональні відповідним величинам цих капіталів, що, значить, прибутки в різних сферах виробництва не пропорціональні відповідним величинам вкладених у них капіталів. Бо зростання прибутку *pro rata** величині вкладеного капіталу передбачало б, що в процентному виразі прибуток є однаковим, отже, що рівновеликі капітали в різних сферах виробництва мають однакову норму прибутку незалежно від їх різної органічної будови. Тільки в межах однієї й тієї самої сфери виробництва, де, виходить, органічну будову капіталу дано, або в різних сферах виробництва з однаковою органічною будовою капіталу, маси прибутку прямо пропорціональні масам вкладеного капіталу. Що прибутки нерівних капіталів пропорціональні їх величинам, означає взагалі тільки те, що рівновеликі капітали дають рівновеликі прибутки, або що норми прибутку для всіх капіталів рівні, яка б не була їх величина та їх органічна будова.

Всі попередні міркування виходять з припущення, що товари продаються по їх вартостях. Вартість товару дорівнює

* — відповідно. Ред.

вартості вміщеного в ньому постійного капіталу плюс вартість відтвореного в ньому змінного капіталу плюс приріст цього змінного капіталу, тобто вироблена додаткова вартість. При даній нормі додаткової вартості маса її, очевидно, залежить від маси змінного капіталу. Нехай вартість продукту, виробленого капіталом 100, в одному випадку $= 90_c + 10_v + 10_m = 110$, в другому випадку $= 10_c + 90_v + 90_m = 190$. Коли товари продаються по їх вартості, то перший продукт продається за 110, з яких 10 становлять додаткову вартість, або неоплачену працю, другий продукт продається за 190, з яких 90 — додаткова вартість, або неоплачена праця.

Цей випадок особливо важливий, коли порівнюються між собою національні норми прибутку. Нехай в якій-небудь європейській країні норма додаткової вартості $= 100\%$, тобто робітник половину дня працює на себе і половину дня на підприємця; нехай в якій-небудь азійській країні норма додаткової вартості $= 25\%$, тобто робітник $\frac{4}{5}$ дня працює на себе і $\frac{1}{5}$ на підприємця. Нехай в європейській країні будова національного капіталу буде $84_c + 16_v$, а в азійській країні, де застосовується мало машин і т. п. і протягом даного періоду даною кількістю робочої сили продуктивно споживається порівняно мало сировини, будова буде $16_c + 84_v$. Тоді ми маємо такий розрахунок:

В європейській країні вартість продукту $= 84_c + 16_v + 16_m = 116$; норма прибутку $= \frac{16}{100} = 16\%$.

В азійській країні вартість продукту $= 16_c + 84_v + 21_m = 121$; норма прибутку $= \frac{21}{100} = 21\%$.

Таким чином норма прибутку в азійській країні більш як на 25% вища, ніж в європейській, хоч норма додаткової вартості в ній в чотири рази менша; Кері, Бастія і tutti quanti* зробили б, звичайно, якраз протилежний висновок.

Це між іншим. Відмінність національних норм прибутку здебільшого зумовлюється відмінністю національних норм додаткової вартості; але ми порівнюємо в цьому розділі неоднакові норми прибутку, в основі яких одна і та сама норма додаткової вартості.

Крім різної органічної будови капіталів, отже, крім відмінності в масах праці, а значить за інших рівних умов і додаткової праці, що приводиться в рух рівновеликими капіталами в різних сферах виробництва, існує ще одно джерело нерівнос-

* — їм подібні. Ред.

ті норм прибутку: різна тривалість обороту капіталу в різних сферах виробництва. В IV розділі ми бачили, що при однаковій будові капіталів і за інших рівних умов норми прибутку обернено пропорціональні часові їх обороту; ми бачили також, що один і той самий змінний капітал, якщо він обертається в різні відрізки часу, створює нерівні маси річної додаткової вартості. Отже, різниця в часі обороту — ось друга причина, внаслідок якої в різних сферах виробництва рівні капітали в рівні відрізки часу виробляють нерівний прибуток і внаслідок якої норми прибутку в цих різних сферах різні.

Щодо тієї пропорції, в якій сукупний капітал розпадається на основний і оборотний, то це співвідношення само по собі зовсім не зачіпає норми прибутку. Воно може впливати на норму прибутку лише в двох випадках: або тоді, коли різниця в співвідношенні між основним і оборотним капіталом збігається з різницею в співвідношенні між змінною і постійною частинами, отже, коли цій різниці, а не різниці в співвідношенні оборотної і основної частин зобов'язана своїм походженням різниця в нормі прибутку; або ж тоді, коли різниця в співвідношенні між основною і оборотною складовими частинами зумовлює різницю в часі обороту, протягом якого реалізується певний прибуток. Якщо капітали розпадаються в різній пропорції на основний і оборотний, то ця обставина, правда, завжди буде впливати на час їх обороту і викликати відмінності в останньому; однак звідси ще не випливає, що буде різним час обороту, протягом якого одні й ті самі капітали реалізують даний прибуток. Нехай, наприклад, *A* постійно повинен продавати більшу частину продукту для придбання сировини і т. п., тоді як *B* довший час застосовує одні й ті самі машини і т. п. при меншій кількості сировини; в усякому разі у обох, оскільки вони продукують, постійно зайнята частина капіталу; у одного вона вкладена в сировину, тобто в оборотний капітал, у другого — в машини і т. д., тобто в основний капітал. *A* постійно перетворює частину свого капіталу з товарної в грошову форму і з цієї останньої знов у форму сировини; тим часом *B* частину свого капіталу більш-менш тривалий час вживає як знаряддя праці без такого перетворення. Якщо обидва вони застосовують однакову кількість праці, то хоч вони продадуть протягом року маси продуктів неоднакової вартості, але обидві маси продуктів міститимуть у собі однакові кількості додаткової вартості, і їх норми прибутку, обчислювані на весь авансований капітал, однакові, хоч в обох випадках різна та пропорція, в якій кожний з цих капіталів складається з основної і оборотної частин, так само як різний і час їх обороту. Обидва

капітали реалізують в рівний час рівні прибутки, хоч обертаються вони в різні відрізки часу²¹). Різниця в часі обороту сама по собі має значення лише остільки, оскільки вона впливає на масу додаткової праці, яка протягом даного часу може бути привласнена і реалізована одним і тим самим капіталом. Отже, коли неоднаковий поділ капіталу на оборотний і основний не приводить неодмінно до різниці в часі обороту, яка, в свою чергу, зумовлює нерівність норм прибутку, то, очевидно, якщо ця остання має місце, вона зумовлюється не самим по собі різним поділом капіталу на оборотний і основний, а, навпаки, тим, що цей поділ капіталу є в даному разі лише показником різниці в часі обороту, яка впливає на норму прибутку.

Отже, різний поділ постійного капіталу на оборотний і основний в різних галузях промисловості сам по собі не має значення для норми прибутку, бо вирішальний вплив справляє відношення змінного капіталу до постійного, причому вартість постійного капіталу, а значить і його відносна величина в порівнянні з змінним, ніяк не залежить від основного або оборотного характеру його складових частин. Однак, цілком справедливо — і це часто приводить до хибних висновків,— що там, де значно розвинутий основний капітал, це є виразом тільки того факту, що виробництво ведеться у великому масштабі, і, значить, постійний капітал дуже переважає над змінним, інакше кажучи, застосовувана жива робоча сила не значна в порівнянні з масою засобів виробництва, які вона приводить в рух.

Ми показали таким чином ось що: в різних галузях промисловості панують різні норми прибутку, які відповідають відмінності в органічній будові капіталів і в певних межах — відмінностям у часі обороту; тому навіть при рівній нормі додаткової вартості тільки у відношенні до капіталів однакової органічної будови,— коли припустити рівний час обороту,— зберігає силу закон (у загальній тенденції), за яким прибутки відносяться між собою, як величини капіталів і, значить, рівновеликі капітали за рівні відрізки часу дають рівновеликі

²¹) {Як впливає з розділу IV, вищевикладене справедливе тільки тоді, коли капітали А і В мають різну вартісну будову і коли їх змінні складові частини, виражені в процентах, прямо пропорціональні часові їх обороту, тобто обернено пропорціональні кількості оборотів за даний час. Нехай процентна будова капіталу А = 20_c, основного + 70_c оборотного, отже, 90_c + 10_v = 100. При нормі додаткової вартості в 100% ці 10_v протягом одного обороту виробляють 10_m. Норма прибутку для одного обороту = 10%. Нехай, з другого боку, капітал В = 60_c основного + 20_c оборотного, отже, 80_c + 20_v = 100. Ці 20_v при тій самій нормі додаткової вартості вироблять протягом одного обороту 20_m; норма прибутку для одного обороту дорівнює 20%, тобто вдвоє більша в порівнянні з А. Але якщо А обертається два рази на рік, а В тільки один раз, то за рік ми маємо для А також 10 × 2 = 20_m; таким чином річна норма прибутку в обох випадках однакова, а саме 20%. — Ф. Е.}

прибутки. Розвинуті нами міркування ґрунтуються на тій основі, яка досі була основою всього нашого дослідження,— що товари продаються по їх вартості. З другого боку, не підлягає ніякому сумніву, що в дійсності, коли лишити осторонь неістотні випадкові і взаємно знищені відмінності, у різних галузях промисловості не існує різниці між середніми пормами прибутку, та їй не може існувати її без зруйнування всієї системи капіталістичного виробництва. Таким чином здається, нібито теорія вартості не пов'язується з дійсним рухом, не пов'язується з дійсними явищами виробництва, і що через це доводиться взагалі відмовитися від надії зрозуміти ці явища.

З першого відділу цієї книги випливає, що витрати виробництва однакові для продуктів різних сфер виробництва, коли на виробництво цих продуктів авансовані рівновеликі капітали, хоч би яка різна була органічна будова цих капіталів. У витратах виробництва для капіталіста зникає різниця між змінним і постійним капіталом. Для нього товар, на виробництво якого він повинен затратити 100 ф. ст., коштує однаково дорого, чи повинен він затратити $90_c + 10_v$, чи $10_c + 90_v$. Товар в усякому разі коштує йому 100 ф. ст., не більше і не менше. Витрати виробництва в різних сферах виробництва при рівновеликих затратах капіталу одні й ті самі, які б не були різні між собою вироблені вартості і додаткові вартості. Ця рівність витрат виробництва становить базис капіталістичної конкуренції, з допомогою якої встановлюється середній прибуток.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

**УТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ НОРМИ ПРИБУТКУ
(СЕРЕДНЬОЇ НОРМИ ПРИБУТКУ)
І ПЕРЕТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ ТОВАРІВ
У ЦІНУ ВИРОБНИЦТВА**

Органічна будова капіталу залежить у кожний даний момент від двох обставин: по-перше, від технічного відношення між застосовуваною робочою силою і масою застосовуваних засобів виробництва; по-друге, від ціни цих засобів виробництва. Її треба розглядати, як ми бачили, в процентному відношенні. Органічну будову капіталу, який складається на $\frac{4}{5}$ з постійного і на $\frac{1}{5}$ з змінного капіталу, ми виражаємо формулою $80_c + 20_v$. Далі, при порівнянні припускається незмінна норма додаткової вартості, а саме яка-небудь довільна норма, наприклад 100%. Таким чином капітал, який складається з $80_c + 20_v$, створює додаткову вартість в 20_m , що дає на весь капітал норму прибутку в 20%. Величина дійсної вартості його продукту залежить від того, наскільки велика основна частина постійного капіталу, і від того, багато чи мало з цієї останньої входить у вартість продукту внаслідок зношування. Але через те, що ця обставина не має значення для норми прибутку, а тому і для цього дослідження, то для простоти ми припускаємо, що постійний капітал скрізь однаково входить цілком у річний продукт розглядуваних капіталів. Ми припускаємо далі, що капітали різних сфер виробництва реалізують щорічно однаково у відношенні до величини змінної їх частини кількість додаткової вартості; отже, ми поки що лишаємо осторонь ту різницю, яку в цьому відношенні може викликати різниця в часі обороту. Цей пункт ми розглянемо пізніше.

Візьмемо для прикладу п'ять різних сфер виробництва з різною органічною будовою вкладених у них капіталів:

Капітали	Норма додаткової вартості	Додаткова вартість	Вартість продукту	Норма прибутку
I. $80_c + 20_v$	100%	20	120	20%
II. $70_c + 30_v$	100%	30	130	30%
III. $60_c + 40_v$	100%	40	140	40%
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	115	15%
V. $95_c + 5_v$	100%	5	105	5%

Ми одержуємо тут для різних сфер виробництва при однаковій мірі експлуатації праці дуже відмінні норми прибутку, відповідно до різної органічної будови капіталів.

Загальна сума капіталів, вкладених у п'ять сфер, = 500; загальна сума виробленої ними додаткової вартості = 110; загальна вартість вироблених ними товарів = 610. Розглянемо 500 як єдиний капітал, у відношенні до якого капітали I—V є тільки окремими частинами (як, наприклад, це має місце на бавовняній фабриці, в різних відділах якої — кардному, підготовчому, прядильному, ткацькому — існує різне відношення між постійним і змінним капіталом і середнє відношення для всієї фабрики одержується тільки шляхом обчислення). В цьому разі середня будова капіталу 500 була $b = 390_c + 110_v$, або в процентах $78_c + 22_v$. Будова кожного з капіталів у 100, розглядуваного лише як $\frac{1}{5}$ всього капіталу, була б цією середньою будовою $78_c + 22_v$; так само на кожні 100 одиниць припадало б 22 одиниці як середня додаткова вартість; тому середня норма прибутку була $b = 22\%$, і, нарешті, ціна кожної $\frac{1}{5}$ всього продукту, виробленого капіталом у 500, дорівнювала б 122. Таким чином, продукт кожної п'ятої частини всього авансованого капіталу повинен був би продаватися за 122.

Однак, щоб уникнути цілком хибних висновків, треба вважати, що витрати виробництва не в усіх випадках дорівнюють 100.

При $80_c + 20_v$ і нормі додаткової вартості = 100% вся вартість товару, виробленого капіталом I = 100, була $b = 80_c + 20_v + 20_m = 120$, якби весь постійний капітал входив у річний продукт. При певних умовах це, звичайно, може мати місце в деяких сферах виробництва. Однак навряд чи це можливе там, де відношення $c : v = 4 : 1$. Таким чином треба мати на увазі, що вартості товарів, вироблювані кожними 100 оди-

ницями різних капіталів, можуть бути різні залежно від різного поділу c на основну і оборотну складові частини і що основні складові частини різних капіталів можуть, в свою чергу, зношуватися повільніше або швидше, отже, за рівні відрізки часу долучати до продукту нерівні кількості вартості. На норму прибутку це, однак, не впливає. Чи віддають 80_c річному продуктові вартість, рівну 80 або 50, або 5, чи буде через це річний продукт $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$, чи $= 50_c + 20_v + 20_m = 90$, чи $= 5_c + 20_v + 20_m = 45$, — в усіх цих випадках надлишок вартості продукту над його витратами виробництва $= 20$, і в усіх цих випадках при встановленні норми прибутку ці 20 обчислюються на капітал, що дорівнює 100; норма прибутку для капіталу I таким чином в усіх випадках $= 20\%$. Щоб показати це ще ясніше, ми в нижченаведеній таблиці, яка відноситься до тих самих п'яти капіталів, що й раніше, припускаємо, що у вартість продукту входять різні частини постійного капіталу.

Капітали	Норма додаткової вартості	Додаткова вартість	Норма прибутку	Спожита частина c	Вартість товарів	Витрати виробництва
I. $80_c + 20_v$	100%	20	20%	50	90	70
II. $70_c + 30_v$	100%	30	30%	51	111	81
III. $60_c + 40_v$	100%	40	40%	51	131	91
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	15%	40	70	55
V. $95_c + 5_v$	100%	5	5%	10	20	15
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	Сума
$78_c + 22_v$	—	22	22%	—	—	В середньому

Якщо ми капітали I — V будемо знов розглядати як єдиний сукупний капітал, то ми побачимо, що і в цьому випадку будова суми п'яти капіталів $= 500 = 390_c + 110_v$, отже, середня будова лишається тією самою $= 78_c + 22_v$, так само й середня додаткова вартість $= 22$ одиницям. Розподіливши цю додаткову вартість рівномірно між капіталами I — V, ми мали б такі товарні ціни:

Капітали	Додаткова вартість	Вартість товарів	Витрати виробництва товарів	Ціна товарів	Норма прибутку	Відхилення ціни від вартості
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22%	— 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22%	—18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22%	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22%	+17

Загалом товари продаються на $2 + 7 + 17 = 26$ вище і на $8 + 18 = 26$ нижче вартості, так що відхилення цін взаємно знищуються завдяки рівномірному розподілові додаткової вартості, тобто завдяки долученню до відповідних витрат виробництва товарів I—V середнього прибутку в 22 одиниці на кожен сотню авансованого капіталу; в тій самій мірі, в якій одна частина товарів продається вище, друга частина продається нижче її вартості. І тільки продаж їх по таких цінах робить можливим, що норма прибутку для капіталів I—V однакова і дорівнює 22%, незважаючи на різну органічну будову капіталів I—V. Ціни, які виникають таким чином, що з різних норм прибутку в різних сферах виробництва береться середня і ця середня долучається до витрат виробництва в різних сферах виробництва, — такі ціни є *ціни виробництва*. Передумовою їх є існування якоїсь загальної норми прибутку, а ця остання передбачає, в свою чергу, що норми прибутку в кожній окремій сфері виробництва окремо вже зведені до відповідної середньої норми. Ці окремі норми прибутку в кожній сфері виробництва $= \frac{m}{K}$ і повинні бути виведені, як це і зроблено в першому відділі цієї книги, з вартості товару. Без такого виведення загальна норма прибутку (а значить і ціна виробництва товару) була б уявленням, позбавленим смислу і змісту. Таким чином, ціна виробництва товару дорівнює витратам його виробництва плюс долучений до них прибуток, обчислений відповідно до загальної норми прибутку, інакше кажучи: ціна виробництва товару дорівнює його витратам виробництва плюс середній прибуток.

Внаслідок різної органічної будови капіталів, вкладених у різні галузі виробництва, а тому внаслідок того, що залежно від різного процентного відношення змінної частини до всього капіталу даної величини рівновеликими капіталами приводять-

ся в рух дуже відмінні кількості праці, рівновеликими капіталами привласнюються також дуже відмінні кількості додаткової праці, або виробляються дуже відмінні маси додаткової вартості. Відповідно до цього норми прибутку, які панують в різних галузях виробництва, первісно дуже відмінні. Ці різні норми прибутку вирівнюються шляхом конкуренції в єдину загальну норму прибутку, яка являє собою середнє з цих різних норм прибутку. Прибуток, що припадає відповідно до цієї загальної норми на капітал даної величини, яка б не була його органічна будова, називається середнім прибутком. Ціна товару, яка дорівнює його витратам виробництва плюс належна йому за даних умов його обороту частина річного середнього прибутку на капітал, застосований у виробництві товару (а не тільки спожитий в його виробництві), є його ціна виробництва. Візьмо для прикладу капітал у 500, в тому числі 100 основного капіталу, 10% якого зношується протягом одного періоду обороту, що його робить оборотний капітал у 400. Середня норма прибутку на протязі цього періоду обороту нехай буде 10%. Тоді витрати виробництва продукту, виготовленого за час цього обороту, будуть: $10c$ (зношування) плюс $400(c + v)$ оборотного капіталу = 410; і його ціна виробництва: 410 витрати виробництва плюс (10% прибутку на 500) $50 = 460$.

Таким чином, хоч капіталісти різних галузей виробництва при продажу своїх товарів одержують назад капітальні вартості, затрачені на виробництво цих товарів, все ж вони одержують не ту додаткову вартість, а значить і не той прибуток, який вироблений в їх власній галузі при виробництві цих товарів, а лише стільки додаткової вартості, а значить і прибутку, скільки при рівномірному розподілі її припадає на кожен відповідну частину сукупного суспільного капіталу з усієї додаткової вартості, або всього прибутку, виробленого протягом даного відрізка часу цим сукупним суспільним капіталом в усіх сферах виробництва, разом узятих. На 100 одиниць кожного авансованого капіталу, яка б не була його будова, припадає протягом року або іншого відрізка часу стільки прибутку, скільки і на кожен сотню всього сукупного капіталу за цей самий відрізок часу. Оскільки йдеться про прибуток, різні капіталісти відносяться тут один до одного, як звичайні акціонери одного акціонерного товариства, в якому прибуток розподіляється між ними рівномірно на кожен сотню капіталу і тому для різних капіталістів він буває різним тільки залежно від величини капіталу, вкладеного кожним у спільне підприємство залежно від відносних розмірів участі кожного в цьому

спільному підприємстві, залежно від числа належних кожному акцій. Отже, коли та частина товарної ціни, яка заміщає частини капітальної вартості, спожиті у виробництві товару, і на яку, таким чином, ці спожиті капітальні вартості знов повинні бути закуплені, коли ця частина, що становить витрати виробництва, цілком визначається затратами, зробленими в межах відповідної сфери виробництва, то друга складова частина товарної ціни, долучувана до цих витрат виробництва, прибуток, визначається не масою прибутку, виробленою цим певним капіталом у цій певній сфері виробництва протягом даного часу, а тією масою прибутку, яка за даний відрізок часу в середньому припадає на кожний вкладений у справу капітал, як певну частину сукупного суспільного капіталу, вкладеного в усе виробництво в цілому ²²⁾.

Таким чином, якщо капіталіст продає свій товар по ціні виробництва, то він одержує кількість грошей, відповідну величині вартості капіталу, спожитого ним у виробництві, і добуває прибуток, пропорціональний величині авансованого ним капіталу, просто як певній частині сукупного суспільного капіталу. Витрати виробництва для кожного капіталіста мають специфічний характер. Прибуток, що долучається до цих витрат виробництва, не залежить від умов відповідної окремої сфери виробництва і є звичайний середній на кожну сотню авансованого капіталу.

Припустимо, що в попередньому прикладі п'ять різних капіталів $I—V$ належать одній особі. Кількість змінного і постійного капіталу, спожита у виробництві товарів на кожну сотню вкладеного у справу капіталу, тут дана для кожного підприємства $I—V$, і ця частина вартості товарів $I—V$, само собою розуміється, частина їх ціни, бо ця ціна необхідна для заміщення авансованої і спожитої частини капіталу. Таким чином, ці витрати виробництва різні для кожного роду товарів $I—V$ і як такі повинні бути фіксовані власником. Що ж до різних мас додаткової вартості, або прибутку, вироблених на підприємствах $I—V$, то капіталіст міг би розглядати їх як прибуток на весь свій авансований капітал, так що на кожну сотню капіталу припала б відповідна частина всього цього прибутку. Отже, витрати виробництва товарів на кожному з підприємств $I—V$ були б різні; але у всіх цих товарів була б рівною та частина продажною ціни, яка складається з долучуваного до витрат виробництва прибутку на кожну сотню капіталу. Загальна ціна товарів $I—V$ дорівнювала б, таким чином,

²²⁾ *Cherbuliez* [«Richesse ou pauvreté». Paris, 1841, p. 71—72] ⁵⁴

загальній їх вартості, тобто сумі витрат виробництва $I - V$ плюс сума додаткової вартості, або прибутку, виробленого в $I - V$; отже, на ділі загальна їх ціна була б грошовим виразом сукупної кількості праці як минулої, так і новодолученої, що міститься в товарах $I - V$. Таким же чином у масштабі суспільства, — коли розглядати всі галузі виробництва як одно ціле, — сума цін виробництва вироблених товарів дорівнює сумі їх вартостей.

Здається, ніби цьому положенню суперечить той факт, що в капіталістичному виробництві елементи продуктивного капіталу купуються звичайно на ринку, отже, ціни їх містять у собі вже реалізований прибуток, і тому ціна виробництва разом з уміщеним в ній прибутком однієї галузі промисловості входить у витрати виробництва іншої. Але якщо ми підрахуємо, з одного боку, суму витрат виробництва товарів у цілій країні, з другого боку, — суму вироблюваного в ній прибутку, або додаткової вартості, то, очевидно, ми матимемо правильний підсумок. Візьмемо, наприклад, який-небудь товар A ; нехай у витрати його виробництва входять прибутки від B, C, D , а у витрати виробництва B, C, D , в свою чергу, входить прибуток від A . Роблячи вищевказаний підрахунок, ми не будемо прибуток від A залічувати до його власних витрат виробництва, і цілком так само прибутки від B, C, D і т. д. не ввійдуть в їх власні витрати виробництва. Ніхто не залічує свого власного прибутку до витрат свого виробництва. І, значить, якщо ϵ , наприклад, n галузей виробництва і в кожній з них прибуток дорівнює p , то витрати виробництва всіх їх разом узятих $= k - np$. Розглядаючи весь розрахунок в цілому, ми знаходимо таким чином, що прибутки однієї сфери виробництва, оскільки вони входять у витрати виробництва іншої сфери, вже враховуються тут як складова частина загальної ціни остаточного продукту і не можуть знову з'явитись у графі прибутків. Коли ж вони з'являються в цій графі, то тільки тому, що даний товар сам є остаточний продукт і, значить, його ціна виробництва не входить у витрати виробництва якого-небудь іншого товару.

Коли у витрати виробництва товару входить сума $= p$, яка становить прибуток виробників засобів виробництва, і коли на ці витрати виробництва набавляється прибуток, що дорівнює p_1 , то загальний прибуток буде $P = p + p_1$. Загальна сума витрат виробництва товару, абстрагована від усіх елементів ціни, що припадають на прибуток, дорівнює його власним витратам у даній сфері виробництва без P . Коли ми ці витрати виробництва назвемо k , то, очевидно, $k + P = k + p + p_1$.

При дослідженні додаткової вартості в «Капіталі», кн. I, розд. VII, 2, стор. 182 і далші⁵⁵ ми бачили, що продукт кожного капіталу можна розглядати таким чином, що одна частина його тільки заміщає капітал, тоді як друга виражає лише додаткову вартість. Застосовуючи цей розрахунок до сукупного продукту суспільства, треба зробити відповідні поправки, тому що у відношенні до всього суспільства в цілому прибуток, який міститься, наприклад, у ціні льону, не може фігурувати двічі: один раз — як частина ціни полотна і другий раз — як прибуток виробника льону.

Між прибутком і додатковою вартістю немає різниці, оскільки, наприклад, додаткова вартість капіталіста *A* входить у постійний капітал *B*. Адже для вартості товару цілком однаково, чи складається вміщена в ньому праця з оплаченої, чи неоплаченої праці. Це показує тільки, що *B* сплачує додаткову вартість *A*. В загальному підсумку додаткову вартість *A* не можна залічувати двічі.

Але різниця існує ось яка. Мало того, що ціна продукту, виробленого, наприклад, капіталом *B*, відхиляється від його вартості, бо додаткова вартість, реалізована у *B*, може бути більша або менша, ніж прибуток, долучений до ціни продуктів *B*, — та сама обставина зберігає свою силу і щодо товарів, які становлять постійну частину капіталу *B*, а посередньо — як життєві засоби робітників — і змінну його частину. Щодо постійної частини, то вона сама дорівнює витратам виробництва плюс додаткова вартість, тобто в даному разі дорівнює витратам виробництва плюс прибуток, а цей прибуток, в свою чергу, може бути більший або менший, ніж та додаткова вартість, місце якої він заступає. Щодо змінного капіталу, то хоч денна заробітна плата в середньому завжди дорівнює новій вартості, створеній протягом тієї кількості годин, яку робітник повинен затратити для того, щоб виробити необхідні життєві засоби, проте сама ця кількість годин, у свою чергу, не постійна завдяки тому, що ціни виробництва необхідних життєвих засобів відхиляються від їх вартостей. Однак, все це розв'язується через те, що в один товар додаткової вартості входить на стільки більше, на скільки її не вистачає в другому, а значить, відхилення від вартості, які містяться в цінах виробництва товарів, взаємно знищуються. Взагалі при капіталістичному виробництві загальні закони здійснюються дуже заплутано і приблизно, тільки як пануюча тенденція, як якась середня постійних коливань, що ніколи твердо не встановлюється.

Оскільки загальна норма прибутку утворюється з середньої різних норм прибутку на кожному сотню авансованого капіталу

за певний період часу, скажемо, за один рік, то в ній погашається й та різниця, яка створюється різницею часу обороту різних капіталів. Але ці відмінності є визначальним моментом для різних норм прибутку тих різних сфер виробництва, середня яких утворює загальну норму прибутку.

В попередній ілюстрації утворення загальної норми прибутку кожний капітал кожної сфери виробництва був прийнятий = 100, і це було зроблено для того, щоб з'ясувати процентну різницю в нормах прибутку, а значить, і різницю у вартості товарів, вироблених капіталами однакової величини. Але, розуміється, в дійсності маси додаткової вартості, створювані в кожній окремій сфері виробництва, залежать, оскільки дано будову капіталу в кожній з цих даних сфер виробництва, від величини вкладених у справу капіталів. Тим часом особлива норма прибутку кожної окремої сфери виробництва не змінюється від того, чи застосовується в даному випадку капітал, що дорівнює 100, $m \times 100$, чи $xt \times 100$. Норма прибутку однаково становить 10% як у тому разі, коли весь прибуток становить 10 : 100, так і в тому разі, коли він становить 1 000 : 10 000.

Але оскільки норми прибутку в різних сферах виробництва різні внаслідок того, що в цих останніх, залежно від процентного відношення змінного капіталу до всього капіталу, виробляються дуже різні маси додаткової вартості і, значить, дуже відмінні маси прибутку, то, очевидно, середній прибуток на сотню суспільного капіталу, а тому й середня норма прибутку, або загальна норма прибутку, буде у великій мірі змінюватися залежно від відповідної величини капіталів, вкладених у різні сфери виробництва. Візьмемо чотири капітали A , B , C , D . Нехай норма додаткової вартості для всіх них буде = 100%. Нехай, нарешті, на кожну сотню всього капіталу припадає змінного капіталу в $A = 25$, в $B = 40$, в $C = 15$, в $D = 10$. Тоді додаткова вартість, або прибуток, на кожну сотню всього капіталу становила б для $A = 25$, для $B = 40$, для $C = 15$, для $D = 10$, всього = 90; отже, коли всі чотири капітали рівновеликі, середня норма прибутку = $\frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Але якщо загальні величини капіталів будуть: $A = 200$, $B = 300$, $C = 1\,000$, $D = 4\,000$, то вироблені прибутки становитимуть відповідно 50, 120, 150 і 400. Всього на 5 500 одиниць капіталу припадає 720 одиниць прибутку, тобто середня норма прибутку дорівнює $13\frac{1}{11}\%$.

Маси всієї виробленої вартості різні залежно від різниці загальних величин відповідних капіталів, авансованих в A , B , C і D . Тому при утворенні загальної норми прибутку мова йде

не тільки про відмінність *норм* прибутку в різних сферах виробництва, з яких треба було б просто вивести середню арифметичну, але також і про ту питому вагу, з якою ці різні норми прибутку вступають в утворення середньої. Але це залежить від відносної величини капіталу, вкладеного в кожну окрему сферу, тобто від того, яку частину сукупного суспільного капіталу становить капітал, вкладений в кожну окрему сферу виробництва. Звичайно, має дуже істотне значення, більша чи менша частина всього капіталу дає більшу чи меншу норму прибутку. А це залежить знов-таки від того, скільки капіталу вкладено в галузі виробництва з високим і скільки в галузі з низьким відношенням змінного капіталу до всього капіталу. Тут справа стоїть цілком так само, як із середньою ставкою процента, одержуваного лихварем, що позичає різні частини свого капіталу з різних процентів, наприклад з 4%, 5%, 6%, 7% і т. п. Середня норма цілком залежить від того, яку частину свого капіталу лихвар позичив по кожній з цих різних процентних ставок.

Таким чином, загальна норма прибутку визначається двома факторами:

- 1) органічною будовою капіталів у різних сферах виробництва, отже, різними нормами прибутку в окремих сферах;
- 2) розподілом сукупного суспільного капіталу між цими різними сферами, отже, відотною величиною вкладеного в кожну окрему сферу капіталу, що має через це окрему норму прибутку, тобто тією частиною, яка поглинається кожною окремою сферою виробництва з усієї маси суспільного капіталу.

В кн. I і II «Капіталу» ми мали справу тільки з *вартостями* товарів. А тепер, з одного боку, відокремились *витрати виробництва* як частина цієї вартості, з другого боку, розвинулась *ціна виробництва* як перетворена форма вартості товару.

Нехай середня будова суспільного капіталу $80_c + 20_v$ і норма річної додаткової вартості $m' = 100\%$, тоді середній річний прибуток для капіталу в 100 буде $= 20$ і загальна річна норма прибутку $= 20\%$. Якби не були k , витрати виробництва товарів, вироблених протягом року капіталом 100, їх ціна виробництва була б в усякому разі $= k + 20$. У сферах виробництва, де будова капіталу $= (80 - x)_c + (20 + x)_v$, дійсно вироблена додаткова вартість, або прибуток, вироблений протягом року у даній сфері виробництва, була $b = 20 + x$, тобто більша, ніж 20, і вироблена товарна вартість була $b = k + 20 + x$, більша, ніж $k + 20$, або більша, ніж ціна виробництва. У сферах, де будова капіталу $= (80 + x)_c + (20 - x)_v$, вироблена протягом року додаткова вартість, або прибуток,

була $b = 20 - x$, тобто менша, ніж 20, і тому вартість товару $k + 20 - x$ була б менша, ніж ціна виробництва, яка $= k + 20$. Якщо липити осторонь можливі відмінності в часі обороту, ціна виробництва товарів дорівнювала б їх вартості тільки в тих сферах, де будова капіталу випадково $= 80_c + 20_v$.

Специфічний розвиток суспільної продуктивної сили праці в кожній окремій сфері виробництва є різний щодо ступеня, вищий або нижчий залежно від того, наскільки велика кількість засобів виробництва, що приводяться в рух певною кількістю праці, або — при даному робочому дні — певним числом робітників, тобто він обернено пропорціональний кількості праці, якої вимагає певна кількість засобів виробництва. Тому капітали, які містять у собі більший процент постійного і, значить, менший процент змінного капіталу, ніж середній суспільний капітал, ми називаємо капіталами *високої* будови. Навпаки, капітали, в яких постійний капітал займає відносно менше, а змінний відносно більше місце, ніж у середньому суспільному капіталі, ми називаємо капіталами *низької* будови. Нарешті, капіталами середньої будови ми називаємо такі, будова яких збігається з будовою середнього суспільного капіталу. Якщо середній суспільний капітал складається в процентах з $80_c + 20_v$, то капітал $90_c + 10_v$ стоїть *вище*, капітал $70_c + 30_v$ *нижче* середнього суспільного. Взагалі при будові середнього суспільного капіталу, рівній $m_c + n_v$, де m і n є величини постійні і $m + n = 100$, $(m + x)_c + (n - x)_v$ представляє *вищу*, $(m - x)_c + (n + x)_v$ — *нижчу* будову окремого капіталу або групи капіталів. Як функціонують ці капітали після встановлення середньої норми прибутку при припущенні, що всі вони обертаються один раз на рік, — показує нижченаведена таблиця, де I означає середню будову, а тому середня норма прибутку $= 20\%$.

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Норма прибутку $= 20\%$.

Ціна продукту $= 120$. Вартість $= 120$.

II. $90_c + 10_v + 10_m$. Норма прибутку $= 20\%$.

Ціна продукту $= 120$. Вартість $= 110$.

III. $70_c + 30_v + 30_m$. Норма прибутку $= 20\%$.

Ціна продукту $= 120$. Вартість $= 130$.

Таким чином, для товарів, вироблених капіталом II, вартість менша, ніж ціна виробництва; для товарів, вироблених капіталом III, ціна виробництва менша, ніж вартість, і тільки для капіталу I в галузі виробництва, де будова капіталу випадково збігається з середньою суспільною будовою, вартість і ціна виробництва рівні. А втім, при застосуванні цих означень до певних випадків треба, звичайно, брати до уваги, в якій мірі

відхилення відношення c до v від середнього рівня викликається не різницею в технічній будові, а простою зміною вартості елементів постійного капіталу.

Міркування, розвинуті вище, безперечно модифікують значення витрат виробництва товарів. Спочатку передбачалось, що витрати виробництва товару дорівнюють *вартості* товарів, спожитих при його виробництві. Але ціна виробництва даного товару для покупця останнього є його витратами виробництва і може таким чином увійти в утворення ціни іншого товару як витрати виробництва. Оскільки ціна виробництва товару може відхилитися від його вартості, то й витрати виробництва товару, в які включена ця ціна виробництва іншого товару, можуть бути вищі або нижчі від тієї частини всієї його вартості, яка утворюється вартістю засобів виробництва, що входять в нього. Не слід забувати про це модифіковане значення витрат виробництва, отже не слід забувати, що завжди можлива помилка, коли прирівняти в якій-небудь окремій сфері виробництва витрати виробництва товарів до вартості спожитих при їх виготовленні засобів виробництва. Для нашого дослідження немає потреби докладніше розглядати цей пункт. При цьому в усякому разі лишається правильним положення, що витрати виробництва товарів завжди менші, ніж їх вартість. Справді, хоч би як відхилились витрати виробництва товару від вартості спожитих ним засобів виробництва, для капіталіста ці минулі відхилення не мають ніякого значення. Витрати виробництва товару є дана, незалежна від його, капіталіста, виробництва передумова, в той час як результат його виробництва є товар, який містить у собі додаткову вартість, тобто деякий надлишок вартості над витратами його виробництва. А втім, положення, що витрати виробництва менші, ніж вартість товару, практично перетворилося тепер у положення, що витрати виробництва менші, ніж ціна виробництва. Щодо сукупного суспільного капіталу, для якого ціна виробництва дорівнює вартості, це положення тотожне з попереднім, що витрати виробництва менші, ніж вартість. Хоч для окремих сфер виробництва воно модифікується, проте в основі його завжди лишається той факт, що при розгляді сукупного суспільного капіталу витрати виробництва вироблених ним товарів виявляються нижчими, ніж вартість, або, в даному разі, стосовно до всієї маси вироблених товарів, витрати виробництва їх виявляються нижчими, ніж тотожна з цією вартістю ціна виробництва. Витрати виробництва товару відповідають лише кількості вміщеної в ньому оплаченої праці, вартість — усій кількості вміщеної в товарі оплаченої

і неоплаченої праці, ціна виробництва — сумі оплаченої праці плюс певна кількість неоплаченої праці, незалежна від особливих умов даної сфери виробництва.

Формула, за якою ціна виробництва товару $= k + p$, тобто дорівнює витратам виробництва плюс прибуток, тепер точніше визначилась в тому розумінні, що $p = kp'$ (де p' є загальна норма прибутку) і, значить, ціна виробництва $= k + kp'$. Якщо $k = 300$ і $p' = 15\%$, то ціна виробництва $k + kp' = 300 + 300 \times \frac{15}{100} = 345$.

Ціна виробництва товарів у кожній окремій галузі виробництва може змінюватися:

1) при незмінній вартості товарів (тобто при умові, що у виробництво товару входить завжди одна й та сама кількість мертвої і живої праці) — внаслідок такої зміни загальної норми прибутку, яка не залежить від конкретних умов даної сфери виробництва;

2) при незмінній загальній нормі прибутку — внаслідок зміни вартості як у самій даній сфері виробництва в результаті технічних змін, так і внаслідок зміни вартості товарів, які входять у постійний капітал даної сфери виробництва як утворюючі елементи;

3) нарешті, — внаслідок спільного впливу обох цих обставин.

Незважаючи на великі зміни, яких, — як буде показано далі, — раз у раз зазнають фактичні норми прибутку в окремих сферах виробництва, дійсна зміна загальної норми прибутку, оскільки вона не викликається якими-небудь винятковими надзвичайними економічними подіями, настає дуже пізно внаслідок цілого ряду коливань, що охоплюють дуже тривалі періоди, тобто коливань, які потребують багато часу для того, щоб настала тривка і врівноважена зміна загальної норми прибутку. Тому при розгляді порівняно коротких періодів (коливання ринкових цін ми цілком залишаємо осторонь) зміни цін виробництва завжди слід пояснювати prima facie * дійсною зміною вартості товарів, тобто зміною загальної суми робочого часу, необхідного для їх виробництва. Проста зміна грошового впаду одних і тих самих вартостей тут, розуміється, зовсім не береться до уваги ²³⁾.

З другого боку, очевидно, що коли розглядати сукупний суспільний капітал, то сума вартості вироблених ним товарів

* — в першу чергу. *Ред.*

²³⁾ *Corbet* [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London, 1841], p. 174.

(або, в грошовому виразі, їх ціна) буде = вартості постійного капіталу + вартість змінного капіталу + додаткова вартість. Якщо ступінь експлуатації праці прийняти за величину постійну, то при незмінній масі додаткової вартості норма прибутку може змінюватись тут лише при тій умові, коли змінюється вартість постійного капіталу, коли змінюється вартість змінного капіталу, або коли обидві вони разом змінюються так, що змінюється K , а значить і $\frac{m}{K}$, загальна норма прибутку. Отже, в кожному разі зміна загальної норми прибутку передбачає зміну вартості товарів, що входять як утворюючі елементи в постійний капітал, у змінний капітал або одночасно в той і другий.

Далі, загальна норма прибутку може змінюватися при незмінній вартості товарів, коли змінюється ступінь експлуатації праці.

Нарешті, при незмінному ступені експлуатації праці загальна норма прибутку може змінюватися, коли сума застосовуваної праці відносно змінюється в порівнянні з постійним капіталом внаслідок технічних змін у процесі праці. Але такі технічні зміни завжди повинні виявлятися в зміні вартості товарів, а тому повинні завжди супроводитися зміною вартості товарів, на виробництво яких тепер потрібно більше або менше праці, ніж потрібно було раніше.

В першому відділі ми бачили, що додаткова вартість і прибуток тотожні, оскільки вони розглядаються щодо їх маси. Однак норма прибутку вже з самого початку є відмінною від норми додаткової вартості, причому відмінність ця спочатку виступає лише як інша форма розрахунку; але оскільки норма прибутку може підвищуватися або знижуватися при незмінній нормі додаткової вартості і навпаки, і оскільки капіталіста практично інтересує тільки норма прибутку, то ця обставина знов-таки з самого початку цілком затемнює і містифікує походження додаткової вартості. Проте кількісна різниця була тільки між нормою додаткової вартості і нормою прибутку, а не між самою додатковою вартістю і прибутком. Оскільки в нормі прибутку додаткова вартість обчислюється на весь капітал і відноситься до цього останнього як до своєї міри, то через це здається, що сама додаткова вартість виникла з усього капіталу, і до того ж рівномірно з усіх його частин, і таким чином органічна різниця між постійним і змінним капіталами погашається в понятті прибутку; тому в дійсності у цьому своєму перетвореному вигляді, як прибуток, додаткова вартість сама заперечує своє походження, втрачає свій характер, стає

невпізнанною. Однак досі різниця між прибутком і додатковою вартістю зводилась лише до якісної зміни, до зміни форми, в той час як дійсна кількісна різниця на цьому першому ступені перетворення існує тільки між нормою прибутку і нормою додаткової вартості, але ще не між прибутком і додатковою вартістю.

Інакше стоїть справа, коли встановлена загальна норма прибутку і за її допомогою середній прибуток, відповідний величині застосовуваного капіталу, величині, даній для різних галузей виробництва.

Тепер тільки випадково додаткова вартість, а значить і прибуток, дійсно вироблена в якій-небудь окремій галузі виробництва, може збігтися з прибутком, що міститься в продажній ціні товару. Як правило, прибуток і додаткова вартість, а не тільки їх норми, є дійсно різними величинами. Тепер, при даному ступені експлуатації праці, маса додаткової вартості, вироблена в якій-небудь окремій сфері виробництва, є важливішою для сукупного середнього прибутку суспільного капіталу, тобто для класу капіталістів взагалі, ніж безпосередньо для капіталіста у межах кожної окремої галузі виробництва. Для останнього ²⁴⁾ вона важлива лише остільки, оскільки кількість додаткової вартості, виробленої в його галузі виробництва, бере участь як один з визначальних моментів у регулюванні середнього прибутку. Але це є процес, який відбувається за спиною капіталіста, процес, якого капіталіст не бачить, не розуміє і яким він фактично не інтересується. Дійсна різниця у величині між прибутком і додатковою вартістю, — а не тільки між нормами прибутку і додатковою вартості, — в окремих сферах виробництва цілком приховує тепер справжню природу й походження прибутку, і не тільки для капіталіста, який тут має особливий інтерес помилятися, але й для робітника. З перетворенням вартості в ціну виробництва зникає з очей сама основа визначення вартості. Нарешті, коли вже при простому перетворенні додаткової вартості в прибуток та частина вартості товару, яка утворює прибуток, протиставиться другій частині вартості як витратам виробництва, то вже тут поняття вартості у капіталіста зникає, бо він має перед собою не всю кількість праці, якої коштує виробництво товару, а тільки ту частину цієї праці, яку він оплатив у формі живих або мертвих засобів виробництва, і таким чином капіталістові прибуток здається чимсь таким, що стоїть поза іманентною вар-

²⁴⁾ Само собою розуміється, ми цілком абстрагуємось тут від можливості одержати тимчасовий додатковий прибуток шляхом зниження заробітної плати, монопольних цін і т. п. [Ф. Е.].

тістю товару; з перетворенням вартості в ціну виробництва це уявлення остаточно утверджується, зміцнюється і коженіє, бо тепер, коли розглядати окрему сферу виробництва, прибуток, який надбавляється до витрат виробництва, дійсно визначається не межами процесу утворення вартості, що відбувається в даній галузі, а умовами, які лежать цілком поза нею.

Та обставина, що ця внутрішня залежність розкрита тут уперше; що політична економія, як буде показано в дальшому викладі і в книзі IV⁵⁶, до цього часу або довільно абстрагувалася від різниці між додатковою вартістю і прибутком, нормою додаткової вартості і нормою прибутку з тим, щоб мати можливість зберегти як основу визначення вартості, або ж відмовлялась від цього визначення вартості і разом з ним від усякого ґрунту для наукового ставлення до питання, щоб ухопитися за відмінності, які лежать на поверхні явищ і впадають в очі,— ця плутанина, що панує серед теоретиків, найкраще показує, як капіталіст, що цілком захоплений конкурентною боротьбою і зовсім не проникає за її зовнішні прояви, як такий капіталіст-практик не здатний розпізнати за облудною зовнішністю внутрішню суть і внутрішню будову цього процесу.

Всі закони підвищення і зниження норми прибутку, розвинуті в першому відділі, в дійсності мають таке двояке значення:

1) З одного боку, це — закони загальної норми прибутку. При великій кількості різних причин, через які, згідно з вищевикладеним, норма прибутку підвищується або знижується, можна було б думати, що загальна норма прибутку щодня повинна змінюватись. Але рух в одній сфері виробництва знищується рухом в іншій сфері виробництва; впливи перехрещуються і взаємно паралізуються. Пізніше ми дослідимо, в який бік кінець кінцем спрямовуються ці коливання; але відбуваються вони повільно; раптовість, багатобічність і різна тривалість коливань в окремих сферах виробництва приводять до того, що коливання почасти врівноважуються завдяки своєму чергуванню в часі, так що за підвищенням цін іде їх зниження і навпаки; отже, коливання лишаються місцевими, тобто обмеженими певною сферою виробництва; нарешті, з цих самих причин різні місцеві коливання взаємно нейтралізуються. В межах кожної окремої сфери виробництва відбуваються зміни, відхилення від загальної норми прибутку, які, з одного боку, вирівнюються протягом певного періоду часу і через це не впливають на загальну норму прибутку і, з другого боку, не можуть впливати на неї, бо знищуються іншими місцевими

коливаннями, які відбуваються одночасно з ними. Через те що загальна норма прибутку визначається не тільки середньою нормою прибутку в кожній сфері, але також розподілом сукупного капіталу між різними окремими сферами, і через те що цей розподіл постійно змінюється, то тут ми знов маємо постійну причину зміни загальної норми прибутку, але таку причину зміни, яка через безперервність* і всебічність цього руху знов-таки в значній мірі паралізує саму себе.

2) В межах кожної сфери норма прибутку цієї сфери має можливість коливатися протягом більш-менш тривалого періоду, поки це коливання після ряду підвищень і знижень не консолідується настільки, щоб мати досить часу для впливу на загальну норму прибутку і, значить, для того щоб набути більшого, ніж місцеве, значення. Тому в межах таких просторових і часових границь закони норми прибутку, розвинуті в першому відділі цієї книги, знов-таки зберігають свою силу.

Теоретичний погляд, — відносно першого перетворення додаткової вартості в прибуток, — що кожна частина капіталу в рівній мірі виробляє прибуток²⁵⁾, виражає практичний факт. Хоч би яка була будова промислового капіталу, чи приводить він у рух чверть мертвої праці і три чверті живої або три чверті мертвої і одну чверть живої, чи вбирає він в одному випадку втриє більше додаткової праці, або виробляє втриє більше додаткової вартості, ніж у другому, при однаковій мірі експлуатації праці і незалежно від індивідуальних відмінностей, які, зрештою, зникають самі собою, бо в цьому і другому випадку ми маємо лише середню будову для всієї сфери виробництва, в обох цих випадках прибуток буде однаковий. Окремо взятий капіталіст (або всі капіталісти в кожній сфері виробництва), погляд якого обмежений, справедливо гадає, що його прибуток походить не тільки з праці, застосовуваної ним або в його галузі виробництва. Це цілком вірно, оскільки справа йде про середній прибуток окремого капіталіста. Наскільки ж цей прибуток зумовлюється загальною експлуатацією праці сукупним капіталом, тобто всіма собратами-капіталістами, це є для нього цілковитою таємницею, тим більше, що самі буржуазні теоретики, економісти, досі не розкрили цієї таємниці. Заощадження на праці — не тільки на праці, необхідній для виробництва певного продукту, але й на числі зайнятих робітників — і більше застосування мертвої праці (постійного ка-

* В оригіналі сказано: «переривчастість»; виправлено на підставі рукопису Маркса. Ред.

²⁵⁾ Malthus [«Principles of Political Economy». 2nd ed., London, 1836, p. 268].

піталу) здається операцією, що економічно цілком правильна і зовсім не зачіпає загальної норми прибутку і середнього прибутку. Але як же тоді жива праця може бути виключним джерелом прибутку, коли виявляється, що зменшення кількості праці, необхідної для виробництва, не тільки не знижує прибутку, але при певних умовах є, навпаки, найближчим джерелом збільшення прибутку, принаймні для окремого капіталіста?

Якщо в даній сфері виробництва підвищується або знижується та частина витрат виробництва, яка представляє вартість постійного капіталу, то ця частина виходить із сфери обігу і вступає у процес виробництва товару вже з самого початку збільшеною або зменшеною. Якщо, з другого боку, дане число робітників виробляє за той самий час менше або більше продукту, отже, при незмінному числі робітників змінюється кількість праці, необхідна для виробництва певної кількості товарів, то частина витрат виробництва, яка представляє вартість змінного капіталу, може лишитися незмінною, тобто ввійти в тих самих розмірах у витрати виробництва всього продукту. Але на кожну одиницю товарів, сума яких становить весь продукт, припадає теж більше або менше праці (оплаченої, а значить і неоплаченої), отже також більше або менше затрат на цю працю, тобто більша або менша частка заробітної плати. Вся виплачена капіталістом заробітна плата лишилася тією самою, але вона змінилася при розрахунку на штуку товару. Таким чином, тут має місце зміна в цій частині витрат виробництва товарів. Підвищуються чи знижуються витрати виробництва окремого товару внаслідок таких змін вартості його самого або його елементів (або ж зміняться також витрати виробництва суми товарів, які виробляє капітал даної величини), — в усякому разі середня норма прибутку, якщо вона була 10%, так і залишиться 10%; хоч у відношенні до окремого товару 10% являють собою дуже відмінну величину залежно від того, наскільки змінилась величина витрат виробництва цього окремого товару внаслідок припущеної нами зміни вартості ²⁶⁾.

Щодо змінного капіталу, — а це якраз найважливіше, оскільки він є джерело додаткової вартості і оскільки все, що приховує його дійсну роль у збагаченні капіталіста, містифікує всю систему, — то перед капіталістом справа постас в грубо спрощеному вигляді, а саме так: нехай змінний капітал в

²⁶⁾ Corbet [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London, 1841, p. 20].

100 ф. ст. представляє тижневу заробітну плату 100 робітників. Коли ці 100 робітників при даному робочому дні виробляють за тиждень 200 штук товару = $200 T$, то, абстрагуючись від тієї частини витрат виробництва, яку долучає постійний капітал, $1 T = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{200} = 10$ шил., бо $100 \text{ ф. ст.} = 200 T$. Припустимо тепер, що сталася зміна в продуктивній силі праці; нехай вона подвоїлася, так що те саме число робітників виробляє двічі по $200 T$ за той самий час, протягом якого раніше вироблялось тільки $200 T$. В цьому випадку (оскільки витрати виробництва складаються тільки із заробітної плати) $1 T = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{400} = 5$ шил., бо $100 \text{ ф. ст.} = 400 T$. Якби, навпаки, продуктивна сила зменшилася вдвоє, то та сама праця виробила б лише $\frac{200 T}{2}$; і через те що $100 \text{ ф. ст.} = \frac{200 T}{2}$, то $1 T$ тепер $= \frac{200 \text{ ф. ст.}}{200} = 1$ фунту стерлінгів. Зміна робочого часу, необхідного для виробництва товарів, а значить зміна вартості товарів, виступає тепер щодо витрат виробництва, а тому й щодо цін виробництва, як інший розподіл тієї самої заробітної плати на більшу або меншу кількість товарів, залежно від того, більше чи менше товарів виробляється протягом того самого робочого часу за ту саму заробітну плату. Капіталіст, а значить і економіст, бачать, що із зміною продуктивності праці змінюється кількість оплаченої праці, яка припадає на кожну штуку товару, а разом з тим і вартість кожної окремої штуки; але вони не бачать, що те ж саме має місце і щодо неоплаченої праці, вміщеної в кожній штуці товару, і вони тим більше не бачать цього, бо середній прибуток дійсно лише випадково визначається неоплаченою працею, поглиненою в даній сфері виробництва. Тільки в такій грубій і беззмістовній формі проявляється тепер той факт, що вартість товарів визначається вміщеною в них працею.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
ВИРІВНЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ НОРМИ ПРИБУТКУ
ЧЕРЕЗ КОНКУРЕНЦІЮ.
РИНКОВІ ЦІНИ І РИНКОВІ ВАРТОСТІ.
ДОДАТКОВИЙ ПРИБУТОК

Частина сфер виробництва має середню будову капіталу, тобто будова їх капіталу цілком або приблизно така сама, як будова середнього суспільного капіталу.

Ціна виробництва товарів, вироблюваних у цих сферах, цілком або приблизно збігається з їх вартістю, вираженою в грошах. Вартість становить математичну межу ціни виробництва. Конкуренція так розподіляє суспільний капітал між різними сферами виробництва, що ціни виробництва в кожній сфері утворюються на зразок цін виробництва в сферах середньої будови, тобто $= k + kp'$ (витрати виробництва плюс здобуток витрат виробництва на середню норму прибутку). Але ця середня норма прибутку є не що інше як виражений в процентах прибуток у зазначеній сфері виробництва середньої будови, де, таким чином, прибуток збігається з додатковою вартістю. Отже, норма прибутку в усіх сферах виробництва одна й та ж, а саме, дорівнює нормі прибутку в тих середніх сферах виробництва, де панує середня будова капіталу. Через це сума прибутку всіх різних сфер виробництва повинна дорівнювати сумі додаткової вартості, і сума цін виробництва всього суспільного продукту повинна дорівнювати сумі його вартості. Але, очевидно, вирівнювання сфер виробництва з різною будовою капіталу завжди повинно прагнути вирівняти ці сфери з тими, де будова капіталу середня, однаково, чи збігається ця остання точно, чи тільки приблизно з середньою будовою сукупного суспільного капіталу. У галузях виробництва, які в більшій чи меншій мірі наближаються до середньої, знов-таки спостерігається тенденція до вирівнювання, яка прагне до ідеального, тобто в дійсності не існуючого, середнього рівня, інакше кажучи, спостерігається тенденція встановлювати норму, що знаходиться біля цього ідеального

рівня. Отже, в цьому відношенні неминуче панує тенденція зробити ціни виробництва просто перетвореною формою вартості або перетворити прибутки в прості частини додаткової вартості, які, проте, розподіляються не пропорціонально додатковій вартості, виробленій в кожній окремій сфері виробництва, а пропорціонально масі капіталу, застосовуваного в кожній сфері виробництва, так що на рівновеликі маси капіталу, яка б не була їх органічна будова, припадають рівновеликі частки (частини) сукупної додаткової вартості, виробленої сукупним суспільним капіталом.

Таким чином, для капіталів середньої або приблизно середньої будови ціна виробництва збігається з вартістю або наближається до неї, а прибуток — з виробленою ними додатковою вартістю. Всі інші капітали, яка б не була їх будова, прагнуть під тиском конкуренції вирівнятися з капіталами середньої будови. Але через те що капітали середньої будови щодо своєї будови рівні або приблизно рівні середньому суспільному капіталові, то всі капітали, яка б не була вироблена ними самими додаткова вартість, прагнуть замість цієї додаткової вартості реалізувати в цінах своїх товарів середній прибуток, тобто прагнуть реалізувати ціни виробництва.

З другого боку, можна сказати, що скрізь, де утворюється середній прибуток, а значить, і загальна норма прибутку, — яким би способом не досягався цей результат, — цей середній прибуток не може бути нічим іншим, як тільки прибутком на середній суспільний капітал, прибутком, сума якого дорівнює сумі додаткової вартості, і що ціни, одержувані шляхом надбавки цього середнього прибутку до витрат виробництва, не можуть бути нічим іншим, як тільки вартістю, перетвореною в ціни виробництва. Справа нітрохи не змінилася б, якби капітали, вкладені в певні сфери виробництва, з яких-небудь причин не підлягали процесові вирівнювання. Середній прибуток обчислювався б тоді на ту частину суспільного капіталу, яка входить у процес вирівнювання. Очевидно, середній прибуток не може бути нічим іншим, як сукупною масою додаткової вартості, розподіленою в кожній сфері виробництва на маси вкладених в неї капіталів пропорціонально їх величинам. Це є сума реалізованої неоплаченої праці, і вся ця маса неоплаченої праці, так само як і оплачена мертва і жива праця, виражається в усій масі товарів і грошей, привласнюваних капіталістами.

Дійсно трудним питанням є тут таке — як відбувається це вирівнювання прибутків у загальну норму прибутку, коли воно, очевидно, є результат і не може бути вихідним пунктом.

Насамперед очевидно, що оцінка товарної вартості, наприклад у грошах, може бути тільки результатом її обміну і що, припустивши таку оцінку, ми повинні розглядати її як результат дійсного обміну товарної вартості на товарну вартість. Яким же чином може здійснитися цей обмін товарів по їх дійсних вартостях?

Припустимо спочатку, що всі товари в різних сферах виробництва продаються по їх дійсних вартостях. Що сталося б тоді? Згідно з вищевикладеним, тоді в різних сферах виробництва панували б дуже відмінні норми прибутку. Чи продаються товари по їх вартості (тобто чи обмінюються вони один на одного пропорціонально вміщеній в них вартості, по цінах, відповідних їх вартості), чи продаються вони по таких цінах, що продаж їх дає однакові щодо величини прибутку на однакові маси відповідних капіталів, авансованих на їх виробництво, — це речі *prima facie** цілком різні.

Та обставина, що капітали, які приводять в рух неоднакову кількість живої праці, виробляють неоднакову кількість додаткової вартості, передбачає, принаймні до певних меж, що ступінь експлуатації праці, або норма додаткової вартості, скрізь однаковий, або що відмінності, які існують в цій галузі, вирівнюються завдяки дійсним або уявним (умовним) підставам для компенсації. Це передбачає конкуренцію між робітниками і вирівнювання з допомогою постійних переходів їх з однієї галузі виробництва до іншої. Така загальна норма додаткової вартості, — у вигляді тенденції, як і всі економічні закони, — була допущена нами як теоретичне спрощення; однак у дійсності вона є фактичною передумовою капіталістичного способу виробництва, хоч встановлення її і гальмується в більшій або меншій мірі практичними перешкодами, які створюють більш або менш значні місцеві відмінності, — такими є, наприклад, закони про осілість (*settlement laws*)⁵⁷ для англійських сільськогосподарських робітників. Але в теорії припускається, що закони капіталістичного способу виробництва розвиваються в чистому вигляді. В дійсності ж завжди є тільки деяке наближення; але наближення це тим більше, чим повніше розвинутий капіталістичний спосіб виробництва, чим повніше усунуті чужі йому залишки старих економічних укладів.

Вся трудність виникає від того, що товари обмінюються не просто як *товари*, а як *продукти капіталів*, які претендують на пропорціональну їх величині або — при рівності їх

* — насамперед. Ред.

величин — на рівну участь у сукупній масі додаткової вартості. І сукупна ціна товарів, вироблених даним капіталом за даний відрізок часу, повинна задовольнити цю вимогу. Але сукупна ціна цих товарів є просто сума цін окремих товарів, які становлять продукт капіталу.

*Punctum saliens** виступить найяскравіше, коли ми підійдемо до питання так: нехай самі робітники володіють відповідними засобами виробництва і обмінюють свої товари один з одним. Ці товари не були б тоді продуктами капіталу. Вартість засобів праці і матеріалів праці, застосовуваних у різних галузях праці, була б різною залежно від технічної природи різних робіт. Так само, незалежно від різної вартості застосовуваних засобів виробництва, потрібна була б різна маса цих останніх для даної маси праці, тому що один товар може бути виготовлений за одну годину, другий — тільки за весь день і т. д. Припустимо далі, що ці робітники в середньому працюють однакову кількість часу, причому беруться до уваги ті вирівнювальні впливи, які випливають з різної інтенсивності праці і т. д. Тоді двоє робітників [з двох різних галузей праці] в товарах, що становлять продукт їх денної праці, відтворили б, по-перше, еквівалент своїх затрат, тобто витрат засобів виробництва, спожитих у процесі їх праці. Останні були б різні залежно від технічної природи їх галузей праці. По-друге, обидва робітники створили б рівні кількості нової вартості, а саме — вартість, долучену до засобів виробництва протягом робочого дня. Ця нова вартість містила б у собі їх заробітну плату плюс додаткова вартість, додаткова праця, що виходить за межі їх необхідних потреб, причому результати додаткової праці належали б самим робітникам. Висловлюючись капіталістичною мовою, обидва робітники одержують рівну заробітну плату плюс рівний прибуток, — вартість, виражену в продукті, наприклад, десятигодинного робочого дня. Але, по-перше, вартості їх товарів були б різні. Нехай, наприклад, у вартості товару I на спожиті засоби виробництва припадає більша частина, ніж у товарі II; і для того, щоб відразу взяти до уваги всі можливі відмінності, припустимо, що товар I вбирає більше живої праці, отже, для його виготовлення потрібен більший робочий час, ніж для товару II. Таким чином вартість цих товарів I і II дуже відмінна. Так само відмінні і суми товарних вартостей, що становлять продукт праці, виконаної протягом даного часу робітником I і робітником II. Норми прибутку для I і II будуть також дуже

* — Вирішальний пункт. *Ред.*

відмінні, якщо ми в даному випадку назвемо нормою прибутку відношення додаткової вартості до всієї вартості затрачених засобів виробництва. Життєві засоби, які щодня споживаються I і II робітником під час виробництва і які представляють заробітну плату, становлять тут ту частину авансованих засобів виробництва, яку ми в інших випадках називаємо змінним капіталом. Але додаткові вартості для I і II були б за однаковий робочий час однакові; або, ще точніше, оскільки I і II одержують кожний вартість продукту одного робочого дня, то обидва вони після відрахування вартості авансованих «постійних» елементів одержують рівну вартість, одну частину якої можна розглядати як заміщення життєвих засобів, спожитих при виробництві, а другу — як додаткову вартість, що лишається зверх того. Коли I зробив більше затрат, то останні заміщаються більшою сумою тієї частини вартості його товару, яка заміщає цю «постійну» частину, і тому він повинен також більшу частину всієї вартості свого продукту перетворити назад у речові елементи цієї постійної частини, тоді як II, коли він і виручає менше, то повинен зате і перетворювати меншу частину вартості в речові елементи постійної частини. Таким чином, при цьому припущенні різниця норм прибутку не мала б ніякого значення, цілком так само, як тепер для найманого робітника не має значення, в якій нормі прибутку виражається видупена з нього кількість додаткової вартості, і цілком так само, як у міжнародній торгівлі різниця норм прибутку у різних націй абсолютно не має значення для їх товарообміну.

Тому обмін товарів по їх вартостях або приблизно по їх вартостях вимагає значно нижчого ступеня, ніж обмін по цінах виробництва, для якого конче потрібен високий ступінь капіталістичного розвитку.

Хоч би як установлювались і регулювались спочатку ціни різних товарів одна відносно одної, рух їх підпорядковується законові вартості. Коли зменшується робочий час, необхідний для виробництва товару, падають і ціни; коли він збільшується, підвищуються за інших рівних умов і ціни.

Таким чином, незалежно від підпорядкування цін та їх руху законові вартості, цілком правильним буде розглядати вартості товарів не тільки теоретично, але й історично як *rigius** цін виробництва. Це стосується таких суспільних умов, коли працівникові належать засоби виробництва; таким є становище, як у старому, так і в сучасному світі, селянина,

* — попереднє. Ред.

що живе з власної праці і володіє землею, і ремісника. Це відповідає і тій висловленій нами раніше думці²⁷⁾, що розвиток продуктів у товари виникає внаслідок обміну між різними общинами, а не між членами тієї самої общини⁵⁹. Сказано стосується як цього первісного становища, так і пізніших суспільних відносин, основаних на рабстві і кріпацтві, а також цехової організації ремесла, поки засоби виробництва, закріплені в кожній галузі виробництва, тільки з трудом можуть бути перенесені з однієї сфери в іншу, і тому різні сфери виробництва відносяться одна до одної до певної міри так само, як різні країни або комуністичні общини.

Для того щоб ціни, по яких взаємно обмінюються товари, відповідали приблизно їх вартостям, потрібно лише: 1) щоб обмін різних товарів перестав бути чисто випадковим або тільки одиничним явищем; 2) щоб, оскільки ми розглядаємо безпосередній обмін товарів, товари ці вироблялися з тієї і другої сторони в кількостях, приблизно відповідних взаємній потребі в них, щоб встановлюється взаємним досвідом, який набувається при збуті, і таким чином виникає як результат довготривалого обміну, і 3), оскільки мова йде про продаж, щоб ніяка природна або штучна монополія не давала можливості сторонам, які укладають угоду, продавати вище вартості або не примушувала їх продавати нижче її. Під випадковою монополією ми розуміємо монополію, яка виникає для покупця або продавця з випадкового співвідношення попиту і пропозиції.

Припущення, що товари різних сфер виробництва продаються по їх вартостях, означає, звичайно, тільки те, що їх вартість є центром тяжіння, навколо якого обертаються їх ціни і за яким врівнюються їх постійні коливання вгору і вниз. Треба, крім того, завжди відрізнити *ринкову вартість*, — про яку ми поговоримо пізніше, — від індивідуальної вартості окремих товарів, вироблених різними виробниками. Індивідуальна вартість деяких з цих товарів стоятиме нижче їх ринкової вартості (тобто для їх виробництва потрібно менше робочого часу, ніж виражає ринкова вартість), індивідуальна вартість інших товарів — вище їх ринкової вартості. Ринкову вартість треба розглядати, з одного боку, як середню вартість товарів, вироблених у даній сфері виробництва, з другого боку, як індивідуальну вартість товарів, що виробляються при середніх умовах даної сфери і які становлять значну масу продуктів останньої. Тільки при виняткових комбінаціях

²⁷⁾ Тоді, в 1865 р., не було тільки «думкою» Маркса. Тепер, після обширних досліджень первісної общини, починаючи з Маурера і рінчаючи Морганом⁵⁸, це — факт, який навряд чи заперечується ким-небудь. — Ф. Е.

ринкова вартість регулюється товарами, виробленими при найгірших або найбільш сприятливих умовах, причому ця ринкова вартість, в свою чергу, є центром коливань для ринкових цін, що, проте, завжди однакові для товарів одного і того самого виду. Якщо звичайний попит задовольняється пропозицією товарів по середній вартості, тобто по середній вартості тієї маси, яка лежить між обома крайностями, то товари, індивідуальна вартість яких нижча від ринкової, реалізують добавочну додаткову вартість, або додатковий прибуток, тоді як товари, індивідуальна вартість яких вища від ринкової, не можуть реалізувати частини вміщеної в них додаткової вартості.

Аж ніяк не з'ясовує питання твердження, що продаж товарів, вироблених при найгірших умовах, доводить, що вони необхідні для покриття попиту. Якби в розглядуваному випадку ціна стояла вище середньої ринкової вартості, то попит був би менший*. При певних цінах певний вид товарів може займати на ринку лише певне місце; при зміні цін це місце може лишатися незмінним тільки в тому разі, коли підвищення ціни збігається з зменшенням кількості товарів або зниження ціни — з збільшенням кількості товарів. Коли ж попит такий великий, що він не скорочується навіть тоді, коли ціна регулюється вартістю товарів, вироблених при найгірших умовах, то ці останні визначають ринкову вартість. Це можливе тільки тоді, коли попит перевищує звичайний рівень або пропозиція падає нижче звичайної величини. Нарешті, коли маса вироблених товарів перевищує кількість їх, що знаходить собі збут по середніх ринкових вартостях, то ринкову вартість визначають товари, вироблені при найкращих умовах. Товари цієї останньої категорії можуть, наприклад, продаватися цілком або приблизно по їх індивідуальних вартостях, причому може статися, що товари, вироблені при найгірших умовах, не реалізують навіть своїх витрат виробництва, в той час як товари, вироблені при середніх умовах, можуть реалізувати лише частину вміщеної в них додаткової вартості. Те, що сказано тут про ринкову вартість, стосується і до ціни виробництва, якщо остання заступає місце ринкової вартості. Ціна виробництва регулюється в кожній окремій сфері і регулюється так само залежно від певних обставин. Але сама вона знов-таки є центром, навколо якого коливаються щоденні ринкові ціни і за яким ці ціни вирівнюються протягом певних

* В оригіналі сказано: «більший»; виправлено на підставі рукопису Маркса.
Ред.

періодів (див. Рікардо про визначення цін виробництва підприємствами, що працюють при найгірших умовах⁶⁰).

Хоч би як регулювалися ціни, висновки виходять такі:

1) Закон вартості керує рухом цін так, що зменшення або збільшення робочого часу, необхідного для виробництва, змушує ціни виробництва знижуватися або підвищуватися. Саме в цьому розумінні Рікардо (який відчуває, звичайно, що його ціни виробництва відхиляються від вартості товарів) говорить, що

«дослідження, на яке він хоче звернути увагу читача, стосується впливу змін не абсолютної, а відносної вартості товарів» [D. Ricardo. «Principles of Political Economy». Works ed. by MacCulloch, London, 1852, p. 15].

2) Середній прибуток, який визначає ціни виробництва, завжди повинен приблизно дорівнювати тій кількості додаткової вартості, що припадає на даний капітал, як відповідну частину всього суспільного капіталу. Припустимо, що загальна норма прибутку i , значить, середній прибуток виражається в грошовій вартості вищій, ніж дійсна середня додаткова вартість у грошовому виразі. Оскільки справа стосується капіталістів, не має значення, чи нараховують вони взаємно 10%, чи 15% прибутку. 10% відповідають дійсній вартості товарів не більше, ніж 15%, бо грошовий вираз перебільшується взаємно. Щодо робітників (припускається, що вони одержують свою нормальну заробітну плату, отже, підвищення середнього прибутку не означає дійсного відрахування з заробітної плати, тобто не виражає чогось цілком відмінного від нормальної додаткової вартості капіталіста), то викликаному підвищенню середнього прибутку підвищенню товарних цін повинно відповідати підвищення грошового виразу змінного капіталу. Справді, таке загальне номінальне підвищення норми прибутку i середнього прибутку вище рівня, який визначається відношенням дійсної додаткової вартості до всього авансованого капіталу, неможливе без того, щоб не викликати підвищення заробітної плати, а також підвищення цін товарів, які утворюють постійний капітал. Зниження повинно справити зворотний вплив. Оскільки сукупна вартість товарів регулює сукупну додаткову вартість, а ця остання регулює, — як загальний закон, що керує коливаннями, — висоту середнього прибутку, а значить загальну норму прибутку, то, очевидно, закон вартості регулює ціни виробництва.

Що здійснює конкуренція, насамперед, в одній сфері виробництва, то це — встановлення однакової ринкової вар-

тості і ринкової ціни в різних індивідуальних вартостей товарів. Але тільки конкуренція капіталів у різних галузях виробництва створює ціну виробництва, яка вирівнює норми прибутку різних галузей. Для утворення цін виробництва потрібен більш високий розвиток капіталістичного способу виробництва, ніж для встановлення однакової ринкової вартості і ринкової ціни.

Для того щоб товари однієї й тієї самої сфери виробництва, одного й того самого виду і приблизно однієї і тієї самої якості продавались по їх вартості, необхідні дві умови:

По-перше, різні індивідуальні вартості повинні вирівнятися в *одну* суспільну вартість, вище розглянуту нами ринкову вартість, а для цього потрібна наявність конкуренції між виробниками одного й того самого виду товарів, так само як і наявність ринку, на якому вони одночасно пропонують свої товари. Для того щоб ринкова ціна товарів, тотожних між собою, але вироблюваних кожний при умовах з різним індивідуальним забарвленням, відповідала ринковій вартості, не відхилялась від неї ні вгору, ні вниз, тиснення, яке роблять один на одного різні продавці, повинно бути досить велике, щоб викинути на ринок таку масу товарів, яка відповідає суспільній потребі, тобто таку кількість їх, за яку суспільство спроможне сплатити ринкову вартість. Якщо маса продуктів перевищує цю потребу, товари повинні бути продані нижче їх ринкової вартості; навпаки, вони повинні бути продані вище їх ринкової вартості, якщо маса продуктів не досить велика або, що те саме, якщо тиснення конкуренції серед продавців не досить сильне для того, щоб примусити їх винести відповідну масу товарів на ринок. Коли б змінилась ринкова вартість, то змінилися б і ті умови, на яких може бути продана вся маса товарів. При падінні ринкової вартості суспільна потреба (під якою тут завжди розуміється платоспроможна потреба) в середньому розширяється і в певних межах може поглинути більш значні маси товарів. При підвищенні ринкової вартості суспільна потреба в товарах скорочується і поглинає менші маси їх. Тому, якщо попит і пропозиція регулюють ринкові ціни або, точніше, відхилення ринкових цін від ринкової вартості, то, з другого боку, ринкова вартість регулює відношення попиту і пропозиції або той центр, навколо якого зміни попиту і пропозиції змушують коливатися ринкові ціни.

Розглядаючи питання докладніше, ми виявляємо, що умови, дійсні для вартості окремого товару, відтворюються тут як умови, що визначають вартість усієї суми товарів даного

виду, бо капіталістичне виробництво з самого початку є виробництво масове; та й при інших, менш розвинутих способах виробництва, товари,— принаймні основні товари,— вироблювані в порівняно незначних кількостях як спільний продукт хоч би й багатьох дрібних виробників, зосереджуються на ринку великими масами в руках порівняно небагатьох купців, нагромаджуються і продаються ними як спільний продукт цілої галузі виробництва або її більш-менш великих частин.

Відзначимо тут зовсім побіжно, що «суспільна потреба», тобто те, що регулює принцип попиту, зумовлюється в основному відношенням різних класів одного до одного та їх відносним економічним становищем, а значить, зокрема, по-перше, відношенням усієї додаткової вартості до заробітної плати і, по-друге, співвідношенням різних частин, на які розпадається додаткова вартість (прибуток, процент, земельна рента, податки і т. п.); таким чином також і тут знову виявляється, що відношення попиту і пропозиції абсолютно нічого не може пояснити, поки не розкритий базис, на якому ґрунтується це відношення.

Хоч і товар і гроші являють собою єдність мінової вартості і споживної вартості, проте, як ми вже бачили («Капітал», кн. I, розд. I, 3), в акті продажу і купівлі обидва ці визначення розміщуються полярно на двох крайніх точках, так що товар (продавець) представляє споживну вартість, а гроші (покупець) — мінову вартість. Що товар повинен мати споживну вартість, отже, повинен задовольняти суспільну потребу, в цьому, як ми встановили, полягає перша передумова продажу. Друга полягає в тому, що кількість праці, вміщена в товарі, повинна представляти суспільно необхідну працю, отже, індивідуальна вартість (або, що при даному припущенні є те саме,— продажна ціна) товару повинна збігатися з його суспільною вартістю²⁸⁾.

Застосуємо це до існуючої на ринку маси товарів, яка становить продукт цілої галузі виробництва.

Справа матиме якнайпростіший вигляд, коли ми всю масу товарів, спочатку тільки *однієї* галузі виробництва, розглядатимемо як *один* товар, а суму цін багатьох тотожних товарів як *одну* сумарну ціну. Тоді все, що було сказано про окремий товар, можна буквально застосувати до існуючої на ринку маси товарів певної галузі виробництва. Вимога, щоб індивідуаль-

²⁸⁾ Карл Маркс. «До критики політичної економії», Берлін, 1859 [див. це видання, том 13].

на вартість товару відповідала його суспільній вартості, здійснюється або визначається тепер в тому розумінні, що вся кількість товару містить у собі працю, суспільно необхідну для його виробництва, і що вартість цієї маси товарів дорівнює її ринковій вартості.

Припустимо тепер, що значна маса цих товарів вироблена за приблизно однакових, нормальних суспільних умов, так що суспільна вартість є в той же час індивідуальною вартістю окремих товарів, з яких складається ця маса. І коли одна порівняно невелика частина товарів вироблена при гірших, друга при кращих умовах, так що індивідуальна вартість першої частини більша, а другої менша, ніж середня вартість більшості товарів, коли до того ж обидві ці крайності врівноважуються і середня вартість товарів цих двох частин дорівнює вартості товарів, належних до середньої маси, то ринкова вартість визначається вартістю товарів, вироблених при середніх умовах²⁹⁾. Вартість усієї товарної маси дорівнює дійсній сумі вартостей усіх окремих товарів, разом узятих, — як тих, що вироблені при середніх умовах, так і тих, що вироблені при умовах кращих або гірших, ніж середні. В цьому випадку ринкова вартість, або суспільна вартість, маси товарів — вміщений у цих останніх необхідний робочий час — визначається вартістю переважної середньої маси товарів.

Припустимо, навпаки, що вся кількість потрібних товарів, кинутих на ринок, лишилася та сама, але вартість товарів, вироблених при гірших умовах, не врівноважується вартістю товарів, вироблених при кращих умовах, причому частина загальної кількості, вироблена при гірших умовах, становить відносно значну величину як у порівнянні з середньою масою товарів, так і в порівнянні з другою крайністю. Тоді ринкова вартість, або суспільна вартість, регулюється товарною масою, виробленою при гірших умовах.

Припустимо, нарешті, що товари, вироблені при умовах кращих, ніж середні, своєю кількістю значно перевищують товари, вироблені при гірших умовах, і до того ж становлять значну величину навіть у порівнянні з товарами, виробленими при середніх умовах; тоді частина товарів, вироблена при найкращих умовах, регулюватиме ринкову вартість. Ми залишаємо тут осторонь переповнення ринку, при якому ринкові ціни завжди регулюються частиною товарів, виробленою при найкращих умовах; ми маємо тут справу не з ринковою ціною,

²⁹⁾ *Карл Маркс*. «До критики політичної економії» (див. це видання, том 13).

оскільки вона відрізняється від ринкової вартості, а з різними визначеннями самої ринкової вартості³⁰⁾.

Справді, у випадку I ринкова вартість усієї маси товарів, регульована середніми вартостями, суворо кажучи (в дійсності це, розуміється, буває тільки приблизно і з незліченними модифікаціями), дорівнює сумі їх індивідуальних вартостей; при цьому, однак, для товарів, вироблених при найгірших й найкращих умовах, ця вартість виступає як нав'язана їм середня вартість. Особи, що виробляють свої товари при найгірших умовах, повинні продавати їх нижче індивідуальної вартості; особи, що виробляють при найкращих умовах, продають товари вище індивідуальної вартості.

У випадку II індивідуальні маси вартості, вироблені при найгірших і найкращих умовах, не зрівноважуються, і вирішального значення набувають товари, вироблені при гірших умовах. Суворо кажучи, середня ціна, або ринкова вартість, кожного окремого товару або кожної відповідної частини всієї маси товарів визначається тут сукупною вартістю всієї маси товарів, яка утворюється в результаті складання окремих вартостей товарів, вироблених при найрізноманітніших умовах, і тією частиною цієї сукупної вартості, яка припадає на кожний окремий товар. Утворена таким чином ринкова вартість стояла б вище індивідуальної вартості не тільки тих товарів, що вироблені при найбільш сприятливих умовах, але також і тих товарів, що належать до середньої маси; проте вона все ж була б нижча за індивідуальну вартість товарів, вироблених при найменш сприятливих умовах. Наскільки наближається вона до цієї останньої і чи може, нарешті, цілком збігтися з нею, це залежить повністю від розмірів тієї частини, яка в даній сфері виробництва припадає на частку товарів, вироблених при найгірших умовах. Якщо при цьому попит переважає хоч би незначно, то ринкову ціну регулює індивідуальна вартість товарів, вироблених при найменш сприятливих умовах.

³⁰⁾ Отже, спір з приводу земельної ренти між Шторхом і Рікардо (спір лише по суті: фактично ні один з них не звертав уваги на те, що говорив другий) про те, чи регулюється ринкова вартість (у них скоріше ринкова ціна, відповідно ціна виробництва) товарами, виробленими при найгірших (Рікардо) чи, навпаки, при найкращих (Шторх) умовах⁶⁴, — спір цей розв'язується в тому розумінні, що обидва вони були праві і обидва неправі і що обидва вони зовсім випустили з уваги середній випадок. Порівняй міркування Корбета про ті випадки, коли ціна регулюється товарами, виробленими при найкращих умовах⁶⁵. «Не слід думати, ніби він» (Рікардо) «твердить, що два окремі екземпляри двох різних товарів, наприклад, шляпи і пара черевиків, обмінюються одна на одну тоді, якщо саме ці два окремі екземпляри були вироблені однаковими кількостями праці. Під «товаром» тут слід розуміти «рід товару», а не окрему індивідуальну шляпу, пару черевиків і т. д. Всею працею, що виробляє всі шляпи в Англії, слід тому розглядати як поділену між усіма дими шляпами. Мені здається, що це не було ясно виражено спочатку і в загальних положеннях учених Рікардо» («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy etc.». London, 1821, p. 53—54).

Припустимо, нарешті, як у випадку III, що кількість товарів, вироблених при найкращих умовах, переважас не тільки в порівнянні з другою крайністю, але і в порівнянні з середніми умовами; тоді ринкова вартість падає нижче середньої вартості. Середня вартість, обчислена шляхом складання вартостей товарів, вироблених як при обох крайніх, так і при середніх умовах, стоїть тут нижче вартості середньої групи і наближається до останньої або віддаляється від неї залежно від відносних розмірів тієї частини, яка вироблена при найбільш сприятливих умовах. Якщо попит в порівнянні з пропозицією слабкий, то частина товарів, вироблена при найбільш сприятливих умовах, незалежно від її розмірів, скорочуючи свою ціну до рівня своєї індивідуальної вартості, насильствено здобуває визначальне становище. З цією індивідуальною вартістю товарів, вироблених при найкращих умовах, ринкова вартість ніколи не може збігтися, за винятком того випадку, коли пропозиція дуже переважає над попитом.

Це змальоване тут *абстрактно* встановлення ринкової вартості відбувається на дійсному ринку через конкуренцію між покупцями, якщо попит якраз настільки великий, щоб поглинути дану масу товарів по її встановленій таким чином вартості. Ми підходимо тут до другого пункту.

По-друге. Та обставина, що товар має споживну вартість, означає лише, що він задовольняє яку-небудь суспільну потребу. Поки ми мали справу тільки з окремими товарами, ми могли припускати, що існує потреба в цьому певному товарі, — кількість якого вже міститься в його ціні, — і далі не вдавалися в розгляд розмірів потреби, яку належить задовольнити. Але ця кількісна сторона справи стає істотним моментом, коли, з одного боку, є продукт цілої галузі виробництва, а з другого — суспільна потреба в ньому. Тепер необхідно розглянути розміри, тобто кількість цієї суспільної потреби.

В даних вище визначеннях ринкової вартості припускалося, що маса вироблених товарів дана, тобто лишається незмінною, що змінюються тільки відношення між складовими частинами цієї маси, виробленими при різних умовах, що через це ринкова вартість однієї і тієї самої маси товарів регулюється різним способом. Припустимо, що маса ця являє собою пропозицію звичайних розмірів, причому ми залишаємо осторонь можливість, що частина вироблених товарів тимчасово вилучається з ринку. Якщо попит на цю масу зберігає також свої звичайні розміри, то товар продається по його ринковій вартості, хоч би яким з трьох досліджених вище способів регулювалася ця ринкова вартість. Товарна маса не тільки задовольняє певну

потребу, але задовольняє її в суспільних розмірах. Якщо кількість товарів на ринку більша або менша, ніж попит на них, то мають місце відхилення ринкової ціни від ринкової вартості. І перше відхилення полягає в тому, що при недостатній кількості ринкову вартість завжди регулюють товари, вироблені при гірших умовах; при надлишковій кількості — завжди товари, вироблені при найкращих умовах; що, таким чином, ринкову вартість визначає одна з двох крайностей, незважаючи на те, що на підставі самого по собі відношення між масами, виробленими при різних умовах, повинен був би вийти інший результат. Якщо різниця між попитом і пропозицією продуктів значніша, то й ринкова ціна буде значніше відхилитися вгору або вниз від ринкової вартості. Але різниця між кількістю вироблених товарів і тією кількістю їх, що продається по їх ринковій вартості, може мати двояку причину. Або змінюється, стає надто малою або надто великою сама кількість вироблених товарів, так що відтворення відбувається в іншому масштабі, ніж той, який регулював дану ринкову вартість. В цьому випадку змінюється пропозиція, хоч попит лишається незмінним, і, значить, має місце відносно надвиробництво або недовиробництво. Або ж відтворення, тобто пропозиція, лишається незмінним, а попит падає або підвищується, що може статися з різних причин, хоч при цьому абсолютна величина пропозиції лишилась тією самою, її відносна величина, її величина в порівнянні з потребою, змінилась. Це правило б такий самий вплив, як і в першому випадку, тільки в протилежному напрямі. Нарешті, коли зміни відбуваються з тієї і з другої сторони, але в різних напрямках, або ж хоч в одному напрямі, але в різній мірі, — одним словом, коли відбуваються зміни двосторонні, які в той же час змінюють попереднє співвідношення між сторонами, то кінцевий результат неминуче повинен звестись до одного з двох розглянутих вище випадків.

Справжня трудність при загальному визначенні понять попиту і пропозиції полягає в тому, що визначення ці нібито зводяться до тавтології. Розглянемо спочатку пропозицію, тобто продукт, який перебуває на ринку або може бути доставлений на нього. Щоб не вдаватися в цілком зайві тут деталі, ми візьмемо масу товарів, вироблених за рік у кожній окремій галузі промисловості, і зовсім залишимо осторонь ту обставину, що різні товари в більшій чи меншій мірі можуть не надійти на ринок і будуть зберігатися на складах з метою споживання, скажемо, в найближчому році. Це річне відтворення виражається насамперед у певній кількості — мірі або числі, —

залежно від того, чи вимірюється дана маса товарів оптом, чи поштучно; перед нами не просто споживні вартості, що задовольняють людські потреби, але споживні вартості, що перебувають на ринку в певній кількості. По-друге, ця маса товарів має певну ринкову вартість, яку можна виразити у вигляді ринкової вартості окремого товару або товарної міри, що є одиницею. Через це між кількістю товарів, що перебувають на ринку, і їх ринковою вартістю не існує необхідного зв'язку; наприклад, у той час як деякі товари мають специфічно високу вартість, інші — специфічно низьку, і таким чином дана сума вартості може бути виражена в дуже великій кількості одних і дуже малій кількості інших товарів. Між кількістю товарів, що перебувають на ринку, і ринковою вартістю цих товарів існує тільки така залежність: при даному рівні продуктивності праці в кожній даній сфері виробництва для виготовлення певної кількості товарів потрібна певна кількість суспільного робочого часу, хоч у різних сферах виробництва відношення це, звичайно, різне і не стоїть ні в якому внутрішньому зв'язку з корисністю даного товару або особливою природою його споживної вартості. Якщо кількість a даного виду товарів коштує b робочого часу, то за інших рівних умов кількість na коштує nb робочого часу. Далі: оскільки суспільство хоче задовольнити свої потреби і виробляти для цієї мети певний вид товарів, воно мусить оплатити їх. Справді, тому що при товарному виробництві передбачається поділ праці, то суспільство оплачує ці товари тим, що вживає на їх виробництво частину робочого часу, який є в його розпорядженні, отже, воно купує їх за допомогою певної кількості робочого часу, якою воно — це дане суспільство — може розпоряджатися. Та частина суспільства, якій завдяки поділу праці доводиться вжити свою працю на виробництво даного певного товару, повинна одержати еквівалент у суспільній праці, втіленій у товарах, які задовольняють її потреби. Але не існує ніякого необхідного зв'язку, а спостерігається лише випадковий зв'язок між усією кількістю суспільної праці, затраченої на даний суспільний продукт, тобто між тією частиною сукупної робочої сили, яку суспільство вживає на виробництво цього продукту, отже, між обсягом, який виробництво цього продукту займає в усьому виробництві, з одного боку, і, з другого боку, між тим обсягом, в якому суспільство прагне задовольнити потребу з допомогою даного певного продукту. Хоч кожний окремий товар або кожна дана кількість певного виду товарів містить у собі лише суспільну працю, необхідну для його виробництва, і з цього боку ринкова

вартість усієї маси товарів даного виду виражає тільки необхідну працю, проте, коли певний товар вироблено в кількості, що перевищує наявну суспільну потребу, частина суспільного робочого часу виявляється розтраченою марно, і вся маса товарів представляє тоді на ринку значно меншу кількість суспільної праці, ніж та, яка в ній дійсно міститься. (Тільки там, де виробництво перебуває під дійсним наперед визначачим це виробництво контролем суспільства, суспільство створює зв'язок між кількістю суспільного робочого часу, затрачуваного на виробництво певного предмета, і розмірами суспільної потреби, яку належить задовольнити за допомогою цього предмета.) Тому ці товари повинні бути продані нижче їх ринкової вартості, а частина їх і зовсім не може бути продана. Якраз протилежне буде тоді, коли кількість суспільної праці, затраченої на виробництво певного виду товарів, надто мала в порівнянні з розмірами суспільної потреби, яку належить задовольнити за допомогою даного продукту. Якщо ж кількість суспільної праці, затраченої на виробництво певного товару, відповідає розмірам суспільної потреби, яку належить задовольнити, так що вироблена маса продукту відповідає звичайному масштабові відтворення при незмінному попиті, то товар продається по його ринковій вартості. Обмін або продаж товарів по їх вартості є раціональний принцип, природний закон їх рівноваги; виходячи з цього закону, слід пояснювати відхилення, а не навпаки, — не з відхилень виводити самий закон.

Розглянемо тепер другий бік справи — попит.

Товари купуються або як засоби виробництва або як життєві засоби для того, щоб увійти в продуктивне або особисте споживання, причому справа не змінюється від того, що деякі види товарів можуть служити обом цим цілям. Отже, попит на них пред'являється з боку виробників (в даному разі капіталістів, бо припускається, що засоби виробництва перетворені в капітал) і з боку споживачів. Здається, що цим насамперед передбачається на боці попиту наявність певних розмірів суспільної потреби, якій на боці пропозиції відповідають певні розміри суспільного виробництва в різних галузях виробництва. Щоб бавовняна промисловість могла знову здійснити своє річне відтворення в даному масштабі, потрібна звичайна кількість бавовни, а якщо взяти до уваги щорічне розширення відтворення внаслідок нагромадження капіталу, то, за інших рівних умов, потрібна ще додаткова кількість бавовни. Те саме і щодо життєвих засобів. Робітничий клас, щоб зберегти свій звичайний середній рівень життя, повинен знов

одержати принаймні попередню кількість необхідних життєвих засобів, хоч, може, і трохи змінену щодо характеру товарів, з яких вона складається; якщо ж взяти до уваги щорічний ріст населення, то потрібна і додаткова кількість життєвих засобів; те саме з більшими чи меншими поправками можна сказати і про інші класи.

Отже, виявляється, що на боці попиту є певна суспільна потреба даної величини, яка вимагає для свого покриття наявності на ринку певної кількості товарів. Але кількісна визначеність цієї потреби надзвичайно еластична і мінлива. Вона тільки здається фіксованою. Якби життєві засоби були дешевші або грошова заробітна плата була вища, то робітники купували б їх більше, і виявилася б більша «суспільна потреба» в даних видах товарів, причому ми цілком залишаємо осторонь пауперів і т. д., «попит» яких стоїть нижче найбільш крайніх меж їх фізичної потреби. Якби, з другого боку, ціна, наприклад, бавовни, знизилась, то виріс би попит капіталістів на бавовну, більше додаткового капіталу було б вкладено в бавовняну промисловість і т. д. При цьому не слід взагалі забувати, що при наших припущеннях попит для продуктивного споживання є попит з боку капіталіста, справжня мета якого — виробництво додаткової вартості, і що тільки заради додаткової вартості він виробляє певний вид товарів. З другого боку, це зовсім не перешкоджає тому, що капіталіст, оскільки він виступає на ринку як покупець, наприклад бавовни, є представником потреби в бавовні; адже так само для продавця бавовни однаково, чи перетворює покупець цю бавовну в тканину для сорочок, в піроксилін, чи має намір затикати нею вуха собі і всьому світові. Але, звичайно, це дуже впливає на те, якого роду покупцем він є. Його потреба в бавовні істотно видозмінюється завдяки тій обставині, що в дійсності вона приховує лише його потребу в одержанні прибутку. Межі, в яких представлена на *ринку* потреба в товарах — попит — кількісно відхиляється від *дійсної суспільної* потреби, звичайно, дуже відмінні для різних товарів; я маю на увазі різницю між кількістю товарів, на яку фактично пред'явлений попит, і тією кількістю їх, на яку був би пред'явлений попит при інших грошових цінах товарів або при інших грошових, відповідно життєвих, умовах покупців.

Нема нічого легшого, як зрозуміти нерівномірність попиту і пропозиції і випливаючі звідси відхилення ринкових цін від ринкових вартостей. Справжня трудність полягає у визначенні того, що слід розуміти під висловом: пропозиція і попит покриваються.

Пропозиція і попит покриваються, коли вони стоять у такому відношенні, що маса товарів певної галузі виробництва може бути продана по її ринковій вартості — не вище і не нижче. Ось перше, що нам кажуть з цього приводу.

І по-друге, якщо товари можуть бути продані по їх ринковій вартості, то пропозиція і попит покриваються.

Якщо пропозиція і попит покриваються, то вони перестають діяти, і саме тому товари продаються по їх ринковій вартості. Коли дві сили рівної величини діють у протилежних напрямках, то вони взаємно знищуються, зовсім не діють зовні, і явища, які відбуваються при цій умові, повинні бути пояснені як-небудь інакше, а не діянням цих двох сил. Коли попит і пропозиція взаємно знищуються вони перестають пояснювати будь-що, не впливають більше на ринкову вартість і залишають нас у цілковитому невіданні відносно того, чому ринкова вартість виражається саме в цій сумі грошей, а не в якій-небудь іншій. Дійсні внутрішні закони капіталістичного виробництва, очевидно, не можуть бути пояснені з взаємодіяння попиту і пропозиції (якщо навіть лишити осторонь глибший аналіз обох цих суспільних рушійних сил, який сюди не стосується), бо закони ці здійснюються в чистому вигляді тільки тоді, коли попит і пропозиція перестають діяти, тобто покриваються. Попит і пропозиція в дійсності ніколи не покривають одно одне або якщо й покривають, то тільки випадково, отже, з наукової точки зору цей випадок повинен бути $= 0$, повинен розглядатися як неіснуючий. Однак у політичній економії припускається, що вони покривають одно одне. Чому? Це робиться для того, щоб розглядати явища в їх закономірному, відповідному їх поняттю вигляді, тобто розглядати їх незалежно від тієї їх зовнішньої видимості, яка породжується коливаннями попиту і пропозиції; з другого боку, — для того, щоб знайти дійсну тенденцію їх руху, певним чином фіксувати її. Оскільки відхилення від рівності мають протилежний характер і оскільки вони раз у раз ідуть одно за одним, вони взаємно врівноважуються завдяки протилежності їх напрямку, завдяки їх взаємній суперечності. Отже, коли в жодному конкретному випадку попит і пропозиція не покриваються, то відхилення від рівності ідуть одно за одним так, — адже відхилення в одному напрямі викликає як свій результат відхилення в протилежному напрямі, — що, коли розглядати підсумок руху за більш-менш тривалий період, попит і пропозиція завжди взаємно покриваються; однак результат цей виходить тільки як середня вже минулого руху і тільки як постійний рух їх суперечності. Цим шляхом ринкові ціни, що відхиляються від ринко-

вих вартостей, коли розглядати їх середню величину, вирівнюються і дають середню, яка збігається з ринковою вартістю, причому відхилення від цієї останньої взаємно знищуються як плюс і мінус. І ця середня має зовсім не саме тільки теоретичне, але й практичне значення для капіталу, затрати якого розраховані на коливання і вирівнювання протягом більш-менш визначеного періоду часу.

Отже, відношення між попитом і пропозицією пояснює, з одного боку, лише відхилення ринкових цін від ринкових вартостей і, з другого боку, тенденцію, що прагне знищити ці відхилення, тобто знищити вплив відношення між попитом і пропозицією. (Тих виняткових товарів, що мають ціни, але не мають вартості, ми тут не розглядаємо.) Усунення цього впливу, який справляють попит і пропозиція завдяки своїм відхиленням від рівності, може здійснюватися в дуже відмінних формах. Коли, наприклад, падає попит, а значить і ринкова ціна, то це може привести до того, що капітал вилучатиметься з даної галузі, і таким чином пропозиція зменшиться. Але це може мати також і той результат, що сама ринкова вартість завдяки винаходам, які скорочують необхідний робочий час, знизиться і вирівняється таким чином з ринковою ціною. Навпаки, коли попит зростає, а значить ринкова ціна перевищує ринкову вартість, то це може привести до надмірного припливу капіталу в дану галузь виробництва і до такого розширення виробництва, при якому ринкова ціна впаде навіть нижче ринкової вартості; або, з другого боку, це може привести до такого підвищення цін, яке скоротить самий попит. В окремих галузях виробництва це може також викликати той результат, що сама ринкова вартість на більш-менш значний період підвищиться, бо протягом цього часу частину потрібного на ринку товару доведеться виробляти при гірших умовах.

Якщо попит і пропозиція визначають ринкову ціну, то, з другого боку, ринкова ціна, а при дальшому аналізі ринкова вартість визначає попит і пропозицію. Щодо попиту це очевидно, бо він змінюється в напрямі, протилежному цінам: підвищується, коли ціни падають, і навпаки. Але те саме можна застосувати і до пропозиції. Справді, ціни засобів виробництва, що входять у товар, який пропонується на ринку, визначають попит на ці засоби виробництва, а значить, — і пропозицію тих товарів, пропозиція яких включає в себе попит на ці засоби виробництва. Ціни бавовни мають визначальне значення для пропозиції бавовняних тканин.

Ця плутанина — визначення цін попитом і пропозицією і поряд з цим визначення попиту і пропозиції цінами — усклад-

нюється ще тим, що попит визначає пропозицію і, навпаки, пропозиція визначає попит, виробництво визначає ринок і ринок — виробництво³¹⁾.

Навіть ординарний економіст (див. виноску) розуміє, що й без породжуваної зовнішніми обставинами зміни пропозиції або попиту відношення між ними може змінитися внаслідок зміни ринкової вартості товарів. Навіть він змушений погодитися, що, яка б не була ринкова вартість, попит і пропозиції повинні зрівноважитись, щоб вона реалізувалась. Це значить, що не відношення попиту до пропозиції пояснює ринкову вартість, а, навпаки, ця остання пояснює коливання попиту і пропозиції. Автор «Observations» після місця, цитованого у виносці, говорить далі:

«Однак відношення це» (між попитом і пропозицією), «коли тільки ми будемо розуміти під «попитом» і «природною ціною» те, що ми тільки що розуміли, посилаючись на А. Сміта, завжди повинно бути відношенням рівності; через те що тільки в тому разі, коли пропозиція дорівнює фактичному попитові, тобто тому попитові, який не хоче оплачувати ні більше, ні менше природної ціни,— тільки в цьому разі природна ціна може бути дійсно сплачена; отже, в різний час один і той самий товар може мати дві дуже відмінні природні ціни, і все ж відношення між попитом і пропозицією в обох випадках може лишитися незмінним, а саме— лишитися відношенням рівності» [стор. 61].

Отже, тут допускається, що при двох різних «природних цінах» одного й того самого товару в різний час попит і пропозиція можуть і навіть повинні покривати одне одного, щоб товар

³¹⁾ Чималу вісенітницю являють собою такі «дотепні» міркування: «Якщо кількість заробітної плати, капіталу і землі, потрібна для виробництва даного продукту, змінилась в порівнянні з попередньою величиною, то змінився й те, що Адам Сміт називав його природною ціною, а та ціна, яка спочатку була його природною ціною, стає у відношенні до цієї зміни його ринковою ціною, хоч пропозиція і попит можуть не змінитися» (і те і друге змінилося якраз тому, що змінилося внаслідок зміни вартості ринкової вартості або — про що власне і говориться у А. Сміта — ціна виробництва), «однак ця пропозиція не відповідає тепер цілком точно вимогам осіб, які спроможні і хочуть оплатити те, що тепер є витратами виробництва, а буває або більша або менша за них; так що відношення між пропозицією і тим фактичним попитом, який встановлюється тепер, беручи до уваги нові витрати виробництва, відрізняється від своєї попередньої величини. В результаті, якщо не буде перешкоди, зміняться розміри пропозиції, що кінець кінцем приведе товар до його нової природної ціни. Оскільки товари доходять до своєї природної ціни завдяки зміні в їх пропозиції, то, може, дозволено було б сказати, що природна ціна в такій самій мірі зобов'язана своїм існуванням одному відношенню між попитом і пропозицією, в якій ринкова ціна зобов'язана другому відношенню; і, значить, природна ціна, цілком так само, як і ринкова ціна, залежить від взаємного відношення між попитом і пропозицією. («Великий принцип попиту і пропозиції покликаний визначити те, що А. Сміт називав природною ціною, а також ринковою ціною.— Мальтус³²⁾») («Observations on certain Verbal Disputes etc.». London, 1821, p. 60, 61.) Мудрий автор не розуміє, що у випадку, який розглядається, саме зміна у витратах виробництва, а значить і у вартості, змінює попит, а значить і відношення між попитом і пропозицією, і що зміна попиту може викликати зміну пропозиції; а це доводило б якраз протилежне тому, що намагається довести наш мислитель,— це доводило б, що витрати виробництва зовсім не регулюються відношенням між попитом і пропозицією, а, шавшаки, самі регулюють це відношення.

в обох випадках дійсно був проданий по його «природній ціні». Але через те що при цьому в обох випадках пітрохи не змінюється відношення попиту до пропозиції, а змінюється величина самої «природної ціни», то остання, очевидно, встановлюється незалежно від попиту і пропозиції і тому найменш може визначатися ними.

Щоб товар міг бути проданий по його ринковій вартості, тобто відповідно до вміщеної в ньому суспільної необхідної праці, для цього вся кількість суспільної праці, вжитої на виробництво всієї маси даного виду товарів, повинна відповідати величині суспільної потреби в них, тобто платоспроможної суспільної потреби. Конкуренція, коливання ринкових цін, які відповідають коливанням відношення між попитом і пропозицією, завжди прагнуть звести до цієї міри загальну кількість праці, затраченої на кожний вид товарів.

У відношенні між попитом і пропозицією товарів відбивається, по-перше, відношення між споживною вартістю і міноювою вартістю, між товаром і грошми, покупцем і продавцем; по-друге, — відношення між виробником і споживачем, хоч обидва останні можуть бути представлені третіми особами, торговцями. Щоб цілком розвинути це відношення, досить протипоставити покупця і продавця одного одному окремо. Трьох осіб досить для повної метаморфози товару, а значить, для процесу купівлі-продажу, взятого в цілому. *A* перетворює свій товар у гроші *B*, якому він продає товар, і знов перетворює свої гроші в товар, який він купує у *C*; весь процес відбувається між цими трьома особами. Далі, при дослідженні грошей ми припускали, що товари продаються по їх вартості, бо не було ніякої підстави розглядати ціни, що відхиляються від вартості, коли справа йшла виключно про ті зміни форми, яких зазнає товар, стаючи грошми і перетворюючись знов з грошей у товар. Коли товар взагалі продається і на виручені гроші купується новий товар, то ми маємо перед собою всю метаморфозу, і для неї як такої цілком однаково, чи стоїть ціна товару вище чи нижче його вартості. Вартість товару зберігає своє значення основи, бо тільки з цієї основи можуть бути розвинуті в понятті гроші, а ціна, за своїм загальним поняттям, є насамперед тільки вартість у грошовій формі. Звичайно, при розгляді грошей як засобу обігу припускається, що відбувається не тільки одна метаморфоза товару. Навпаки, розглядається суспільне сплетення цих метаморфоз. Тільки таким чином ми підходимо до обігу грошей і до розвитку їх функції як засобу обігу. Але, наскільки цей зв'язок важливий для переходу грошей до функції засобу обігу і для зміни їх вигляду, що впли-

ває звідси, настільки ж він індіферентний для угоди між окремими покупцями і продавцями.

Тим часом, розглядаючи попит і пропозицію, ми вважаємо, що пропозиція представляє суму продавців, або виробників, даного певного товару, а попит — покупців, або споживачів (індивідуальних або продуктивних), того самого товару. І до того ж суми ці діють одна на одну як ціле, як агрегатні сили. Окрема особа діє тут лише як частина суспільної сили, як атом усієї маси, — саме в такій формі конкуренція виявляє *суспільний* характер виробництва і споживання.

Та з конкуруючих сторін, яка в даний момент слабша, є разом з тим і тією стороною, де кожна окрема особа діє незалежно від маси своїх конкурентів, а часто прямо проти них і якраз цим самим робить відчутною залежність окремого конкурента від інших; тим часом сильніша сторона завжди протистоїть своїм противникам як більш-менш згуртоване ціле. Якщо попит на даний вид товарів більший, ніж пропозиція, то — в певних межах — один покупець намагається перебити іншого і піднімає таким чином для всіх покупців ціну товару вище його ринкової вартості, в той час як, з другого боку, продавці спільно намагаються продати товар по високій ринковій ціні. Якщо, навпаки, пропозиція більша, ніж попит, то один починає продавати дешевше, а за ним змушені робити те саме й інші, тимчасом як покупці спільно намагаються якнайбільше знизити ринкову ціну в порівнянні з ринковою вартістю. Спільні дії цікавлять кожного лише до того часу, поки він завдяки ним виграє більше, ніж без них. Єдність дій припиняється, як тільки дана сторона як така виявляється слабшою за іншу, і тоді кожна окрема особа намагається якомога краще влаштуватися власними силами. Далі, якщо один з конкурентів виробляє дешевше, ніж інші, може збувати більше товару і відвойовувати для себе більше місця на ринку, продаючи товар нижче пануючої в даний момент ринкової ціни, або ринкової вартості, то він так і робить і починає діяти таким чином, що мало-помалу примушує інших запровадити дешевший метод виробництва і зводить суспільно необхідну працю до нової, менш значної кількості. Якщо одна з сторін дістає перевагу, то виграє кожний, хто до неї належить; справа відбувається так, як коли б усі належні до неї здійснювали спільну монополію. Якщо одна з сторін виявляється слабшою за іншу, то кожний може спробувати своїми власними зусиллями стати сильнішим за противника (наприклад той, хто працює з меншими витратами виробництва) або принаймні відбутися якнайменшими втратами, і в цьому разі йому вже нема ніякого

діла до своїх сусідів, хоч дії його торкаються не тільки його самого, але й усіх його спільників ³²⁾.

Попит і пропозиція передбачають перетворення вартості в ринкову вартість, і, оскільки вони діють на капіталістичному базисі, оскільки товари є продуктом капіталу, попит і пропозиція передбачають капіталістичний процес виробництва, а значить, зовсім інше сплетення відносин, ніж проста купівля і продаж товарів. Тут мова йде не про формальне перетворення вартості товарів у ціну, тобто не про звичайну зміну форми; мова йде про певні кількісні відхилення ринкових цін від ринкових вартостей і, далі, від цін виробництва. При звичайній купівлі і продажу досить, щоб виробники товарів як такі протистояли один одному. Попит і пропозиція при дальшому аналізі передбачають існування різних класів і підрозділів класів, що розподіляють між собою сукупний дохід суспільства і споживають його як дохід, що, значить, пред'являють попит, утворюваний цим доходом; тим часом, з другого боку, для розуміння попиту і пропозиції, що їх виробники як такі створюють один для одного, необхідне з'ясування всього ладу капіталістичного процесу виробництва в цілому.

При капіталістичному виробництві мова йде не тільки про те, щоб за масу вартості, кинуту в обіг у формі товару, виручити рівну масу вартості в іншій формі,— грошовій чи товарній,— мова йде про те, щоб на капітал, авансований на виробництво, здобути таку саму додаткову вартість, або прибуток, яку одержує всякий інший капітал такої самої величини, або *pro rata** його величині, незалежно від того, в якій галузі виробництва він застосовується; отже, мова йде про те, щоб продати товари принаймні по цінах, які дають середній прибуток, тобто по цінах виробництва. В цій формі капітал сам починає усвідомлювати себе як *суспільну силу*, в якій кожний капіталіст має свою частку, пропорціональну його участі в усьому суспільному капіталі.

По-перше, капіталістичне виробництво само по собі ставиться цілком байдуже до певної споживної вартості і взагалі до специфічних особливостей того товару, який воно створює. В кожній сфері виробництва мова йде для нього тільки про

³²⁾ «Якщо кожний член групи ніяк не може одержати більше певної частки або відповідної частини спільних вигід або володінь, то він охоче об'єднуватиметься з іншими, щоб збільшити ці вигоди» (так він і робить, коли відношення між попитом і пропозицією дозволяє йому це); «це — монополія. Та коли кожен переконаний, що можна яким-небудь способом збільшити абсолютну величину своєї частки, хоч би навіть шляхом зменшення загальної суми, він часто саме так і робитиме; це — конкуренція» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.», London, 1821, p. 105).

* — відповідно. Ред.

те, щоб виробити додаткову вартість, привласнити собі в продукті праці певну кількість неоплаченої праці. І так само наймана праця, підпорядкована капіталові, по самій своїй природі ставиться байдуже до специфічного характеру своїх робіт, вона повинна видозмінюватися відповідно до потреб капіталу і допускати перекидання її з однієї сфери виробництва до іншої.

По-друге, на ділі одна сфера виробництва так само хороша або погана, як і інша; кожна приносить однаковий прибуток, і кожна не виправдувала б свого призначення, якби вироблювані нею товари не задовольняли якої-небудь суспільної потреби.

Але коли товари продаються по їх вартостях, то, як було вже показано вище, в різних сферах виробництва виникають дуже відмінні норми прибутку залежно від відмінності органічної будови вкладених в них мас капіталу. Але капітал вилучається з галузі з нижчою нормою прибутку і спрямовується в інші, які приносять вищий прибуток. З допомогою такої постійної еміграції та імміграції, — словом, з допомогою свого розподілу між різними сферами виробництва, залежно від зниження або підвищення норми прибутку, капітал зумовлює таке відношення між попитом і пропозицією, що в різних сферах виробництва створюється один і той самий середній прибуток, і завдяки цьому вартості перетворюються в ціни виробництва. Це вирівнювання капіталові вдається здійснити тим повніше, чим вищий капіталістичний розвиток у даному національному суспільстві, тобто чим більше умови даної країни пристосовані до капіталістичного способу виробництва. З прогресом капіталістичного виробництва розвиваються і його умови; воно підпорядковує своєму специфічному характерові, своїм іманентним законам усю сукупність суспільних передумов, при яких відбувається процес виробництва.

Постійне вирівнювання постійно виникаючих нерівностей відбувається тим швидше, чим, по-перше, рухливіший капітал, тобто чим легше він може бути перенесений з однієї сфери і з одного місця в інші; по-друге, чим швидше робоча сила може бути перекинута з однієї сфери в іншу, з одного центру виробництва даної місцевості до іншого. Пункт перший передбачає повну свободу торгівлі всередині суспільства і усунення всіх монополій, крім природних, тобто усунення монополій, які виникають з самого капіталістичного способу виробництва. Далі, передбачається розвиток кредитної системи, яка концентрує розпорочену масу вільного суспільного капіталу, протиставляючи її окремому капіталістові; нарешті, — підпорядкування різних сфер виробництва капіталістам. Останнє вже вклю-

чене в прийнятті нами передумови, оскільки ми припустили, що мова йде про перетворення вартостей у ціни виробництва в усіх капіталістично експлуатованих сферах виробництва; однак саме це вирівнювання натрапляє на більші перешкоди, якщо між капіталістичними підприємствами вклинюються і з ними переплітаються численні і масові сфери виробництва, які ведуться некапіталістично (наприклад, землеробство дрібних селян). Необхідна, нарешті, значна густота населення. Пункт другий передбачає: скасування всіх законів, що перешкоджають робітникам переміщатися з однієї сфери виробництва до іншої або з одного центру виробництва даної місцевості до іншого; байдуже ставлення робітника до змісту його праці; якомога більше зведення праці в усіх сферах виробництва до простої праці; звільнення робітників від усіх професіональних передсудів; нарешті, — і це особливо — підпорядкування робітника капіталістичному способу виробництва. Дальший аналіз цього питання належить до спеціального дослідження конкуренції.

Із сказаного випливає, що кожний окремих капіталіст так само, як і сукупність усіх капіталістів кожної окремої сфери виробництва, бере участь в експлуатації всього робітничого класу всім капіталом і зумовлює своєю участю певний ступінь цієї експлуатації — і бере участь не тільки завдяки загальній класовій симпатії, але й безпосередньо економічно; бо, — якщо припустити даними всі інші умови, в тому числі вартість усього авансованого постійного капіталу, — середня норма прибутку залежить від ступеня експлуатації сукупної праці сукупним капіталом.

Середній прибуток збігається з середньою додатковою вартістю, яку виробляє капітал на кожному сотню, і у відношенні до додаткової вартості тільки що сказане зрозуміле само собою. Щодо середнього прибутку, то тут як один з моментів, які визначають норму прибутку, долучається ще вартість авансованого капіталу. Справді, для капіталіста або для капіталу певної сфери виробництва спеціальний інтерес в експлуатації безпосередньо зайнятих ним робітників обмежується тим, щоб за допомогою виняткової надмірної праці, або за допомогою зниження заробітної плати нижче середнього рівня, або ж за допомогою виняткової продуктивності застосовуваної праці одержати надзвичайно високий прибуток, — такий прибуток, який перевищує середній. Якщо ж залишити цю обставину осторонь, то капіталіст, який навіть зовсім не затрачує в своїй галузі виробництва змінного капіталу, отже зовсім не застосовує праці (що в дійсності, звичайно, неможливе), був би

так само дуже заінтересований в експлуатації робітничого класу капіталом і цілком так само здобував би свій прибуток з неоплаченої додаткової праці, як і капіталіст (знов-таки в дійсності неможливе припущення) застосовував би тільки самий змінний капітал, затрачуючи таким чином весь свій капітал на заробітну плату. Але ступінь експлуатації праці при даному робочому дні залежить від середньої інтенсивності праці, при даній інтенсивності — від довжини робочого дня. Від ступеня експлуатації праці залежить висота норми додаткової вартості, отже, при даній загальній масі змінного капіталу — величина додаткової вартості, а тому й величина прибутку. Той самий спеціальний інтерес, який капітал певної галузі — на відміну від усього сукупного капіталу — має в експлуатації спеціально ним зайнятих робітників, окремих капіталіст — на відміну від усіх капіталістів його галузі — має в експлуатації особисто ним зайнятих робітників.

З другого боку, кожна окрема сфера капіталу і кожний окремих капіталіст однаково заінтересовані в продуктивності суспільної праці, застосовуваної сукупним капіталом, бо від цього залежать дві обставини. По-перше, маса споживних вартостей, в якій виражається середній прибуток; а це подвійно важливо, тому що прибуток служить і фондом нагромадження нового капіталу і фондом доходів, призначеним для споживання. По-друге, величина вартості всього авансованого капіталу (постійного і змінного), яка при даній величині додаткової вартості, або прибутку всього класу капіталістів, визначає норму прибутку, або прибуток на певну кількість капіталу. Особливий рівень продуктивності праці в окремій сфері або на окремому індивідуальному підприємстві цієї сфери інтересує тільки безпосередньо причетних до справи капіталістів, оскільки він забезпечує можливість окремій сфері одержувати додатковий прибуток в порівнянні з усім капіталом або окремому капіталістові — в порівнянні з усією його сферою.

Отже, ми маємо тут математично точне пояснення того, чому капіталісти, виявляючи так мало братерських почуттів при взаємній конкуренції між собою, становлять в той же час справді масонське братство в боротьбі з робітничим класом як цілим.

Ціна виробництва включає в себе середній прибуток. Ми називаємо її ціною виробництва — фактично це те саме, що А. Сміт називає «природною ціною», Рікардо — «ціною виробництва», «вартістю виробництва», фізіократи — «необхідною ціною», причому ніхто з них не дослідив відмінності ціни ви-

робництва від вартості, — бо ціна виробництва є постійною умовою пропозиції і відтворення товарів у кожній окремій сфері виробництва³³⁾. Зрозуміло також, чому ті самі економісти, які повстають проти визначення вартості товарів робочим часом, кількістю вміщеної в них праці, завжди говорять про ціни виробництва як про центри, навколо яких коливаються ринкові ціни. Вони можуть дозволити собі це, бо ціна виробництва являє собою форму, що стала вже цілком зовнішньою, і *prima facie** ірраціональну форму товарної вартості, таку форму, яка виступає в процесі конкуренції, отже, в свідомості звичайного капіталіста, а значить і в свідомості вульгарних економістів.

З попереднього викладу видно, яким чином ринкова вартість (а все сказане про неї можна застосувати з необхідними обмеженнями і до ціни виробництва) включає в себе додатковий прибуток тих, хто в кожній окремій сфері виробництва виробляє при найбільш сприятливих умовах. За винятком випадків криз і надвиробництва взагалі, це можна застосувати до всіх ринкових цін, хоч би в якій великій мірі вони відхилялись від ринкових вартостей і ринкових цін виробництва. Саме ринкова ціна передбачає, що за всі товари даного виду сплачується однакова ціна, незважаючи на те, що товари ці можуть бути вироблені при дуже відмінних індивідуальних умовах і можуть, таким чином, мати дуже відмінні витрати виробництва. (Про додатковий прибуток як наслідок монополій у звичайному розумінні цього слова — штучних чи природних — ми тут не говоримо.)

Проте додатковий прибуток може виникнути, крім того, ще тоді, коли певні сфери виробництва можуть уникнути перетворення їх товарних вартостей у ціни виробництва, а тому і зведення їх прибутків до середнього прибутку. У відділі про земельну ренту ми розглянемо дальшу видозміну цих двох форм додаткового прибутку.

³³⁾ *Malthus* [«Principles of Political Economy». London, 1836, p. 77 and sq.].

* — на перший погляд. *Ред.*

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ВПЛИВ ЗАГАЛЬНИХ КОЛИВАНЬ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ
НА ЦІНИ ВИРОБНИЦТВА

Нехай середня будова суспільного капіталу буде $80_c + 20_v$, а прибуток 20 одиниць. В такому разі норма додаткової вартості 100%. Загальне підвищення заробітної плати, за інших рівних умов, означає зниження норми додаткової вартості. Для середнього капіталу прибуток і додаткова вартість збігаються. Нехай заробітна плата зросла на 25%. Та сама маса праці, яку привести в рух коштувало 20 одиниць, коштує тепер 25. Отже, ми маємо замість $80_c + 20_v + 20_p$ за один оборот вартість $80_c + 25_v + 15_p$. Праця, приведена в рух змінним капіталом, виробляє тепер, як і раніше, суму вартості, рівну 40. Коли v зросло з 20 до 25, то надлишок, m , відповідно p , тепер = тільки 15. Прибуток 15 на 105 становить $14\frac{2}{7}\%$, і це було б новою середньою нормою прибутку. Через те що ціна виробництва товарів, вироблених середнім капіталом, збігається з їх вартістю, то ціна виробництва цих товарів не змінилася б; отже, підвищення заробітної плати хоч і викликало б зниження прибутку, але не привело б до зміни вартості й ціни товарів.

Раніше, коли середній прибуток був = 20 одиницям, ціна виробництва товарів, вироблених протягом одного періоду обороту, дорівнювала їх витратам виробництва плюс прибуток в 20 одиниць на ці витрати виробництва, отже $= k + kp = k + \frac{20k}{100}$, де k змінна величина, різна залежно від вартості засобів виробництва, що входять у товари, і залежно від величини зношування, що виражає перехід на продукт вартості основного капіталу, застосованого у виробництві цих товарів. Тепер ціна виробництва становить $k + \frac{14\frac{2}{7}k}{100}$.

Візьмемо тепер капітал, будова якого нижча, ніж первісна будова середнього суспільного капіталу $80_c + 20_v$ (що перетво-

рилася тепер в $76\frac{4}{21c} + 23\frac{17}{21v}$,— наприклад, $50_c + 50_v$. Тут до підвищення заробітної плати ціна виробництва річного продукту дорівнювала $50_c + 50_v + 20_p = 120$,— ми припускаємо для спрощення, що весь основний капітал входить в результаті зношування у річний продукт і що час обороту такий самий, як і у випадку I. Підвищення заробітної плати на 25% дає для тієї самої кількості приведеної в рух праці підвищення змінного капіталу з 50 до $62\frac{1}{2}$. Якби річний продукт був проданий по попередній ціні виробництва 120, то це дало б $50_c + 62\frac{1}{2}_v + 7\frac{1}{2}_p$, отже,— норму прибутку $6\frac{2}{3}\%$. Але нова середня норма прибутку $14\frac{2}{7}\%$, і, тому що ми припустили всі інші умови рівними, цей капітал в $50_c + 62\frac{1}{2}_v$ повинен також дати вказаний прибуток. Але капітал в $112\frac{1}{2}$ при нормі прибутку $14\frac{2}{7}\%$ дає $16\frac{1}{14}$ прибутку. Таким чином, ціна виробництва вироблених ним товарів дорівнює тепер $50_c + 62\frac{1}{2}_v + 16\frac{1}{14p} = 128\frac{8}{14}$. Отже, внаслідок підвищення заробітної плати на 25% ціна виробництва тієї самої кількості того самого товару зростає тут з 120 до $128\frac{8}{14}$, або більше ніж на 7%.

Візьмемо, навпаки, сферу виробництва вищої будови, ніж середній капітал, наприклад $92_c + 8_v$. Отже, первісний середній прибуток і тут = 20, і коли ми знов припустимо, що весь основний капітал входить у річний продукт і що час обороту лишається такий самий, як у випадках I і II, то ціна виробництва товару і тут = 120.

Внаслідок підвищення заробітної плати на 25% змінний капітал, затрачуваний на ту саму кількість праці, зростає з 8 до 10, витрати виробництва товарів збільшуються, значить, з 100 до 102; з другого боку, середня норма прибутку з 20% упала до $14\frac{2}{7}\%$. Але $100 : 14\frac{2}{7} = 102 : 14\frac{4}{7}$. Отже, прибуток, що припадає тепер на 102, становить $14\frac{4}{7}$. І тому весь продукт продається за $k + kp' = 102 + 14\frac{4}{7} = 116\frac{4}{7}$. Отже, ціна виробництва впала з 120 до $116\frac{4}{7}$, або на $3\frac{3}{7}$.

Таким чином, внаслідок підвищення заробітної плати на 25%:

- 1) для капіталу середньої суспільної будови ціна виробництва товару лишилась незмінною;
- 2) для капіталу нижчої будови ціна виробництва товару зросла, хоч і не в тому відношенні, в якому зменшився прибуток;
- 3) для капіталу вищої будови ціна виробництва товару зменшилась, хоч і не в тому відношенні, як прибуток.

Через те що ціна виробництва товарів, вироблюваних капіталом середньої будови, лишилась незмінною, рівною вартості продукту, то й сума цін виробництва продуктів усіх

капіталів лишилась незмінною, рівною сумі вартостей, вироблених сукупним капіталом; підвищення, з одного боку, зниження, з другого боку, для всього капіталу вирівнюються до рівня суспільного середнього капіталу.

Якщо ціна виробництва товарів у прикладі II підвищується, а в прикладі III падає, то вже сама ця протилежна дія, яка впливає з падіння норми додаткової вартості або з загального підвищення заробітної плати, показує, що мова тут не може йти про відшкодування в ціні товару втрати, яка викликається підвищенням заробітної плати, бо в III випадку зменшення ціни виробництва не може, звичайно, компенсувати капіталістові зменшення прибутку, та й підвищення ціни у випадку II не відвертає зменшення прибутку. Навпаки, в обох випадках,— і там, де ціна підвищується, і там, де вона зменшується,— прибуток однаковий з прибутком середнього капіталу, де ціна лишається незмінною. Прибуток однаковий в II і III випадку, а саме, це — середній прибуток, що знизився на $5\frac{5}{7}$, або більш як на 25%. Звідси впливає, що, якби у випадку II ціна не зростала, а в III не падала, товари продавалися б у випадку II з прибутком меншим, а в III більшим, ніж новий знижений середній прибуток. Само собою зрозуміло, що залежно від того, 50%, 25% чи 10% капіталу затрачуються на працю, підвищення заробітної плати повинно в дуже відмінній мірі заціпати того, хто затратив на заробітну плату $\frac{1}{10}$, і того, хто затратив на неї $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{2}$ свого капіталу. Підвищення цін виробництва, з одного боку, їх падіння — з другого, залежно від того, вища чи нижча будова даного капіталу в порівнянні з суспільною середньою будовою, зумовлюється тільки вирівнюванням до нового зниженого середнього прибутку.

Як же вплине загальне зниження заробітної плати і відповідне йому загальне підвищення норми прибутку, а значить і середнього прибутку, на ціни виробництва товарів, які є продуктом капіталів, що відхиляються від суспільної середньої будови у протилежних напрямках? Досить тільки перевернути вищенаведені міркування, щоб дістати результат (якого не досліджує Рікардо).

I. Капітал з середньою будовою = $80_c + 20_v = 100$; норма додаткової вартості = 100%; ціна виробництва = вартості товару = $80_c + 20_v + 20_p = 120$; норма прибутку = 20%. Нехай заробітна плата знизиться на одну чверть, так що той самий постійний капітал приводитиметься в рух 15_v замість колишніх 20_v . Отже, ми дістаємо вартість товару = $80_c + 15_v + 25_p = 120$. Кількість праці, вироблена v , лишається незмінною, і тільки створена нею нова вартість інакше розпо-

діляється між капіталістом і робітником. Додаткова вартість зросла з 20 до 25, і норма додаткової вартості з $\frac{20}{20}$ до $\frac{25}{15}$, отже, з 100% до $166\frac{2}{3}\%$. Прибуток на 95 тепер = 25; отже, норма прибутку на 100 = $26\frac{6}{19}$. Нова процентна будова капіталу тепер $84\frac{4}{19} + 15\frac{15}{19} = 100$.

II. Капітал з низькою будовою. Первісно $50_c + 50_v$, як вище. Внаслідок зниження заробітної плати на $\frac{1}{4}$ v скорочується до $37\frac{1}{2}_v$, а тим самим весь авансований капітал — до $50_c + 37\frac{1}{2}_v = 87\frac{1}{2}$. Якщо ми застосуємо сюди нову норму прибутку $26\frac{6}{19}\%$, то $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$. Та сама маса товарів, яка раніше коштувала 120, коштує тепер $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$; ціна зменшилась майже на 10 одиниць.

III. Капітал з високою будовою. Первісно $92_c + 8_v = 100$. Зниження заробітної плати на $\frac{1}{4}$ знижує 8_v до 6_v , весь капітал — до 98. Отже, $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$. Ціна виробництва товарів, що раніше становила $100 + 20 = 120$, тепер, після падіння заробітної плати, дорівнює $98 + 25\frac{15}{19} = 123\frac{15}{19}$; отже, вона зросла майже на 4 одиниці.

Таким чином, ми бачимо, що слід тільки повторити попередні міркування, але в протилежному напрямі і з відповідними поправками; загальне зниження заробітної плати має своїм результатом: загальне підвищення додаткової вартості, норми додаткової вартості, а значить, за інших рівних умов, норми прибутку, хоч і в іншій пропорції; зниження цін виробництва для товарів, вироблених капіталами з низькою, підвищення цін виробництва для товарів, вироблених капіталами з високою будовою. Результат — якраз протилежний тому, який ми мали при загальному підвищенні заробітної плати³⁴⁾. В обох випадках — і при підвищенні і при зниженні заробітної плати — тривалість робочого дня припускалася незмінною цілком так само, як і ціна всіх необхідних життєвих засобів. Таким чином, зниження заробітної плати тут можливе тільки при тій умові, коли плата ця або раніше стояла вище нормальної ціни праці, або тепер опускається нижче неї. Як і стануться модифікації, коли зниження або підвищення заробітної плати викликається зміною вартості, а значить і цін виробництва товарів, що входять у звичайне споживання робітника, це буде почасти досліджено далі, у відділі про земельну ренту. Тут же ми зауважимо раз назавжди таке:

³⁴⁾ Налавничайпо дивно, що Рікардо³⁴⁾ (який, звичайно, будує свої міркування не так, як це зроблено тут, тому що він не зрозумів процесу вирівнювання вартості в ціну виробництва) навіть не торкається цього випадку і розглядає тільки перший випадок — підвищення заробітної плати і його вплив на ціни виробництва товарів. А *seguim pecus imitatorum*³⁵⁾ не долумалось навіть до того, щоб зробити це само собою зрозуміле, по суті тавтологічне, застосування.

Якщо підвищення або зниження заробітної плати викликається зміною вартості необхідних життєвих засобів, то вищенаведені міркування можуть модифікуватися лише остільки, оскільки товари, зміна цін яких підвищує або знижує розміри змінного капіталу, входять водночас і в постійний капітал як утворюючі його елементи і, значить, діють не на саму тільки заробітну плату. Оскільки ж вони діють тільки на заробітну плату, вищенаведені міркування містять у собі все, що слід сказати про цей випадок.

В усьому цьому розділі утворення загальної норми прибутку, середнього прибутку, а значить, і перетворення вартостей в ціни виробництва, припускалося як даний факт. Питання полягало тільки в тому, яким чином загальне підвищення або зниження заробітної плати повинно вплинути на ціни виробництва товарів, припущені як дані величини. В порівнянні з іншими дослідженими в цьому відділі пунктами це цілком другорядне питання. Але це єдине з порушених тут питань, яке розглядає Рікардо, і до того ж, як побачимо далі⁶⁶, розглядає однобічно й незадовільно.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ ДОДАТКИ

I. ПРИЧИНИ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ ЗМІНИ В ЦІНІ ВИРОБНИЦТВА

Ціна виробництва якого-небудь товару може змінюватися тільки в результаті двох причин:

По-перше. Змінюється загальна норма прибутку. Це можливе тільки при тій умові, коли змінюється сама середня норма додаткової вартості або — при незмінній середній нормі додаткової вартості — коли змінюється відношення суми привласнюваної додаткової вартості до суми всього авансованого суспільного капіталу.

Оскільки зміна норми додаткової вартості ґрунтується не на зниженні заробітної плати нижче або підвищенні її вище нормального рівня, — а подібні рухи слід розглядати лише як випадкові коливання заробітної плати, — зміна ця може статися тільки або внаслідок того, що вартість робочої сили підвищилась або знизилась; те і друге однаково неможливе без зміни продуктивності праці, яка виробляє життєві засоби, отже, без зміни вартості товарів, що входять у споживання робітників.

Або ж змінюється відношення суми привласнюваної додаткової вартості до всього авансованого суспільного капіталу. Оскільки зміна походить тут не від норми додаткової вартості, то вона повинна походити від усього капіталу, а саме від постійної його частини. Маса останньої, розглядувана з технічного боку, збільшується або зменшується пропорціонально кількості робочої сили, купленої змінним капіталом, а маса вартості постійної частини капіталу зростає або знижується разом із зростанням і зменшенням самої її маси, отже, вона зростає або зменшується також пропорціонально масі вартості змінного капіталу. Коли та сама кількість праці приводить в рух більше постійного капіталу, то праця стала продуктивнішою, і навпаки. Таким чином, коли сталася зміна в продуктивності праці, то повинна змінитися вартість певних товарів.

Отже, в обох випадках зберігає силу такий закон: якщо змінюється ціна виробництва даного товару внаслідок зміни загальної норми прибутку, то власна вартість цього товару може лишитися незмінною, проте повинна змінитися вартість інших товарів.

По-друге. Загальна норма прибутку лишається незмінною. Тоді ціна виробництва товару може змінитися тільки при тій умові, якщо змінилась його власна вартість, якщо тепер потрібно більше або менше праці, ніж раніше, для відтворення його самого, причому однаково, чи змінюється продуктивність тієї праці, яка виробляє даний товар в остаточній формі, чи тієї праці, яка виробляє товари, що входять у виробництво даного товару. Ціна виробництва бавовняної пряжі може зменшитись або тому, що дешевше виробляється бавовна-сирець, або тому, що праця прядіння стала продуктивнішою внаслідок удосконалення машин.

Ціна виробництва, як було показано раніше, дорівнює $k + p$, тобто витратам виробництва плюс прибуток. А це, в свою чергу, дорівнює $k + kp'$, де k , витрати виробництва, — невизначена величина, яка змінюється в різних сферах виробництва і завжди дорівнює вартості постійного і змінного капіталу, спожитого у виробництві товару, а p' є обчислена в процентах середня норма прибутку. Якщо $k = 200$, а $p' = 20\%$, то ціна виробництва $k + kp' = 200 + 200 \times \frac{20}{100} = 200 + 40 = 240$. Очевидно, що ця ціна виробництва може лишатися незмінною, хоч вартість товарів змінюється.

Всяка зміна ціни виробництва товарів кінець кінцем зводиться до зміни вартості; але не всяка зміна вартості товарів повинна обов'язково виразитися в зміні ціни виробництва, бо ця остання визначається не тільки вартістю даного товару, але також сукупною вартістю всіх товарів. Зміна, що стосується товару A , може бути врівноважена протилежною зміною товару B , так що загальне відношення лишається незмінним.

II. ЦІНА ВИРОБНИЦТВА ТОВАРІВ СЕРЕДНЬОЇ БУДОВИ

Ми бачили, що відхилення цін виробництва від вартостей відбуваються внаслідок того:

- 1) що до витрат виробництва товару долучається не та додаткова вартість, яка в ньому міститься, а середній прибуток;
- 2) що ціна виробництва товару, яка таким чином відхиляється від його вартості, входить як елемент у витрати виробництва іншого товару, так що вже у витратах виробництва

товару може бути відхилення від вартості спожитих на нього засобів виробництва незалежно від того відхилення, яке для самого цього товару постає завдяки різниці між середнім прибутком і додатковою вартістю.

Можливо таким чином, що й у товарів, вироблених капіталами середньої будови, витрати виробництва відхиляються від суми вартості елементів, з яких складається ця складова частина їх ціни виробництва. Нехай середня будова $80_c + 20_v$. Можливо, що в дійсних капіталах, які мають таку будову, 80_c більше або менше вартості c , постійного капіталу, бо це c складається з товарів, ціна виробництва яких відхиляється від їх вартості. Так само 20_v можуть відхилятися від їх вартості, якщо заробітна плата витрачається на товари, ціна виробництва яких відмінна від вартості; отже, робітник, щоб викупити ці товари (замістити їх), повинен затратити більше або менше робочого часу, тобто повинен виконати більше або менше необхідної праці, ніж це потрібно було б, якби ціни виробництва необхідних життєвих засобів збігалися з їх вартостями.

Однак ця можливість нітрохи не порушує справедливості положень, установлених для товарів середньої будови. Кількість прибутку, що припадає на ці товари, дорівнює кількості вміщеної в них самих додаткової вартості. Наприклад, у вищевказаному капіталі будови $80_c + 20_v$ для визначення додаткової вартості має вагу не те, чи виражають ці числа дійсні вартості, чи ні, а те, в якому відношенні вони стоять одне до одного, а саме, що $v = \frac{1}{5}$ всього капіталу і $c = \frac{4}{5}$. Оскільки це так, додаткова вартість, яку виробило v , дорівнює, як було вище припущено, середньому прибуткові. З другого боку, через те що додаткова вартість дорівнює середньому прибуткові, то ціна виробництва = витратам виробництва + прибуток $= k + p = k + m$, практично дорівнює вартості товару. Тобто підвищення або зниження заробітної плати лишає в цьому випадку $k + p$ настільки ж незмінним, наскільки незмінною залишило б воно вартість товару, і викликає тільки відповідний зворотний рух, зниження або підвищення, на боці норми прибутку. А саме, якби внаслідок підвищення або зниження заробітної плати змінилася в даному випадку ціна товарів, то норма прибутку в цих сферах середньої будови стала б вищою або нижчою від її рівня в інших сферах. Лише оскільки ціна залишається незмінною, сфери середньої будови зберігають свій рівень прибутку, такий самий, як в інших сферах. Таким чином практично справа відбувається цілком так само, як коли б продукти цієї сфери продавалися по їх дійсній вартості. Справді,

якщо товари продаються по їх дійсних вартостях, то очевидно, що за інших рівних умов підвищення або зниження заробітної плати викличе відповідне зниження або підвищення прибутку, але зовсім не зміну вартості товарів, і що за всіх обставин підвищення або зниження заробітної плати може зачепити тільки величину додаткової вартості, а ніяк не вартість товарів.

III. ПІДСТАВИ У КАПІТАЛІСТА ДЛЯ КОМПЕНСАЦІЇ

Як уже було сказано, конкуренція вирівнює норми прибутку різних сфер виробництва в середню норму прибутку і саме цим перетворює вартості продуктів цих різних сфер у ціни виробництва. І це відбувається шляхом постійного переливу капіталу з однієї сфери до іншої, де в даний момент прибуток стоїть вище середнього рівня; при цьому, однак, треба взяти до уваги коливання прибутку, зв'язані для певної галузі промисловості на протязі певного періоду з чергуванням мізерних і дуже прибуткових років. Ця безперервна еміграція і імміграція капіталу, яка відбувається між різними сферами виробництва, викликає висхідні і низхідні рухи норми прибутку, які більш-менш взаємно врівноважуються і внаслідок цього мають тенденцію всюди зводити норму прибутку до одного загального рівня.

Цей рух капіталів зумовлюється в першу чергу станом ринкових цін, які тут піднімають прибуток вище загального середнього рівня, там знижують його нижче цього рівня. Ми залишаємо поки що осторонь купецький капітал, до якого тут нам ще нема діла і який, як показують раптово вибухаючі пароксизми спекуляції певними улюбленими нею предметами, з надзвичайною швидкістю здатний вилучати маси капіталу з однієї галузі підприємництва і так само швидко кидати їх в іншу. Але в кожній сфері виробництва у власному розумінні цього слова — промисловості, землеробстві, гірництві і т. д. — перелив капіталу з однієї сфери в іншу становить значні труднощі, особливо через наявність основного капіталу. До того ж досвід показує, що коли яка-небудь галузь промисловості, наприклад бавовняна промисловість, протягом певного часу приносить надзвичайно високий прибуток, то протягом іншого періоду вона приносить тільки дуже мізерний прибуток або навіть збиток, так що за певний цикл років середній прибуток тут приблизно такий самий, як і в інших галузях. І на цей досвід капітал швидко привчається зважати.

Але чого конкуренція *не* виявляє, то це того, що вартість панує над рухом виробництва, вона не виявляє вартостей,

які криються за цінами виробництва і кінець кінцем визначають їх. Зате конкуренція виявляє, навпаки: 1) середні прибутки, незалежні від органічної будови капіталу в різних сферах виробництва, отже, незалежні і від маси живої праці, привласнюваної даним капіталом у даній сфері експлуатації; 2) підвищення і зниження цін виробництва внаслідок зміни заробітної плати — явище, яке на перший погляд цілком суперечить вартісному відношенню товарів; 3) коливання ринкових цін, що зводять середню ринкову ціну товарів за даний період не до ринкової *вартості*, а до ринкової ціни виробництва, яка відхиляється від ринкової вартості і дуже відмінна від неї. *Здається*, що всі ці явища суперечать в рівній мірі і визначенню вартості робочим часом, і природі додаткової вартості, яка складається з неоплаченої додаткової праці. *Таким чином у конкуренції все проявляється в перекрученому вигляді.* Той готовий уже вид економічних відносин, який виступає на поверхні, в їх реальному існуванні, а значить і в тих уявленнях, з допомогою яких намагаються з'ясувати собі ці відносини їх носії і агенти, у великій мірі відрізняється від їх внутрішнього, істотного, але прихованого основного змісту і на ділі перекручує його і суперечить як йому самому, так і відповідному йому поняттю.

Далі. Коли капіталістичне виробництво досягає певного ступеня розвитку, вирівнювання різних норм прибутку окремих сфер виробництва в загальну норму прибутку аж ніяк не відбувається тільки шляхом відштовхування і притягання капіталу ринковими цінами. Після того як на певний період установились середні ціни і відповідні їм ринкові ціни, до *свідомості* окремих капіталістів доходять, що при такому вирівнюванні вирівнюються *певні відмінності*, які негайно враховуються капіталістами в їх взаємних розрахунках. В уяві капіталістів ці відмінності живуть і враховуються ними як підстави для компенсації.

Основою такого уявлення є при цьому сам середній прибуток, тобто те, що капітали рівної величини за рівні відрізки часу повинні давати рівний прибуток. А це, в свою чергу, ґрунтується на тому, що капітал кожної сфери виробництва повинен про *rata** своєї величині брати участь у привласненні сукупної додаткової вартості, видушеної з робітників сукупним суспільним капіталом; або що кожний окремий капітал повинен розглядатися просто як частина сукупного капіталу, кожний окремий капіталіст повинен розглядатися по суті як

* — відповідно. *Ред.*

акціонер спільного підприємства, що бере участь в загальному прибутку *pro rata* величині своєї частки в усьому капіталі.

На цьому уявленні ґрунтуються потім розрахунки капіталістів. Так, наприклад, якщо капітал обертається порівняно повільно або тому, що товари довше лишаються в процесі виробництва, або тому, що вони повинні бути продані на більш далеких ринках, то прибуток, який внаслідок цього вислизав з його рук, все-таки нараховується, отже, компенсується шляхом надбавки до ціни. Так само капіталовкладення, яким загрожують надзвичайно великі небезпеки, наприклад вкладення у морський транспорт, теж дістають компенсацію у вигляді надбавки до ціни. Коли капіталістичне виробництво, а разом з ним і справа страхування достатньо розвиваються, небезпека стає фактично однаковою для всіх сфер виробництва (див. Корбет⁶⁷); підприємства, яким найбільше загрожує небезпека, платять, однак, вищі страхові суми і компенсують себе за це в ціні своїх товарів. На практиці все зводиться до того, що кожна обставина, яка робить дане вкладення капіталу більш прибутковим, а інше менш прибутковим,— а в певних межах всі вкладення вважаються однаково необхідними,— враховується, як раз назавжди встановлена підстава для компенсації; причому вже немає потреби в нових і нових діях конкуренції, щоб виправдати цей мотив або правильність цього розрахунку. Капіталіст забуває тільки,— або, скоріше, не бачить, бо конкуренція йому цього не показує,— що всі ці підстави для компенсації, які капіталісти висувають один проти одного при взаємному розрахунку товарних цін у різних галузях виробництва, ґрунтуються виключно на тому, що всі капіталісти мають *pro rata* їх капіталові однакову претензію на спільну здобич, на сукупну додаткову вартість. Навпаки, через те що фактично одержаний ними прибуток відмінний від видушеної ними додаткової вартості, то їм *здається*, що їх підстави для компенсації не вирівнюють їх участі в сукупній додатковій вартості, а *створюють самий прибуток*, бо цей останній виникає нібито просто з так чи інакше мотивованої надбавки до витрат виробництва товарів.

У всьому іншому і до середнього прибутку застосовне все те, що в розділі VII, стор. 116*, було сказано про уявлення капіталіста відносно джерела додаткової вартості. Тут постановка питання міняється лише остільки, оскільки при даній ринковій ціні товарів і даній експлуатації праці заощадження на витратах виробництва залежать від індивідуального уміння, уважності і т. д.

* Див. цей том, стор. 141—142. Ред.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

ЗАКОН ТЕНДЕНЦІЇ НОРМИ
ПРИБУТКУ ДО ЗНИЖЕННЯ

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ЗАКОН ЯК ТАКИЙ

При даній заробітній платі і при даній тривалості робочого дня змінний капітал, наприклад в 100, представляє певне число робітників, що приводяться в рух; він є показником цього числа. Нехай, наприклад, 100 ф. ст. становлять заробітну плату 100 робітників, скажемо, за тиждень. Якщо ці 100 робітників виконують стільки ж необхідної праці, скільки додаткової праці, отже, якщо вони щодня працюють стільки ж часу на самих себе, тобто для відтворення своєї заробітної плати, скільки на капіталістів, тобто для виробництва додаткової вартості, то вся вироблена ними вартість дорівнювала б 200 ф. ст., а вироблена ними додаткова вартість становила б 100 фунтів стерлінгів. Норма додаткової вартості $\frac{m}{v}$ дорівнювала б 100%. Однак ця норма додаткової вартості, як ми бачили, виражалася б у дуже відмінних нормах прибутку відповідно до різної величини постійного капіталу c і разом з тим усього капіталу K , бо норма прибутку $= \frac{m}{K}$. При нормі додаткової вартості 100%:

$$\text{Якщо } c = 50, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{3}\%;$$

$$\text{» } c = 100, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{200} = 50\%;$$

$$\text{» } c = 200, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%;$$

$$\text{» } c = 300, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{400} = 25\%;$$

$$\text{» } c = 400, v = 100, \text{ то } p' = \frac{100}{500} = 20\%.$$

Таким чином, при незмінному ступені експлуатації праці одна й та сама норма додаткової вартості виражалася б у спадній нормі прибутку, тому що разом з матеріальним обсягом постійного капіталу зростає, хоч і не в тій самій пропорції, і величина вартості постійного, а значить і всього, капіталу.

Якщо ми далі припустимо, що ця поступова зміна будови капіталу відбувається не тільки в окремих сферах виробництва, але більш чи менш у всіх або принаймні у вирішальних сферах виробництва, так що вона рівнозначна зміні середньої органічної будови всього капіталу, який належить певному суспільству, то таке поступове зростання постійного капіталу в порівнянні із змінним неминуче повинно мати своїм результатом *поступове зниження загальної норми прибутку* при незмінній нормі додаткової вартості, або при незмінному ступені експлуатації праці капіталом. Але законом капіталістичного способу виробництва виявилось, що з його розвитком відбувається відносне зменшення змінного капіталу в порівнянні з постійним капіталом і, значить, в порівнянні з усім капіталом, який приводиться в рух. Це означає тільки те, що однакове число робітників, однакова кількість робочої сили, якою може розпоряджатися змінний капітал даної вартісної величини, внаслідок розвитку методів виробництва, властивих капіталістичному виробництву, за однаковий час приводить в рух, переробляє і продуктивно споживає постійно зростаючу масу засобів праці, машин та інших видів основного капіталу, сировини і допоміжних матеріалів, а тому — і постійний капітал, постійно зростаючий щодо своєї вартісної величини. Таке прогресуюче відносне зменшення змінного капіталу в порівнянні з постійним, і, значить з усім, капіталом тотожне з прогресуючим підвищенням середньої органічної будови суспільного капіталу. Це є також тільки іншим виразом прогресуючого розвитку суспільної продуктивної сили праці, який виявляється саме в тому, що за допомогою зростаючого застосування машин і взагалі основного капіталу при тому самому числі робітників за такий самий час, тобто з меншою працею, перетворюється в продукти більша кількість сировини і допоміжних матеріалів. Цьому зростанню вартісної величини постійного капіталу, — хоч воно тільки віддалено представляє зростання дійсної маси споживних вартостей, з яких речево складається постійний капітал, — відповідає зростаюче здешевлення продукту. Кожний індивідуальний продукт, розглядуваний сам по собі, містить у собі меншу суму праці, ніж на нижчому ступені виробництва, де відношення капіталу, затраченого на працю, до капіталу, затраченого на засоби виробництва, ста-

новить незрівнянно більшу величину. Таким чином, гіпотетичний ряд, наведений нами на початку розділу, виражає дійсну тенденцію капіталістичного виробництва. Останнє разом з прогресуючим відносним зменшенням змінного капіталу в порівнянні з постійним створює дедалі вищу організацію будову всього капіталу, безпосереднім результатом чого є те, що при незмінному і навіть при зростаючому ступені експлуатації праці норма додаткової вартості виражається в загальній нормі прибутку, яка постійно знижується. (Далі буде показано*, чому зниження виступає не в цій абсолютній формі, а скоріше як тенденція до прогресивного зниження). Отже, зростаюча тенденція загальної норми прибутку до зниження є тільки вираз прогресуючого розвитку суспільної продуктивної сили праці, *вираз, властивий капіталістичному способу виробництва*. Це не значить, що норма прибутку не може тимчасово знижуватися і з інших причин, але таким чином, виходячи з суті капіталістичного способу виробництва, доведено, як сама собою зрозуміла необхідність, що з розвитком капіталістичного способу виробництва загальна середня норма додаткової вартості повинна виражатися у спадній загальній нормі прибутку. Через те що маса застосовуваної живої праці постійно зменшується у порівнянні з масою уречевленої праці, яку вона приводить в рух, з масою продуктивно споживаних засобів виробництва, то відношення тієї частини цієї живої праці, яка не оплачена і уречевлена в додатковій вартості, до вартісної величини всього вкладеного капіталу повинно весь час зменшуватись. Але це відношення маси додаткової вартості до вартості всього вкладеного капіталу утворює норму прибутку, яка через це повинна постійно падати.

Хоч яким простим здається цей закон після всього нами викладеного, але всій дотеперішній політичній економії не вдавалося відкрити його, як ми це побачимо в одному з дальших відділів⁶⁸. Вона бачила явище і мучилась у суперечливих спробах пояснити його. Але при тому величезному значенні, яке має цей закон для капіталістичного виробництва, можна сказати, що він становить таємницю, над розв'язанням якої б'ється вся політична економія від часів Адама Сміта, і що відмінність між різними школами після А. Сміта полягає у відмінності спроб її розв'язання. З другого боку, коли взяти до уваги, що хоч вся дотеперішня політична економія і ходила кругом та навколо різниці між постійним і змінним капіталом, але так і не спромоглась чітко її сформулювати; що вона ні-

* Див. цей том, розділ XIV. Ред.

коли не уявляла собі додаткову вартість окремо від прибутку, а прибуток взагалі ніколи не уявляла в чистому вигляді, на відміну від його різних відособлених одна від одної складових частин,— як промисловий прибуток, торговий прибуток, процент, земельна рента; — що вона ніколи ґрунтовно не аналізувала різниці в органічній будові капіталу, а значить і утворення загальної норми прибутку,— то перестав бути загадковою та обставина, що їй ніколи не вдавалося розв'язати цю загадку.

Ми навмисне даємо виклад цього закону раніше, ніж показали розпад прибутку на різні відособлені одна від одної категорії. Можливість виведення цього закону незалежно від розпаду прибутку на різні частини, що припадають на осіб різних категорій, прямо доводить незалежність закону в його загальності від такого розпаду і від взаємних відношень між різними категоріями прибутку, які виникають в результаті цього розпаду. Прибуток, про який ми говоримо тут, є тільки інша назва самої додаткової вартості, що показана лише у відношенні до всього капіталу, а не тільки до самого змінного капіталу, з якого вона виникає. Отже, зниження норми прибутку виражає спадне відношення самої додаткової вартості до всього авансованого капіталу, і тому воно не залежить від якого б то не було розподілу цієї додаткової вартості між різними категоріями.

Ми бачили, що коли на одному ступені капіталістичного розвитку, якщо будова капіталу $c : v = 50 : 100$, норма додаткової вартості в 100% виражається в нормі прибутку $= 66\frac{2}{3}\%$, то на вищому ступені, якщо $c : v = 400 : 100$, та сама норма додаткової вартості виражається в нормі прибутку лише 20%. Те, що стосується до різних послідовних ступенів розвитку однієї і тієї самої країни, стосується і до відмінності ступенів розвитку в один і той самий час різних країн. У нерозвинутій країні, де перша будова капіталу є середньою, загальна норма прибутку дорівнювала б $66\frac{2}{3}\%$, тоді як у країні з другою будовою капіталу, яка стоїть на значно вищому ступені розвитку, вона дорівнювала б 20%.

Відмінність обох національних норм прибутку могла б зникнути і навіть набрати протилежного вигляду внаслідок того, що в менш розвинутій країні праця була б менш продуктивною, тому більша кількість праці виражалася б у меншій кількості одного й того самого товару, більша мінова вартість виражалася б у меншій споживній вартості, отже, робітник вживав би більшу частину свого часу на відтворення засобів свого власного існування або їх вартості і меншу частину на створення додаткової вартості, доставляв би менше додаткової праці, так що норма додаткової вартості була б нижча. Якби,

наприклад, у менш розвинутій країні робітник $\frac{2}{3}$ робочого дня працював на самого себе, а $\frac{1}{3}$ на капіталіста, то, коли прийняти припущення вищенаведеного прикладу, ця сама робоча сила оплачувалася б у $133\frac{1}{3}$, і доставила б надлишок тільки в $66\frac{2}{3}$. Змінному капіталові в $133\frac{1}{3}$ відповідав би постійний капітал в 50. Отже, норма додаткової вартості становила б у цьому випадку $66\frac{2}{3} : 133\frac{1}{3} = 50\%$, а норма прибутку $66\frac{2}{3} : 183\frac{1}{3}$, або приблизно $36\frac{1}{2}\%$.

Через те що ми досі ще не дослідили різних складових частин, на які розпадається прибуток, отже, вони для нас ще не існують, то ми тільки для того, щоб уникнути непорозумінь, наперед зауважимо таке. При порівнянні країн, що стоять на різних ступенях розвитку, саме країн з розвинутим капіталістичним виробництвом і таких, де праця ще формально не підпорядкована капіталові, хоч в дійсності робітник експлуатується капіталістом (наприклад в Індії, де райят веде господарство як самостійний селянин, отже, його виробництво як таке ще не підпорядковане капіталові, хоч лихвар може витягти з нього у формі процента не тільки всю його додаткову працю, але навіть, висловлюючись капіталістично, частину його заробітної плати),— при такому порівнянні було б великою помилкою вимірювати висоту національної норми прибутку національною ставкою процента. В країнах, де праця ще формально не підпорядкована капіталові, в процент включено весь прибуток і навіть більше ніж прибуток, тоді як у країнах розвинутого капіталістичного виробництва процент становить тільки певну частину виробленої додаткової вартості, або прибутку. З другого боку, ставка процента тут визначається головним чином такими відносинами (позики лихварів, одержувані знаттю, власниками земельної ренти), які не мають абсолютно нічого спільного з прибутком, а, навпаки, показують лише, в якій мірі лихвар привласнює земельну ренту.

В тій країні з числа країн з різними ступенями розвитку капіталістичного виробництва і тому з різною органічною будовою капіталу, де нормальний робочий день коротший, норма додаткової вартості (один з факторів, які визначають норму прибутку) може стояти вище, ніж у тій, де він довший. *По-перше*, якщо англійський 10-годинний робочий день внаслідок своєї вищої інтенсивності дорівнює австрійському 14-годинному робочому дню, то при однаковому поділі робочого дня 5 годин додаткової праці англійця можуть представляти на світовому ринку вартість більшу, ніж 7 годин австрійця. А, *по-друге*, в Англії додаткова праця може становити більшу частину робочого дня, ніж в Австрії.

Закон зниження норми прибутку,— причому в спадній нормі прибутку виражається та сама або навіть зростаюча норма додаткової вартості,— інакше кажучи, означає таке: коли взяти яку-небудь певну кількість середнього суспільного капіталу, наприклад капітал в 100, то частина його, що міститься в засобах праці, дедалі зростає, а частина, що міститься в живій праці, дедалі зменшується. Отже, оскільки сукупна маса живої праці, долучуваної до засобів виробництва, відносно зменшується в порівнянні з вартістю цих засобів виробництва, то відносно зменшується в порівнянні з вартістю всього авансованого капіталу і неоплачена праця і та частина вартості, в якій вона виражається. Або: з усього затрачуваного капіталу в живу працю перетворюється все менша частина, і тому весь цей капітал вбирає в себе в порівнянні з своєю величиною все менше додаткової праці, хоч одночасно з цим може зростати відношення неоплаченої частини застосовуваної праці до її оплаченої частини. Відносне зменшення змінного капіталу і збільшення постійного при абсолютному зростанні обох цих частин є, як ми сказали, тільки інший вираз зростаючої продуктивності праці.

Припустимо, що капітал в 100 складається з $80_c + 20_v$, останні = 20 робітникам. Норма додаткової вартості нехай буде 100%, тобто робітники півдня працюють на себе і півдня на капіталіста. В другій, менш розвинутій країні капітал нехай буде = $20_c + 80_v$, причому ці останні = 80 робітникам. Ці робітники $\frac{2}{3}$ робочого дня працюють на себе, і тільки $\frac{1}{3}$ вони працюють на капіталіста. За інших рівних умов робітники в першому випадку виробляють вартість в 40, у другому в 120. Перший капітал виробляє $80_c + 20_v + 20_m = 120$; норма прибутку = 20%. Другий капітал $20_c + 80_v + 40_m = 140$; норма прибутку = 40%. Отже, в другому випадку вона вдвоє більша, ніж у першому, хоч у першому випадку норма додаткової вартості = 100%, вдвоє більша, ніж у другому, де вона становить тільки 50%. Але зате рівновеликий капітал у першому випадку привласнює додаткову працю тільки 20, а в другому 80 робітників.

Закон прогресуючого падіння норми прибутку, або відносного зменшення привласнюваної додаткової праці в порівнянні з масою уречевленої праці, яка приводиться в рух живою працею, зовсім не виключає зростання абсолютної маси праці, яка приводиться в рух і експлуатується суспільним капіталом, а тому й зростання абсолютної маси привласнюваної ним додаткової праці; так само він не виключає того, що капітали, які перебувають під командою окремих капіталістів, коман-

дують зростаючою масою праці, а значить і додаткової праці,— останнє може мати місце навіть в тому разі, коли число робітників, які перебувають під їх командою, не зростає.

Якщо взяти робітниче населення даної чисельності, наприклад два мільйони, і прийняти, далі, тривалість та інтенсивність середнього робочого дня, а також заробітну плату,— а разом з тим і відношення між необхідною і додатковою працею,— за величини дані, то сукупна праця цих двох мільйонів, а також і їх додаткова праця, яка виражається в додатковій вартості, постійно виробляє вартість однакової величини. Але із зростанням маси постійного — основного і оборотного — капіталу, який приводиться в рух цією працею, падає відношення цієї величини вартості до вартості цього капіталу, яка зростає разом з його масою, хоч і не в однакової пропорції. Це відношення, а тому й норма прибутку, падає, хоч капітал командує такою самою масою живої праці, як і раніше, і вбирає в себе таку саму масу додаткової праці. Відношення змінюється не тому, що зменшується маса живої праці, а тому, що збільшується маса вже уречевленої праці, яку вона приводить в рух. Зменшення це відносне, а не абсолютне і на ділі не має нічого спільного з абсолютною величиною приведеної в рух праці і додаткової праці. Падіння норми прибутку виникає не з абсолютного, а тільки з відносного зменшення змінної складової частини сукупного капіталу, з її зменшення в порівнянні з постійною складовою частиною.

Те, що дійсне для даної маси праці і маси додаткової праці, дійсне і для зростаючого числа робітників, а тому при даних передумовах і для зростаючої маси праці, яка перебуває під командою, і, зокрема, для її неоплаченої частини, для додаткової праці. Якщо робітниче населення збільшується, наприклад, з двох до трьох мільйонів, якщо змінний капітал, сплачуваний йому у вигляді заробітної плати, становив раніше два мільйони, тепер становить три мільйони, а постійний капітал в той же час збільшується з 4 до 15 мільйонів, то при даних передумовах (незмінний робочий день і незмінна норма додаткової вартості) маса додаткової праці, додаткової вартості, зростає наполовину, на 50%, з 2 мільйонів до 3. Проте, незважаючи на таке зростання абсолютної маси додаткової праці, а тому й додаткової вартості, на 50%, відношення змінного капіталу до постійного зменшилося б з 2 : 4 до 3 : 15, і відношення додаткової вартості до всього капіталу було б таке:

$$I. 4_c + 2_v + 2_m; K = 6; p' = 33\frac{1}{3}\%.$$

$$II. 15_c + 3_v + 3_m; K = 18; p' = 16\frac{2}{3}\%.$$

В той час як маса додаткової вартості збільшилась наполовину, норма прибутку впала наполовину порівняно з попередньою. Але прибуток є тільки додаткова вартість, взята у відношенні до суспільного капіталу, і тому маса прибутку, його абсолютна величина, взята в суспільному масштабі, дорівнює абсолютній величині додаткової вартості. Отже, абсолютна величина прибутку, його загальна маса зросла б на 50%, незважаючи на надзвичайне відносне зменшення цієї маси прибутку в порівнянні з усім авансованим капіталом, або незважаючи на надзвичайне зменшення загальної норми прибутку. Таким чином, число робітників, зайнятих капіталом, тобто абсолютна маса праці, яку він приводить в рух, отже, абсолютна маса вбираної ним у себе додаткової праці, а тому й маса вироблюваної ним додаткової вартості, а значить і абсолютна маса вироблюваного ним прибутку, *може* зростати, і зростати прогресивно, незважаючи на прогресивне падіння норми прибутку. Це не тільки *можливо*. На основі капіталістичного виробництва так *повинно* бути, якщо залишити осторонь минуці коливання.

Процес капіталістичного виробництва по суті є в той же час і процес нагромадження. Ми показали, як з розвитком капіталістичного виробництва маса вартості, що повинна бути просто відтворена, збережена, збільшується і зростає разом з підвищенням продуктивності праці, якщо навіть застосовувана робоча сила лишається незмінною. Але з розвитком суспільної продуктивної сили праці ще швидше зростає маса вироблюваних споживних вартостей, частину яких становлять засоби виробництва. А кількість додаткової праці, шляхом привласнення якої це додаткове багатство може бути знову перетворене в капітал, залежить не від вартості, а від маси цих засобів виробництва (включаючи й життєві засоби), бо в процесі праці робітник має справу не з вартістю, а з споживною вартістю засобів виробництва. Однак само нагромадження і супроводжуюча його концентрація капіталу самі є матеріальним засобом збільшення продуктивної сили. Але це зростання засобів виробництва передбачає зростання чисельності робітничого населення, створення населення робітників, яке відповідало б додатковому капіталові і навіть загалом і в цілому постійно перевищувало б його потреби, отже, передбачає перенаселення робітників. Тимчасовий надлишок додаткового капіталу порівняно з робітничим населенням, що перебуває під його командою, може справляти двоякий вплив. З одного боку, він може поступово збільшувати робітниче населення шляхом підвищення заробітної плати, тобто шляхом пом'якшення

згубних впливів, що скорочують приріст робітників, і полегшенням шлюбів. А з другого боку, застосуванням методів, які створюють відносну додаткову вартість (запровадження й удосконалення машин), він може ще швидше створювати пітуче відносне перенаселення, яке, в свою чергу, — бо при капіталістичному виробництві злидні породжують населення, — є теплицею для дійсно швидкого збільшення чисельності населення. Тому з природи капіталістичного процесу нагромадження, який становить тільки момент у капіталістичному процесі виробництва, само собою випливає, що зростає маса засобів виробництва, призначених для перетворення в капітал, завжди знаходить відповідно збільшене і навіть надлишкове робітниче населення, придатне для експлуатації. Отже, з розвитком процесу виробництва і нагромадження неминуче *повинна* зростати маса додаткової праці, яку можна привласнювати і яка дійсно привласнюється, а тому повинна зростати і абсолютна маса прибутку, привласнюваного суспільним капіталом. Але ті самі закони виробництва і нагромадження разом з збільшенням маси постійного капіталу зумовлюють у зростаючій прогресії збільшення його вартості швидше, ніж збільшення вартості змінної частини капіталу, обмінюваної на живу працю. Таким чином, завдяки одним і тим самим законам абсолютна маса прибутку на суспільний капітал зростає, а норма прибутку знижується.

Ми тут зовсім не беремо до уваги того, що з прогресом капіталістичного виробництва і відповідного йому розвитку продуктивної сили суспільної праці та при умноженні галузей виробництва, а значить і продуктів, попередня величина вартості представляє прогресивно зростаючу масу споживних вартостей і предметів розкоші.

Хід розвитку капіталістичного виробництва і нагромадження зумовлює та обставина, що процес праці відбувається в дедалі зростаючому масштабі, а це, в свою чергу, зумовлює збільшення авансувань капіталу на кожне окреме підприємство. Тому зростаюча концентрація капіталів (супроводжувана в той же час, хоч і в меншій мірі, збільшенням числа капіталістів) є і однією з матеріальних умов капіталістичного виробництва й нагромадження і одним із створюваних ними самими результатів. Рука в руку і у взаємодії з цим відбувається прогресуюча експропріація більш чи менш безпосередніх виробників. Таким чином у відношенні до окремих капіталістів зрозуміло, що вони командують все більшими робітничими арміями (хоч би як відносно зменшувався їх змінний капітал у порівнянні з постійним), що маса привласнюваної ними

додаткової вартості, а значить і прибутку, зростає одночасно із зниженням норми прибутку і незважаючи на таке зниження. Якраз ті самі причини, завдяки яким відбувається концентрація маси робітничих армій під командою окремих капіталістів, приводять також і до збільшення маси застосовуваного основного капіталу, сировини та допоміжних матеріалів, відносно швидшого і значнішого, ніж збільшення маси застосованої живої праці.

Далі, нам досить тут просто згадати, що при даній чисельності робітничого населення, коли норма додаткової вартості зростає,— чи то через подовження робочого дня або інтенсифікації праці робітника або ж через зниження заробітної плати у вартісному виразі, що є результатом розвитку продуктивної сили праці,— маса додаткової вартості, а тому й абсолютна маса прибутку, повинна зрости, незважаючи на відносне зменшення змінного капіталу в порівнянні з постійним.

Той самий розвиток продуктивної сили суспільної праці, ті самі закони, які виражаються у відносному зменшенні змінного капіталу в порівнянні з усім капіталом і в прискорюваному разом з тим нагромадженні,— тимчасом як, з другого боку, нагромадження, діючи в протилежному напрямі, стає вихідним пунктом дальшого розвитку продуктивної сили і дальшого відносного зменшення змінного капіталу,— цей самий розвиток, якщо залишити осторонь тимчасові коливання, виражається в прогресивному збільшенні всієї застосовуваної робочої сили, в дедалі більшому зростанні абсолютної маси додаткової вартості, а значить і прибутку.

В якій же формі повинен виражатися цей двоїстий закон, за яким зменшення *норми* прибутку і одночасне збільшення абсолютної *маси* прибутку, виникає завдяки одним і тим самим причинам; закон, оснований на тому, що за даних умов привласнювана маса додаткової праці, а значить і додаткової вартості, зростає і що, коли розглядати весь капітал в цілому або розглядати кожний окремий капітал тільки як частину всього капіталу, прибуток і додаткова вартість є тотожні величини?

Візьмемо певну суму капіталу, наприклад 100, і обчислимо у відношенні до неї норму прибутку. Нехай ці 100 представляють середню будову всього капіталу, скажемо, $80_c + 20_v$. В другому відділі цієї книги ми бачили, що середня норма прибутку в різних галузях виробництва визначається не особливою будовою капіталу в кожній галузі, а його середньою суспільною будовою. Разом з відносним зменшенням змінної частини в порівнянні з постійною і, значить, в порівнянні з усім капіталом в 100 при незмінному і навіть при зростаючому

ступені експлуатації праці зменшується норма прибутку, зменшується відносна величина додаткової вартості, тобто її відношення до вартості всього авансованого капіталу в 100. Але зменшується не тільки ця відносна величина. Величина додаткової вартості, або прибутку, яку вбирає в себе весь капітал в 100, зменшується абсолютно. При нормі додаткової вартості в 100% капітал в $60_c + 40_v$ виробляє масу додаткової вартості, а значить і прибутку = 40; капітал в $70_c + 30_v$ виробляє масу прибутку в 30; при капіталі в $80_c + 20_v$ прибуток знижується до 20. Це зниження стосується маси додаткової вартості, а значить і прибутку, і впливає з того, що весь капітал в 100 виробляє менше додаткової вартості, бо він приводить в рух менше живої праці взагалі, а при незмінному ступені експлуатації менше також і додаткової праці. Коли яку-небудь певну частину суспільного капіталу, отже капіталу середньої суспільної будови, прийняти за одиницю міри для вимірювання додаткової вартості,— а це робиться при кожному обчисленні прибутку,— то взагалі відносно зниження додаткової вартості і її абсолютне зниження виявляються тотожними. У вищенаведених прикладах норма прибутку падає з 40% до 30% і до 20%, бо на ділі маса додаткової вартості, а значить і прибутку, що виробляється одним і тим самим капіталом, своєю абсолютною величиною знижується з 40 до 30 і до 20. Через те що величина вартості капіталу, з яким співмірна додаткова вартість, дана, а саме = 100, то зменшення відношення додаткової вартості до цієї незмінної величини може бути тільки особливим виразом зменшення абсолютної величини додаткової вартості і прибутку. Насправді це — тавтологія. Але та обставина, що таке зменшення настає,— це, як було показано, впливає з природи розвитку капіталістичного процесу виробництва.

Проте, з другого боку, ті самі причини, які викликають абсолютне зменшення додаткової вартості, а значить і прибутку на даний капітал, а тому і норми прибутку, обчислюваної в процентах, ці самі причини приводять до зростання абсолютної маси додаткової вартості, а значить і прибутку, що привласнюється всім суспільним капіталом (тобто сукупністю капіталістів). Як же це повинно виразитись? Як це може виразитись? Або — які умови передбачаються цією позірною суперечністю?

Коли кожна частина суспільного капіталу, яка дорівнює 100, а значить кожна сотня капіталу середньої суспільної будови, є величина дана, а тому для неї зменшення норми прибутку збігається з зменшенням абсолютної величини прибутку, бо якраз у цьому випадку капітал, яким вона вимірюється, є ве-

личина постійна, то, навпаки, величина всього суспільного капіталу, як і капіталу, що перебуває в руках окремих капіталістів, є змінна величина, яка, для того щоб відповідати припущеним умовам, повинна змінюватись у зворотному відношенні до зменшення своєї змінної частини.

В попередньому прикладі при будові капіталу $60_c + 40_v$, додаткова вартість, або прибуток на нього, була 40, а тому норма прибутку 40%. Припустимо, що при такій будові весь капітал дорівнював одному мільйону. В такому разі вся додаткова вартість, а значить весь прибуток, становила б 400 000. Якщо потім будова капіталу буде $= 80_c + 20_v$, то при незмінному ступені експлуатації праці додаткова вартість, або прибуток, на кожен сотню $= 20$. Але через те що додаткова вартість, або прибуток, як ми показали, своєю абсолютною масою зростає всупереч цій падаючій нормі прибутку або падаючому виробництву додаткової вартості на кожен сотню капіталу,— зростає, скажемо, з 400 000 до 440 000,— то це можливо тільки завдяки тому, що весь капітал, який утворився одночасно з цією новою будовою, зріс до 2 200 000. Маса всього капіталу, що приводиться в рух, збільшилась на 120%, тоді як норма прибутку впала на 50%. Коли б капітал тільки подвоївся, то для того щоб норма прибутку була 20%, він повинен був би виробити тільки таку саму масу додаткової вартості й прибутку, як попередній капітал в 1 000 000 при нормі прибутку в 40%. Коли б він зріс менше, ніж удвоє, то він виробив би додаткової вартості й прибутку менше, ніж раніше виробляв капітал в 1 000 000, який для того, щоб підвищити свою додаткову вартість з 400 000 до 440 000, повинен був би при своїй старій будові збільшитися з 1 000 000 тільки до 1 100 000.

Тут проявляється вже раніше розвинутий закон⁶⁹, за яким з відносним зменшенням змінного капіталу, отже з розвитком суспільної продуктивної сили праці, потрібна постійно зростаюча маса всього капіталу для того, щоб приводити в рух таку саму кількість робочої сили і поглинати таку саму масу додаткової праці. Тому в тій самій мірі, в якій розвивається капіталістичне виробництво, розвивається також можливість появи відносно надлишкового робітничого населення, не тому, що продуктивна сила суспільної праці *зменшується*, а тому, що вона *збільшується*, тобто не внаслідок абсолютної невідповідності між працею і засобами існування або засобами для виробництва цих засобів існування, а внаслідок невідповідності, яка випливає з капіталістичної експлуатації праці, невідповідності між прогресивним зростанням капіталу і його відносно дедалі меншою потребою в зростанні населення.

Знижуючись на 50%, норма прибутку знижується наполовину. Через це, щоб маса прибутку лишилась та сама, капітал повинен подвоїтися. Для того щоб при надаючій нормі прибутку маса прибутку лишалась незмінною, множник, який показує зростання всього капіталу, повинен дорівнювати дільникові, який показує зниження норми прибутку. Якщо норма прибутку знижується з 40% до 20%, то для того, щоб результат лишався попереднім, весь капітал повинен, навпаки, зрости з 20 до 40. Якби норма прибутку знизилась з 40% до 8%, то капітал повинен був би зрости з 8 до 40, тобто в п'ять раз. Капітал в 1 000 000 при нормі прибутку в 40% виробляє 400 000 прибутку, і капітал в 5 000 000 при нормі прибутку у 8% виробляє так само 400 000 прибутку. Таке збільшення прибутку необхідне для того, щоб прибуток лишався попереднім. Навпаки, щоб одержати більший прибуток, капітал повинен зростати в більшій пропорції, ніж знижується норма прибутку. Інакше кажучи: для того щоб змінна складова частина всього капіталу в її абсолютному значенні не тільки лишалась попередньою, але й зростала, хоч її процентне відношення до всього капіталу знижується, весь капітал повинен зростати в більшій пропорції, ніж знижується виражена в процентах частина змінного капіталу. Він повинен зростати настільки, щоб при його новій будові для купівлі робочої сили потрібна була не тільки попередня змінна частина капіталу, але ще деякий добавок. Якщо у капіталу в 100 змінна частина зменшиться з 40 до 20, то весь цей капітал повинен зрости більше ніж до 200, для того щоб можна було застосувати змінний капітал більший, ніж 40.

Навіть у тому разі, коли б експлуатована маса робітничого населення лишалась незмінною і збільшилася б тільки тривалість і інтенсивність робочого дня, маса застосованого капіталу повинна була б зрости,— вона повинна зрости навіть для того, щоб із зміною будови капіталу можна було б застосувати попередню масу праці при попередніх відношеннях експлуатації.

Отже, один і той самий розвиток суспільної продуктивної сили праці виражається з прогресом капіталістичного способу виробництва, з одного боку, в тенденції до прогресуючого зниження норми прибутку, а з другого боку,— в постійному зростанні абсолютної маси привласнюваної додаткової вартості, або прибутку: так що загалом відносному зменшенню змінного капіталу і прибутку відповідає абсолютне збільшення їх обох. Як ми показали, цей двобічний результат може виразитись лише в тому, що весь капітал зростає в швидшій прогресії, ніж та,

в якій знижується норма прибутку. Для того щоб при вищій будові капіталу або при відносно сильнішому збільшенні постійного капіталу можна було застосувати абсолютно зростлий змінний капітал, весь капітал повинен зрости не тільки відповідно до вищої будови, але ще швидше. З цього випливає, що в міру розвитку капіталістичного способу виробництва потрібна дедалі більша кількість капіталу для того, щоб застосувати ту саму робочу силу, і тим більше для того, щоб застосувати збільшувану робочу силу. Отже, на капіталістичному базисі зростаюча продуктивна сила праці неодмінно створює постійне явне перенаселення робітників. Якщо змінний капітал становить тільки $\frac{1}{6}$ всього капіталу замість колишньої $\frac{1}{2}$, то для того щоб дати роботу попередній робочій силі, весь капітал повинен потроїтись; а для того щоб дати роботу вдвоє більшої робочій силі, він повинен зрости в шість раз.

Дотеперішня політична економія, яка не зуміла пояснити закон зниження норми прибутку, вказувала на зростаючу масу прибутку, на зростання абсолютної величини прибутку окремих капіталістів і всього суспільного капіталу як на свого роду утішення, але й воно ґрунтувалося на самих тільки загальних місцях і можливостях.

Що маса прибутку визначається двома факторами: по-перше, нормою прибутку і, по-друге, масою капіталу, який застосовується при цій нормі прибутку,— це безспірний факт. Що маса прибутку може через це зростати, хоч норма прибутку одночасно з цим знижується,— це тільки вираз вказаного факту і він не допомагає просунутися вперед ні на крок, тому що можливий і такий випадок, коли капітал зростає, а маса прибутку не збільшується, і що він може зростати навіть в той час, коли вона падає: 100 при 25% дає 25, 400 при 5% дає тільки 20³⁵⁾. Але якщо ті самі причини, які викликають зниження норми прибутку, сприяють нагромадженню, тобто утворенню додаткового капіталу, і якщо кожний додатковий капітал приводить в рух додаткову працю і виробляє добавочну додаткову вартість; якщо, з другого боку, просте зниження норми прибутку вже само по собі передбачає той факт, що по-

³⁵⁾ «Ми могли б також сподіватися, що, хоч норма прибутку на капітал зменшується внаслідок нагромадження капіталу вземлеробстві і підвищення заробітної плати, все ж загальна сума прибутку зростатиме. Так, коли ми припустимо, що при повторних нагромадженнях, кожного разу в розмірі 100 000 ф. ст., норма прибутку падає з 20% до 19%, 18%, 17%, тобто безперервно зменшується, то ми могли б сподіватися, що вся сума прибутку, одержуваного всіма подальшими власниками капіталу, буде завжди зростати: що вона більша, коли капітал досягає 200 000 ф. ст., ніж коли він становить 100 000 ф. ст., ще більша, коли він зростає до 300 000 ф. ст. І т. д., отже, що вона збільшується при кожному збільшенні капіталу, хоч норма прибутку весь час знижувалася б. Однак така прогресія має силу тільки прогном певного часу. Так, 19% з 200 000 ф. ст. стаовлять більше, ніж 20% з 100 000 ф. ст., 18% з

стійний капітал, а значить весь попередній капітал, зріс, то весь цей процес перестас бути таємничим. Пізніше ми побачимо, до яких навмисних перекручень в обчисленнях вдавалися для того, щоб усунути можливість збільшення маси прибутку при одночасному зменшенні норми прибутку⁷¹.

Ми показали, як ті самі причини, що викликають тенденцію загальної норми прибутку до зниження, зумовлюють прискорене нагромадження капіталу, а внаслідок цього і зростання абсолютної величини або загальної маси привласнюваної ним додаткової праці (додаткової вартості, прибутку). Як в конкуренції, а значить і в свідомості її агентів, все виражається в перекрученому вигляді; так само перекручено виражається в конкуренції і в свідомості її агентів і цей закон,— я маю на увазі цей внутрішній і необхідний зв'язок між двома явищами, які зовнішньо суперечать одне одному. Ясно, що при тих пропорціях, які наведені вище, капіталіст, який має великий капітал, одержує більшу масу прибутку, ніж дрібний капіталіст, який одержує начебто високий прибуток. Далі, найповерховіший розгляд конкуренції показує, що коли за певних обставин, як, наприклад, під час кризи, більший капіталіст хоче захопити місце на ринку, відтіснити дрібніших капіталістів, він користується цим практично, тобто навмисно знижує свою норму прибутку, щоб витіснити порівняно дрібних капіталістів. Зокрема, купецький капітал, про який докладніше ми говоритимемо згодом, також показує явища, завдяки яким зниження прибутку здається наслідком розширення підприємства, а разом з тим і збільшення капіталу. Справді наукове пояснення цих хибно тлумачених явищ ми дамо пізніше. Подібні поверхові погляди виникають з порівняння норм прибутку, одержуваних в окремих галузях підприємництва залежно від того, чи підпорядковані вони режимові вільної конкуренції, чи монополії. Дуже поверхове уявлення, яке засіло в головах агентів конкуренції, ми знаходимо і у нашого Рошера,— а саме, що таке зниження норми прибутку є «розсудливіше і гуманніше»⁷². Зменшення норми прибутку уявляється тут як *наслідок* збільшення капіталу і зв'язаного з ним роз-

300 000 ф. ст. — більше, ніж 19% з 200 000 ф. ст., але коли капітал нагромадиться в дуже великих розмірах, а норма прибутку впаде, тоді пальше нагромадження зменшуватиме сукупну масу прибутку. Припустимо, наприклад, що нагромадження досягло 1 000 000 ф. ст., а норма прибутку дорівнює 7%, тоді вся сума прибутку буде 70 000 фунтів стерлінгів. Якщо тепер до мільйона долати ще 100 000 ф. ст. капіталу, а норма прибутку знизиться до 6%, то власники капіталу одержать уже тільки 66 000 ф. ст., або на 4 000 ф. ст. менше, хоч вся величина капіталу збільшилась з 1 000 000 до 1 100 000 ф. ст.» (Ricardo. «Principles of Political Economy». Works ed. by MacCulloch. 1852, Ch. VI, p. 68.-69). В дійсності тут припущено, що капітал зростає з 1 000 000 до 1 100 000, тобто на 10%, тимчасом як норма прибутку знижується з 7 до 6, тобто на 14 $\frac{2}{3}$ %. Hinc illae lacrimae⁷⁰.

рахунку капіталістів, що при меншій нормі прибутку буде більша маса прибутку, яку вони кладуть собі в кишеню. Все це (за винятком того, що є у А. Сміта, про що ми поговоримо пізніше⁷³) ґрунтується на цілковитому нерозумінні, що таке взагалі є загальна норма прибутку, і на грубому уявленні, що ціни в дійсності визначаються шляхом надбавки більш-менш довільної частини прибутку до дійсної вартості товарів. Хоч які грубі такі уявлення, але вони неминуче виникають внаслідок того перекрученого вигляду, якого набирають у сфері конкуренції іманентні закони капіталістичного виробництва.

Закон, за яким зниження норми прибутку, яке викликається розвитком продуктивної сили, супроводиться збільшенням маси прибутку, цей закон виражається і в тому, що падіння цін товарів, вироблюваних капіталом, супроводиться відносним збільшенням маси прибутку, яка міститься в них і реалізується через їх продаж.

Через те що розвиток продуктивної сили і відповідна йому більш висока будова капіталу приводить в рух дедалі більшу кількість засобів виробництва за допомогою дедалі меншої кількості праці, то кожна частка сукупного продукту, кожна одиниця товару або кожна певна кількість товару, яка служить одиницею міри для всієї маси вироблених товарів, поглинає менше живої праці і, крім того, містить у собі менше уречевленої праці як у вигляді зношеної частини застосованого основного капіталу, так і у вигляді спожитої сировини і допоміжних матеріалів. Отже, кожна одиниця товару містить у собі меншу суму праці, як уречевленої в засобах виробництва, так і новодолученої під час виробництва. Тому ціна одиниці товару знижується. Незважаючи на те, маса прибутку, яка міститься в кожній одиниці товару, може збільшитися, якщо норма абсолютної або відносної додаткової вартості зростає. Товар містить у собі менше новодолученої праці, але неоплачена частина останньої зростає в порівнянні з оплаченою частиною. Однак це відбувається лише в певних межах. Разом з надзвичайно швидким при розвитку виробництва абсолютним зменшенням суми живої праці, новодолучуваної до кожної одиниці товару, буде абсолютно зменшуватися і маса вміщеної в ній неоплаченої праці, хоч би як вона зростала відносно, а саме в порівнянні з оплаченою частиною. Незважаючи на зростання норми додаткової вартості, маса прибутку, яка припадає на кожну одиницю товару, буде значно зменшуватися з розвитком продуктивної сили праці; а таке зменшення, так само, як зниження

норми прибутку, буде тільки уповільнюватися здешевленням елементів постійного капіталу та іншими обставинами, які вказані в першому відділі цієї книги і які при незмінній і навіть при спадній нормі додаткової вартості підвищують норму прибутку.

Та обставина, що ціна окремих товарів, з суми яких складається сукупний продукт капіталу, падає, означає тільки те, що дана кількість праці реалізується в більшій масі товарів, отже, що кожна штука товару містить у собі менше праці, ніж раніше. Це має місце навіть тоді, коли підвищується ціна деякої частини постійного капіталу, сировини та ін. За винятком окремих випадків (наприклад, коли продуктивна сила праці рівномірно здешевлює всі елементи як постійного, так і змінного капіталу) норма прибутку падатиме, незважаючи на підвищену норму додаткової вартості, по-перше, тому що навіть збільшена неоплачена частина зменшеної загальної суми новодолученої праці є менша, ніж була менша неоплачена частина порівняно більшої загальної суми, і, по-друге, тому що більш висока будова капіталу виражається в окремому товарі таким чином, що частина його вартості, яка представляє взагалі новодолучену працю, зменшується порівняно з тією частиною вартості, яка представлена у вигляді сировини, допоміжних матеріалів і зношеної частини основного капіталу. Така зміна співвідношення різних складових частин ціни окремого товару— зменшення тієї частини ціни, в якій представлена новодолучена жива праця, і збільшення тієї частини ціни, в якій представлена раніше уречевлена праця,— є форма, в якій виражається в ціні окремого товару зменшення змінного капіталу порівняно з постійним. Оскільки таке зменшення абсолютне для капіталу даної величини, наприклад 100, воно абсолютне також для кожного окремого товару як відповідної частини відтвореного капіталу. Однак норма прибутку, якщо тільки її обчислювати у відношенні до елементів ціни окремого товару, виступила б іншою, ніж вона є в дійсності. І саме з такої причини:

{Норма прибутку обчислюється на весь вкладений капітал, але за певний час, фактично за один рік. Відношення виробленої і реалізованої за рік додаткової вартості, або прибутку, до всього капіталу, взяте в процентах, дає норму прибутку. Отже, вона не неодмінно дорівнює тій нормі прибутку, при якій в основу обчислення береться не рік, а період обороту даного капіталу; тільки тоді, коли цей капітал обертається саме один раз за рік, обидві норми прибутку збігаються.

З другого боку, прибуток, одержаний на протязі року, є тільки сума прибутків на товари, вироблені і продані на протязі

цього року. Коли ж ми будемо обчислювати прибуток на витрати виробництва товарів, то матимемо норму прибутку = $\frac{p}{k}$, де p є реалізований протягом року прибуток, а k є сума витрат виробництва товарів, вироблених і проданих за той самий час. Очевидно, що ця норма прибутку $\frac{p}{k}$ тільки тоді може збігатися з дійсною нормою прибутку $\frac{p}{K}$, масою прибутку, поділеною на весь капітал, коли $k = K$, тобто коли капітал обертається рівно один раз на рік.

Візьмемо три різні стани якого-небудь промислового капіталу.

I. Капітал у 8 000 ф. ст. щороку виробляє і продає 5 000 штук товару по 30 шил. за штуку, отже, його річний оборот = 7 500 фунтів стерлінгів. На кожну штуку товару він приносить прибутку 10 шил. = 2 500 ф. ст. на рік. Таким чином, в кожній штуці міститься 20 шил. авансованого капіталу і 10 шил. прибутку, значить норма прибутку на кожну штуку становить $\frac{10}{20} = 50\%$. На суму в 7 500 ф. ст., що обернулася, припадає 5 000 ф. ст. авансованого капіталу і 2 500 ф. ст. прибутку; норма прибутку на кожний оборот, $\frac{p}{k}$, теж = 50%.

Навпаки, норма прибутку, обчислена на весь капітал, $\frac{p}{K} = \frac{2\,500}{8\,000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Припустимо, що капітал збільшився до 10 000 фунтів стерлінгів. Припустимо, що внаслідок збільшення продуктивної сили праці він може щороку виробляти 10 000 штук товару при витратах виробництва в 20 шил. на штуку. Він продає їх з прибутком в 4 шил., тобто по 24 шил. за штуку. В такому разі ціна річного продукту = 12 000 ф. ст., з яких 10 000 ф. ст. становлять авансований капітал, а 2 000 ф. ст.— прибуток. $\frac{p}{k}$ на штуку = $\frac{4}{20}$, для річного обороту = $\frac{2\,000}{10\,000}$, отже, в обох випадках = 20%, а тому що весь капітал дорівнює сумі витрат виробництва, а саме 10 000 ф. ст., то й $\frac{p}{K}$, дійсна норма прибутку, на цей раз = 20%.

III. Припустимо, що капітал при постійно зростаючій продуктивній силі праці збільшився до 15 000 ф. ст. і виробляє тепер щороку 30 000 штук товару при витратах виробництва в 13 шил. на штуку, причому кожна штука продається з при-

бутком в 2 шил., отже по 15 шилінгів. Таким чином, річний оборот = 15 шил. \times 30 000 = 22 500 ф. ст., з яких 19 500 припадають на авансований капітал, а 3 000 ф. ст. становлять прибуток. Отже, $\frac{p}{k} = \frac{2}{13} = \frac{3\,000}{19\,500} = 15\frac{5}{13}\%$. Навпаки, $\frac{p}{K} = \frac{3\,000}{15\,000} = 20\%$.

Отже, ми бачимо, що тільки у випадку II, коли капітальна вартість, яка обернулася, дорівнює всьому капіталові, норма прибутку на штуку товару або на суму обороту є така сама, як і обчислена на весь капітал. У випадку I, коли сума обороту менша, ніж весь капітал, норма прибутку, обчислена на витрати виробництва товару, вища; у випадку III, коли весь капітал менший за суму обороту, вона нижча, ніж дійсна норма прибутку, обчислена на весь капітал. Цей результат є правилом для всіх таких випадків.

В торговій практиці оборот звичайно обчислюється неточно. Припускається, що капітал обернувся один раз, коли сума реалізованих товарних цін досягає суми всього вкладеного капіталу. Але *капітал* тільки тоді може завершити повний оборот, коли сума *витрат виробництва* реалізованих товарів дорівнює сумі всього капіталу.— Ф. Е.}

Тут знову виявляється, як важливо при капіталістичному виробництві розглядати окремий товар, або товарний продукт, вироблений протягом певного часу, не відокремлено, не сам по собі, не як простий товар, а як продукт авансованого капіталу і у відношенні до всього капіталу, що виробляє ці товари.

Хоч *норма* прибутку виражається відношенням маси виробленої і реалізованої додаткової вартості не тільки до спожитої частини капіталу, яка знов з'являється в товарах, а до цієї частини плюс частина капіталу, яка не спожита, але застосована і продовжує служити у виробництві, проте *маса* прибутку може дорівнювати тільки тій масі прибутку або додаткової вартості, яка міститься в самих товарах і повинна бути реалізована через їх продаж.

Якщо продуктивність праці в промисловості збільшуватиметься, то ціна окремого товару падає. В ньому міститься менше праці, як оплаченої, так і неоплаченої. Нехай та сама праця виробляє, наприклад, втричі більшу кількість продукту; в такому разі на кожний окремий продукт припадає праці на $\frac{2}{3}$ менше. А через те що прибуток може становити тільки частину цієї маси праці, вміщеної в кожному окремому товарі, то маса прибутку, яка припадає на одиницю товару, повинна зменшитись,

і це в певних межах спостерігається навіть тоді, коли норма додаткової вартості підвищується. В усіх випадках маса прибутку на весь продукт не впаде нижче первісної маси прибутку, якщо тільки капітал застосовує таке саме число робітників, як раніше, при однаковому ступені експлуатації праці. (Це може статися і тоді, коли застосовується менше робітників при підвищеному ступені експлуатації.) Бо в такому самому відношенні, в якому зменшується маса прибутку, що припадає на одиницю продукту, збільшується число цих продуктів. Маса прибутку лишається попередня, вона тільки інакше розподіляється на суму товарів; але це нітрохи не змінює розподілу між робітниками і капіталістами тієї кількості вартості, яка створена новодолученою працею. Маса прибутку може зрости тільки в тому разі, якщо при умові застосування тієї самої маси праці зростає неоплачена додаткова праця або якщо при незмінному ступені експлуатації праці збільшується число робітників, або якщо відбувається те і друге. В усіх цих випадках,— які, однак, згідно з нашими припущеннями, передбачають зростання постійного капіталу порівняно з змінним і зростання величини всього вкладеного капіталу,— одиниця товару містить у собі меншу масу прибутку, і норма прибутку знижується, навіть якщо її обчислювати на одиницю товару; дана кількість новодолученої праці виражається в більшій кількості товарів; ціна окремого товару падає. Якщо розглядати справу абстрактно, то при зниженні ціни окремого товару, внаслідок збільшення продуктивної сили праці, отже при одночасному збільшенні числа цих дешевших товарів, норма прибутку може лишитись та сама, якщо, наприклад, збільшення продуктивної сили впливає рівномірно і одночасно на всі складові частини товарів, так що вся ціна товару знижується в тому самому відношенні, в якому зросла продуктивність праці, а, з другого боку, взаємне відношення різних складових частин ціни товару лишилося те саме. Норма прибутку могла б навіть підвищитись, якби з підвищенням норми додаткової вартості було зв'язане значне зменшення вартості елементів постійного і особливо основного капіталу. Але в дійсності, як ми вже бачили, норма прибутку згодом знижується. Однак із зниження ціни окремого товару ні в якому разі не можна робити висновків про зміну норми прибутку. Все зводиться до того, яка велика загальна сума капіталу, що бере участь у виробництві товару. Нехай, наприклад, ціна одного аршина тканини знизиться з 3 шил. до $1\frac{2}{3}$ шилінга; якщо відомо, що перед цим зниженням ціни в одному аршині тканини містилося на $1\frac{2}{3}$ шил. постійного капіталу, пряжі та ін., $\frac{2}{3}$ шил. заробітної

плати і $\frac{2}{3}$ шил. прибутку, а після зниження ціни — на 1 шил. постійного капіталу, $\frac{1}{3}$ шил. заробітної плати і $\frac{1}{3}$ шил. прибутку, то ще не відомо, чи лишилась норма прибутку та сама, чи ні. Це залежить від того, чи зріс, і на скільки саме, весь авансований капітал і на скільки аршинів більше став виробляти він протягом даного часу.

Те впливає з природи капіталістичного способу виробництва явище, що при зростаючій продуктивності праці ціна окремого товару, або даної кількості товару, знижується, число товарів збільшується, маса прибутку на окремий товар і норма прибутку на дану суму товарів знижуються, а маса прибутку на всю суму товарів збільшується,— це явище виражає на поверхні тільки зниження маси прибутку, що припадає на окремий товар, зниження його ціни, збільшення маси прибутку на збільшене загальне число товарів, вироблених усім капіталом суспільства або ж окремим капіталістом. Це явище сприймається так, ніби капіталіст з доброю волею бере менший прибуток з одиниці товару, але компенсує себе тим, що виробляє більшу кількість товарів. Таке розуміння ґрунтується на уявленні про прибуток, як «прибуток від відчуження» («profit upon alienation»⁷⁴), а це уявлення, в свою чергу, взяте з поглядів купецького капіталу.

Раніше, в четвертому і сьомому відділах першої книги «Капіталу», ми бачили, що маса товарів, яка зростає разом з продуктивною силою праці, і здешевлення окремого товару (оскільки ці товари не впливають визначально на ціну робочої сили) самі по собі, незважаючи на зниження ціни, не змінюють відношення оплаченої і неоплаченої праці в окремому товарі.

Через те що при конкуренції все здається у фальшивому, в перекрученому вигляді, то окремий капіталіст може уявити собі: 1) що, знижуючи ціну, він знижує свій прибуток з одиниці товару, але разом з тим виручає більший прибуток внаслідок збільшення маси товарів, які він продас; 2) що він встановлює ціну одиниці товару і за допомогою множення визначає ціну всього продукту, тоді як первісний процес — це процес ділення (див. «Капітал», кн. I, розд. X, стор. 281⁷⁵); а множення є правильним лише як другий етап, що передбачає спочатку таке ділення. Вульгарний економіст в дійсності тільки й робить, що перекладає своєрідні уявлення капіталістів, захоплених конкуренцією, на нібито більш теоретичну, узагальнюючу мову, і вимучує обґрунтування правильності цих уявлень.

В дійсності зниження цін товарів і збільшення маси прибутку на зростаючу масу здешевлених товарів є тільки інший

вираз закону зниження норми прибутку при одночасному збільшенні його маси.

Дослідження того, наскільки зниження норми прибутку може збігатися з підвищенням цін, так само мало належить сюди, як і пункт, що розглядався раніше («Капітал», кн. I, стор. 280—281 ⁷⁶) у зв'язку з питанням про відносну додаткову вартість. Капіталіст, який застосовує удосконалені, але ще не цілком поширені методи виробництва, продає по ціні нижчій за ринкову, але вищій за його індивідуальну ціну виробництва; таким чином, норма прибутку підвищується для нього доти, поки її не вирівняє конкуренція; поки триває цей період вирівнювання, відбувається і інший процес — зростання капіталовкладень; залежно від ступеня цього зростання, капіталіст буде спроможний дати роботу при нових умовах частині раніше зайнятих робітників, можливо, всім їм або навіть більше, ніж раніше, числу робітників, отже, буде спроможний виробляти ту саму або більшу масу прибутку.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ПРОТИДІЮЧІ ПРИЧИНИ

Якщо взяти до уваги надзвичайний, порівняно з усіма попередніми періодами, розвиток продуктивних сил суспільної праці навіть тільки за останні 30 років, особливо якщо взяти до уваги, що не тільки власне машини, а вся величезна маса основного капіталу входить у сукупність суспільного процесу виробництва, то замість утруднення, яке досі цікавило економістів, а саме утруднення, як пояснити зниження норми прибутку, виникає друге, протилежне утруднення, а саме, як пояснити, чому таке падіння не було значнішим або швидшим. Це змушує припускати протидіючі впливи, які ослаблюють і паралізують вплив загального закону і надають йому характеру лише тенденції, через що ми й назвали зниження загальної норми прибутку тільки тенденцією до зниження. Найзагальніші з цих причин такі.

І. ПІДВИЩЕННЯ СТУПЕНЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПРАЦІ

Ступінь експлуатації праці, привласнення додаткової праці і додаткової вартості, підвищується зокрема шляхом подовження робочого дня та інтенсифікації праці. Обидва ці пункти докладно досліджені в «Капіталі», кн. I, коли мова йшла про виробництво абсолютної і відносної додаткової вартості. Існує багато таких факторів інтенсифікації праці, які передбачають збільшення постійного капіталу в порівнянні із змінним, оже, зниження норми прибутку,— наприклад, коли робітникові доводиться доглядати за більшим числом машин. При цьому,— як і при більшості способів, якими користуються для виробництва відносної додаткової вартості,— ті самі причини, які викликають зростання норми додаткової вартості, можуть зумовлювати зменшення маси додаткової вартості, що припадає на дану величину всього вкладеного капіталу. Але існують інші

фактори інтенсифікації праці, як, наприклад, збільшення швидкості машин, останні при цьому споживають за однаковий відрізок часу більше сировини, але щодо основного капіталу, то, хоч машини і зношуються швидше, від цього пітрохи не змінюється відношення їх вартості до ціни праці, яка приводить їх у рух. Але особливо збільшує масу привласнюваної додаткової праці подовження робочого дня — цей винахід сучасної промисловості; не змінюючи істотно відношення застосовуваної робочої сили до постійного капіталу, який вона приводить в рух, воно фактично приводить скоріше до відносного зменшення постійного капіталу. А втім, ми вже показали, що методи виробництва відносної додаткової вартості загалом і в цілому зводяться ось до чого, — в цьому, власне, і полягає таємниця тенденції норми прибутку до зниження: з одного боку, якомога більшу частину даної маси праці перетворювати в додаткову вартість, з другого боку, — взагалі застосовувати якомога менше праці в порівнянні з авансованим капіталом; так що ті самі причини, які дозволяють підвищувати ступінь експлуатації праці, не допускають, щоб капітал тієї самої загальної величини експлуатував стільки ж праці, як і раніше. Такі є протидіючі тенденції, що підвищують норму додаткової вартості і в той же час викликають зменшення маси додаткової вартості, вироблюваної даним капіталом, а значить і зниження норми прибутку. Тут слід згадати також про масове застосування жіночої і дитячої праці, тому що при цьому вся сім'я повинна доставляти капіталові більшу масу додаткової праці, ніж раніше, навіть якщо зростає загальна сума заробітної плати, одержуваної цією сім'єю, хоч такий випадок аж ніяк не є загальним правилом. Такий самий вплив має все те, що, як у землеробстві, сприяє при незмінній величині застосовуваного капіталу виробництву відносної додаткової вартості просто шляхом поліпшення методів виробництва. Хоч тут застосований постійний капітал не зростає в порівнянні з змінним, оскільки ми розглядаємо останній як показник зайнятої робочої сили, проте маса продукту зростає у відношенні до застосовуваної робочої сили. Те саме має місце, коли продуктивна сила праці (однаково, чи входить продукт праці у споживання робітників, чи в елементи постійного капіталу) звільняється від перешкод, що утруднюють зв'язок, від довільних обмежень або від обмежень, які стають обтяжливими з часом, і взагалі від усякого роду пут, причому цим на перших порах не зачіпається відношення змінного капіталу до постійного.

Коли капіталісти користуються винаходами і т. д., які ще не стали загальнозживаними, то у них мають місце тимчасові

підвищення додаткової вартості над її загальним рівнем; може постати питання, чи входять ці тимчасові, але постійно повторювані підвищення додаткової вартості над її загальним рівнем, що виявляються то в одній, то в іншій галузі виробництва, в число тих причин, які гальмують падіння норми прибутку, але кінець кінцем постійно прискорюють його. На це питання треба відповісти позитивно.

Маса додаткової вартості, вироблена капіталом даної величини, залежить від двох факторів, а саме від норми додаткової вартості і від числа робітників, зайнятих при даній нормі. Отже, при даній нормі додаткової вартості вона залежить від числа робітників, а при даному числі робітників — від норми додаткової вартості, тобто взагалі від складного відношення абсолютної величини змінного капіталу і норми додаткової вартості. Виявилось, що ті самі причини, які підвищують норму відносною додаткової вартості, в середньому зменшують масу застосовуваної робочої сили. Проте ясно, що збільшення або зменшення відбувається при цьому залежно від певного відношення між цими двома протилежними рухами і що тенденція до зменшення норми прибутку ослабляється, зокрема, підвищенням норми абсолютної додаткової вартості, яке впливає з подовження робочого дня.

При дослідженні норми прибутку ми взагалі встановили, що зниженню норми, яке відбувається внаслідок зростання маси всього вкладеного капіталу, відповідає збільшення маси прибутку. Коли розглядати весь змінний капітал суспільства, то вироблена ним додаткова вартість дорівнює виробленому прибутку. Разом з абсолютною масою додаткової вартості зростає і норма додаткової вартості; перша зростає тому, що збільшилась застосовувана суспільством маса робочої сили, друга — тому, що підвищився ступінь експлуатації цієї праці. Але у відношенні до капіталу даної величини, наприклад у 100 одиниць, норма додаткової вартості може зрости, тоді як маса її в середньому знизиться, бо норма визначається тим відношенням, в якому збільшується вартість змінної частини капіталу; маса ж, навпаки, визначається тією відносною часткою, яку змінний капітал становить від усього капіталу.

Підвищення норми додаткової вартості, — через те що воно відбувається, між іншим, і при таких умовах, коли, як зазначено вище, постійний капітал зовсім не збільшується або збільшується не в тій пропорції, як змінний, — є фактор, яким визначається маса додаткової вартості, а значить і норма прибутку. Цей фактор не знищує загального закону. Але він робить те, що цей закон діє скоріше як тенденція, тобто як закон,

абсолютне здійснення якого затримується, уповільнюється і ослабляється протидіючими обставинами. Але через те що ті самі причини, які підвищують норму додаткової вартості (навіть подовження робочого часу є результат великої промисловості), мають тенденцію зменшувати кількість робочої сили, застосовуваної даним капіталом, то вони ж мають тенденцію і зменшувати норму прибутку і уповільнювати процес цього зменшення. Якщо один робітник змушений виконувати роботу за двох, — а якщо раціонально працювати, то ці двоє могли б замінити трьох, — то він буде доставляти тепер стільки ж додаткової праці, скільки раніше доставляли двоє, і остільки норма додаткової вартості підвищиться. Проте він не доставить її стільки, скільки раніше доставляли троє, і таким чином маса додаткової вартості знизиться. Але це зниження компенсується або обмежується підвищенням норми додаткової вартості. Якщо все населення працюватиме при підвищеній нормі додаткової вартості, то маса додаткової вартості збільшиться, хоч населення лишиться тим самим. Ще більше вона підвищиться при зростанні населення; і хоч це зв'язане з відносним зменшенням числа зайнятих робітників у порівнянні з величиною всього капіталу, однак це зменшення обмежується або затримується внаслідок підвищення норми додаткової вартості.

Перш ніж перейти до дальшого пункту, ми повинні ще раз підкреслити, що при даній величині капіталу *норма* додаткової вартості може зростати, хоч *маса* її зменшується, і навпаки. Маса додаткової вартості дорівнює її нормі, помноженій на число робітників; але ця норма ніколи не обчислюється на весь капітал, а тільки на змінний капітал, в дійсності тільки на один робочий день. Навпаки, при даній величині капітальної вартості *норма прибутку* ніколи не може підвищитись або знизитись, якщо не збільшилась або не зменшилась *маса додаткової вартості*.

II. ЗНИЖЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ НИЖЧЕ ВАРТОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ

Ми тут тільки емпірично вказуємо на цю обставину, бо в дійсності вона, як і багато чого іншого, що тут можна було б навести, стосується не загального аналізу капіталу, а дослідження конкуренції, яке не входить в завдання цієї праці. Проте вона є однією з найзначніших причин, які затримують тенденцію норми прибутку до зниження.

ІІІ. ЗДЕШЕВЛЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ

Сюди стосується все те, що було сказано в першому відділі цієї книги про причини підвищення норми прибутку при незмінній нормі додаткової вартості або незалежно від норми додаткової вартості, отже, і той випадок, коли, — якщо розглядати весь капітал, — вартість постійного капіталу зростає не в такій пропорції, як його матеріальний обсяг. Наприклад, кількість бавовни, яку переробляє окремих європейський прядильник на сучасній фабриці, у величезній мірі зросла в порівнянні з тією кількістю, яку європейський прядильник переробляв раніше за допомогою ручної прядки. Але вартість переробленої бавовни збільшилась не в такій пропорції, як її кількість. Те саме можна сказати про машини та інший основний капітал. Коротко кажучи, той самий розвиток, який збільшує масу постійного капіталу у відношенні до змінного, зменшує вартість його елементів внаслідок підвищення продуктивної сили праці і, значить, перешкоджає вартості постійного капіталу, хоч і постійно зростаючій, зростати в такому самому відношенні, як зростає матеріальний обсяг основного капіталу, тобто матеріальний обсяг засобів виробництва, які приводяться в рух тією самою кількістю робочої сили. В окремих випадках маса елементів постійного капіталу може навіть збільшитися, в той час як його вартість лишається тією самою або навіть зменшується.

У зв'язку з тільки що сказаним стоїть знецінення наявного капіталу (тобто його речових елементів), яке відбувається з розвитком промисловості. Воно також являє собою одну з постійно діючих причин, які затримують зниження норми прибутку, хоч за деяких обставин воно може зменшувати масу прибутку, зменшуючи масу капіталу, який приносить прибуток. Тут знову виявляється, що ті самі причини, які породжують тенденцію норми прибутку до зниження, в той же час затримують здійснення цієї тенденції.

ІV. ВІДНОСНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ

Створення відносного перенаселення невіддільне від розвитку продуктивної сили праці і прискорюється цим розвитком, який виражається в зменшенні норми прибутку. Відносне перенаселення тим помітніше виявляється в даній країні, чим більше розвинутий у ній капіталістичний спосіб виробництва. В свою чергу, воно є причиною того, що, з одного боку, в багатьох галузях виробництва продовжує існувати більш-менш

неповне підпорядкування праці капіталові — і до того ж продовжує існувати довше, ніж це, на перший погляд, відповідає загальному рівневі розвитку; це — наслідок дешевизни і надмірної кількості наявних на ринку або звільнених найманих робітників, а також більш упертого опору, на який у деяких галузях виробництва, через саму їх природу, натрапляє перетворення ручної праці в машинну. З другого боку, виникають нові галузі виробництва, особливо предметів розкоші, — галузі, базисом для яких є саме надлишкове населення, що часто утворюється внаслідок переважання постійного капіталу в інших галузях виробництва, і які, в свою чергу, ґрунтуються на переважанні в них елементів живої праці і лише мало-помалу проходять такий самий шлях розвитку, як інші галузі виробництва. В обох випадках змінний капітал становить значну частину всього капіталу, а заробітна плата стоїть нижче середньої, так що в цих галузях виробництва і норма додаткової вартості і маса додаткової вартості незвичайно високі. А через те що загальна норма прибутку утворюється шляхом вирівнювання норм прибутку окремих галузей виробництва, то та сама причина, яка породжує тенденцію норми прибутку до зниження, викликає тут протидію цій тенденції, яка більш-менш паралізує її вплив.

V. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ

Оскільки зовнішня торгівля здешевлює почасти елементи постійного капіталу, почасти необхідні життєві засоби, в які перетворюється змінний капітал, вона сприяє підвищенню норми прибутку, бо підвищує норму додаткової вартості і знижує вартість постійного капіталу. Вона взагалі впливає в цьому розумінні, даючи можливість розширяти масштаби виробництва. Таким чином вона прискорює, з одного боку, нагромадження, а з другого боку, зменшення змінного капіталу в порівнянні з постійним, а тому прискорює і зниження норми прибутку. Цілом так само розширення зовнішньої торгівлі хоч і було в дитячі роки капіталістичного способу виробництва базисом для нього, проте, з його розвитком, внаслідок властивої цьому способові виробництва внутрішньої необхідності, внаслідок його потреби в постійно розширюваному ринку, воно стало його власним результатом. Тут знову виявляється такий самий, як і в інших випадках, двоякий вплив (Рікардо зовсім проглядав цю сторону зовнішньої торгівлі ⁷⁷).

Інше питання, — яке через свій спеціальний характер лежить власне поза межами нашого дослідження, — полягає ось

у чому: чи підвищується загальна норма прибутку внаслідок більш високої норми прибутку, яку дає капітал, вкладений у зовнішню, особливо в колоніальну торгівлю?

Капітали, вкладені в зовнішню торгівлю, можуть давати більш високу норму прибутку, тому що, по-перше, тут іде конкуренція з товарами, які виробляються іншими країнами при менш сприятливих умовах виробництва, так що країна більш розвинута продає свої товари вище їх вартості, хоч і дешевше, ніж конкуруючі країни. Норма прибутку підвищується, оскільки праця більш розвинутої країни оцінюється як праця більш високої питомої ваги, оскільки ця праця, не оплачувана як праця більш високої якості, продається як така. Таке саме відношення може скластися і для тієї країни, до якої відправляються товари, і для тієї, з якої товари одержуються; може, зокрема, статися, що така країна віддає уречевленої праці *in natura** більше, ніж одержує, і що все-таки одержує при цьому товари дешевше, ніж могла б сама їх виробляти. Цілком так само, як фабрикант, що застосовує новий винахід раніше, ніж він став загально-вживаним, продає дешевше від своїх конкурентів і все-таки вище індивідуальної вартості своїх товарів, тобто порівняно більш високу продуктивну силу застосовуваної ним праці перетворює в додаткову працю. Він реалізує таким чином додатковий прибуток. З другого боку, щодо капіталів, вкладених у колоніях і т. д., то вони можуть давати більш високі норми прибутку, тому що там внаслідок низького рівня розвитку норма прибутку вища взагалі, а в зв'язку з застосуванням рабів, кулі і т. п. вищій і ступінь експлуатації праці. Абсолютно незрозуміло, чому ж ці порівняно високі прибутки, які приносяться капіталами, вкладеними в певні галузі, і відсилаються на батьківщину, не повинні брати участь тут у вирівнюванні загальної норми прибутку, якщо на шляху такого вирівнювання не стоять монополії, і чому ці порівняно високі прибутки не повинні *pro tanto*** підвищувати загальну норму прибутку³⁶). Цього не можна зрозуміти особливо в тому випадку, коли галузі, в які вкладений капітал, підлягають законам вільної конкуренції. Рікардо ж, навпаки, уявляє собі справу так: на гроші, одержані за кордоном від продажу по вищій ціні, там купуються товари і відправляються назад

* — в натуральній формі. *Ред.*

** — відповідно. *Ред.*

³⁶ В даному разі правий А. Сміт і не правий Рікардо, який говорить: «Вони твердять, що рівність прибутків встановлюється шляхом загального підвищення прибутків; а я підтримуюсь тієї думки, що прибутки тієї галузі, яка перебуває в особливо сприятливих умовах, швидко впадуть до загального рівня» (*D. Ricardo. «Principles of Political Economy».*] Works ed. by MacCulloch [London, 1852], p. 73).

на батьківщину; отже, ці товари продаються в своїй країні, і завдяки цьому можливі, в кращому разі, тимчасові особливі вигоди для цих найбільш привілейованих галузей. Така ілюзія відразу відпадає, як тільки ми абстрагуємось від грошової форми. Країна, яка перебуває в сприятливих умовах, при обміні одержує більше праці за меншу кількість праці, хоч ця різниця, цей надлишок, як взагалі це буває при обміні між працею і капіталом, привласнюється одним певним класом. Отже, вища норма прибутку, тому що вона взагалі вища в колонії, при сприятливих природних умовах може йти рука в руку з низькими товарними цінами. Вирівнювання відбувається, але це не вирівнювання за старим рівнем, як гадає Рікардо.

Але та сама зовнішня торгівля розвиває в країні, що вивозить товари, капіталістичний спосіб виробництва і, значить, веде до зменшення змінного капіталу у відношенні до постійного; з другого боку, вона створює надвиробництво у відношенні до законрону і тому в дальшому справляє знов-таки протидіючий вплив.

І таким чином взагалі виявляється, що ті самі причини, які ведуть до зниження загальної норми прибутку, викликають протидію, які гальмують це зниження, уповільнюють і почасти паралізують його. Вони не знищують закону, але ослабляють його діяння. Без врахування цього було б незрозумілим не зниження загальної норми прибутку, а, навпаки, відносна повільність такого зниження. Таким чином закон діє тільки як тенденція, вплив якої виразно виступає тільки за певних обставин і на протязі тривалих періодів часу.

Раніше ніж піти далі, ми, щоб уникнути непорозумінь, ще раз повторимо два вже не раз викладені положення.

По-перше: Той самий процес, який з розвитком капіталістичного способу виробництва породжує здешевлення товарів, викликає також зміну в органічній будові суспільного капіталу, застосовуваного для виробництва товарів, а внаслідок цього викликає і зниження норми прибутку. Таким чином, відносне зменшення витрат на одиницю товару, а також — тієї частини цих витрат, яка складається із зношування машин, не слід отожнювати із зростанням вартості постійного капіталу у відношенні до змінного, хоч, навпаки, всяке відносне зменшення витрат на постійний капітал при незмінній або зростаючій масі його речових елементів впливає на підвищення норми прибутку, тобто на зменшення *pro tanto* вартості постійного капіталу в порівнянні з змінним капіталом, застосовуваним в дедалі меншій пропорції.

По-друге: Та обставина, що в окремих товарах, із сукупності яких складається продукт капіталу, вміщена в них новодолучена жива праця перебуває в дедалі меншій пропорції до вміщеної в них сировини і спожитих при їх виробництві засобів праці; отже, та обставина, що в окремих товарах уречевлюється дедалі менша кількість новодолучуваної живої праці, бо в міру розвитку суспільної продуктивної сили на їх виробництво потрібно менше праці,— ця обставина не торкається того відношення, в якому жива праця, вміщена в товарі, розпадається на оплачену і неоплачену. Навпаки. Хоч загальна кількість вміщеної в товарі новодолученої живої праці зменшується, неоплачена частина зростає в порівнянні з оплаченою частиною внаслідок або абсолютного або відносного скорочення оплаченої частини, тому що той самий метод виробництва, який зменшує загальну суму новодолученої живої праці в кожній одиниці товару, супроводиться підвищенням абсолютної і відносної додаткової вартості. Тенденція норми прибутку до зниження зв'язана з тенденцією до підвищення норми додаткової вартості, отже, з тенденцією до підвищення ступеня експлуатації праці. Тому надзвичайним безглуздом буде пояснювати зниження норми прибутку підвищенням заробітної плати, хоч як виняток і це може мати місце. Тільки зрозумівши відносини, що діють при утворенні норми прибутку, статистика дістає змогу взятися до дійсного аналізу рівня заробітної плати в різні епохи і в різних країнах. Норма прибутку знижується не тому, що праця стає менш продуктивною, а тому, що вона стає більш продуктивною. Те і друге, підвищення норми додаткової вартості і зниження норми прибутку, є тільки особливі форми, в яких дістає свій капіталістичний вираз зростаюча продуктивність праці.

VI. ЗБІЛЬШЕННЯ АКЦІОНЕРНОГО КАПІТАЛУ

До вищенаведених п'яти пунктів можна додати ще один, на якому, проте, ми поки що не можемо спинятися докладно. З прогресом капіталістичного виробництва, який іде рука в руку з прискорюваням нагромадженням, частина капіталу враховується і застосовується тільки як капітал, що приносить проценти. Не в тому розумінні, що кожний капіталіст, який позичає капітал, задовольняється процентами, тоді як промисловий капіталіст одержує підприємницький дохід. Це не має ніякого відношення до висоти загальної норми прибутку, тому що, коли мова йде про неї, мається на увазі прибуток = проценти + прибуток усякого роду + земельна рента; такий поділ

прибутку не має значення для загальної норми прибутку. А в тому розумінні, що капітали, хоч і вкладені у великі виробничі підприємства, за вирахуванням усіх витрат не приносять нічого, крім високих або низьких процентів, так званих дивідендів, як, наприклад, у залізничній справі. Отже, вони не беруть участі у вирівнюванні загальної норми прибутку, тому що їх норма прибутку менша за середню. Якби вони брали участь у цьому, то остання впала б значно нижче. Розглядаючи питання теоретично, ці капітали можна врахувати, і в такому разі вийде менша норма прибутку, ніж та, що, як видно, існує і дійсно має визначальну вагу для капіталістів, бо саме на цих підприємствах постійний капітал найбільш значний у відношенні до змінного.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

РОЗВИТОК ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ЗАКОНУ

I. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

В першому відділі цієї книги ми бачили, що норма додаткової вартості, будучи виражена у вигляді норми прибутку, завжди здається нижчою, ніж вона є в дійсності. Тепер ми побачили, що навіть зростаюча норма додаткової вартості має тенденцію виражатись у спадній нормі прибутку. Норма прибутку тільки тоді дорівнювала б нормі додаткової вартості, коли $b = c = 0$, тобто коли b увесь капітал витрачався на заробітну плату. Спадна норма прибутку тільки тоді виражає спадну норму додаткової вартості, коли відношення між вартістю постійного капіталу і масою робочої сили, яка приводить його в рух, лишається незмінним або коли ця остання збільшується у відношенні до вартості постійного капіталу.

Рікардо, досліджуючи, як він гадав, норму прибутку, в дійсності дослідив тільки норму додаткової вартості, і цю останню лише при тому припущенні, що робочий день щодо інтенсивності й тривалості є величина постійна.

Зниження норми прибутку і прискорене нагромадження є лише остільки різними виразами одного й того самого процесу, оскільки те і друге виражає розвиток продуктивної сили. В свою чергу, нагромадження прискорює зниження норми прибутку, оскільки воно зумовлює концентрацію робіт у великому масштабі і разом з тим вищу будову капіталу. З другого боку, зниження норми прибутку знов-таки прискорює концентрацію капіталу і централізацію його шляхом позбавлення дрібних капіталістів власності, шляхом експропріації останніх решток її у безпосередніх виробників, коли у них ще є що експропріювати. Далі, внаслідок цього прискорюється нагромадження, розглядуване в кількісному відношенні, хоч із зниженням норми прибутку знижується і норма нагромадження.

З другого боку, оскільки норма збільшення вартості всього капіталу, норма прибутку, є стимулом капіталістичного виробництва (подібно до того, як зростання вартості капіталу є його єдиною метою), зниження норми прибутку уповільнює утворення нових самостійних капіталів і таким чином являє собою обставину, що загрожує розвитку капіталістичного процесу виробництва; воно сприяє надвиробництву, спекуляції, кризам, появі надлишкового капіталу поряд з надлишковим населенням. Тому економісти, які, подібно до Рікардо, вважають капіталістичний спосіб виробництва абсолютним, відчувають тут, що цей спосіб виробництва сам створює собі межі, і тому приписують ці межі не виробництву, а природі (в ученні про ренту). Але що є істотним у тому страху, якого завдає їм зниження норми прибутку, то це — невизначене усвідомлення того, що капіталістичний спосіб виробництва зустрічає в розвитку продуктивних сил таку межу, яка не стоїть ні в якому зв'язку з виробництвом багатства як таким; і ця своєрідна межа свідчить про обмеженість і тільки історичний, миттєвий характер капіталістичного способу виробництва; свідчить про те, що капіталістичний спосіб виробництва не є абсолютним способом для виробництва багатства і що, навпаки, на певному ступені він вступає в конфлікт із своїм дальшим розвитком.

Правда, Рікардо і його школа досліджують тільки промисловий прибуток, в якому міститься і процент. Але й норма земельної ренти також має тенденцію знижуватись, хоч її абсолютна маса зростає, і, крім того, вона може зростати також і відносно в порівнянні з промисловим прибутком (див. Ед. Уеста⁷⁸, який раніше від Рікардо розвинув закон земельної ренти). Якщо ми розглядатимемо весь суспільний капітал K і позначимо через p_1 промисловий прибуток, який залишається після відрахування процента і земельної ренти, через z процент і через r земельну ренту, то $\frac{m}{K} = \frac{p}{K} = \frac{p_1 + z + r}{K} = \frac{p_1}{K} + \frac{z}{K} + \frac{r}{K}$. Ми бачили, що хоч у ході розвитку капіталістичного виробництва загальна сума додаткової вартості m постійно зростає, проте $\frac{m}{K}$ так само постійно зменшується, тому що K зростає ще швидше, ніж m . Отже, немає ніякої суперечності в тому, що p_1 , z і r кожне само по собі може постійно зростати, тоді як $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$, а також $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ і $\frac{r}{K}$, кожне само по собі може постійно зменшуватись, або що p_1 в порівнянні з z , або r в порівнянні з p_1 , або ж у порівнянні і з p_1 і з z відносно зростає.

При збільшенні сукупної додаткової вартості, або прибутку $m = p$, але при одночасному зниженні норми прибутку $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$ відношення величини p_1 , z і r , на які розпадається $m = p$, може змінюватися як завгодно в межах загальної суми m , причому на величину m або $\frac{m}{K}$ це не справляє ніякого впливу.

Зміна p_1 , z і r у відношенні одного до одного є тільки іншим розподілом m по різних рубриках. Тому $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ або $\frac{r}{K}$, норма індивідуального промислового прибутку, норма процента і відношення ренти до всього капіталу можуть зростати, якщо порівнювати їх між собою, хоч загальна норма прибутку, $\frac{m}{K}$, знижується; непорушна тільки одна умова, а саме, що сума всіх трьох величин $= \frac{m}{K}$. Якщо норма прибутку знижується з 50% до 25%, якщо, наприклад, будова капіталу при нормі додаткової вартості в 100% змінюється з $50_r + 50_p$ до $75_r + 25_p$, то в першому випадку капітал в 1 000 дасть прибуток в 500, а в другому випадку капітал в 4 000 дасть прибуток в 1 000. m або p подвоїлось, але p' зменшилось наполовину. І якщо раніше з 50% на прибуток припадало 20, на процент 10 і на ренту 20, то $\frac{p}{K} = 20\%$, $\frac{z}{K} = 10\%$, $\frac{r}{K} = 20\%$. Якщо при зниженні норми прибутку з 50% до 25% пропорції лишаються попередні, то $\frac{p_1}{K} = 10\%$, $\frac{z}{K} = 5\%$ і $\frac{r}{K} = 10\%$. Навпаки, якщо $\frac{p_1}{K}$ знизиться до 8% і $\frac{z}{K}$ до 4%, то $\frac{r}{K}$ підвищиться до 13%. Відносна величина r підвищилася б у порівнянні з p_1 і z , але все-таки p' лишилося б попереднім. При обох припущеннях сума p_1 , z і r збільшилася б, тому що вона була б вироблена за допомогою капіталу в чотири рази більшого. А втім, припущення Рікардо, що первісно промисловий прибуток (плюс процент) містить у собі всю додаткову вартість, історично і логічно невірне. Навпаки, в умовах розвинутого капіталістичного виробництва 1) весь прибуток тільки спочатку потрапляє в руки промислових і торгових капіталістів, щоб пізніше бути розподілений, і 2) рента зводиться до надлишку над прибутком. Потім на цьому капіталістичному базисі знову виростає рента, яка являє собою частину прибутку (тобто додаткової вартості, що розглядається як продукт усього капіталу), але не ту специфічну частину продукту, яку привласнює капіталіст.

Якщо припустити наявність необхідних засобів виробництва, тобто достатнє нагромадження капіталу, то створення додаткової вартості при даній її нормі, отже при даному ступені експлуатації праці, має межу тільки в робітничому населенні, а при даному робітничому населенні воно має межу тільки в ступені експлуатації праці. І капіталістичний процес виробництва по суті полягає у виробництві додаткової вартості, представленої додатковим продуктом або відповідною частиною вироблених товарів, в якій уречевлена неоплачена праця. Ніколи не слід забувати, що виробництво цієї додаткової вартості,— а зворотнє перетворення деякої частини її в капітал, або нагромадження, становить складову частину цього виробництва додаткової вартості,— є безпосередня мета і визначальний мотив капіталістичного виробництва. Тому ніколи не можна змальовувати капіталістичне виробництво тим, чим воно не є в дійсності, саме таким виробництвом, яке має своєю безпосередньою метою споживання або виготовлення предметів споживання для капіталістів. При цьому був би цілком забутий його специфічний характер, який виражається всією його внутрішньою сутністю.

Здобування цієї додаткової вартості становить безпосередній процес виробництва, для якого, як ми сказали, не існує інших меж, крім зазначених вище. Як тільки та кількість додаткової праці, яку можна видушити, уречевилася в товарах, додаткова вартість вироблена. Але цим виробництвом додаткової вартості закінчений тільки перший акт капіталістичного процесу виробництва, безпосередній процес виробництва. Капітал увібрав у себе стільки-то неоплаченої праці. З розвитком процесу, який виражається в зниженні норми прибутку, маса вироблюваної таким чином додаткової вартості досягає страхотливих розмірів. Тепер настає другий акт процесу. Вся товарна маса, весь продукт,— як та його частина, що заміщує постійний і змінний капітал, так і частина, що становить додаткову вартість,— повинна бути продана. Якщо цього не станеться, або якщо це відбувається тільки почасти, або якщо товар продається тільки по цінах, нижчих від цін виробництва, то хоч робітника і експлуатували, але ця експлуатація не реалізується як така для капіталіста, бо немає умов реалізації видуженої додаткової вартості або можлива лише часткова її реалізація, тобто має місце часткова або повна втрата капіталу. Умови безпосередньої експлуатації і умови реалізації її не тотожні. Вони не тільки не збігаються щодо часу і місця, але й по суті різні. Перші обмежуються тільки продуктивною силою суспільства, другі обмежуються пропорціональністю

різних галузей виробництва і споживною силою суспільства. Але ця остання визначається не абсолютною продуктивною силою і не абсолютною споживною силою, а споживною силою на основі антагоністичних відносин розподілу, які зводять споживання величезної маси суспільства до мінімуму, що змінюється тільки в більш-менш вузьких межах. Вона обмежена, далі, прагненням до нагромадження, прагненням до збільшення капіталу і до виробництва додаткової вартості в розширеному масштабі. Такий є закон капіталістичного виробництва, що диктується постійними переворотами в самих методах виробництва, знеціненням наявного капіталу, яке постійно супроводить такі перевороти, загальною конкурентною боротьбою, необхідністю вдосконалювати виробництво і розширяти його масштаб заради самого тільки збереження і під загрозою загибелі. Тому ринок повинен весь час розширятися, так що ринкові зв'язки і умови, які визначають їх, все більше набирають характеру незалежного від виробників природного закону, стають все більше не підлеглими контролю. Внутрішня суперечність прагне знайти собі розв'язання в розширенні зовнішнього поля виробництва. Але чим більше розвивається продуктивна сила, тим більше приходить вона в суперечність з вузькою основою, на якій ґрунтуються відносини споживання. На цій основі, повній суперечностей, цілком природним є те, що надлишок капіталу зв'язаний із зростаючим надлишком населення; тому що хоч при поєднанні надлишку капіталу з надлишком населення маса вироблюваної додаткової вартості зросла б, але саме тому зросла б і суперечність між тими умовами, при яких ця додаткова вартість виробляється, і тими умовами, при яких вона реалізується.

Якщо дано певну норму прибутку, то маса прибутку завжди залежить від величини авансованого капіталу. А нагромадження визначається в такому разі тією частиною цієї маси, яка перетворюється в капітал. Але оскільки ця частина дорівнює прибуткові мінус спожитий капіталістами доход, то вона залежатиме не тільки від вартості цієї маси, але також від дешевизни товарів, які капіталіст може на неї купити; товарів, які почасти входять в його споживання, — в його доход, — почасти в його постійний капітал (заробітна плата припускається тут даною).

Маса капіталу, яку робітник приводить в рух, вартість якої він зберігає своєю працею і примушує знов з'явитися в продукті, цілком відмінна від вартості, яку він долучає. Якщо маса капіталу = 1 000 і долучена праця = 100, то відтворений капітал = 1 100. Якщо маса капіталу = 100 і долучена

праця=20, то відтворений капітал=120. Норма прибутку в першому випадку = 10%, в другому = 20%. І, проте, з 100 в першому випадку можна нагромадити більше, ніж з 20 в другому випадку. І таким чином потік капіталу наростає далі (знецінення внаслідок підвищення продуктивної сили ми лишаємо осторонь) або відбувається нагромадження капіталу пропорційально тій масі, яку він уже становить, але не пропорційально висоті норми прибутку. Висока норма прибутку, оскільки вона ґрунтується на високій нормі додаткової вартості, можлива, якщо робочий день дуже довгий, хоч праця і не дуже продуктивна; вона можлива, незважаючи на невисоку продуктивність праці тому, що потреби робітників дуже мізерні і внаслідок цього середня заробітна плата дуже низька. Низькій заробітній платі відповідає відсутність енергії у робітників. Незважаючи на високу норму прибутку, капітал нагромаджується при цьому повільно. Населення не збільшується, а робочий час, що його коштує продукт, великий, хоч одержувана робітником заробітна плата мала.

Норма прибутку знижується не тому, що робітника менше експлуатують, а тому, що взагалі застосовується відносно менше праці в порівнянні з застосовуваним капіталом.

Коли, як ми показали, зниження норми прибутку відбувається одночасно з підвищенням маси прибутку, то більша частина річного продукту праці привласнюватиметься капіталістом під категорією капіталу (як заміщення спожитого капіталу) і відносно менша частина — під категорією прибутку. Звідси фантазія попа Чалмерса⁷⁹, нібито чим меншу масу річного продукту капіталісти витрачають як капітал, тим більший прибуток виручають вони, причому державна церква приходить їм на допомогу, щоб подбати про споживання, а не про капіталізацію значної частини додаткового продукту. Піп змішує причину і наслідок. А втім, маса прибутку навіть при меншій нормі зростає разом з величиною затраченого капіталу. Однак це в той же час зумовлює концентрацію капіталу, тому що тепер умови виробництва вимагають застосування великих капіталів. Це зумовлює також централізацію капіталу, тобто поглинення дрібних капіталістів великими і втрату першими своїх капіталів. Це знов-таки є відокремленням, хоч лише вторинного порядку, умов праці від виробників, до числа яких все ще належать ці дрібні капіталісти, бо у них власна праця ще відіграє певну роль; праця капіталіста взагалі обернено пропорційальна величині його капіталу, тобто тій мірі, в якій він є капіталістом. Саме це відокремлення умов праці від виробників утворює поняття капіталу, воно починається разом з

первісним нагромадженням («Капітал», кн. I, розд. XXIV), відбувається потім як постійний процес при нагромадженні і концентрації капіталу і тут, нарешті, виражається у вигляді централізації вже наявних капіталів у небагатьох руках і втрачає капіталів багатьма (такої форми набирає тепер експропріація). Цей процес швидко привів би капіталістичне виробництво до краху, якби поряд з доцентровою силою не впливали децентралізовано протидіючі тенденції.

II. КОНФЛІКТ МІЖ РОЗШИРЕННЯМ ВИРОБНИЦТВА І ЗБІЛЬШЕННЯМ ВАРТОСТІ

Розвиток суспільної продуктивної сили праці виявляється двояко. По-перше, у величині вже вироблених продуктивних сил, у вартісному обсягу і масі умов виробництва, при яких відбувається нове виробництво, і в абсолютній величині вже нагромадженого продуктивного капіталу; по-друге, у відносній незначності порівняно з усім капіталом тієї його частини, яка витрачається на заробітну плату, тобто у відносній незначності живої праці, потрібної для відтворення і збільшення вартості даного капіталу, для масового виробництва. А це передбачає в той же час концентрацію капіталу.

У відношенні до застосовуваної робочої сили розвиток продуктивної сили виявляється знов-таки двояко: по-перше, в збільшенні додаткової праці, тобто в скороченні необхідного робочого часу, потрібного для відтворення робочої сили; по-друге, в зменшенні кількості робочої сили (числа робітників), яка взагалі вживається для того, щоб привести в рух даний капітал.

Обидва ці рухи не тільки йдуть рука в руку, але взаємно зумовлюють один одного і становлять явища, в яких виражається один і той самий закон. Тим часом вони впливають на норму прибутку в протилежному напрямі. Загальна маса прибутку дорівнює загальній масі додаткової вартості, норма прибутку $= \frac{m}{K} = \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{весь авансований капітал}}$. Але додаткова вартість, її загальна сума, визначається, по-перше, її нормою, а по-друге, масою праці, яка одночасно застосовується при такій нормі, або,— що те саме,— величиною змінного капіталу. З одного боку, зростає один фактор — норма додаткової вартості, з другого боку, зменшується (відносно або абсолютно) другий фактор — число робітників. Оскільки розвиток продуктивної сили скорочує оплачувану частину застосовуваної праці, він підвищує додаткову вартість, підвищуючи її норму; оскільки ж

він зменшує загальну масу праці, застосовуваної даним капіталом, він зменшує другий фактор, число робітників, на яке треба помножити норму додаткової вартості, щоб одержати її масу. Двоє робітників, що працюють по 12 годин на день, не можуть доставити таку ж масу додаткової вартості, як 24 робітники, що працюють тільки по 2 години кожний, навіть коли б вони могли жититися самим повітрям і коли б їм через це зовсім не доводилось працювати на самих себе. Отже, подо цього є певні непереборні межі для компенсації скорочення числа робітників шляхом підвищення ступеня експлуатації праці; тому вона може, звичайно, затримати зниження норми прибутку, але не усунути його.

Отже, з розвитком капіталістичного способу виробництва норма прибутку знижується, тоді як маса його і маса застосовуваного капіталу збільшуються. При даній нормі абсолютна маса, на яку зростає капітал, залежить від його величини в даний момент. Але, з другого боку, якщо дано цю величину, то відношення, в якому він зростає, ступінь його зростання, залежить від норми прибутку. Підвищення продуктивної сили (яке, крім того, як ми вже згадували, постійно йде рука в руку із знеціненням наявного капіталу) безпосередньо може підвищити величину вартості капіталу тільки при тій умові, коли воно, підвищуючи норму прибутку, збільшує ту частину вартості річного продукту, яка знов перетворюється в капітал. Оскільки мова йде про продуктивну силу праці (тому що ця продуктивна сила безпосередньо не має ніякого відношення до *вартості* наявного капіталу), збільшення маси прибутку може статися тільки тоді, коли внаслідок зростання продуктивної сили праці або збільшується відносна додаткова вартість, або зменшується вартість постійного капіталу, отже, здешевлюються товари, які входять або у відтворення робочої сили, або в елементи постійного капіталу. Але і те і друге супроводиться знеціненням наявного капіталу, те і друге йде рука в руку з відносним зменшенням змінного капіталу в порівнянні з постійним. Те і друге зумовлює зниження норми прибутку і уповільнює це зниження. Далі, оскільки підвищення норми прибутку викликає підвищення попиту на працю, воно впливає на збільшення робітничого населення і разом з тим на збільшення придатного для експлуатації матеріалу, який тільки й робить капітал капіталом.

Але посередньо розвиток продуктивної сили праці сприяє збільшенню наявної капітальної вартості, збільшуючи масу і різноманітність споживних вартостей, в яких представлена одна й та сама мінова вартість і які становлять матеріальний

субстрат, речові елементи капіталу, реальні предмети, з яких безпосередньо складається постійний капітал і, принаймні, посередньо — змінний. Тим самим капіталом і тією самою кількістю праці виробляється більше речей, які, незалежно від їх мінової вартості, можуть бути перетворені в капітал, — речей, які можуть служити для вбирання в себе додаткової праці, отже і добавочної додаткової праці, і які таким чином можуть утворити додатковий капітал. Маса праці, якою може розпоряджатись капітал, залежить не від вартості цього капіталу, а від маси сировини і допоміжних матеріалів, машин і елементів основного капіталу, життєвих засобів — всього того, з чого складається капітал, яка б не була його вартість. В той час як зростає таким чином маса застосовуваної праці, а тому й додаткової праці, зростає і вартість відтворюваного капіталу і новодолучувана до неї добавочна вартість.

Але обидва ці моменти, що входять у процес нагромадження, не можна розглядати тільки в тому стані спокійного співіснування їх одного біля одного, в якому їх вивчає Рікардо; вони містять у собі суперечність, яка виявляється в суперечливих тенденціях і явищах. Протидіючі один одному фактори діють одночасно один проти одного.

Одночасно з спонуканнями до дійсного збільшення робітничого населення, що виникають із збільшення частини сукупного суспільного продукту, яка функціонує як капітал, діють фактори, що створюють відносне перенаселення.

Одночасно із зниженням норми прибутку зростає маса капіталів, і рука в руку з цим відбувається знецінення наявного капіталу, яке затримує зниження норми прибутку і спонукає до прискороного нагромадження капітальної вартості.

Одночасно з розвитком продуктивної сили розвивається вища будова капіталу, відносне зменшення змінної частини в порівнянні з постійною.

Ці різні впливи проявляються то переважно один поряд з іншим у просторі, то переважно один слідом за іншим у часі; конфлікт протидіючих один одному факторів періодично впливається в кризи, які завжди являють собою тільки тимчасове насильствене розв'язання існуючих суперечностей, насильствені вибухи, які на мить відновлюють порушену рівновагу.

Суперечність, виражена в найбільш загальній формі, полягає в тому, що капіталістичному способу виробництва властива тенденція до абсолютного розвитку продуктивних сил незалежно від вартості і вміщеної в останній додаткової вартості, а також незалежно від суспільних відносин, при яких відбувається капіталістичне виробництво; тоді як, з другого

боку, його метою є збереження існуючої капітальної вартості і її збільшення в якомога більшій мірі (тобто постійно прискорюване зростання цієї вартості). Специфічна особливість капіталістичного способу виробництва полягає в тому, щоб використати наявну капітальну вартість як засіб для якомога значнішого збільшення цієї вартості. Методи, якими він цього досягає, зв'язані з зменшенням норми прибутку, знеціненням наявного капіталу і розвитком продуктивних сил праці за рахунок уже вироблених продуктивних сил.

Періодичне знецінення наявного капіталу, — цей іманентний засіб капіталістичного способу виробництва, що стримує зниження норми прибутку і прискорює нагромадження капітальної вартості шляхом утворення нового капіталу, — порушує існуючі відносини, в яких відбувається процес обігу і відтворення капіталу, і тому супроводиться раптовими затримками і кризами процесу виробництва.

Відносне зменшення змінного капіталу в порівнянні з постійним, яке йде рука в руку з розвитком продуктивних сил, стимулює зростання робітничого населення і в той же час постійно створює штучне перенаселення. Нагромадження капіталу, розглядуване з боку вартості, уповільнюється внаслідок зниження норми прибутку, прискорюючи тим самим нагромадження споживних вартостей, а це останнє, в свою чергу, веде до прискорення ходу нагромадження, розглядуваного знов-таки з боку вартості.

Капіталістичне виробництво постійно прагне вийти за ці іманентні межі, але воно переборює їх тільки з допомогою засобів, які знову ставлять перед ним ці межі, і до того ж у далеко більшому масштабі.

Справжня межа капіталістичного виробництва — це *сам капітал*, а це значить: капітал і самозростання його вартості є вихідним і кінцевим пунктом, мотивом і метою виробництва; виробництво є тільки виробництво для *капіталу*, а не навпаки: засоби виробництва не є просто засобами для постійного розширення життєвого процесу *суспільства* виробників. Межі, що в них тільки й може відбуватися збереження і збільшення вартості капіталу, яке ґрунтується на експропріації і збіднінні маси виробників, ці межі впадають завжди в суперечність з тими методами виробництва, які капітал змушений застосовувати для досягнення своєї мети і які служать безмежному розширенню виробництва, виробництву як самоцілі, безумовному розвитку суспільних продуктивних сил праці. Засіб — безмежний розвиток суспільних продуктивних сил — вступає в постійний конфлікт з обмеженою метою — збільшенням вар-

тості існуючого капіталу. Тому, якщо капіталістичний спосіб виробництва є історичний засіб для розвитку матеріальної продуктивної сили і для створення всесвітнього ринку, який відповідав би цій силі, то він в той же час являє собою постійну суперечність між таким його історичним завданням і властивими йому суспільними відносинами виробництва.

III. НАДЛИШОК КАПІТАЛУ ПРИ НАДЛИШКУ НАСЕЛЕННЯ

Із зниженням норми прибутку зростає той мінімум капіталу, який потрібен окремому капіталістові для продуктивного застосування праці, — потрібен як для експлуатації праці взагалі, так і для того, щоб затрачуваний робочий час був часом, необхідним для виробництва товарів, щоб він не перевищував середнього робочого часу, суспільно необхідного для виробництва товарів. І одночасно зростає концентрація, тому що за певними межами великий капітал з невисокою нормою прибутку нагромаджує швидше, ніж невеликий капітал з високою нормою прибутку. Ця зростаюча концентрація, досягши певного рівня в свою чергу приводить до нового зниження норми прибутку. Маса дрібних роздроблених капіталів пускається через це на шлях авантюри: спекуляції, кредитні махінації і махінації на акціях; ці капітали зазнають криз. Під так званим надлишком капіталу завжди розуміється по суті надлишок такого капіталу, для якого зниження норми прибутку не врівноважується його масою. — а такими завжди є новоутворювані свіжі паростки капіталу, — або надлишок таких капіталів, які, будучи самі по собі не здатні для самостійних дій, надаються у формі кредиту в розпорядження верховодів великих галузей виробництва. Цей надлишок капіталу виникає внаслідок тих самих обставин, які викликають відносно перенаселення, і тому цей надлишок є явище, яке доповнює це останнє, хоч обидва вони перебувають на протилежних полюсах: на одному боці — незайнятий капітал, на другому боці — незайняте робітниче населення.

Надвиробництво капіталу, а не окремих товарів, — хоч надвиробництво капіталу завжди включає надвиробництво товарів, — означає через це не що інше, як перенагромадження капіталу. Щоб зрозуміти, що таке це перенагромадження (докладніше дослідження його буде дано далі), досить тільки припустити його абсолютним. Коли надвиробництво капіталу було б абсолютним? І до того ж надвиробництво, яке поширювалося б не на ту чи іншу або на кілька значних сфер виробництва,

але було б абсолютним в усьому своєму обсягу, тобто охоплювало б усі сфери виробництва?

Абсолютне надвиробництво капіталу було б в тому випадку, коли б додатковий капітал для цілей капіталістичного виробництва був $= 0$. Але метою капіталістичного виробництва є збільшення вартості капіталу, тобто привласнення додаткової праці, виробництво додаткової вартості, прибутку. Отже, коли б капітал зріс у порівнянні з робітничим населенням настільки, що не можна було б ні подовжити абсолютний робочий час, який доставляється цим населенням, ні розширити відносний додатковий робочий час (останнє і без того було б нездійсниме в разі, коли попит на працю значний, отже, коли існує тенденція до підвищення заробітної плати), тобто коли б зрослий капітал виробляв лише таку саму, як до свого збільшення або навіть меншу масу додаткової вартості, то було б абсолютне надвиробництво капіталу, тобто зрослий капітал $K + \Delta K$ виробив би прибутку не більше або навіть менше, ніж капітал K до свого збільшення на ΔK . В обох випадках відбулося б також велике і раптове зниження загальної норми прибутку, але на цей раз внаслідок такої зміни в будові капіталу, причиною якої був би не розвиток продуктивної сили, а підвищення грошової вартості змінного капіталу (внаслідок підвищення заробітної плати) і відповідне йому зменшення відношення додаткової праці до необхідної праці.

В дійсності справа стояла б так, що одна частина капіталу цілком або почасти лежала б без діла (тому що вона щоб взагалі збільшувати свою вартість, повинна була б спочатку витіснити з його позиції вже діючий капітал), а друга частина під тиском незайнятого або тільки наполовину зайнятого капіталу зростала б при нижчій нормі прибутку. При цьому було б однаково, коли б частина додаткового капіталу стала на місце старого, а цей останній таким чином зайняв би місце в додатковому капіталі. Ми все ж мали б, з одного боку, стару капітальну суму, з другого — додаткову. Зниження норми прибутку супроводилося б у цьому випадку абсолютним зменшенням маси прибутку, бо при наших припущеннях маса застосовуваної робочої сили не могла б збільшитися, і норма додаткової вартості не могла б підвищитися, отже, не могла б збільшитися і маса додаткової вартості. А зменшену масу прибутку довелось б обчислювати на збільшений сукупний капітал. Але коли навіть припустити, що зайнятий капітал продовжує зростати при попередній нормі прибутку, отже, маса прибутку лишається та сама, то все ж вона обчислювалася б на зрослий сукупний капітал і знов сталося б зниження норми прибутку.

Якщо весь капітал в 1 000 приносить прибуток у 100, а після свого збільшення до 1 500 він як і раніше приносить тільки 100, то в другому випадку 1 000 приносить вже тільки $66\frac{2}{3}\%$. Зростання вартості старого капіталу скоротилося б абсолютно. За нових умов капітал = 1 000 приносить би не більше, ніж раніше приносить капітал = $666\frac{2}{3}$.

Але ясно, що це фактичне знецінення старого капіталу не могло б статися без боротьби, що без боротьби додатковий капітал ΔK не міг би функціонувати як капітал. Норма прибутку впала б не внаслідок конкуренції, зумовленої надвиробництвом капіталу, а, навпаки, конкурентна боротьба почалася б тепер внаслідок того, що зниження норми прибутку і надвиробництво капіталу викликаються одними і тими самими причинами. Вже функціонуючі капіталісти, в руках яких опинилася б частина ΔK , в більшій чи меншій мірі лишили б її лежати без діла, щоб не знецінити свого первісного капіталу і не звузити місце, яке він займає у сфері виробництва, або ж вони застосували б її так, щоб перенести, хоч би з тимчасовим збитком для себе, наслідки бездіяльності додаткового капіталу з себе на нових прихідців і взагалі на своїх конкурентів.

Частина ΔK , яка опинилася б у руках нових капіталістів, намагалася б витіснити старий капітал, і це почасти вдалося б їй, оскільки вона лишила б без діла частину старого капіталу, примусила б його очистити їй старе місце і зайняти місце додаткового капіталу, застосовуваного тільки почасти або зовсім не застосовуваного.

Оскільки капітал повинен функціонувати як капітал і зростати в своїй вартості, певна частина старого капіталу за всіх обставин повинна лишатись без діла, повинна бути бездіальною як капітал. Якій саме частині довелося б лишитися бездіальною, це вирішила б конкурентна боротьба. Поки все йде добре, конкуренція, як це виявляється при вирівнюванні загальної норми прибутку, діє як здійснений на практиці братерський союз класу капіталістів, так що вони спільно ділять між собою загальну здобич пропорціонально частці, вкладеній кожним. Але, як тільки мова йде вже про розподіл не прибутку, а збитку, кожний намагається якомога зменшити свою частку збитку і перекласти її на іншого. Для всього класу капіталістів збиток неминучий. Але яка частка припаде на кожного окремого капіталіста, наскільки взагалі повинен поділяти його кожний окремих капіталіст, це залежить від сили і хитрості, і конкуренція перетворюється в такому разі в боротьбу ворогуючих собратів. При цьому дає про себе знати протилежність інтересів кожного окремого капіталіста і всього класу

капіталістів цілком так само, як раніше практично проклала собі шлях через конкуренцію тотожність цих інтересів.

Яким же чином може бути усунутий цей конфлікт і можуть бути знову відновлені відносини, які відповідають «здоровому» рухові капіталістичного виробництва? Спосіб усунення міститься вже в самому виявленні того конфлікту, про усунення якого йде мова. Він полягає в тому, що капітал, рівний вартістю всьому додатковому капіталові ΔK або принаймні його частині, лежить без діла і почасти навіть знищується. Хоч, як це видно вже з самого викладу конфлікту, такий збиток зовсім не розподіляється рівномірно між окремими індивідуальними капіталами, а його розподіл вирішується конкурентною боротьбою, причому збиток розподіляється залежно від особливих переваг і вже завойованих позицій дуже нерівномірно і в дуже різноманітних формах, так що один капітал лишається бездіяльним, другий знищується третій зазнає тільки відносних збитків або зазнає лише тимчасового знецінення і т. д.

Але за всяких обставин рівновага була б відновлена внаслідок бездіяльності і навіть знищення капіталу в більшому чи меншому розмірі. Це поширювалося б почасти на матеріальну субстанцію капіталу, тобто деяка частина засобів виробництва, основний і оборотний капітал, не функціонувала б, не діяла б як капітал; припинила б роботу частина підприємств, що вже почали виробництво. Хоч у цьому відношенні час нічого не щадить і погіршує всі засоби виробництва (за винятком землі), але тут, внаслідок припинення функціонування, в дійсності відбулося б далеко більше зруйнування засобів виробництва. Однак головний результат у цьому відношенні полягав би в тому, що ці засоби виробництва перестали б діяти як засоби виробництва, припинилося б на більш-менш довгий час їх функціонування як засобів виробництва.

Але в основному руйнівний вплив, до того ж у найгострішій формі, торкнувся б капіталу, оскільки він має вартість, торкнувся б капітальних *вартостей*. Частина капітальної вартості, яка перебуває просто у формі свідомств на одержання в майбутньому частки додаткової вартості, прибутку, яка в дійсності являє собою тільки різні форми боргових зобов'язань на виробництво знецінюється відразу ж після зменшення доходів, на які розрахована ця частина. Частина наявного золота і срібла лежить без ужитку, не функціонує як капітал. Частина товарів, що перебувають на ринку, може здійснювати свій процес обігу і відтворення тільки при надзвичайному зниженні своїх цін, отже, шляхом знецінення того капіталу, який ця частина представляє. Так само більше або менше знецінюються

елементи основного капіталу. До цього долучається те, що певні припущені відношення цін зумовлюють процес відтворення, а тому останній внаслідок загального зниження цін припиняється і розладнується. Цей розлад і припинення процесу відтворення паралізує функцію грошей як засобу платежу, яка розвивається з розвитком капіталу і ґрунтується на згаданих припущених відношеннях цін, розриває в сотні місць ланцюг платіжних зобов'язань на певні строки, ще більше загострюється виникаючим звідси потрясінням кредитної системи, що розвинулась разом з капіталом, і таким чином приводить до сильних і гострих криз, до раптових насильствених знецінень, до дійсного припинення і порушення процесу відтворення і разом з тим до дійсного скорочення відтворення.

Але одночасно діяли б інші фактори. Припинення виробництва позбавило б роботи частину робітничого класу і внаслідок цього другу, зайняту частину його поставило б у такі умови, при яких їй довелося б миритися із зниженням заробітної плати навіть нижче середнього рівня.— обставина, яка справляє на капітал цілком такий самий вплив, як коли б при середній заробітній платі підвищилась відносна або абсолютна додаткова вартість. Період процвітання сприяв би шлюбом серед робітників і зменшив би смертність їх дітей — обставина, які, хоч би яке дійсне збільшення населення було зв'язане з ними, зовсім не передбачають збільшення дійсно працюючого населення, але на відношення робітників до капіталу впливають цілком так само, як коли б збільшилося число дійсно функціонуючих робітників. З другого боку, падіння цін і конкурентна боротьба спонукали б кожного капіталіста знижувати індивідуальну вартість усього продукту нижче загальної вартості цього продукту з допомогою застосування нових машин, нових удосконалених методів праці, нових комбінацій, тобто підвищувати продуктивну силу даної кількості праці, знижувати відношення змінного капіталу до постійного і таким чином звільняти робітників,— коротко кажучи, створювати штучне перенаселення. Далі, знецінення елементів постійного капіталу само стало б елементом, що викликає підвищення норми прибутку. Маса застосовуваного постійного капіталу зросла б у порівнянні з змінним, але вартість цієї маси могла б зменшитись. Припинення виробництва, що настало б, підготувало б пізніше розширення його в капіталістичних межах.

І таким чином коло було б пройдено знов. Частина капіталу, яка знецінилась внаслідок припинення функціонування, знов набула б своєї попередньої вартості. А втім, при умовах розширеного виробництва, при розширеному ринку і при

підвищеній продуктивній силі був би знов пророблений такий самий порочний кругооборот.

Але навіть при зробленому нами крайньому припущенні абсолютне надвиробництво капіталу не є абсолютне надвиробництво взагалі, абсолютне надвиробництво засобів виробництва. Воно є надвиробництвом засобів виробництва лише остільки, оскільки ці останні повинні *функціонувати як капітал* і, значить, повинні пропорціонально збільшенню вартості, що відповідає збільшенню їх маси, виробляти добавочну вартість.

Але, незважаючи на те, це все ж було б надвиробництво, тому що капітал був би неспроможним експлуатувати працю в тій мірі, яка зумовлюється «здоровим», «нормальним» розвитком капіталістичного процесу виробництва, в тій мірі, при якій із зростанням маси застосовуваного капіталу збільшується принаймні маса прибутку, і яка, значить, виключає падіння норми прибутку в тій самій мірі, як зростає капітал, і особливо, виключає падіння норми прибутку швидше, ніж зростання капіталу.

Надвиробництво капіталу ніколи не означає чого-небудь іншого, крім надвиробництва засобів виробництва,— засобів праці і життєвих засобів,— які можуть функціонувати як капітал, тобто можуть застосовуватись для експлуатації праці при даному ступені експлуатації; а падіння цього ступеня експлуатації нижче певного пункту викликає порушення капіталістичного процесу виробництва, припинення його, кризи, руйнування капіталу. Немає ніякої суперечності в тому, що таке надвиробництво капіталу супроводиться більш-менш значним відносно перенаселенням. Ті самі обставини, які підвищили продуктивну силу праці, збільшили масу товарних продуктів, розширили ринки, прискорили нагромадження капіталу як щодо маси, так і щодо вартості і знизили норму прибутку,— ці самі обставини створили і раз у раз створюють відносно перенаселення, перенаселення робітників, які не застосовуються надлишковим капіталом внаслідок низького ступеня експлуатації праці, при якому вони тільки й могли б бути застосовані, або принаймні внаслідок низької норми прибутку, яку вони приносили б при даному ступені експлуатації.

Якщо капітал вивозиться за кордон, то це відбувається не тому, що він абсолютно не міг би бути застосований всередині країни. Це відбувається тому, що за кордоном він може бути вкладений при вищій нормі прибутку. Але такий капітал — абсолютно надлишковий капітал для зайнятого робітничого населення і для даної країни взагалі. Він існує як такий поряд з відносно надлишковим населенням, і це є прикладом, як над-

лишковий капітал і надлишкове населення існують одно поряд з одним і взаємно зумовлюють одно одне.

З другого боку, зв'язане з нагромадженням зниження норми прибутку неминуче викликає конкурентну боротьбу. Компенсація зниження норми прибутку збільшенням маси прибутку має реальне значення тільки для сукупного суспільного капіталу і для великих капіталістів, власників уже існуючих підприємств. Новий, самостійно функціонуючий додатковий капітал не знаходить наперед готових умов для такої компенсації, він ще повинен завоювати такі умови, і тому зниження норми прибутку викликає конкурентну боротьбу між капіталами, а не навпаки. Ця конкурентна боротьба супроводиться, звичайно, тимчасовим підвищенням заробітної плати і дальшим тимчасовим зниженням норми прибутку, яке випливає з цього. Те саме проявляється в надвиробництві товарів, у переповненні ринків. Через те що метою капіталу є не задоволення потреб, а виробництво прибутку, і через те що ця мета досягається лише такими методами, при яких маса продуктів визначається розмірами виробництва, а не навпаки, то раз у раз мусить виникати невідповідність між обмеженими розмірами споживання на капіталістичному базисі і виробництвом, яке весь час прагне вийти за ці іманентні межі. А втім, капітал складається з товарів, і тому надвиробництво капіталу включає в себе надвиробництво товарів. Звідси той цікавий факт, що ті самі економісти, які заперечують надвиробництво товарів, визнають надвиробництво капіталу. Коли кажуть, що відбувається не загальне надвиробництво, а тільки порушення пропорції між різними галузями виробництва, то це означає тільки те, що при капіталістичному виробництві пропорціональність окремих галузей виробництва відтворюється з диспропорціональності як постійний процес, бо тут внутрішній зв'язок виробництва як цілого нав'язується агентам виробництва, як сліпий закон, а не як закон, який, будучи досягнутий їх колективним розумом і через це підвладний йому, підпорядковує процес виробництва їх спільному контролю. Далі, тим самим вимагають, щоб у країнах, в яких не розвинутий капіталістичний спосіб виробництва, споживання і виробництво стояли на такому ступені, який властивий країнам капіталістичного способу виробництва. Коли кажуть, що надвиробництво тільки відносне, то це цілком правильно; проте весь капіталістичний спосіб виробництва є тільки відносний спосіб виробництва, межі якого взагалі не абсолютні, але для нього, на його базисі, абсолютні. Інакше як же можна було б пояснити відсутність попиту на такі товари, яких потребує маса народу, і як можна було б

пояснити те явище, що доводиться шукати цього попиту за кордоном, на далеких ринках для того, щоб мати можливість платити робітникам у себе дома середню кількість необхідних життєвих засобів? Тому що тільки в цих специфічних, капіталістичних взаємовідносинах надлишковий продукт дістає таку форму, що його власник може подати його для споживання лише в тому разі, коли він перетвориться для нього знову в капітал. Нарешті, коли кажуть, що капіталістам досить тільки обмінювати між собою свої товари і споживати їх, то при цьому забувають загальний характер капіталістичного виробництва, забувають, що справа йде про збільшення вартості капіталу, а не про його споживання. Одним словом, всі заперечення проти очевидних явищ надвиробництва (яким діла нема до цих заперечень) зводяться до того, що межі *капіталістичного* виробництва не є межами *виробництва взагалі*, а тому не є межами і для цього специфічного, капіталістичного способу виробництва. Але суперечність цього капіталістичного способу виробництва полягає саме в його тенденції до абсолютного розвитку продуктивних сил, який постійно вступає в конфлікт з тими специфічними *умовами* виробництва, в яких рухається і тільки й може рухатися капітал.

Справа не в тому, що життєвих засобів виробляється надто багато в порівнянні з існуючим населенням. Навпаки. Їх виробляється надто мало для того, щоб маса населення могла жити пристойно, по-людському.

Справа не в тому, що засобів виробництва виробляється більше, ніж треба для того, щоб зайняти працездатну частину населення. Навпаки. По-перше, створюється надто велика частина населення, яка фактично не працює, яка через умови свого життя експлуатує працю інших або займається роботами, що можуть вважатися за такі тільки при жалюгідному способі виробництва. По-друге, засобів виробництва виробляється не досить для того, щоб усе працездатне населення могло бути використане найпродуктивніше, отже, щоб його абсолютний робочий час скорочувався завдяки масі і ефективності постійного капіталу, застосовуваного протягом робочого часу.

Але періодично засобів праці і життєвих засобів виробляється надто багато для того, щоб вони при даній нормі прибутку могли функціонувати як засоби експлуатації робітників. Товарів виробляється надто багато для того, щоб уміщену в них вартість і включену в ній додаткову вартість можна було реалізувати і перетворити в новий капітал при тих умовах розподілу і відносинах споживання, які визначаються капіталістич-

ним виробництвом, тобто щоб цей процес міг здійснюватися без вибухів, які постійно відновлюються.

Справа не в тому, що багатств виробляється надто багато. Але періодично виробляється надто багато багатств в їх капіталістичних, суперечливих формах.

Межа капіталістичного способу виробництва виявляється:

1) В тому, що породжуване розвитком продуктивної сили праці зниження норми прибутку являє собою закон, який у певний момент найгостріше стикається з розвитком продуктивної сили праці і через те завжди повинен переборюватись за допомогою криз.

2) В тому, що розширення або скорочення виробництва визначається не відношенням виробництва до суспільних потреб, до потреб суспільно розвинених людей, а привласненням неоплаченої праці і відношенням цієї неоплаченої праці до уречевленої праці взагалі, або, висловлюючись мовою капіталіста, визначається прибутком і відношенням цього прибутку до застосовуваного капіталу, отже певною висотою норми прибутку. Через це межі капіталістичного виробництва виступають вже при такому ступені розширення, який при інших передумовах був би, навпаки, далеко недостатнім. Воно припиняється не тоді, коли цього вимагає задоволення потреб, а тоді, коли цього припинення вимагає виробництво і реалізація прибутку.

Якщо норма прибутку знижується, то, з одного боку, сили капіталу спрямовуються на те, щоб окремий капіталіст за допомогою удосконалених методів та ін. знизив індивідуальну вартість своїх товарів нижче їх середньої суспільної вартості і одержав таким чином при даній ринковій ціні деякий додатковий прибуток; з другого боку, виникає спекуляція, якій сприяють пристрасні шукання нових методів виробництва, нових застосувань капіталу, нових авантур з метою забезпечити хоч який-небудь додатковий прибуток, що був би незалежний від загального середнього рівня його і перевищував би цей рівень.

Норма прибутку, тобто відносний приріст капіталу, має важливе значення насамперед для всіх нових відгалужень капіталу, що самостійно групуються. І якби капіталоутворення випало на долю тільки небагатьох великих капіталів, для яких маса прибутку переважає його норму, то взагалі згас би вогонь, який оживляє виробництво. Виробництво охопив би сон. Норма прибутку — це рушійна сила капіталістичного виробництва; виробляється тільки те і остільки, що і оскільки можна виробляти з прибутком. Звідси страх англійських економістів перед зниженням норми прибутку. Той факт, що

навіть одна тільки можливість цього тривожить Рікардо, свідчить якраз про глибоке розуміння ним умов капіталістичного виробництва. Найбільш значне у Рікардо є саме те, що йому закидали: що він при дослідженні капіталістичного виробництва, не цікавлячись «людьми», звертає увагу тільки на розвиток продуктивних сил, хоч би яких людських жертв і капітальних *вартостей* він коштував. Розвиток продуктивних сил суспільної праці — це історичне завдання і виправдання капіталу. Саме цим він несвідомо створює матеріальні умови вищої форми виробництва. Рікардо непокоїть те, що нормі прибутку, яка є стимулом капіталістичного виробництва, а разом з тим і умовою та рушієм нагромадження, загрожує небезпека внаслідок розвитку самого виробництва. А кількісне відношення тут — усе. В дійсності в основі цього лежить щось глибше, що він тільки невиразно відчуває. В цьому виявляється чисто економічним способом, тобто з буржуазної точки зору, в межах капіталістичного розуміння, з точки зору самого капіталістичного виробництва, обмеженість останнього, його відносність, те, що воно — не абсолютний, а лише історичний спосіб виробництва, відповідний певній обмеженій добі розвитку матеріальних умов виробництва.

IV. ДОДАТКИ

Оскільки розвиток продуктивної сили праці відбувається дуже нерівномірно в різних галузях промисловості, і до того ж не тільки нерівномірно щодо ступеня, але часто в протилежному напрямі, то звідси випливає, що середня маса прибутку (= додатковій вартості) повинна стояти значно нижче того рівня, якого можна було б сподіватися, судячи з розвитку продуктивної сили в найбільш розвинутих галузях промисловості. Та обставина, що розвиток продуктивної сили в різних галузях промисловості відбувається не тільки в дуже різних пропорціях, але часто в протилежному напрямі, випливає не тільки з анархії конкуренції і з особливостей буржуазного способу виробництва. Продуктивність праці зв'язана і з природними умовами, які часто стають менш плідотворними в міру того, як продуктивність, оскільки остання залежить від суспільних умов, підвищується. Звідси протилежний характер руху в цих різних сферах: прогрес в одних, регрес в інших. Можна нагадати, наприклад, хоч би те, що самі по собі пори року впливають на обсяг виробництва більшої частини сирових матеріалів, на масштаби винищення лісів, вичерпання кам'яновугільних і залізорудних копалин і т. д.

Якщо оборотна частина постійного капіталу,— сировина і т. д.,— постійно зростає в своїй масі пропорціонально розвиткові продуктивної сили праці, то інакше стоїть справа з основним капіталом,— будівлями, машинами, пристроями для освітлення, опалення та ін. Хоч машини із збільшенням їх розмірів стають абсолютно дорожчими, але відносно вони дешевшають. Якщо п'ять робітників виробляють товарів удесятеро більше, ніж раніше, то внаслідок цього затрати на основний капітал не збільшуються удесятеро; хоч вартість цієї частини постійного капіталу зростає з розвитком продуктивної сили, але вона зростає далеко не в такій пропорції. Ми вже не раз вказували на відмінність між відношенням постійного капіталу до змінного, як воно виражається в зниженні норми прибутку, і тим самим відношенням, як воно з розвитком продуктивності праці виражається в одніці товару та його ціні.

{Вартість товару визначається всім робочим часом, минулою і живою працею, яка входить у цей товар. Підвищення продуктивності праці полягає саме в тому, що частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але збільшується так, що загальна сума праці, вміщена в товарі, зменшується; що, виходить, кількість живої праці зменшується більше, ніж збільшується кількість минулої праці. Минула праця, втілена у вартості товару,— постійна частина капіталу,— складається почасти з зношування основного капіталу, почасти з оборотного постійного капіталу, який ввійшов у товар цілком,— сировини і допоміжного матеріалу. Та частина вартості, що походить від сировини і допоміжного матеріалу, з підвищенням продуктивності праці повинна скорочуватись, бо продуктивність праці у відношенні до цих матеріалів виявляється саме в тому, що їх вартість знижується. Навпаки, найбільш характерним для підвищення продуктивної сили праці є те, що основна частина постійного капіталу дуже набагато збільшується, а разом з тим збільшується і та частина його вартості, яка переноситься на товари внаслідок зношування. Для того щоб новий метод виробництва проявив себе як метод дійсного підвищення продуктивності, він повинен в результаті зношування основного капіталу переносити на окремий товар меншу вартість, ніж та, яка заощаджується, зберігається внаслідок зменшення живої праці; одним словом, цей метод повинен зменшити вартість товару. Само собою зрозуміло, це повинно мати місце і тоді, як це буває в окремих випадках, коли в утворення вартості товару входить, крім додатково зношеної частини основного капіталу, додаткова

частина вартості, відповідна збільшеним щодо кількості або дорожчим видам сировини і допоміжних матеріалів. Всі надбавки до вартості повинні більше ніж урівноважитись зменшенням вартості, яке випливає із зменшення живої праці.

Тому таке зменшення загальної кількості праці, яка входить у товар, здавалося б, повинно бути істотною ознакою підвищення продуктивної сили праці при всяких суспільних умовах виробництва. В суспільстві, в якому виробники регулюють своє виробництво за наперед накресленим планом, і навіть при простому товарному виробництві продуктивність праці безумовно вимірювалася б цим масштабом. Але як стоїть справа при капіталістичному виробництві?

Припустимо, що певна галузь капіталістичного виробництва виробляє нормальну штуку свого товару при таких умовах: зношування основного капіталу становить на штуку $\frac{1}{2}$ шил. або марки; сировини і допоміжного матеріалу входить у кожну штуку на $17\frac{1}{2}$ шилінгів; на заробітну плату припадає 2 шил., і при нормі додаткової вартості в 100% додаткова вартість становить 2 шилінги. Вся вартість = 22 шил. або маркам. Для простоти ми припустимо, що будова капіталу в цій галузі виробництва є середня будова суспільного капіталу, отже, ціна виробництва товару збігається з його вартістю, а прибуток капіталіста збігається з виробленою додатковою вартістю. В такому разі витрати виробництва товару = $\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ шил., середня норма прибутку $\frac{2}{20} = 10\%$, а ціна виробництва кожної штуки товару, що дорівнює його вартості, = 22 шилінгам або маркам.

Припустимо, що винайдено машину, яка наполовину скорочує живу працю, потрібну для виробництва кожної штуки товару, але зате втричі збільшує частину вартості, що утворюється від зношування основного капіталу. Тоді справа матиме такий вигляд: зношування = $1\frac{1}{2}$ шил., сировина і допоміжний матеріал, як і раніше, $17\frac{1}{2}$ шил., заробітна плата 1 шил., додаткова вартість 1 шил., разом 21 шил. або 21 марка. Вартість товару впала тепер на 1 шилінг; нова машина помітно підвищила продуктивну силу праці. Але для капіталіста справа має такий вигляд: його витрати виробництва становлять тепер: $1\frac{1}{2}$ шил. зношування, $17\frac{1}{2}$ шил. сировина і допоміжний матеріал, 1 шил. заробітна плата,— разом 20 шил., як і раніше. Через те що норма прибутку безпосередньо не змінюється застосуванням нової машини, то він повинен одержати 10% зверх витрат виробництва, що становить 2 шилінги; отже, ціна виробництва лишилась без зміни — 22 шил., але вона

перевищує вартість на 1 шилінг. Для суспільства, яке виробляє при капіталістичних умовах, товар *не* подешевшав, нова машина не являє собою *ніякого* удосконалення. Отже, капіталіст нітрохи не заінтересований в тому, щоб запроваджувати нову машину. А через те що, запровадивши її у виробництво, він тільки цілком знецінив би свої старі, ще не зношені машини і перетворив би їх просто в залізний лом, отже, зазнав би прямого збитку, то він всіляко утримуватиметься від такої, з його точки зору, дурості.

Таким чином, для капіталу закон зростаючої продуктивної сили праці має не безумовне значення. Для капіталу ця продуктивна сила підвищується не тоді, коли цим взагалі заощаджується жива праця, але тільки в тому разі, коли на *оплачуваній* частині живої праці заощаджується більше, ніж додається минулої праці, як це коротко було вже згадано в «Капіталі» кн. I, розд. XIII, 2, стор. 356—357⁸⁰. При цьому капіталістичний спосіб виробництва впадає в нову суперечність. Його історичне покликання — нестримний розвиток продуктивності людської праці, який вимірюється у геометричній прогресії. Він зраджує це покликання, оскільки він, як у даному разі, перешкоджає розвиткові продуктивності праці. Цим він тільки знов доводить, що він дряхліє і все більше й більше переживає себе.³⁷⁾

Збільшення того мінімуму капіталу, який із зростанням продуктивної сили стає необхідним для успішного ведення самостійного промислового підприємства, проявляється в конкуренції так: як тільки нове дорожче виробниче устаткування стає загальноживим, дрібнішим капіталом на майбутнє закривається доступ у відповідне виробництво. Тільки на початковій стадії застосування механічних винаходів у різних сферах виробництва дрібні капітали можуть функціонувати в них самостійно. З другого боку, дуже великі підприємства з надзвичайно високою частиною постійного капіталу, як залізниці, приносять не середню норму прибутку, а тільки частину її, процент. Інакше загальна норма прибутку впала б ще нижче. Навпаки, велике скупчення капіталів у формі акцій знаходить собі тут безпосереднє поле діяльності.

Зростання капіталу, отже нагородження капіталу, влучає в себе зменшення норми прибутку лише остільки, оскільки разом з таким зростанням настають розглянуті нами вище зміни у співвідношенні органічних складових частин капіталу.

⁸⁰⁾ Ці рядки поставлені в дужки, тому що, хоч вони і являють собою переробку примітки з оригіналу рукопису, вони все ж у деякій частині викладу виходять за межі матеріалу, який є в оригіналі.— Ф. Е.

Однак, незважаючи на постійні повсякденні перевороти в способі виробництва, то та, то інша, більша або менша частина всього капіталу протягом певного відрізка часу продовжує нагромаджуватися на основі даного середнього відношення цих складових частин, так що зростанням цієї частини не зумовлюються ніякі органічні зміни, отже, не зумовлюється виникнення будь-яких причин зниження норми прибутку. Це постійне збільшення капіталу, а тому й розширення виробництва на основі старих методів виробництва, яке спокійно триває в той час, як поряд з ними запроваджуються вже нові методи, в свою чергу, є причиною того, що норма прибутку знижується не в такій мірі, в якій зростає сукупний суспільний капітал.

Збільшення абсолютного числа робітників, незважаючи на відносне зменшення змінного капіталу, витрачаного на заробітну плату, відбувається не в усіх галузях виробництва і не в усіх рівномірно. В землеробстві зменшення живої праці може бути абсолютним.

А втім, абсолютне збільшення числа найманих робітників, незважаючи на його відносне зменшення, тільки і відповідає потребі капіталістичного способу виробництва. Для цього способу виробництва робітники стають уже зайвими, як тільки зникає необхідність примушувати їх працювати протягом 12—15 годин щоденно. Якби розвиток продуктивних сил зменшив абсолютне число робітників, тобто в дійсності дав би можливість всій нації виконувати все своє виробництво за короткий час, то це викликало б революцію, тому що більшість населення залишилася б без діла. В цьому знову виявляється специфічна межа капіталістичного виробництва, а також те, що воно аж ніяк не є абсолютною формою розвитку продуктивних сил і виробництва багатства, що, навпаки, у певний момент воно приходить в колізію з цим розвитком. Частково така колізія проявляється в періодичних кризах, які відбуваються через те, що то одна, то друга частина робітничого населення стає зайвою в своїй старій професії. Межа капіталістичного виробництва — надлишковий час робітників. Абсолютний надлишковий час, що його виграє суспільство, не интересує капіталістичне виробництво. Розвиток продуктивної сили важливий для нього лише остільки, оскільки він збільшує додатковий робочий час робітничого класу, а не оскільки він взагалі скорочує робочий час для матеріального виробництва; таким чином капіталістичне виробництво рухається в суперечностях.

Ми бачили, що зростання нагромадження капіталу включає в себе зростаючу концентрацію його. Таким чином зростає влада капіталу, відокремлення персоніфікованих в капіта-

лісті суспільних умов виробництва від дійсних виробників. Капітал все більше проявляє себе як суспільна сила, функціонером якої є капіталіст і яка не перебуває вже абсолютно ні в якій відповідності з тим, що може створити праця окремого індивідуума. Він стає відчуженою, відособленою суспільною силою, що протистоїть суспільству як річ і як сила капіталіста за допомогою цієї речі. Суперечність між загальною суспільною силою, в яку перетворюється капітал, і приватною владою окремих капіталістів над цими суспільними умовами виробництва стає все більш кричущою і передбачає знищення цього відношення, тому що воно разом з тим передбачає перетворення умов виробництва в загальні, колективні, суспільні умови виробництва. Це перетворення зумовлюється розвитком продуктивних сил при капіталістичному виробництві і тим способом, яким відбувається цей розвиток.

Ні один капіталіст не застосує нового методу виробництва добровільно, хоч би який він був продуктивний і хоч би як він збільшував норму додаткової вартості, якщо тільки він зменшує норму прибутку. Але кожний такий новий метод виробництва здешевлює товари. Тому спочатку капіталіст продає їх вище їх ціни виробництва, може навіть вище їх вартості. Він кладе собі в кишеню різницю між витратами їх виробництва і ринковою ціною решти товарів, вироблених при вищих витратах виробництва. Він може це робити, тому що середній робочий час, суспільно необхідний для виробництва цих товарів, більший, ніж робочий час, потрібний при новому методі виробництва. Його прийоми виробництва стоять вище середніх суспільних. Але конкуренція робить їх загальними і підпорядковує загальному законові. Тоді настає зниження норми прибутку,— спочатку в його сфері виробництва, і потім вона вирівнюється з іншими; таким чином, це зниження зовсім не залежить від волі капіталістів.

До цього пункту слід ще додати, що діянню цього закону підпадають і ті сфери виробництва, продукт яких ні прямо, ні посередньо не входить у споживання робітника або в умови виробництва його життєвих засобів; отже, і ті сфери виробництва, в яких ніяке здешевлення товарів не може збільшити відносну додаткову вартість, здешевити робочу силу. (Звичайно, в усіх цих галузях здешевлення постійного капіталу може підвищити норму прибутку при незмінному ступені експлуатації робітника.) Як тільки новий метод виробництва починає поширюватися,— і цим дається фактичний доказ того, що ці

товари можуть вироблятися дешевше,— капіталісти, які працюють при старих умовах виробництва, мусять продавати свій продукт нижче своєї повної ціни виробництва, тому що вартість цього товару знизилась, робочий час, потрібний їм для виробництва цього товару, стоїть вище суспільного. Одним словом,— і це є діянням конкуренції,— вони теж мусять запровадити новий метод виробництва, при якому відношення змінного капіталу до постійного зменшується.

Всі обставини, які ведуть до того, що застосування машин здешевлює ціну вироблюваних ними товарів, завжди зводяться до зменшення кількості праці, яку вбирає в себе одиниця товару, а по-друге,— до зменшення зношеної частини машин, вартість якої входить в одиницю товару. Чим повільніше зношування машин, тим на більшу кількість товарів розподіляється воно, тим більше живої праці заміняють вони до строку їх відтворення. Кількість і вартість основного постійного капіталу порівняно із змінним в обох випадках збільшується.

«За інших рівних умов здатність нації робити заощадження з свого прибутку змінюється із змінами в нормі прибутку: ця здатність збільшується, коли норма прибутку висока, зменшується, коли вона низька; але, коли норма прибутку знижується, всі інші умови не лишаються без зміни... Низька норма прибутку звичайно супроводиться швидким темпом нагромадження в порівнянні з чисельністю населення, як в Англії, а висока норма прибутку — більш повільним, в порівнянні з чисельністю населення, темпом нагромадження, як у Польщі, Росії, Індії і т. д.» (Richard Jones. «An Introductory Lecture on Political Economy». London, 1833, p. 50—51).

Джонс справедливо вказує, що, незважаючи на зниження норми прибутку, прагнення до нагромадження і можливість останнього збільшуються. По-перше, внаслідок зростання відносного перенаселення. По-друге, тому, що із зростанням продуктивності праці збільшується маса споживних вартостей, представлених однією й тією самою міноюю вартістю, тобто зростають речові елементи капіталу. По-третьє, тому, що виникають все нові різноманітні галузі виробництва. По-четверте, внаслідок розвитку кредитної системи, акціонерних товариств та ін. і зв'язаною з цим легкості перетворювати гроші в капітал, якщо навіть їх власник і не стає промисловим капіталістом. По-п'яте, внаслідок зростання потреб і прагнення до збагачення. По-шосте, внаслідок збільшення маси вкладень основного капіталу і т. д.

Три головні факти капіталістичного виробництва є такі:

1) Концентрація засобів виробництва в небагатьох руках, внаслідок чого вони перестають бути власністю безпосередніх

робітників, а, навпаки, перетворюються в суспільні сили виробництва. Хоч спочатку такими вони стають, будучи ще приватною власністю капіталістів. Останні — опікуни буржуазного суспільства, але вони кладуть у свою кишеню всі плоди цієї опіки.

2) Організація самої праці як суспільної праці: шляхом кооперації, поділу праці і поєднання праці з природознавством.

Як з того, так і з другого боку, капіталістичний спосіб виробництва знищує приватну власність і приватну працю, хоч знищує в суперечливих формах.

3) Створення світового ринку.

Величезна в порівнянні з чисельністю населення продуктивна сила, яка розвивається в рамках капіталістичного способу виробництва, і зростання, хоч і не в тій самій пропорції, капітальних вартостей (не тільки їх матеріального субстрату), що зростають значно швидше, ніж населення, суперечать дедалі вужчій, в порівнянні з зростанням багатства, основі, на якій діє ця величезна продуктивна сила, і умовам зростання вартості цього все наростаючого капіталу. Звідси кризи.

ВІДДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

**ПЕРЕТВОРЕННЯ ТОВАРНОГО
КАПІТАЛУ І ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ
В ТОВАРНО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ
І ГРОШОВО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ
(КУНЕЦЬКИЙ КАПІТАЛ)****РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ
ТОВАРНО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ**

Купецький, або торговий, капітал розпадається на дві форми або два підвиди: товарно-торговий капітал і грошово-торговий капітал, які ми тепер схарактеризуємо докладніше, оскільки це необхідно для аналізу капіталу в його основній структурі. А це тим більше необхідно, що сучасна політична економія, навіть в особі своїх найкращих представників, зміщує торговий капітал з промисловим капіталом і фактично зовсім не бачить його характерних особливостей.

Рух товарного капіталу був проаналізований в «Капіталі», кн. II⁸¹. Коли розглядати сукупний суспільний капітал, то одна частина його, яка хоч і раз у раз складається з нових елементів і змінюється навіть величиною, постійно перебуває на ринку у вигляді товару, що повинен перетворитись у гроші; друга частина перебуває на ринку у вигляді грошей, які повинні перетворитись у товар. Він постійно перебуває в процесі цього перетворення, цієї метаморфози форм. Оскільки така функція капіталу, що перебуває в процесі обігу, взагалі відокремлюється як особлива функція особливого капіталу, фіксується як функція, що внаслідок поділу праці належить особливій різновидності капіталістів, остільки товарний капітал стає товарно-торговим, або комерційним капіталом.

Ми вже з'ясували («Капітал», кн. II, розд. VI, «Витрати обігу», II і III), в якій мірі слід розглядати транспортування, зберігання і розподіл товарів у придатній для споживання фор-

мі як процеси виробництва, що продовжуються в межах процесу обігу. Ці моменти обігу товарного капіталу почасти змішуються з специфічними функціями купецького, або товарно-торгового, капіталу; вони почасти і на практиці сполучаються з його своєрідними специфічними функціями, хоч з розвитком суспільного поділу праці функція купецького капіталу цілком відособлюється, тобто відокремлюється від зазначених реальних функцій і стає самостійною у відношенні до них. Для нашої мети важливо визначити специфічну відмінність цієї особливої форми капіталу, і, таким чином, ми повинні абстрагуватися від згаданих функцій. Оскільки капітал, що функціонує тільки в процесі обігу, а саме товарно-торговий капітал, почасти сполучає ці функції з своїми, він виступає не в своїй чистій формі. Лише відкинувши і усунувши ці функції, ми матимемо чисту форму товарно-торгового капіталу.

Ми бачили, що буття капіталу як товарного капіталу і метаморфоза, яку він як товарний капітал проробляє в сфері обігу, на ринку,— метаморфоза, яка зводиться до купівлі і продажу, до перетворення товарного капіталу в грошовий капітал і грошового капіталу в товарний капітал,— становлять фазу процесу відтворення промислового капіталу, отже фазу його процесу виробництва, взятого в цілому; але ми бачили в той же час, що капітал у цій своїй функції капіталу обігу відрізняється від самого себе як капіталу продуктивного. Це дві особливі, відмінні форми існування одного й того самого капіталу. Частина сукупного суспільного капіталу постійно перебуває на ринку в цій формі існування як капітал обігу, постійно охоплюється процесом цієї метаморфози, хоч для кожного окремого капіталу його буття як товарного капіталу і його метаморфоза як така становлять лише постійно зникаючий і постійно відновлюваний перехідний момент, перехідну стадію безперервного процесу його виробництва, і хоч через це елементи товарного капіталу, який перебуває на ринку, постійно змінюються, бо вони постійно вилучаються з товарного ринку і так само постійно повертаються на нього як новий продукт процесу виробництва.

Товарно-торговий капітал є не що інше, як перетворена форма частини цього капіталу обігу, який постійно перебуває на ринку, постійно перебуває в процесі метаморфози, постійно охоплюваної сферою обігу. Ми говоримо — частини цього капіталу тому, що деяка частина товарних купівель і продажів постійно відбувається безпосередньо між самими промисловими капіталістами. Від цієї частини в нашому дослідженні ми цілком абстрагуємось, бо вона нітрохи не сприяє визначенню

поняття, не сприяє розумінню специфічної природи купецького капіталу, а, з другого боку, в «Капіталі», кн. II ми вже дослідили її для нашої мети вичерпно.

Торговець товарами, як капіталіст взагалі, виступає на ринку насамперед як представник певної суми грошей, яку він авансує як капіталіст, тобто яку він хоче перетворити з x (суми первісної вартості) в $x + \Delta x$ (ця сума плюс прибуток на неї). Проте для нього не тільки як для капіталіста взагалі, але саме як для торговця товарами, само собою очевидно, що його капітал первісно повинен з'явитись на ринку в формі грошового капіталу, бо він не виробляє ніяких товарів, а тільки торгує ними, опосереднює їх рух; а для того щоб ними торгувати, він повинен їх спочатку купити, отже, повинен бути власником грошового капіталу.

Припустимо, що торговець товарами володіє 3 000 ф. ст., які він застосовує як торговий капітал. На ці 3 000 ф. ст. він купує у фабриканта, що виробляє полотно, наприклад, 30 000 аршинів полотна по 2 шил. за аршин. Він продає ці 30 000 аршинів. Якщо середня річна норма прибутку = 10% і якщо він, після відрахування всіх накладних витрат, одержує 10% річного прибутку, то в кінці року 3 000 ф. ст. перетворюється у нього в 3 300 фунтів стерлінгів. Яким чином він одержує цей прибуток,— це питання, яке ми дослідимо пізніше. Тут ми насамперед розглянемо тільки форму руху його капіталу. На 3 000 ф. ст. він постійно купує полотно і постійно продає це полотно; він постійно повторює цю операцію купівлі для продажу, $G—T—G'$, просту форму капіталу, обмежену виключно процесом обігу, що не переривається інтервалами для процесу виробництва, який лежить поза його власним рухом і функцією цього капіталу.

Яке ж відношення цього товарно-торгового капіталу до товарного капіталу як простої форми існування промислового капіталу? Щодо фабриканта, який виробляє полотно, то з допомогою грошей купця він реалізував вартість свого полотна, здійснив першу фазу метаморфози свого товарного капіталу, його перетворення в гроші, і може тепер, за інших рівних умов, знову перетворювати гроші в пряжу, вугілля, заробітну плату та ін., з другого боку,— в життєві засоби і т. д. для споживання свого доходу; отже, якщо залишити осторонь витрчання доходу, він може продовжувати процес відтворення.

Але хоч для нього, для виробника полотна, вже відбулася метаморфоза полотна в гроші, здійснився його продаж, вона ще не здійснилася для самого полотна. Як і раніше, полотно перебуває все ще на ринку у вигляді товарного капіталу, який

має здійснити свою першу метаморфозу — бути проданим. З цим полотном не сталося нічого, крім того, що власником його стала інша особа. За своїм призначенням, за своїм становищем у процесі, воно, як і раніше, лишається товарним капіталом, продаваним товаром; тільки тепер воно перебуває в руках не виробника, як раніше, а купця. Функція його продажу, опосереднення першої фази його метаморфози, від виробника взята купцем і перетворилась у спеціальне заняття останнього, тоді як раніше цю функцію повинен був виконувати виробник після того, як він покінчив з функцією виробництва.

Припустимо, що купцеві не вдалося продати 30 000 аршинів за відрізок часу, потрібний виробникові полотна для того, щоб знов кинути на ринок 30 000 аршинів вартістю в 3 000 фунтів стерлінгів. Купець не може знов купити їх, тому що у нього ще є на складі непроданих 30 000 аршинів полотна, які ще не перетворились для нього в грошовий капітал. В такому разі настає застій, перерив відтворення. Звичайно, виробник полотна міг би мати в своєму розпорядженні додатковий грошовий капітал, який він міг би перетворити в продуктивний капітал незалежно від продажу 30 000 аршинів і таким чином продовжити процес виробництва. Але таке припущення нітрохи не змінює справи. Оскільки мова йде про капітал, авансований на виробництво даних 30 000 аршинів, процес його відтворення був і лишається перерваним. Отже, тут на ділі з очевидністю виявляється, що операції купця є не що інше, як операції, які взагалі повинні бути виконані для того, щоб товарний капітал виробника перетворити в гроші; що це такі операції, якими опосереднюють функції товарного капіталу в процесі обігу і відтворення. Якби замість незалежного купця цим продажем, а також закупкою займався виключно звичайний агент виробника, цей зв'язок ні на мить не липався б прихованим.

Отже, товарно-торговий капітал безумовно являє собою не що інше, як товарний капітал виробника, капітал, який повинен здійснити процес свого перетворення в гроші, виконати на ринку свою функцію товарного капіталу. Тільки ця функція є тепер не побічною операцією виробника, а виключною операцією особливого роду капіталістів, торговців товарами, відокремлюється як сфера особливих вкладень капіталу.

А втім, це виявляється і в специфічній формі обігу товарно-торгового капіталу. Купець купує товари і потім продає їх: $G—T—G'$. При простому товарному обігу або навіть при обігу товарів, яким він виступає як процес обігу промислового капіталу, $T'—G—T$, обіг опосереднюється так, що кожна одиниця

грошей двічі переходить з рук в руки. Виробник полотна продає свій товар, поволотно, перетворює його в гроші; гроші покупця переходять в його руки. На ці самі гроші він купує пряжу, вугілля, працю та ін., знову витрачає ті самі гроші, щоб вартість полотна перетворити назад у товари, які становлять елементи виробництва полотна. Товар, який він купує, не той самий товар, товар не того роду, який він продає. Він продав продукти, а купив засоби виробництва. Інакше стоїть справа з рухом купецького капіталу. Торговець поволотно купує на 3 000 ф. ст. 30 000 аршинів полотна; він продає ці 30 000 аршинів полотна, щоб вилучити назад з обігу грошовий капітал (3 000 ф. ст. і прибуток). Отже, тут двічі переміщуються не одні й ті самі гроші, але один і той самий товар; він переходить з рук продавця в руки покупця і з рук покупця, що став тепер продавцем, в руки іншого покупця. Він продається двічі і може бути проданий при посередництві ряду купців ще багато разів; і якраз тільки внаслідок повторення цього продажу, внаслідок дворазового переміщення одного й того самого товару, перший покупець повертає назад гроші, авансовані на купівлю товару, і, значить, цим переміщенням опосереднюється повернення до нього грошей. У випадку $T'—G—T$ дворазове переміщення одних і тих самих грошей опосереднює те, що товар відчужується в одному вигляді і привласнюється в іншому. У випадку $G—T—G'$ дворазове переміщення одного й того самого товару опосереднює те, що авансовані гроші знову вилучаються з обігу. Саме при цьому і виявляється, що товар, коли він перейшов з рук виробника в руки купця, ще не остаточно проданий, що покупець тільки продовжує операцію продажу, або опосереднення функції товарного капіталу. Але разом з тим виявляється, що те, що для продуктивного капіталіста є $T—G$, простою функцією його капіталу в його мнущому вигляді товарного капіталу, то для купця є $G—T—G'$, особливим процесом збільшення вартості авансованого ним грошового капіталу. Одна фаза метаморфози товару виступає тут, щодо купця, як $G—T—G'$, отже як шлях руху капіталу особливого роду.

Купець остаточно продає товар, в даному разі поволотно, споживачеві, однаково, чи буде то продуктивний споживач (напр. білильник), чи індивідуальний, який використовує поволотно для свого особистого споживання. Внаслідок цього до купця повертається назад авансований ним капітал (разом з прибутком), і він може знов почати операцію. Якби при купівлі полотна гроші функціонували тільки як засоби платежу, так що купцеві довелося б платити лише через шість тиж-

нів після одержання полотна, і якби він продав його раніше, ніж мине цей час, то він міг би розплатитися з виробником полотна, не авансуючи особисто ніякого грошового капіталу. Якби він його не продав, то йому довелося б авансувати 3 000 ф. ст., коли вийде строк платежу, замість того щоб платити відразу після одержання полотна; а якби внаслідок зниження ринкової ціни він продав його нижче купівельної ціни, то йому довелося б замінити недоодержану частину з свого власного капіталу.

Що ж надає товарно-торговому капіталові характеру самостійно функціонуючого капіталу, тимчасом як в руках виробника, який сам продає свій товар, він, очевидно, є лише особливою формою його капіталу в особливій фазі процесу відтворення, яку цей капітал прибирає, перебуваючи в сфері обігу?

По-перше, та обставина, що товарний капітал в руках агента, відмінного від виробника цього товарного капіталу, здійснює своє остаточне перетворення в гроші, отже здійснює свою першу метаморфозу, виконує на ринку функцію, властиву йому як товарному капіталові,— і що ця функція товарного капіталу опосереднюється операціями купця, його купівлями і продажами, так що ці операції стають особливою справою, відокремленою від усіх інших функцій промислового капіталу і тому самостійною. Це — особлива форма суспільного поділу праці, внаслідок чого деяка частина функції, що повинна бути виконана в особливій фазі відтворення капіталу, в даному разі в обігу, є виключною функцією особливого агента обігу, відмінного від виробника. Однак таке особливе заняття ще зовсім не обов'язково повинно бути функцією особливого капіталу, відмінного від промислового капіталу, що перебуває в процесі свого відтворення, і самостійного у відношенні до промислового капіталу; це заняття в дійсності не є функцією особливого капіталу в тих випадках, коли торгівля товарами провадиться за допомогою звичайних комівоаяжерів або інших безпосередніх агентів промислового капіталіста. Отже, до цього слід додати ще другий момент.

По-друге, це відбувається внаслідок того, що самостійний агент обігу, купець, авансує в цьому своєму становищі грошовий капітал (власний або позичений). Те, що для промислового капіталу, який перебуває в процесі свого відтворення, виступає просто як $T-G$, як перетворення товарного капіталу в грошовий капітал, або як звичайний продаж, для купця виступає як $G-T-G'$, як купівля і продаж одного й того самого товару, отже, як повернення до нього через продаж грошового капіталу, який залишив його при купівлі.

Те, що для купця, оскільки він авансує капітал на купівлю товару у виробника, виступає як $G—T—G$, це є завжди $T—G$, перетворення товарного капіталу в грошовий капітал, завжди перша метаморфоза товарного капіталу, хоч той самий акт може виступати для виробника або для промислового капіталу, що перебуває в процесі свого відтворення, як $G—T$, як зворотне перетворення грошей в товар (в засоби виробництва) або як друга фаза метаморфози. Для виробника полотна $T—G$, перетворення товарного капіталу в грошовий капітал, було першою метаморфозою. Цей акт виступає для купця як $G—T$, як перетворення його грошового капіталу в товарний капітал. Якщо ж він продає полотно білильникові, то для останнього це становить $G—T$, перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, або другу метаморфозу його товарного капіталу; але для купця це становить $T—G$, продаж купленого ним полотна. Однак у дійсності товарний капітал, вироблений фабрикантом полотна, тільки тепер продавий остаточно, або $G—T—G$ купця становить тільки опосереднюючий процес при здійсненні $T—G$ між двома виробниками. Або припустимо, що фабрикант, який виробляє полотно, на частину вартості проданого полотна купує пряжу в торговця пряжею. Таким чином, для нього це $G—T$. Але для купця, який продає пряжу, це буде $T—G$, перепродаж пряжі; а щодо самої пряжі як товарного капіталу це тільки її остаточний продаж, завдяки якому вона переходить з сфери обігу в сферу споживання, $T—G$, остаточне завершення її першої метаморфози. Отже, чи купує купець у промислового капіталіста, чи продає йому, його $G—T—G$, кругооборот купецького капіталу, завжди виражає тільки те, що для самого товарного капіталу як перехідної форми відтворюваного промислового капіталу є просто $T—G$, просто виконання його першої метаморфози. Акт $G—T$ купецького капіталу є в той же час актом $T—G$ лише для промислового капіталіста, але не для виробленого ним товарного капіталу: це лише перехід товарного капіталу з рук промисловця в руки агента обігу; і тільки $T—G$ купецького капіталу є остаточним $T—G$ для функціонуючого товарного капіталу. $G—T—G$ являє собою тільки два акти $T—G$ одного й того самого товарного капіталу, два послідовні продажі його, які лише опосередковують його останній і остаточний продаж.

Отже, товарний капітал в товарно-торговому капіталі прибирає форму самостійного виду капіталу внаслідок того, що купець авансує грошовий капітал, який збільшується у вартості як капітал, функціонує як капітал лише остільки, оскільки

ки він вживається виключно для опосереднення метаморфози товарного капіталу, опосереднення його функції товарного капіталу, тобто його перетворення в гроші, і він здійснює це шляхом постійної купівлі і продажу товарів. Це становить виключну операцію товарно-торгового капіталу; ця діяльність, яка опосереднює процес обігу промислового капіталу, є виключною функцією того грошового капіталу, яким оперує купець. За допомогою цієї функції він перетворює свої гроші в грошовий капітал, так що його G набуває вигляду $G—T—G'$, і шляхом такого самого процесу він перетворює товарний капітал у товарно-торговий капітал.

Товарно-торговий капітал, оскільки і поки він існує у формі товарного капіталу,— з точки зору процесу відтворення всього суспільного капіталу,— очевидно, є не що інше, як частина промислового капіталу, яка ще перебуває на ринку в процесі своїх метаморфоз і яка тепер існує і функціонує як товарний капітал. Отже, у відношенні до процесу відтворення всього сукупного капіталу ми повинні розглядати тільки той *грошовий* капітал, який авансується купцем, призначений виключно для купівлі й продажу і через це ніколи не набуває іншої форми, крім форми товарного капіталу і грошового капіталу, ніколи не набуває форми продуктивного капіталу і постійно перебуває у сфері обігу капіталу.

Тільки-но виробник, фабрикант полотна, продав свої 30 000 аршинів купцеві за 3 000 ф. ст., він купує на виручені таким чином гроші необхідні засоби виробництва, і його капітал знову вступає в процес виробництва; його процес виробництва продовжується, іде безперервно. Перетворення його товару в гроші для нього відбулось. Але, як ми бачили, для самого полотна таке перетворення ще не відбулось. Полотно ще не перетворилося остаточно в гроші, ще не ввійшло в споживання, продуктивне чи особисте, як споживна вартість. Торговець полотном представляє тепер на ринку той самий товарний капітал, який первісно був представлений там виробником полотна. Для останнього процес метаморфози скоротився, але тільки для того, щоб продовжуватись в руках купця.

Якби виробник полотна повинен був чекати, поки його полотно дійсно не перестане бути товаром, поки воно не перейде до останнього покупця, продуктивного або індивідуального споживача, його процес відтворення був би перерваний. Або ж для того щоб не переривати його, виробникові довелося б обмежити свої операції, перетворювати в пряжу, вугілля, працю та ін., словом в елементи продуктивного капіталу, меншу частину свого полотна, а більшу частину його довелося б збе-

рігати у себе як грошовий резерв для того, щоб, поки одна частина його капіталу як товар перебуває на ринку, друга частина могла продовжувати процес виробництва, так що, коли одна частина надходить на ринок як товар, друга повертається назад у грошовій формі. Такий поділ його капіталу не усувається посередництвом купця. Але без останнього частина капіталу обігу, яка лишається у формі грошового резерву, неминуче становила б відносно більшу частку в порівнянні з тією частиною, яка зайнята у формі продуктивного капіталу, і відповідно до цього скоротився б масштаб відтворення. А тепер виробник може постійно вживати більшу частину свого капіталу на власне процес виробництва і меншу частину — у вигляді грошового резерву.

Але зате тепер друга частина суспільного капіталу в формі купецького капіталу постійно перебуває в сфері обігу. Вона завжди вживається тільки для купівлі і продажу товарів. Таким чином, здається, що міняються тільки особи, в руках яких перебуває цей капітал.

Якби купець замість того, щоб купувати полотно на 3 000 ф. ст., маючи на увазі знов продати його, сам продуктивно застосував ці 3 000 ф. ст., то продуктивний капітал суспільства збільшився б. Звичайно, в такому разі виробник полотна і купець, що перетворився тепер у промислового капіталіста, повинні були б затримувати більш значну частину свого капіталу у вигляді грошового резерву. З другого боку, якщо купець лишається купцем, то виробник заощадує час, потрібний для продажу; він може використати його для нагляду за процесом виробництва, тоді як купець повинен весь свій час витрачати для продажу.

Якщо купецький капітал не перевищує своєї необхідної пропорції, то слід визнати:

1) що внаслідок поділу праці капітал, зайнятий виключно купівлею і продажем (а крім грошей, вживаних на купівлю товарів, сюди належать гроші, що витрачаються на оплату праці, необхідної для ведення торгового підприємства, на постійний капітал купця, — будівлі для складів, транспорт і т. д.), є менший, ніж він був би в тому разі, коли б промисловий капітал повинен був сам вести всю торгову частину свого підприємства;

2) що оскільки купець займається виключно цією справою, то не тільки для виробника його товар раніше перетворюється в гроші, але й сам товарний капітал здійснює свою метаморфозу швидше, ніж він міг би здійснювати її в руках виробника;

3) що коли розглядати весь купецький капітал у відношенні до промислового капіталу, то один оборот купецького капіталу може представляти не тільки обороти багатьох капіталів в одній сфері виробництва, але обороти кількох капіталів у різних сферах виробництва. Перше відбувається тоді, коли, наприклад, торговець полотном, що купив на свої 3 000 ф. ст. продукт одного виробника полотна і знову продав його, раніше ніж цей виробник кине на ринок знов таку саму кількість товару, купить і знов продасть продукт іншого або кількох інших виробників полотна, опосереднюючи таким чином обороти різних капіталів в одній і тій самій сфері виробництва. Друге відбувається тоді, коли, наприклад, купець, продавши полотно, купує шовк, отже, опосереднює оборот капіталу в іншій сфері виробництва.

Взагалі треба зауважити таке: оборот промислового капіталу обмежується не тільки часом обігу, але й часом виробництва. Оборот купецького капіталу, оскільки він торгує лише певними товарами, обмежується оборотом не одного промислового капіталу, а всіх промислових капіталів однієї й тієї самої галузі виробництва. Купець, купивши і продавши полотно у одного, може потім купити його у іншого і продати раніше, ніж перший знов кине товар на ринок. Отже, один і той самий купецький капітал може послідовно опосереднити різні обороти капіталів, вкладених в яку-небудь галузь виробництва, так що його оборот не тотожний з оборотами якого-небудь окремого промислового капіталу і тому заміщає не тільки той грошовий резерв, який повинен мати *in petto* * цей окремий промисловий капіталіст. Оборот купецького капіталу в сфері виробництва, звичайно, обмежений загальним обсягом виробництва в цій сфері. Але він не обмежений рамками виробництва або часом обороту окремого капіталу цієї сфери, оскільки цей час обороту визначається часом виробництва. Припустимо, що А доставляв товар, для виробництва якого потрібно три місяці. Після того як купець купить і продасть його, скажемо, протягом одного місяця, він може купити такий самий продукт у іншого виробника і продати його. Або, наприклад, продавши хліб одного фермера, він може на ті самі гроші купити і продати хліб іншого і т. д. Оборот його капіталу обмежений кількістю хліба, яку він послідовно може купити і продати протягом даного часу, наприклад протягом року, тоді як оборот капіталу фермера, незалежно від часу обігу, обмежений часом виробництва, що триває рік.

* — в наявності. *Ред.*

Але оборот одного й того самого купецького капіталу може з таким же успіхом опосереднити обороти капіталів різних галузей виробництва.

Оскільки один і той самий купецький капітал у різних оборотах використовується для послідовного перетворення в гроші різних товарних капіталів, отже, по черзі купує і продає їх, він як грошовий капітал виконує у відношенні до товарного капіталу ту саму функцію, яку взагалі гроші всіма своїми оборотами за певний період виконують у відношенні до товарів.

Оборот купецького капіталу не тотожний з оборотом, або з одноразовим відтворенням рівновеликого промислового капіталу; навпаки, він дорівнює сумі оборотів кількох таких капіталів в одній і тій самій або в різних сферах виробництва. Чим швидше обертається купецький капітал, тим менша частина всього грошового капіталу, яка фігурує як купецький капітал, і чим повільніше він обертається, тим ця частина більша. Чим менш розвинуте виробництво, тим більша сума купецького капіталу в порівнянні з сумою товарів, що взагалі кидуються в обіг; але абсолютно і порівняно з сумою купецького капіталу при більш розвинутому виробництві сума купецького капіталу при менш розвинутому виробництві менша. І навпаки. Через це при такому нерозвинутому виробництві більша частина власне грошового капіталу перебуває в руках купців, засоби яких таким чином протистоять іншим як грошові засоби.

Швидкість обігу грошового капіталу, який авансується купцем, залежить: 1) від швидкості, з якою відновлюється процес виробництва і різні процеси виробництва переплітаються один з одним; 2) від швидкості споживання.

Для того щоб купецький капітал здійснив тільки розглянутий вище оборот, йому немає потреби спочатку купувати товари на всю величину його вартості, а потім продавати їх. Купець одночасно здійснює обидві ці операції. Його капітал поділяється в такому разі на дві частини. Одна складається з товарного капіталу, а друга — з грошового капіталу. Він купує в одному місці, перетворюючи цим свої гроші в товар. Він продає в іншому місці, перетворюючи цим другу частину товарного капіталу в гроші. З одного боку, до нього повертається його капітал як грошовий капітал, тоді як, з другого боку, до нього припливає товарний капітал. Чим більша частина, що перебуває в одній формі, тим менша частина, що існує в другій формі. Ці частини міняються своїми місцями і взаємно вирівнюються. Коли з уживанням грошей як засобу обігу сполучається вживання їх як засобу платежу і система кре-

диту, яка виростає звідси, то грошова частина купецького капіталу ще більше зменшується в порівнянні з розмірами операцій, здійснюваних цим купецьким капіталом. Якщо я купую вина на 3 000 ф. ст. із сплатою через 3 місяці і продам це вино за готівку до того, як минуть 3 місяці, то для цієї операції мені не доведеться авансувати жодної копійки. В цьому разі також цілком очевидно, що грошовий капітал, який фігурує тут як купецький капітал, є не що інше, як сам промисловий капітал у своїй формі грошового капіталу, в процесі свого повернення до самого себе у формі грошей. (Та обставина, що виробник, який продав товар за 3 000 ф. ст. із сплатою через 3 місяці, може одержаний при цьому вексель, тобто боргове зобов'язання, дисконтувати у банкіра, нітрохи не змінює справи і не має ніякого відношення до капіталу торговця товаром.) Якщо за цей відрізок часу ринкові ціни товару знизяться, скажемо, на $\frac{1}{10}$, то купець не тільки не одержить ніякого прибутку, але взагалі виручить тільки 2 700 ф. ст. замість 3 000 фунтів стерлінгів. Щоб розплатитися, йому довелось б додати 300 фунтів стерлінгів. Ці 300 ф. ст. функціонували б тільки як резерв для вирівнювання різниці в ціні. Але те саме стосується і до виробника. Коли б він продавав сам, то при зниженні цін він теж втратив би 300 ф. ст. і без резервного капіталу не міг би знов почати виробництво в попередньому масштабі.

Торговець полотном купує у фабриканта полотна на 3 000 фунтів стерлінгів; фабрикант з цих 3 000 ф. ст. сплачує, наприклад, 2 000 при купівлі пряжі; він купує цю пряжу у торговця пряжею. Гроші, якими фабрикант платить торговцеві пряжею, не є гроші торговця полотном, тому що останній одержав за них товар на таку суму. Це грошова форма його власного капіталу. В руках же торговця пряжею ці 2 000 ф. ст. є грошовим капіталом, що повернувся до нього; але в якій мірі вони є таким, в якій мірі вони відмінні від тих 2 000 ф. ст., що є грошовою формою, яку скинуло з себе полотно і прибрала пряжа? Якщо торговець пряжею купив у кредит і продав за готівку до того, як минув строк платежу, то в цих 2 000 ф. ст. немає жодної копійки купецького капіталу, відмінного від тієї грошової форми, якої набирає сам промисловий капітал у процесі свого кругообороту. Товарно-торговий капітал, оскільки він не є проста форма промислового капіталу, що перебуває у вигляді товарного капіталу або грошового капіталу в руках купця, є не що інше, як частина грошового капіталу, що належить самому купцеві і діє у сфері купівлі і продажу товарів. Ця частина в зменшеному масштабі представляє частину капіталу, авансованого для виробництва, яка постійно повинна

була б перебувати в руках промисловців як грошовий резерв, як купівельний засіб і повинна була б постійно обертатися як їх грошовий капітал. Ця частина в зменшеному вигляді перебуває тепер в руках капіталістів-купців, постійно функціонуючи як така в процесі обігу. Це — частина сукупного капіталу, яка, коли лишити осторонь частку, що витрачається як дохід, повинна постійно обертатися на ринку як купівельний засіб для того, щоб підтримувати безперервність процесу відтворення. У відношенні до сукупного капіталу вона тим менша, чим швидше відбувається процес відтворення і чим більше розвинута функція грошей як засобу платежу, тобто чим більше розвинута кредитна система³⁸).

Купецький капітал є не що інше, як капітал, що функціонує в сфері обігу. Процес обігу є фаза всього процесу відтворення. Але в процесі обігу не виробляється ніякої вартості, а тому ніякої додаткової вартості. В ньому відбуваються лише зміни форми однієї й тієї самої маси вартості. Справді, тут не відбувається нічого іншого, крім метаморфози товарів, що як така не має ніякого відношення до створення вартості або до зміни вартості. Якщо при продажу виробленого товару реалізується додаткова вартість, то це тому, що вона вже є в ньому; через це при другому акті, при зворотному обміні грошового капіталу на товар (на елементи виробництва), покупцем також не реалізується ніякої додаткової вартості; з допомогою обміну грошей на засоби виробництва і робочу силу тільки підготовляється виробництво додаткової вартості. Навпаки. Оскільки

³⁸) Щоб мати підставу для класифікації купецького капіталу як продуктивного капіталу, Рамсей ототожнює його з транспортною промисловістю і називає торгівлю «the transport of commodities from one place to another» [«транспортванням товарів з місця на місце»] («An Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh, 1836], p. 19). Таке саме ототожнення зустрічається вже у Верпі («Meditazione sulla Economia Politica» [у виданні Custodi: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna, t. XV, p. 32], § 4) і Сею («Traité d'Économie Politique» [t. I, Paris, 1817, p. 14—15]). У своїх «Elements of Political Economy» (Andover and New York, 1835) С. Ф. Ньюмен говорить: «При існуючому економічному устрої суспільства той акт, який здійснює купець, що стоїть між виробником і споживачем, авансуючи першому капітал, одержуючи в обмін за нього продукти і передаючи ці самі продукти останньому, причому він одержує назад капітал,— цей акт є операція, що полегшує економічний процес суспільства і долучає вартість до продукту, з яким здійснено цей акт» (стор. 174). Таким чином завдяки посередництву купця виробник і споживач заощаджують гроші і час. Виконання такої послуги вимагає авансування капіталу і праці і повинно бути оплачене, «тому що не долучає вартість до продуктів, бо одні й ті самі продукти мають більшу вартість в руках споживача, ніж у руках виробника». І таким чином торгівля здається йому цілком так само, як п. Сею, «strictly an act of production» [«в буквальному значенні слова актом виробництва»] (стор. 175). Цей погляд Ньюмена цілком хибний. *Споживає вартість* товару в руках споживача більша, ніж в руках виробника, тому що вона взагалі тільки тут реалізується. Адже споживає вартість товару реалізується, починає виконувати свою функцію тільки після того, як товар перейшов у сферу споживання. В руках виробника вона існує тільки в потенціальній формі. Але той самий товар не оплачують двічі: спочатку його мінову вартість, а потім ще, крім того, його споживну вартість. Оплачуючи його мінову вартість, я тим самим привласнюю його споживну вартість. І від того, що товар переходить з рук виробника або посередника в руки споживача, не відбувається ні найменшого приросту мінової вартості.

такі метаморфози потребують часу обігу,— часу, протягом якого капітал взагалі нічого не виробляє, а значить не виробляє і додаткової вартості,— час цей затримує створення вартості, і додаткова вартість, виражена у вигляді норми прибутку, стоятиме якраз в оберненому відношенні до тривалості часу обігу. Отже, купецький капітал не створює ні вартості, ні додаткової вартості, тобто безпосередньо він їх не створює. Оскільки він сприяє скороченню часу обігу, він посередньо може сприяти збільшенню додаткової вартості, вироблюваної промисловим капіталістом. Оскільки він сприяє розширенню ринку і опосереднює поділ праці між капіталами, отже, дає капіталові можливість працювати в більшому масштабі, його функція підвищує продуктивність промислового капіталу і сприяє його нагромадженню. Оскільки він скорочує час обігу, він підвищує відношення додаткової вартості до авансованого капіталу, отже норму прибутку. Оскільки він зменшує ту частину капіталу, яка повинна постійно липатися в сфері обігу як грошовий капітал, він збільшує частину капіталу, застосовану безпосередньо у виробництві.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ТОРГОВИЙ ПРИБУТОК

В «Капіталі», кн. II ми бачили, що чисті функції капіталу в сфері обігу — операції, які повинен виконати промисловий капіталіст, по-перше, щоб реалізувати вартість своїх товарів, а по-друге, щоб цю вартість знов перетворити в елементи виробництва товару, операції, які опосереднюють метаморфози товарного капіталу $T'—G—T$, отже, акти продажу і купівлі,— не створюють ні вартості, ні додаткової вартості. Навпаки, виявилось, що потрібний для них час ставить межі для створення вартості і додаткової вартості об'єктивно у відношенні до товарів і суб'єктивно у відношенні до капіталістів. Щодо метаморфози самого товарного капіталу, то, звичайно, нічого не зміниться від того, що частина його прибирає вигляд товарно-торгового капіталу, або від того, що операції, які опосереднюють метаморфозу товарного капіталу, є особливим заняттям особливого підрозділу капіталістів або виключно функцією частини грошового капіталу. Якщо продаж і купівля товарів,— а до цього і зводиться метаморфоза товарного капіталу $T'—G—T$,— які провадяться самими промисловими капіталістами, являють собою операції, що не створюють ніякої вартості або додаткової вартості, то вони не можуть створювати їх і в тому випадку, коли продаж і купівля товарів провадитимуться не цими, а іншими особами. Далі, якщо частина сукупного суспільного капіталу, яка постійно повинна бути в розпорядженні як грошовий капітал, щоб процес відтворення не переривався процесом обігу, а тривав безупинно,— якщо цей грошовий капітал не створює ні вартості, ні додаткової вартості, то він не може набути цієї властивості створювати вартість і додаткову вартість від того, що для виконання своїх функцій він постійно пускається в обіг не промисловими капіталістами, а капіталістами іншого підрозділу. Наскільки купецький капітал може бути посередньо продуктивним, про це вже було згадано, і згодом це буде досліджено докладніше.

Отже, товарно-торговий капітал,— якщо відкинути всі різні функції, які можуть бути з ним зв'язані, як зберігання товарів, відправлення їх, перевезення, групування, розбирання, і обмежитись його справжньою функцією купівлі заради продажу,— не створює ні вартості, ні додаткової вартості, а тільки опосереднює їх реалізацію і тим самим одночасно опосереднює дійсний обмін товарів, їх перехід з одних рук в інші, суспільний обмін речовин. І все ж, оскільки фаза обігу промислового капіталу так само становить фазу процесу відтворення, як і виробництво, то капітал, що самостійно функціонує в процесі обігу, повинен так само приносити середній річний прибуток, як і капітал, що функціонує в різних галузях виробництва. Якби купецький капітал приносив у процентному відношенні вищий середній прибуток, ніж промисловий капітал, то частина промислового капіталу перетворилася б у купецький капітал. Якби він приносив нижчий середній прибуток, то відбувся б протилежний процес. Частина купецького капіталу перетворилася б у промисловий капітал. Жодний вид капіталу не може міняти свого призначення, своєї функції з більшою легкістю, ніж купецький капітал.

Оскільки сам купецький капітал не виробляє додаткової вартості, то ясно, що додаткова вартість, яка припадає на нього в формі середнього прибутку, становить частину додаткової вартості, виробленої всім продуктивним капіталом. Але тепер питання полягає ось у чому: яким чином купецький капітал притягає до себе припадаючу на нього частину виробленої продуктивним капіталом додаткової вартості, або прибутку?

Це тільки зовнішня видимість, ніби торговий прибуток є звичайна надбавка, номінальне підвищення ціни товарів вище їх вартості.

Ясно, що купець може добувати свій прибуток тільки з ціни товарів, які він продає, і ще ясніше, що цей прибуток, одержуваний ним при продажу своїх товарів, повинен дорівнювати різниці між його купівельною ціною і його продажною ціною, дорівнювати надлишкові, на який остання перевищує першу.

Можливі випадки, коли після купівлі товару і до його продажу до нього увійдуть додаткові витрати (витрати обігу), але так само можливі випадки, коли цього не буває. Коли такі витрати мають місце, то ясно, що перевищення продажною ціною над купівельною ціною становить не самий тільки прибуток. Щоб спростити дослідження, ми насамперед припустимо, що ніяких таких витрат у товар не входить.

Для промислового капіталіста різниця між продажною і купівельною ціною його товарів дорівнює різниці між їх

ціною виробництва і витратами виробництва або, коли розглядати сукупний суспільний капітал, дорівнює різниці між вартістю товарів і витратами їх виробництва для капіталістів, що, в свою чергу, зводиться до різниці між усією кількістю уречевленої в них праці і кількістю уречевленої в них оплаченої праці. Товари, куплені промисловим капіталістом, раніше ніж вони знов будуть кинуті на ринок як товари, готові для продажу, проходять процес виробництва, в якому тільки й виробляється складова частина їх ціни, що реалізується пізніше як прибуток. Інакше стоїть справа у торговця товарами. Товари перебувають в його руках тільки доти, поки вони перебувають в процесі свого обігу. Він тільки продовжує їх продаж, початий продуктивним капіталістом, продовжує реалізацію їх ціни і тому не піддає їх ніякому проміжному процесові, в якому вони знов могли б вбирати в себе додаткову вартість. В той час як промисловий капіталіст в обігу лише реалізує раніше вироблену додаткову вартість, або прибуток, купець, навпаки, повинен в обігу і за допомогою обігу не тільки реалізувати свій прибуток, але спочатку створити його. Здається, нібито це можливо тільки при тій умові, що товари, продані йому промисловим капіталістом по цінах їх виробництва, або,— якщо розглядати сукупний товарний капітал,— по їх вартостях, він продає дорожче їх цін виробництва, робить номінальну надбавку до їх цін, отже,— якщо розглядати сукупний товарний капітал,— продає їх вище їх вартості і кладе собі в кишеню цей надлишок їх номінальної вартості над їх реальною вартістю,— словом, продає їх дорожче, ніж вони коштують.

Зрозуміти цю форму надбавки дуже легко. Наприклад, один аршин полотна коштує 2 шилінги. Коли мені треба при перепродажу одержати 10% прибутку, то я повинен накинути на ціну $\frac{1}{10}$, отже, продавати аршин по 2 шил. $2\frac{2}{5}$ пенса. Різниця між його дійсною ціною виробництва і його продажною ціною в такому разі = $2\frac{2}{5}$ пенса, а це на 2 шил. становить прибуток у 10%. Фактично я продаю в такому разі покупцеві аршин полотна по такій ціні, яка в дійсності є ціна $1\frac{1}{10}$ аршина. Або, що зводиться до того самого: це цілком однаково, як коли б я продавав покупцеві за 2 шил. тільки $1\frac{10}{11}$ аршина, а $\frac{1}{11}$ затримував у себе. Справді, на $2\frac{2}{5}$ пенса я можу знов купити $1\frac{1}{11}$ аршина, рахуючи по 2 шил. $2\frac{2}{5}$ пенса за аршин. Отже, це був би тільки обхідний шлях для того, щоб за допомогою номінального підвищення ціни товарів одержати частку в додатковій вартості і в додатковому продукті.

Це — реалізація торгового прибутку шляхом надбавки до ціни товарів, як вона здається на перший погляд. І справді,

все уявлення про походження прибутку від номінального підвищення ціни товарів або від продажу їх вище їх вартості викликає з спостережень над торговим капіталом.

Однак коли підійти до питання ближче, то скоро виявляється, що це — тільки видимість і що коли припускати капіталістичний спосіб виробництва пануючим, то торговий прибуток реалізується не таким способом. (Тут мова йде завжди тільки про середні, а не про окремі випадки.) Чому ми припускаємо, що торговець товарами може реалізувати прибуток на свої товари, скажемо, в 10%, лише продаючи їх на 10% вище їх ціни виробництва? Тому що ми припустили, що виробник цих товарів, промисловий капіталіст (який, будучи уособленням промислового капіталу, у відношенні до зовнішнього світу завжди фігурує як «виробник»), продав їх купцеві по їх ціні виробництва. Якщо купівельні ціни товарів, сплачені торговцем товарами, дорівнюють їх цінам виробництва, кінець кінцем, дорівнюють їх вартостям, так що, значить, ціна виробництва, а кінець кінцем вартість товарів, становить для купця витрати виробництва, то в дійсності перевищення його продажної ціни над його купівельною ціною, — а тільки ця різниця між цінами і становить джерело його прибутку, — повинно бути перевищенням їх торгової ціни над їх ціною виробництва, і кінець кінцем купець повинен продавати всі товари вище їх вартості. Але чому ж було припущено, що промисловий капіталіст продає купцеві товари по їх ціні виробництва? Або, вірніше сказати, що малося на увазі при такому припущенні? Те, що торговий капітал (тут ми маємо з ним справу ще тільки як з товарно-торговим капіталом) не бере участі в утворенні загальної норми прибутку. При дослідженні загальної норми прибутку ми необхідно виходили з такого припущення, поперше, тому, що торговий капітал як такий тоді для нас ще не існував; а по-друге, тому, що середній прибуток, а значить і загальну норму прибутку, треба було спочатку дослідити як вирівнювання прибутків, або додаткових вартостей, які дійсно виробляються промисловими капіталами різних сфер виробництва. Навпаки, в купецькому капіталі ми маємо справу з таким капіталом, який бере участь у прибутку, не беручи участі в його виробництві. Отже, нам треба тепер доповнити попередній виклад.

Припустимо, що весь промисловий капітал, авансований протягом року, $= 720_c + 180_v = 900$ (наприклад, мільйонам фунтів стерлінгів), а $m' = 100\%$. Отже, продукт $= 720_c + 180_v + 180_m$. Якщо ми потім позначимо цей продукт, або вироблений товарний капітал, через T , то його вартість, або

ціна виробництва (бо для всієї сукупності товарів вони збігаються), = 1 080, а норма прибутку для всього капіталу в 900 = 20%. Згідно з викладеним вище, ці 20% становлять середню норму прибутку, бо додаткова вартість тут обчислюється не на той чи інший капітал особливої будови, а на весь промисловий капітал з його середньою будовою. Отже, $T = 1\ 080$ і норма прибутку = 20%. Але тепер ми припустимо, що до цих 900 ф. ст. промислового капіталу долучається ще 100 ф. ст. купецького капіталу, який *pro rata** своїй величині має таку саму частку в прибутку, як і той. Згідно з припущенням, купецький капітал становить $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу в 1 000. Отже, з сукупної додаткової вартості в 180 на нього припадає $\frac{1}{10}$, і таким чином він одержує прибуток за нормою 18%. Значить прибуток, який має бути розподілений між рештою $\frac{9}{10}$ всього сукупного капіталу, фактично дорівнює вже тільки 162, або на капітал в 900 він так само = 18%. Таким чином ціна, по якій власники промислового капіталу в 900 продають T торговцям товарами, = $720_c + 180_v + 162_m = 1\ 062$. Отже, якщо купець накине на свій капітал в 100 середній прибуток у 18, то він продає товари за $1\ 062 + 18 = 1\ 080$, тобто по їх ціні виробництва, або — якщо розглядати весь товарний капітал, — по їх вартості, хоч він добуває свій прибуток тільки в обігу і через обіг і тільки таким шляхом, що ціна, по якій він продає, перевищує ціну, по якій він купує. Але все ж він продас товари не вище їх вартості, або не вище їх ціни виробництва, якраз тому, що він купив їх у промислового капіталіста нижче їх вартості, або нижче їх ціни виробництва.

Отже, купецький капітал бере визначальну участь в утворенні загальної норми прибутку *pro rata* тій частині, яку він становить від сукупного капіталу. Таким чином, якщо ми в даному випадку говоримо: середня норма прибутку = 18%, то вона була б = 20%, якби $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу не становив купецький капітал і якби внаслідок цього загальна норма прибутку не знизилася на $\frac{1}{10}$. Разом з тим з'являється точніше, обмежувальне визначення ціни виробництва. Під ціною виробництва, як і вище, слід розуміти ціну товару = його витратам (вартості вміщеного в ньому постійного і змінного капіталу) + середній прибуток на них. Але цей середній прибуток визначається тепер інакше. Він визначається всім прибутком, що його виробляє весь продуктивний капітал; але він обчислюється не тільки на весь цей продуктивний капітал, так що, коли він, як і раніше, = 900, а прибуток = 180, то середня норма при-

* — пропорціонально. Ред.

бутку буде $\frac{180}{900} = 20\%$, а на весь продуктивний капітал + + торговий капітал, так що коли є 900 продуктивного і 100 торгового капіталу, то середня норма прибутку $= \frac{180}{1000} = 18\%$.

Отже, ціна виробництва $= k$ (витратам) + 18, замість $k + + 20$. В середній нормі прибутку вже врахована частина всього прибутку, яка припадає на торговий капітал. Тому дійсна вартість, або ціна виробництва, всього товарного капіталу $= = k + p + h$ (де h означає торговий прибуток). Отже, ціна виробництва, або та ціна, по якій продає промисловий капіталіст як такий, менша, ніж дійсна ціна виробництва товару; або, якщо розглядати всю сукупність товарів, то ціни, по яких продає їх клас промислових капіталістів, менші, ніж їх вартості. Таким чином у вищенаведеному прикладі: 900 (витрати) + 18% на 900, або $900 + 162 = 1062$. А купець, продаючи товар, який коштує йому 100, за 118, звичайно, накидає 18%; але тому що товар, куплений ним за 100, коштує 118, то таким чином він продає його не вище його вартості. Ми вживатимемо вислів ціна виробництва у вищевикладеному більш точному смислі. В такому разі ясно, що прибуток промислового капіталіста дорівнює надлишкові ціни виробництва товару над його витратами виробництва і що на відміну від цього промислового прибутку торговий прибуток дорівнює надлишкові продажної ціни над ціною виробництва товару, яка для купця є його купівельною ціною; але ясно, що дійсна ціна товару $=$ його ціні виробництва + купецький (торговий) прибуток. Подібно до того, як промисловий капітал тільки тому реалізує прибуток, що він як додаткова вартість уже міститься у вартості товару, так і торговий капітал тільки тому реалізує його, що не вся додаткова вартість, або прибуток, була реалізована промисловим капіталом у ціні товару³⁹⁾. Таким чином ціна, по якій купець продає, вища від тієї, по якій він купує, не тому, що перша вища за всю вартість, а тому, що друга вижча за неї.

Отже, купецький капітал бере участь у вирівнюванні додаткової вартості в середній прибуток, хоч і не бере участі у виробництві цієї додаткової вартості. Тому загальна норма прибутку вже містить у собі відрахування з додаткової вартості, яка припадає на купецький капітал, тобто відрахування з прибутку промислового капіталу.

З вищевикладеного випливає:

³⁹⁾ John Bellers [Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality. London, 1699, p. 10].

1) Чим більший купецький капітал в порівнянні з промисловим капіталом, тим менша норма промислового прибутку, і навпаки.

2) Якщо в першому відділі виявилось, що норма прибутку завжди виражається меншою величиною, ніж норма дійсної додаткової вартості, тобто завжди показує ступінь експлуатації праці надто низьким,— наприклад, у вищенаведеному випадку $720_c + 180_c + 180_n$ норма додаткової вартості в 100% виражається як норма прибутку тільки в 20%,— то ці величини розходяться ще більше, оскільки сама середня норма прибутку, коли врахувати частку, яка припадає на купецький капітал, в свою чергу, виявляється меншою,— в нашому випадку вона становить 18% замість 20%. Отже, середня норма прибутку безпосередньо експлуатуючого капіталіста виражає норму прибутку применшеною в порівнянні з тією, якою вона є в дійсності.

За інших рівних умов відносна величина купецького капіталу стоїть в оберненому відношенні до швидкості його обороту, отже, в оберненому відношенні до енергії процесу відтворення взагалі (однак капітал дрібних торговців — проміжної верстви торговців [Zwittergattung] — становить виняток). В ході наукового аналізу за вихідний пункт утворення загальної норми прибутку беруться промислові капітали і конкуренція між ними, і тільки пізніше вноситься поправка, доповнення і модифікація завдяки посередництву купецького капіталу. В ході історичного розвитку справа стоїть якраз навпаки. Капітал, який спочатку визначає ціни товарів більш-менш по їх вартостях, є торговий капітал, і та сфера, в якій вперше утворюється загальна норма прибутку, є сфера обігу, яка опосереднює процес відтворення. Первісно торговий прибуток визначає промисловий прибуток. Тільки після того, як вкоренився капіталістичний спосіб виробництва і виробник сам став купцем, торговий прибуток зводиться до такої частини всієї додаткової вартості, яка припадає на торговий капітал як відповідну частину сукупного капіталу, зайнятого в суспільному процесі відтворення.

При додатковому вирівнюванні прибутків внаслідок втручання купецького капіталу виявилось, що у вартість товару не входить ніякий додатковий елемент на авансований купцем грошовий капітал, що надбавка до ціни, завдяки якій купець одержує свій прибуток, дорівнює тільки тій частині вартості товару, яку продуктивний капітал не залічив до ціни виробництва товару, дорівнює тій частині, якою він поступився. З цим грошовим капіталом справа стоїть саме так, як з основ-

ним капіталом промислового капіталіста, оскільки його не спожито, оскільки, значить, його вартість не становить ніякого елемента вартості товару. Саме в тій ціні, по якій він купує товарний капітал, він заміщує грішми ціну його виробництва = G . Його продажна ціна, як було показано вище, $G + \Delta G$, причому ΔG виражає надбавку до ціни товару, визначувану загальною нормою прибутку. Отже, якщо покупець продає товар, то до нього повертається крім ΔG первісний грошовий капітал, авансований ним на купівлю товарів. При цьому знову виявляється, що його грошовий капітал взагалі є не що інше, як перетворений у грошовий капітал товарний капітал промислового капіталіста, капітал, який так само мало може впливати на величину вартості цього товарного капіталу, як коли б останній продавався не купцеві, а безпосередньо остаточному споживачеві. Фактично він тільки передхоплює оплату товарів цим останнім. Однак це справедливо тільки в тому разі, коли, як це ми досі припускали, покупець не робить ніяких витрат або коли в процесі метаморфози товарів, купівлі і продажу, йому не доводиться авансувати ніякого іншого капіталу, ні основного, ні оборотного, крім того грошового капіталу, який він повинен авансувати для того, щоб купити товар у виробника. Однак, як ми це бачили при розгляді витрат обігу («Капітал», кн. II, розд. VI), це не так. І ці витрати обігу є почасти такими, які покупець може зажадати від інших агентів обігу, почасти такими, які безпосередньо зв'язані з його специфічним підприємством.

Якого б роду не були ці витрати обігу, чи властиві вони чисто купецькому підприємству як такому, отже, належать до специфічних витрат обігу купця, чи вони становлять видатки, зумовлені додатковими процесами виробництва, що відбуваються під час процесу обігу, як-от: відправлення, перевезення, зберігання та ін., вони завжди передбачають, що покупець, крім грошового капіталу, авансованого на купівлю товарів, авансував додатковий капітал на купівлю і оплату цих засобів обігу. Оскільки цей елемент витрат складається з оборотного капіталу, він як додатковий елемент входить цілком у продажну ціну товарів; оскільки він складається з основного капіталу, він входить в неї як додатковий елемент в міру свого зношування; але він входить в неї і як елемент, що утворює номінальну вартість, навіть коли він, як чисто купецькі витрати обігу, не утворює ніякого дійсного додатку до вартості товару. Але весь цей додатковий капітал, чи буде він оборотним, чи основним, бере участь в утворенні загальної норми прибутку.

Чисто купецькі витрати обігу (отже, за винятком витрат на відправлення, перевезення, зберігання та ін.) зводяться до витрат, які необхідні для того, щоб реалізувати вартість товару, щоб перетворити її з товару в гроші або з грошей у товар, щоб опосереднити обмін між ними. При цьому ми зовсім залишаємо осторонь процеси виробництва, які можуть продовжуватися протягом акту обігу і від яких купецьке підприємство може існувати цілком відокремленим. Подібно до того, як, наприклад, дійсне транспортування і відправлення товарів фактично можуть являти і являють собою галузі господарства, цілком відмінні від торгівлі, так само і товари, які мають бути куплені і продані, можуть лежати в доках та інших громадських приміщеннях, причому витрати, які випливають з цього, оскільки купцеві доводиться їх авансувати, нараховуються на нього третіми особами. Все це має місце у власне оптовій торгівлі, де купецький капітал проявляється в найчистішому вигляді і найменше переплітається з іншими функціями. Власник візницького підприємства, управляючий залізницею, судновласник — не «купці». Витрати, які ми тут розглядаємо, це витрати купівлі і продажу. Вже раніше ми відзначили, що вони зводяться до розрахунків, ведення бухгалтерського обліку, ринкових видатків, видатків на кореспонденцію та ін. Потрібний для цього постійний капітал складається з контор, паперів, поштових знаків та ін. Інші витрати зводяться до змінного капіталу, який авансується на наймання торгових робітників. (Експедиційні видатки, транспортні витрати, мита і т. п. почасти можна розглядати так, начебто купець авансував їх на купівлю товарів, і через те для нього вони входять в купівельну ціну.)

Всі такі витрати робляться не при виробництві споживної вартості товару, а при реалізації його вартості; вони є чисті витрати обігу. Вони входять не в безпосередній процес виробництва, а в процес обігу, а тому в сукупний процес відтворення.

Нас тут цікавить тільки та частина цих витрат, яка витрачається на змінний капітал. (Крім того, треба було б дослідити: по-перше, як зберігає своє значення для процесу обігу закон, за яким у вартість товару входить тільки необхідна праця? По-друге, як проявляється нагромадження при купецькому капіталі? По-третє, як функціонує купецький капітал у дійсному суспільному процесі відтворення, взятому в цілому?)

Ці витрати зумовлюються економічною формою продукту як товару.

Коли робочий час, який промислові капіталісти втрачають

самі, продаючи свої товари безпосередньо один одному, — отже, кажучи об'єктивно, час обігу товарів, — не долучає ніякої вартості до цих товарів, то ясно, що цей робочий час не набуває іншого характеру внаслідок того, що замість промислового капіталіста він принадає купцеві. Перетворення товару (продукту) в гроші і грошей у товар (в засоби виробництва) становить необхідну функцію промислового капіталу і, значить, необхідну операцію капіталіста, який в дійсності являє собою тільки персоніфікований капітал, наділений власною свідомістю і волею. Але ці функції не збільшують вартості і не створюють додаткової вартості. Здійснюючи такі операції або продовжуючи виконувати функції капіталу в сфері обігу після того, як їх перестав виконувати продуктивний капіталіст, купець лише заступає промислового капіталіста. Робочий час, потрібний для цих операцій, вживається на необхідні операції в процесі відтворення капіталу, але він не долучає ніякої вартості. Якби купець не виконував цих операцій (отже й не затрачував потрібного для них робочого часу), то він не вживав би свого капіталу як агент обігу промислового капіталу; він не продовжував би функції, перерваної промисловим капіталістом, і тому не брав би як капіталіст участі про гата авансованому ним капіталові в тій масі прибутку, яка виробляється всім класом промислових капіталістів. Через це для того щоб мати частку в загальній масі додаткової вартості, щоб авансована ним сума зростала у своїй вартості як капітал, торговому капіталістові немає потреби застосовувати найманих робітників. Якщо його підприємство і його капітал незначні, він сам може бути єдиним працівником у своєму власному підприємстві. Він оплачується частиною прибутку, який виникає з різниці між купівельною ціною товарів і їх дійсною ціною виробництва.

Але, з другого боку, при незначних розмірах капіталу, авансованого купцем, прибуток, який він реалізує, може бути нітрохи не більший, або навіть менший, ніж заробітна плата краще оплачуваного кваліфікованого найманого робітника. Справді, поряд з ним функціонують безпосередні торгові агенти продуктивного капіталіста, закупники, продавці, комівоязери, які одержують стільки ж або більше доходу, чи то в формі заробітної плати, чи в формі відрахувань від прибутку з кожного продажу (комісійні, тантьєми). В першому випадку купець одержує торговий прибуток як самостійний капіталіст; в другому випадку прикажчикові, найманому робітникові промислового капіталіста, виплачується частина прибутку чи то в формі заробітної плати, чи в формі відповідного відраху-

вання від прибутку того промислового капіталіста, безпосереднім агентом якого він є, і в цьому випадку його хазяїн кладе собі в кишеню як промисловий, так і торговий прибуток. Але хоч самому агентові обігу його доход може здаватись звичайною заробітною платою, платою за виконану ним працю, і хоч там, де він не виступає в такому вигляді, величина його прибутку може дорівнювати лише заробітній платі краще оплачуваного робітника, проте в усіх цих випадках джерелом його доходу є тільки торговий прибуток. Це пояснюється тим, що його праця не є працею, яка створює вартість.

Збільшення тривалості операції обігу становить для промислового капіталіста 1) його особисту втрату часу, оскільки це заважає йому виконувати свою функцію керуючого самим процесом виробництва; 2) довше перебування його продукту, в грошовій або в товарній формі, у процесі обігу, отже в такому процесі, де не відбувається зростання вартості цього продукту і де безпосередній процес виробництва переривається. Щоб останній не переривався, доводиться скорочувати виробництво або,— щоб процес виробництва відбувався постійно в тому самому масштабі,— авансувати додатковий грошовий капітал. Це кожного разу зводиться до того, що або при попередньому капіталі одержується менший прибуток або доводиться авансувати додатковий грошовий капітал, щоб одержати попередній прибуток. Все це нітрохи не змінюється, коли на місце промислового капіталіста стає купець. Замість того щоб перший затрачував додатковий час на процес обігу, його затрачує купець; замість того щоб промисловець авансував на обіг додатковий капітал, його авансує купець; або,— що те саме,— замість того щоб значна частина промислового капіталу постійно була в процесі обігу, в цьому процесі зосереджуються виключно капітал купця; і замість того щоб промисловий капіталіст виробляв менший прибуток, йому доводиться частину свого прибутку цілком віддавати купцеві. Оскільки купецький капітал не виходить за необхідні межі, то внаслідок такого поділу функцій капіталу витрачається менше часу на самий процес обігу, авансується на нього менше додаткового капіталу, і втрата на загальній кількості прибутку, яка виражається у формі торгового прибутку, менша, ніж була б вона в протилежному разі. Якщо в наведеному вище прикладі капітал $720_c + 180_b + 180_m$, при існуванні поряд з ним купецького капіталу в 100, дає промислового капіталістові прибуток в 162, або 18%, отже, прибуток зменшується на 18, то без такого відособлення купецького капіталу необхідний додатковий капітал досягав би, може, 200, і в такому разі вся сума,

авансована промисловим капіталістом, становила б 1100 замість 900, отже, при додатковій вартості в 180 норма прибутку була б тільки $16\frac{4}{11}\%$.

Коли промисловий капіталіст, який є у відношенні до самого себе і купцем, крім додаткового капіталу, на який він купує новий товар, раніше ніж його продукт, що перебуває в обігу, перетвориться в гроші, авансував ще капітал (на конторські видатки і на заробітну плату торговим робітникам) для реалізації вартості свого товарного капіталу, отже на процес обігу, то ці видатки хоч і становлять додатковий капітал, але вони не створюють додаткової вартості. Вони повинні бути заміщені з вартості товарів; деяка частина вартості цих товарів повинна бути знов перетворена в ці витрати обігу; але ніякої добавочної додаткової вартості від цього не утворюється. У відношенні до сукупного капіталу суспільства це фактично зводиться до того, що частина його потрібна для другорядних операцій, які не входять у процес збільшення вартості, і що ця частина суспільного капіталу постійно повинна відтворюватись для цих цілей. Внаслідок цього зменшується норма прибутку для окремих капіталістів і для всього класу промислових капіталістів, тобто виходить результат, який впливає з усякого долучення додаткового капіталу, оскільки це потрібно, щоб привести в рух ту саму масу змінного капіталу.

Це зменшення норми прибутку, тільки в меншій мірі і іншим шляхом, відбувається також, оскільки торговий капіталіст звільняє промислового капіталіста від цих зв'язаних з самим обігом додаткових витрат. Справа тепер стоїть так, що купець авансує капіталу більше, ніж це було б потрібно, якби цих витрат не існувало, і що прибуток на цей додатковий капітал підвищує суму торгового прибутку; отже, купецький капітал в більшому розмірі бере участь разом з промисловим капіталом у вирівнюванні середньої норми прибутку, тобто середній прибуток знижується. Якщо в нашому попередньому прикладі крім 100 одиниць купецького капіталу авансується ще 50 додаткового капіталу на ті витрати, про які йде мова, то загальна сума додаткової вартості в 180 розподіляється в такому разі на продуктивний капітал в 900 плюс купецький капітал в 150, разом = 1 050. Отже, середня норма прибутку знижується до $17\frac{1}{7}\%$. Промисловий капіталіст продас товари купцеві за $900 + 154\frac{2}{7} = 1 054\frac{2}{7}$, а купець продає їх за 1 130 ($1 080 + 50$ на ті витрати, які він знов повинен замінити). А втім, слід визнати, що з поділом капіталу на купецький і промисловий зв'язана централізація торгових витрат і внаслідок цього їх скорочення.

Тепер постає питання: як стоїть справа з торговими найманими робітниками, зайнятими у торгового капіталіста, в палимому випадку у торговця товарами?

З одного боку, такий торговий робітник цілком такий самий найманий робітник, як і всякий інший. По-перше, оскільки його праця купується на змінний капітал купця, а не на ті гроші, що витрачаються як дохід, отже, купується не для особистих послуг, а з метою збільшення вартості авансованого купцем капіталу. По-друге, оскільки вартість його робочої сили і, таким чином, його заробітна плата, визначається, як і у всіх інших найманих робітників, витратами виробництва і відтворення його специфічної робочої сили, а не продуктом його праці.

Але між ним і робітниками, безпосередньо зайнятими промисловим капіталом, є така сама відмінність, яка існує між промисловим капіталом і торговим капіталом, а тому між промисловим капіталістом і купцем. Оскільки купець як простий агент обігу не виробляє ні вартості, ні додаткової вартості (тому що добавочна вартість, яку він долучає до товарів своїми витратами, зводиться тільки до добавлення вартості, що існувала раніше, хоч тут напрошується питання, яким чином він удержує, зберігає цю вартість свого постійного капіталу), то й торгові робітники, зайняті у нього виконанням таких самих функцій, не можуть безпосередньо створювати для нього додаткову вартість. При цьому, як і для продуктивних робітників, ми припускаємо, що їх заробітна плата визначається вартістю робочої сили, отже, купець не збагачується відрахуваннями із заробітної плати, тобто він не включає в рахунок своїх витрат суму, на яку він недооплачує працю, інакше кажучи, він збагачується не тим, що обдурює своїх прикажчиків та ін.

Щодо торгових найманих робітників трудність полягає зовсім не в тому, щоб пояснити, як вони виробляють прибуток безпосередньо для своїх хазяїв, хоч безпосередньо вони і не виробляють додаткової вартості (лише перетвореною формою якої є прибуток). Це питання фактично вже розв'язане загальним аналізом торгового прибутку. Цілком так само, як промисловий капітал одержує прибуток завдяки тому, що він продає вміщену і реалізовану в товарах працю, за яку він не заплатив ніякого еквіваленту, так і торговий капітал одержує прибуток завдяки тому, що він оплачує промислового капіталові не всю неоплачену працю, яка міститься в товарі (в товарі, оскільки капітал, затрачений на його виробництво, функціонує як відповідна частина всього промислового капіталу), а при продажу товарів, навпаки, примушує заплатити собі ще і за

цю частину, яка міститься в товарах і не оплачена ним. Відношення купецького капіталу до додаткової вартості інше, ніж відношення до неї промислового капіталу. Останній виробляє додаткову вартість шляхом безпосереднього привласнення неоплаченої чужої праці. Перший привласнює собі частину цієї додаткової вартості, примушуючи промисловий капітал уступити йому цю частину.

Лише за допомогою своєї функції — реалізації вартостей — торговий капітал функціонує в процесі відтворення як капітал, а тому як функціонуючий капітал добуває частку додаткової вартості, виробленої всім капіталом. Для кожного окремого купця маса його прибутку залежить від маси капіталу, яку він може вживати на цей процес, а він може вживати на купівлю і продаж тим більше, чим більша неоплачена праця його прикажчиків. Навіть функцію, завдяки якій його гроші являють собою капітал, торговий капіталіст здебільшого примушує виконувати своїх робітників. Хоч неоплачена праця цих прикажчиків не створює додаткової вартості, але вона створює для нього можливість привласнення додаткової вартості, що за своїм результатом є для цього капіталу цілком те саме; отже, ця праця є для нього джерелом прибутку. Інакше торгове підприємство не можна було б вести у великих розмірах, не можна було б вести капіталістично.

Подібно до того, як неоплачена праця робітника безпосередньо створює для продуктивного капіталу додаткову вартість, неоплачена праця торгових найманих робітників створює для торгового капіталу участь в цій додатковій вартості.

Трудність полягає ось у чому: коли робочий час і праця самого купця не є працею, що створює вартість, хоч вона і створює для купця участь в уже виробленій додатковій вартості, то як стоїть справа з тим змінним капіталом, який купець витрачає на купівлю торгової робочої сили? Чи слід прираховувати цей змінний капітал як витрати до авансованого торгового капіталу? Коли ні, то це начебто суперечить закономірності вирівнювання норми прибутку; який капіталіст став би авансувати 150, коли б він міг вважати авансованим капіталом тільки 100? Якщо ж треба, то це начебто суперечить суті торгового капіталу, бо капітал цього роду функціонує як капітал не завдяки тому, що він подібно до промислового капіталу приводить в рух чужу працю, а завдяки тому, що він сам працює, тобто виконує функції купівлі й продажу і якраз тільки за це і завдяки цьому переносить на себе частину додаткової вартості, виробленої промисловим капіталом.

(Отже, нам треба буде дослідити такі питання: змінний капітал купця; закон необхідної праці у сфері обігу; яким чином праця купця зберігає вартість його постійного капіталу; роль купецького капіталу в процесі відтворення, взятому в цілому; нарешті, роздвоєння на товарний капітал і грошовий капітал, з одного боку, і на товарно-торговий і грошово-торговий капітал, з другого.)

Якби у кожного купця було лише стільки капіталу, що він міг би робити обороти виключно своєю власною працею, то відбувалося б безконечне дроблення купецького капіталу; це дроблення повинно було б зростати в міру збільшення з розвитком капіталістичного способу виробництва масштабів виробництва і операцій продуктивного капіталу. Отже, вийшла б зростаюча невідповідність між тим і другим. В міру централізації капіталу в сфері виробництва відбувалася б децентралізація капіталу в сфері обігу. Чисто купецькі операції промислового капіталіста і разом з тим його чисто купецькі видатки внаслідок цього безконечно збільшувалися б, через те що йому довелося б мати справу, наприклад, з 1 000 купців замість 100. Тим самим втрадилася б більша частина вигоди від відособлення купецького капіталу; крім чисто купецьких, зростали б і інші витрати обігу: в справі сортування, транспортування і т. д. Це стосується промислового капіталу. Розглянемо тепер купецький капітал. По-перше, щодо чисто купецьких робіт. В рахівництві при великих числах не потрібно більше часу, ніж при малих. 10 покупок по 100 ф. ст. вимагають в десять раз більше часу, ніж *одна* покупка в 1 000 фунтів стерлінгів. Кореспонденція, папір, поштові видатки обійдуться в десять раз дорожче, коли мати справу з 10 дрібними купцями, ніж коли мати справу з *одним* великим. Суворо окреслений поділ праці в комерційному підприємстві, де один веде бухгалтерський облік, другий касу, третій кореспонденцію, той купує, цей продає, інший роз'їжджає і т. д., заощаджує робочий час у величезних кількостях, так що число торгових робітників, застосовуваних в оптовій торгівлі, не стоїть ні в якій відповідності з відносною величиною підприємства. Це пояснюється тим, що в торгівлі далеко частіше, ніж у промисловості, одна й та сама функція вимагає однакового робочого часу незалежно від того, чи виконується вона у великому, чи малому масштабі. Тому історично концентрація в купецькому підприємстві настає раніше, ніж у промисловій майстерні. Далі, видатки на постійний капітал. 100 дрібних контор коштують незрівнянно дорожче, ніж одна велика; 100 дрібних товарних складів — дорожче, ніж один великий, і т. д. Транспортні витрати, принайм-

ні ті, що входять у число витрат, які доводиться авансувати, в купецькому підприємстві зростають разом з дробленням.

Промисловий капіталіст повинен був би затрачувати в торговій частині свого підприємства більше праці і витрат обігу. Один і той самий купецький капітал, коли б він був поділений між багатьма дрібними купцями, вимагав би внаслідок такої роздробленості далеко більше робітників для опосереднення своїх функцій, і крім того, потрібний був би більший купецький капітал для обігу того самого товарного капіталу.

Якщо ми позначимо через B весь купецький капітал, затрачений безпосередньо на купівлю і продаж товарів, а через b позначимо відповідний змінний капітал, що витрачається на оплату допоміжних торгових робітників, то $B + b$ буде менше, ніж повинен був би бути весь купецький капітал B , якби кожний купець обходився без помічників, тобто якби частина капіталу не витрачалась на b . Однак ми все ж ще не розв'язали труднощів.

Продажна ціна товарів повинна бути достатньою, 1) щоб оплатити середній прибуток на $B + b$. Це пояснюється вже тим, що $B + b$ є взагалі скорочення первісного B , представляє менший купецький капітал, ніж той, який був би необхідний без b . Але ця продажна ціна повинна бути достатньою, 2) щоб, крім прибутку на b , який тепер з'являється додатково, замінити і виплачену заробітну плату, самий змінний капітал купця $= b$. Це останнє становить труднощі. Чи утворює b нову складову частину ціни, чи воно є тільки частина прибутку, одержаного на $B + b$, частина, яка являє собою заробітну плату тільки у відношенні до торгового робітника, а у відношенні до самого купця являє собою звичайне заміщення його змінного капіталу? В останньому випадку одержаний купцем прибуток на затрачений ним капітал $B + b$ дорівнював би тільки прибуткові, який припадає відповідно загальній нормі прибутку на $(B + b)$, плюс b , причому останнє оплачується купцем у формі заробітної плати, але само не приносить ніякого прибутку.

На ділі завдання зводиться до того, щоб знайти границі b (в математичному розумінні). Насамперед ми хочемо точно встановити, в чому полягають труднощі. Позначимо капітал, який затрачується безпосередньо на купівлю і продаж товарів, через B , постійний капітал, споживаний при цій функції, через K (речові торгові витрати) і змінний капітал, який витрачається купцем, через b .

Заміщення B не становить абсолютно ніяких труднощів. Воно є тільки реалізованою купівельною ціною для купця або ціною виробництва для фабриканта. Купець платить цю ціну,

а при перепродажу він одержує B назад як частину своєї продажної ціни; крім цього B він, як було з'ясовано вище, одержує прибуток на B . Наприклад, товар коштує 100 фунтів стерлінгів. Нехай прибуток на нього становить 10%. Таким чином товар продається за 110. Уже раніше товар коштував 100; купецький капітал в 100 додає до нього тільки 10.

Далі, якщо ми візьмемо K , то виявляється, що воно, щонайбільше, такої ж величини, а в дійсності менше тієї частини постійного капіталу, яку довелось б ужити для купівлі і продажу виробникові; але вона становила б тоді надбавку до того постійного капіталу, який вживається виробником безпосередньо у виробництві. Проте ця частина постійно повинна заміщуватися з ціни товару, або, що те саме, відповідна частина товару повинна постійно витрачатись у цій формі, повинна, коли мати на увазі сукупний суспільний капітал, постійно відтворюватись у цій формі. Ця частина авансованого постійного капіталу так само обмежувально впливала б на норму прибутку, як і вся маса його, вкладена безпосередньо у виробництво. Оскільки промисловий капіталіст передає торгіву частину свого підприємства купцеві, він не має потреби авансувати цю частину капіталу. Замість нього її авансує купець. Але це тільки номінально; купець не виробляє, не відтворює споживаний ним постійний капітал (речові торгіві витрати). Отже, виробництво останнього являє собою особливий вид підприємницької діяльності або принаймні частину діяльності певних промислових капіталістів, які, таким чином, відіграють таку саму роль, як промислові капіталісти, що доставляють постійний капітал тим, хто виробляє життєві засоби. Отже, купець одержує, по-перше, заміщення цього капіталу і, по-друге, прибуток на нього. Таким чином, внаслідок того і другого відбувається скорочення прибутку промислового капіталіста. Але завдяки зв'язаній з поділом праці концентрації і економії він скорочується в меншій мірі, ніж було б у тому разі, якби йому самому доводилось авансувати цей капітал. Скорочення норми прибутку є менше, тому що менший авансований таким чином капітал.

Отже, продажна ціна складається поки що з $B + K +$ прибуток на $B + K$. Після сказаного вище ця частина її не становить ніяких труднощів. Але ось з'являється b , або змінний капітал, що авансується купцем.

Внаслідок цього продажна ціна перетворюється в $B + K + b +$ прибуток на $B + K +$ прибуток на b .

B тільки заміщує купівельну ціну, але, крім прибутку на B , не долучає до цієї ціни ніякої частини. K долучає не тільки

прибуток на K , але й само K ; але сума K + прибуток на K , тобто частина витрат обігу, авансована у формі постійного капіталу, плюс відповідний середній прибуток, була б в руках промислового капіталіста більша, ніж в руках торгового капіталіста. Зменшення середнього прибутку проявляється так, що з повного середнього прибутку, обчисленого на авансований — без $B + K$ — промисловий капітал, відраховується і сплачується купцеві середній прибуток на $B + K$, і. таким чином це відрахування виступає як прибуток особливого капіталу, купецького капіталу.

Але інакше стоїть справа з b + прибуток на b . або в даному випадку, де норма прибутку припускається = 10%, з b + $\frac{1}{10}b$. Саме тут і криється справжня трудність.

За припущенням купець купує на b тільки торгову працю, тобто працю, необхідну для опосереднення функцій обігу капіталу, для $T—G$ і $G—T$. Але торгова праця є праця взагалі необхідна для того, щоб капітал функціонував як купецький капітал щоб він опосереднював перетворення товару в гроші і грошей у товар. Це праця, яка реалізує вартості, але не створює ніяких вартостей. І лише оскільки який-небудь капітал виконує ці функції,— отже, оскільки який-небудь капітал виконує із своїм капіталом ці операції, цю працю,— остільки цей капітал функціонує як купецький капітал і бере участь у регулюванні загальної норми прибутку тобто добуває свій дивіденд із загального прибутку. Але в b + прибуток на b міститься по-перше, оплата праці (тому що цілком однаково, чи платить промисловий капіталіст купцеві за його власну працю, чи за працю прикажчиків оплачуваних купцем) і по-друге, прибуток на суму сплачену за ту працю яку повинен був би виконати сам купець. Купецький капітал одержує назад по-перше оплату b і, по-друге, прибуток на нього отже це пояснюється тим, що він по-перше, примушує заплатити собі за ту працю, завдяки якій він функціонує як *купецький* капітал а по-друге, він примушує заплатити собі прибуток, тому що він функціонує як *капітал*, тобто тому що він виконує працю яка для нього як функціонуючого капіталу оплачується прибутком. Отже, таке є питання, що його ми маємо розв'язати.

Припустимо, що $B = 100$, $b = 10$ і норма прибутку = 10%. Припустимо, що $K = 0$, щоб без потреби не вводити знову в розрахунок цей елемент купівельної піни, який сюди не стосується і з яким ми вже поківчили. Таким чином, продажна ціна була $b = B + p + b + p$ ($= B + B p' + b + b p'$, де p' — норма прибутку) = $100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Але якби купець не витрачав b на заробітну плату,— тому що b сплачується тільки за торгову працю, отже за працю, необхідну для реалізації вартості товарного капіталу, що його кидає на ринок промисловий капітал,— то справа стояла б так: на те, щоб купити або продати на $B = 100$, купець віддавав би свій час, і ми припустимо, що це весь час, який він має в своєму розпорядженні. Якби торгова праця, яку представляє b або 10 одиниць, оплачувалась не заробітною платою, а прибутком, то вона передбачала б другий купецький капітал $= 100$, бо 10% його $= b = 10$. Цей другий капітал $B = 100$ не входив би додатково в ціну товару, але 10% , звичайно, входили б у неї. Тому були б зроблені дві операції по 100, що становлять 200, щоб купити товарів на $200 + 20 = 220$.

Оскільки купецький капітал є абсолютно не що інше, як відособлена форма частини промислового капіталу, що функціонує в процесі обігу, то всі питання, які стосуються до нього, повинні розв'язуватися так, щоб проблема ставилась насамперед у такій формі, при якій властиві купецькому капіталові явища виступають ще не самостійними, а безпосередньо зв'язаними з промисловим капіталом, як явища, властиві різновидності цього капіталу. Як контора, на відміну її від майстерні, торговий капітал постійно функціонує в процесі обігу. Таким чином, саме тут, у конторі самого промислового капіталіста, і треба спочатку дослідити b , яке нас цікавить.

Насамперед ця контора завжди надзвичайно мала в порівнянні з промисловою майстернею. А втім, ясно, що в міру розширення розмірів виробництва збільшуються торгові операції, які доводиться постійно здійснювати в процесі обігу промислового капіталу як для того, щоб продати продукт, який є у формі товарного капіталу, так і для того, щоб знов перетворити в засоби виробництва виручені гроші і всьому вести рахунок. Калькуляція цін, бухгалтерія, ведення каси, кореспонденція — все це стосується до цього. Чим ширший розмір виробництва, тим більші, хоч далеко не у відповідній пропорції, торгові операції промислового капіталу, отже, тим більша праця та інші витрати обігу для реалізації вартості і додаткової вартості. Внаслідок цього стає необхідним застосування найманих торгових робітників, які становлять власне контору. Хоч видатки на них робляться у формі заробітної плати, вони відрізняються від змінного капіталу, який затрачується на купівлю продуктивної праці. Вони збільшують видатки промислового капіталіста, масу авансованого капіталу, не збільшуючи безпосередньо додаткової вартості. Тому що вони є видатками на оплату праці, яка вживається тільки для реалізації вже створеної вартості.

Як і всякий інший видаток такого роду, цей видаток теж зменшує норму прибутку, тому що зростає авансований капітал, але не зростає додаткова вартість. Якщо додаткова вартість m лишається незмінною, а авансований капітал K зростає до $K + \Delta K$, то замість норми прибутку $\frac{m}{K}$ виходить менша норма прибутку $\frac{m}{K + \Delta K}$. Отже, промисловий капіталіст намагається звести до мінімуму ці витрати обігу цілком так само, як і свої затрати на постійний капітал. Тому відношення промислового капіталу до його торгових найманих робітників не таке, як відношення до його продуктивних найманих робітників. За інших рівних умов, чим більше він застосує останніх, тим більше виробництво, тим більша додаткова вартість, або прибуток. І навпаки. Чим більший масштаб виробництва і чим більша вартість, що підлягає реалізації, а тому й додаткова вартість, отже, чим більший вироблений товарний капітал, тим більше зростають абсолютно, хоч і не відносно, конторські витрати і в тим більшій мірі вони викликають певного роду поділ праці. В якій мірі прибуток є передумовою таких видатків, це виявляється, між іншим, в тому, що часто при збільшенні платні торговим службовцям частина її сплачується у вигляді відрахувань певного процента з прибутку. По суті справи, праця, яка полягає тільки в посередницьких операціях, зв'язаних почасти з калькуляцією вартостей, почасти з їх реалізацією, почасти із зворотним перетворенням реалізованих грошей в засоби виробництва, розмір яких залежить, таким чином, від величини вироблених і підлягаючих реалізації вартостей,— така праця діє не як причина, подібно до безпосередньо продуктивної праці, а як наслідок відповідної величини і маси цих вартостей. Так само стоїть справа і з іншими витратами обігу. Для того щоб багато вимірювати, важити, унаковувати, транспортувати, треба, щоб було багато товарів; маса праці по унаковуванню, транспортуванню і т. п. залежить від маси товарів, об'єктів такої діяльності, а не навпаки.

Торговий робітник безпосередньо не виробляє додаткової вартості. Але ціна його праці визначається вартістю його робочої сили, отже витратами її виробництва, тоді як прояв цієї робочої сили в дії, її напруження, витрачання і зношування, як і в усякого іншого найманого робітника, зовсім не обмежені її вартістю. Тому його заробітна плата ніяк не пропорціональна масі прибутку, який він допомагає реалізувати капіталістові. Те, чого він коштує капіталістові, і те, що він йому приносить,— це різні величини. Він приносить йому прибуток не через те,

що безпосередньо створює додаткову вартість, а через те, що допомагає зменшувати витрати реалізації додаткової вартості, оскільки він виконує почасти неоплачену працю. Власне торговий робітник належить до краще оплачуваного класу найманих робітників, до тих, праця яких є кваліфікована праця, що стоїть вище середньої праці. Тим часом з прогресом капіталістичного способу виробництва заробітна плата має тенденцію знижуватися навіть у порівнянні з заробітною платою середньої праці. Почасти це пояснюється наслідком поділу праці всередині контори, при якому необхідним є тільки однобічний розвиток здатності до праці і витрати виробництва такого розвитку почасти нічого не коштують капіталістові: вправність робітника розвивається самою функцією, і до того ж тим швидше, чим однобічнішою вона стає з поділом праці. По-друге, внаслідок того, що початкова освіта, знання торгівлі і мов і т. д. з прогресом науки і народної освіти набуваються все швидше і легше, стають все більш загальнопоширеними. Відтворюються тим дешевше, чим більше капіталістичний спосіб виробництва спрямовує методи навчання і т. д. на практичні цілі. Поширення народного навчання дозволяє вербувати цього роду робітників з таких класів, яким раніше був закритий доступ до цих професій, які звикли до порівняно гірших умов життя. До того ж воно збільшує наплив і разом з тим конкуренцію. Через це, за деякими винятками, з прогресом капіталістичного способу виробництва робоча сила цих людей знецінюється: їх заробітна плата знижується, тоді як їх здатність до праці збільшується. Капіталіст збільшує число таких робітників у тих випадках, коли треба реалізувати більше вартості і прибутку. Збільшення такої праці постійно є внаслідком, але зовсім не причиною збільшення додаткової вартості^{39а}).

Отже, відбувається роздвоєння. З одного боку, функції капіталу як товарного капіталу і грошового капіталу (а тому в дальшому визначенні як торгового капіталу) є загальні певні форми промислового капіталу. З другого боку, особливі капітали, отже, особливі категорії капіталістів займаються ви-

^{39а}) Насильни справдилися пізніше це перелбачення полі торгового пролетаріату, дане у 1865 р., про це можуть розповісти сотні німецьких приказчиків, які будучи лужні дослідченими в усіх торговельних операціях і володіючи 3—4 мовами, марно пропонують свої послуги в лондонському Сіті за 25 шилл на тиждень, — значно нижче оплати кваліфікованого слюсаря. Пропуск в рукопису, що займає лві сторінки, показує, що перелбачалося розвинути цей пункт ще докладніше. А втім, можна вказати на «Капітал», кн II, розд VI («Витрати обігу»), стор 105—113 [див рос видання, том 24, розділ VI, стор. 153—161], де Маркс уже зачепив багато з того, що стосується сюди. — Ф. Е.

ключно цими функціями, і таким чином ці функції стають особливими сферами збільшення вартості капіталу.

Тільки в торговому капіталі торгові функції і витрати обігу стають відособленими. Та сторона промислового капіталу, якою він стикається з обігом, існує не тільки в тому, що сам він постійно перебуває у формі товарного капіталу і грошового капіталу, але й у тому, що поряд з майстернею є контора. Але в торговому капіталі ця сторона відособлюється. Контора являє собою його єдину майстерню. Частина капіталу, вживана у формі витрат обігу, виявляється у оптового купця значно більшою, ніж у промисловця, тому що, крім власної контори, яка є при кожній промисловій майстерні, частина капіталу, яку повинен був би вживати таким чином весь клас промислових капіталістів, концентрується в руках окремих купців, які, забезпечуючи продовження функцій обігу, беруть на себе витрати обігу, що впливають з цього.

Витрати обігу здаються промислового капіталові і дійсно є непродуктивними витратами. Купцеві вони здаються джерелом його прибутку, який,— коли припустити загальну норму прибутку,— відповідає їх величині. Тому видаток, який доводиться робити на ці витрати обігу, здається торговому капіталові продуктивною затратою. Отже, і торгова праця, яку він купує, для нього — безпосередньо продуктивна праця.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ОБОРОТ КУПЕЦЬКОГО КАПІТАЛУ. ЦІНИ

Оборот промислового капіталу є єдність часу його виробництва і часу його обігу; тому він охоплює процес відтворення, взятий у цілому. Навпаки, оборот купецького капіталу, тому що він фактично є тільки відособлений рух товарного капіталу, являє собою лише першу фазу метаморфози товару, $T—G$, рух особливого капіталу, спрямований до свого вихідного пункту; $G—T—G$ з купецької точки зору є оборот купецького капіталу. Купець купує, перетворює свої гроші в товар, потім продає, знов перетворює той самий товар у гроші; і таким чином це повторюється постійно. В межах обігу метаморфоза промислового капіталу завжди виступає як $T_1—G—T_2$; гроші, виручені від продажу T_1 , виробленого товару, вживаються на купівлю T_2 , нових засобів виробництва; це — дійсний обмін T_1 і T_2 , і таким чином одні й ті самі гроші двічі переходять з рук в руки. Їх рухом опосереднюється обмін двох різнорідних товарів, T_1 і T_2 . Навпаки, у купця в $G—T—G'$ двічі переходить з рук в руки один і той самий товар; товар лише опосереднює повернення до купця грошей.

Якщо, наприклад, купецький капітал становить 100 ф. ст. і купець купує товар на ці 100 ф. ст., потім продає цей товар за 110 ф. ст., то цей його капітал в 100 зробив один оборот, а число оборотів протягом року залежить від того, як часто на протязі року повторюється цей рух $G—T—G'$.

При цьому ми цілком лишаємо осторонь ті витрати, що можуть міститися в різниці між купівельною і продажною ціною, бо ці витрати зовсім нічого не змінюють у тій формі, яку нам насамперед треба тут розглянути.

Отже, в цьому випадку число оборотів даного купецького капіталу становить повну аналогію з повторенням оборотів

грошей як простого засобу обігу. Подібно до того, як один і той самий талер, роблячи десять оборотів, десять раз купує свою вартість у вигляді товарів, цілком так само один і той самий грошовий капітал купця, наприклад в 100, обертаючись, десять раз, десять раз купує свою вартість у вигляді товарів або реалізує загалом товарний капітал десятикратної вартості $= 1\ 000$. Але є й різниця: при обігу грошей як засобу обігу одні й ті самі гроші проходять через різні руки, отже, кілька разів виконують одну й ту саму функцію, і тому швидкості обігу тут заміщується маса обігових грошей. Але у купця один і той самий грошовий капітал,— однаково, з яких би одиниць грошей він не складався,— одна й та сама грошова вартість кілька разів купує і продає товарний капітал на суму своєї вартості і тому кілька разів повертається в ті самі руки, до свого вихідного пункту, як $G + \Delta G$, як вартість плюс додаткова вартість. Це характеризує її оборот як оборот капіталу. З обігу постійно вилучається більше грошей, ніж вноситься в нього. А втім, само собою розуміється, що з прискоренням обороту купецького капіталу (причому при розвинутому кредиті переважаючою функцією грошей стає їх функція як засобу платежу) одна й та сама маса грошей обертається швидше.

Але повторення обороту товарно-торгового капіталу виражає не що інше, як повторення актів купівлі і продажу, тимчасом як повторення обороту промислового капіталу виражає періодичність і відновлення всього процесу відтворення (включаючи в нього і процес споживання). Навпаки, для купецького капіталу це є тільки зовнішньою умовою. Промисловий капітал повинен постійно кидати товари на ринок і знову вилучати їх звідти, щоб для купецького капіталу зберігалась можливість швидкого обороту. Якщо процес відтворення взагалі відбувається повільно, то повільно відбувається і оборот купецького капіталу. Опосереднюючи оборот продуктивного капіталу, купецький капітал скорочує час його обігу. Але він не впливає безпосередньо на час виробництва, який теж є межею часу обороту промислового капіталу. Це — перша межа для обороту купецького капіталу. А по-друге,— коли лишити осторонь ту межу, яку ставить йому продуктивне споживання, породжуване відтворенням,— цей оборот кінець кінцем обмежений швидкістю і розмірами всього особистого споживання, тому що від цього залежить вся та частина товарного капіталу, яка входить у фонд споживання.

Але (якщо цілком лишити осторонь обороти в межах купецького світу, де один купець перепродує іншому той самий

товар, причому в період спекуляції обіг цього роду може мати вигляд квітучого стану справ) купецький капітал, по-перше, скорочує фазу $T—G$ для продуктивного капіталу. По-друге, при сучасній кредитній системі він розпоряджається великою частиною всього грошового капіталу суспільства, так що він може робити свої закупки раніше, ніж уже закуплене буде остаточно продане; причому однаково, чи продає наш купець безпосередньо остаточно споживачеві, чи між ними обома стоять 12 інших купців. При надзвичайній еластичності процесу відтворення, який постійно може бути виведений за кожно дану межу, в самому виробництві він не знаходить ніякої межі або тільки дуже еластичну межу. Отже, крім відокремлення актів $T—G$ і $G—T$, яке випливає з самої природи товару тут створюється фіктивний попит. Рух купецького капіталу, незважаючи на його відособлення, завжди є не що інше, як рух промислового капіталу в сфері обігу. Але, завдяки своєму відособленню, він здійснює свій рух у певних межах незалежно від меж, що ставляться процесом відтворення, і тому примушує навіть процес відтворення виходити за свої межі. Внутрішня залежність і зовнішня самостійність приводять його до такого пункту, коли внутрішній зв'язок відновлюється насильно, шляхом кризи.

Звідси те явище, яке спостерігається в кризах, що вони спочатку виявляються і вибухають не в роздрібній торгівлі, яка має справу з безпосереднім споживанням, а в сферах оптової торгівлі і банків, які передають в розпорядження оптової торгівлі грошовий капітал суспільства.

Дійсно, фабрикант може продавати експортерів, а цей, в свою чергу, своєму закордонному клієнтові, імпортер може збувати свою сировину фабрикантові, а останній свої продукти — оптовому торговцеві і т. д. Проте на якому-небудь одному непомітному пункті товар залежується непроданим, або ж іншим разом мало-помалу переполюються запаси всіх виробників і торговців-посередників. Якраз у цей час споживання звичайно перебуває в стані найвищого процвітання, почасти внаслідок того, що один промисловий капіталіст приводить в рух цілий ряд інших, почасти внаслідок того, що зайняті ними робітники, працюючи повний час, можуть витратити більше, ніж звичайно. З збільшенням доходу капіталістів збільшуються і їх видатки. Крім того (навіть, якщо лишити осторонь прискорення нагромадження), відбувається, як ми бачили («Капітал», кн. II, від. III), постійний обіг між постійним капіталом і постійним капіталом, обіг, який, з одного боку, не залежить від особистого споживання в тому розумінні, що

він ніколи не входить в це останнє, але який проте обмежений кінець кінцем особистим споживанням, бо виробництво постійного капіталу ніколи не відбувається заради нього самого, а відбувається лише тому, що цього постійного капіталу більше споживається в тих галузях виробництва, продукти яких входять в особисте споживання. Однак це виробництво протягом деякого часу може спокійно йти своїм шляхом, збуджуване очікуваним попитом, і тому в цих галузях у купців і промисловців справи йдуть дуже жваво. Криза настає тоді, коли затрата купців, що продають на далеких ринках (або тих купців, запаси яких нагромадились і всередині країни), повертаються так повільно і в таких мізерних кількостях, що банки настійно вимагають платежів, або строки сплати по векселях під закуплені товари настають раніше, ніж відбудеться перепродаж. Тоді починаються примусові продажі, продажі з метою сплати. І разом з тим настає крах, який відразу кладе кінець позірному процвітанню.

Але зовнішній характер і ірраціональність обороту купецького капіталу посилюється ще більше внаслідок того, що оборот одного й того самого купецького капіталу може опосереднювати одночасно або послідовно обороти дуже різних продуктивних капіталів.

Однак оборот купецького капіталу може опосереднювати не тільки обороти різних промислових капіталів, але й протилежні фази метаморфози товарного капіталу. Наприклад, купець купує полотно у фабриканта і продає його білильникові. Отже, в цьому випадку оборот одного й того самого купецького капіталу,— в дійсності один і той самий акт $T—G$, реалізація полотна.— представляє дві протилежні фази для двох різних промислових капіталів. Оскільки купець взагалі продає для продуктивного споживання, його $T—G$ постійно представляє $G—T$ якого-небудь промислового капіталу, а його $G—T$ постійно представляє $T—G$ якого-небудь іншого промислового капіталу.

Коли ми, як це зроблено в цьому розділі, відкинемо K , витрати обігу, тобто ту частину капіталу, яку авансує купець, крім суми, витраченої на купівлю товарів, то, звичайно, відпадає й ΔK , додатковий прибуток, одержуваний ним на цей додатковий капітал. Отже, цей прийом дослідження є строго логічний і математично правильний, коли справа йде про те, щоб дізнатись, як прибуток і оборот купецького капіталу впливають на ціни.

Якби ціна виробництва 1 ф. цукру становила 1 ф. ст., то купець міг би на 100 ф. ст. купити 100 ф. цукру. Якщо протя-

гом року він купує і продає таку кількість і якщо середня річна норма прибутку 15%, то він накіне на 100 ф. ст. 15 ф. ст., і на 1 ф. ст., ціну виробництва 1. ф цукру, 3 шилінги. Отже, він продавав би 1 ф. цукру за 1 ф. ст. 3 шилінги. Навпаки, якби ціна виробництва 1 ф. цукру впала до 1 шил., то на 100 ф. ст. купець купив би 2 000 ф. цукру і продавав би по 1 шил. $1\frac{4}{5}$ пенса за фунт. І в тому і в другому випадку річний прибуток на капітал в 100 ф. ст., вкладений у цукрове підприємство, = 15 фунтам стерлінгів. Тільки в першому випадку він повинен продати 100, а в другому — 2 000 фунтів. Висока чи низька є ціна виробництва, це не має ніякого значення для норми прибутку, але це має дуже велике, вирішальне значення для величини тієї частини продажної ціни кожного фунта цукру, що становить торговий прибуток, тобто для величини тієї надбавки до ціни, яку робить купець на певну кількість товару (продукту). Якщо ціна виробництва товару незначна, то незначна і та сума, яку авансує купець на його купівельну ціну, тобто на певну масу товару, а значить, при даній нормі прибутку, незначна і загальна сума прибутку, яку він одержує на цю дану кількість дешевого товару; або,— що зводиться до того самого,— він може в такому разі купити на даний капітал, наприклад в 100, більшу масу цього дешевого товару і загальний прибуток в 15, який він одержує на 100, розподіляється на кожен окрему штуку цієї товарної маси незначними частками. І навпаки. Це цілком залежить від більшої або меншої продуктивності того промислового капіталу, товарами якого він торгує. Якщо виключити випадки, коли купець є монополістом і в той же час монополізує виробництво, як, наприклад, у свій час Голландсько-Ост-Індська компанія⁸², то не може бути нічого безглуздішого, ніж поширене уявлення, нібито від бажання самого купця залежить, чи продасть він багато товарів з меншим прибутком на одиницю товару, чи мало товарів з більшим прибутком на одиницю товару. Дві межі існують для його продажної ціни: з одного боку, ціна виробництва товару, над якою він не владний; з другого боку, середня норма прибутку, яка цілком так само від нього не залежить. Єдине, що від нього залежить,— чи буде він торгувати дорогими, чи дешевими товарами, але й тут певну роль відіграють величина капіталу, який є в його розпорядженні, та інші обставини. Що робитиме купець, це цілком залежить від ступеня розвитку капіталістичного способу виробництва, а не від бажання самого купця. Така чисто купецька компанія, як стара Голландсько-Ост-Індська, що мала монополію виробництва, забрала собі в голову, що при цілком змінених умовах можна, як і раніше, додержу-

ватися методу, який відповідає щонайбільше зачаткам капіталістичного виробництва⁴⁰⁾.

Цей поширений передсуд,— який, зрештою, як і всі хибні уявлення про прибуток і т. д., впливає із спостережень тільки над торгівлею і з купецького передсуду,— підтримується, між іншим, такими обставинами.

По-перше: явищами конкуренції, які, проте, стосуються тільки розподілу торгового прибутку між окремими купцями, що володіють тією чи іншою частиною всього купецького капіталу; якщо, наприклад, один продає дешевше з метою побити своїх противників.

По-друге: економістові такого калібру, як професор Рошер в Лейпцігу, все ще може здаватися, що зміна в продажних цінах зроблена з міркувань «розсудливості і гуманності»⁸³⁾, а не була результатом перевороту в самому способі виробництва.

По-третє: якщо ціни виробництва знижуються внаслідок підвищення продуктивної сили праці, а тому знижуються і продажні ціни, то попит часто зростає швидше, ніж пропозиція, а разом з ним і ринкові ціни, так що продажні ціни дають більше ніж середній прибуток.

По-четверте: який-небудь купець може знизити продажну ціну (а це завжди є не що інше, як зниження звичайного прибутку, який він накидає на ціну), щоб в його підприємстві більший капітал обертався швидше. Все це речі, які стосуються тільки конкуренції між самими купцями.

Уже в кн. I «Капіталу» ми показали, що, чи високі ціни товарів, чи низькі, це не визначає ні маси додаткової вартості, яку виробляє даний капітал, ні норми додаткової вартості, хоч залежно від відносної кількості товару, яку виробляє дана кількість праці, ціна одиниці товару, а разом з тим і та частина цієї ціни, яка відповідає додатковій вартості, може бути більша або менша⁸⁴⁾. Ціни всякої кількості товарів, оскільки вони відповідають вартостям, визначаються загальною кількістю уречевленої в цих товарах праці. Якщо невелика кількість праці уречевлюється у великій кількості товару, то ціна одиниці товару низька, і вміщена в ньому додат-

⁴⁰⁾ «За загальним правилом, прибуток завжди один і той самий, яка б не була ціна; він удержується на місці, як плаваюче тіло на хвилі. Тому, коли ціни підвищуються, торговець підвищує ціни, коли ціни знижуються, торговець знижує ціни» (*Corbel.* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London, 1841, p. 20).— Тут, як і взагалі в тексті, мова йде тільки про звичайну торгівлю, а не про спекуляцію, вивчення якої, як і взагалі все, що стосується до класифікації торгового капіталу, виходить за межі нашого дослідження. «Торговий прибуток є вартість, яка долучається до капіталу, незалежно від ціни; друга» (спекуляція) «основана на зміні вартості капіталу або самої ціни» (там же, стор. 128).

кова вартість незначна. Яким чином праця, втілена в товарі, розпадається на оплачену і неоплачену працю, отже, яка частина ціни товару представляє додаткову вартість, це абсолютно не зв'язане з загальною кількістю цієї праці, а значить і з ціною товару. Норма ж додаткової вартості залежить не від абсолютної величини тієї додаткової вартості, яка міститься в ціні окремого товару, а від її відносної величини, від її відношення до заробітної плати, вміщеної в тому самому товарі. Через це норма може бути високою, хоч абсолютна величина додаткової вартості для кожної одиниці товару невелика. Ця абсолютна величина додаткової вартості в кожній одиниці товару залежить в першу чергу від продуктивності праці і тільки в другу чергу — від її поділу на оплачену і неоплачену працю.

Для торгової продажної ціни ціна виробництва тепер уже є ізовні даною умовою.

Високий рівень торгових цін товарів за попередніх часів зумовлювався 1) високими цінами виробництва, тобто низькою продуктивністю праці; 2) відсутністю загальної норми прибутку причому купецький капітал привласнював собі далеко більшу частку додаткової вартості, ніж та, яка припала б йому при загальній мобільності капіталів. Отже, припинення такого стану в обох відношеннях є результат розвитку капіталістичного способу виробництва.

В різних галузях торгівлі обороти купецького капіталу довші або коротші, отже, число їх протягом року більше або менше. В одній і тій самій галузі торгівлі у різні фази економічного циклу оборот відбувається швидше або повільніше. Проте відбувається середнє число оборотів, яке встановлюється до-свідом.

Ми вже бачили, що оборот купецького капіталу відмінний від обороту промислового капіталу. Це впливає з суті справи; окрема фаза в обороті промислового капіталу виступає як повний оборот власне купецького капіталу або принаймні частини його. Оборот купецького капіталу стоїть також в іншому відношенні до визначення прибутку і ціни.

Оборот промислового капіталу виражає, з одного боку, періодичність відтворення, і від цього залежить маса товарів, що їх кидають на ринок протягом певного часу. З другого боку, час обігу становить межу, хоч і розтягну, яка, впливаючи на розміри процесу виробництва, тим самим впливає більш-менш обмежувально на утворення вартості і додаткової вартості. Тому оборот — не як позитивний, а як обмежуючий елемент — справляє визначальний вплив на масу щорічно ви-

роблюваної додаткової вартості і, значить, на утворення загальної норми прибутку. Навіаки, для купецького капіталу середня норма прибутку є величина дана. Він не бере безпосередньої участі в створенні прибутку, або додаткової вартості, і на утворення загальної норми прибутку справляє визначальний вплив лише остільки, оскільки одержус,— відносно до тієї частини, яку він становить від усього капіталу,— свою частку із загальної маси прибутку, виробленої промисловим капіталом.

Як було показано в кн. II, відділі II «Капіталу», чим більше число оборотів промислового капіталу, тим більша маса прибутку, яку він виробляє. Правда, тепер, з установленням загальної норми прибутку, весь прибуток розподіляється між різними капіталами, але не пропорціонально їх безпосередній участі в його виробництві, а відповідно до тієї частини, яку кожен з них становить від усього капіталу, тобто пропорціонально їх величині. Однак суть справи від цього нітрохи не змінюється. Чим більше число оборотів усього промислового капіталу, тим більша маса прибутку, маса щорічно вироблюваної додаткової вартості, а тому за інших рівних умов і норма прибутку. Інакше стоїть справа з купецьким капіталом. Для нього норма прибутку є величина дана, визначувана, з одного боку, масою прибутку, виробленого промисловим капіталом, з другого боку.— відносною величиною всього торгового капіталу, його кількісним відношенням до суми капіталу, авансованого на процес виробництва і процес обігу. Звичайно, число його оборотів впливає визначально на його відношення до всього капіталу, або на відносну величину купецького капіталу, необхідного для обігу; при цьому ясно, що абсолютна величина необхідного купецького капіталу і швидкість його обороту обернено пропорціональні одне одному; але його відносна величина, або та частка яку він становить від усього капіталу, визначається його абсолютною величиною, коли припустити, що всі інші умови рівні. Якщо весь капітал дорівнює 10 000, то купецький капітал, що становить, скажемо, $\frac{1}{10}$ його, = 1 000; якщо весь капітал 1 000, то $\frac{1}{10}$ його = 100. Таким чином, хоч його відносна величина лишається тією самою його абсолютна величина різна в такій же мірі, в якій різна і величина всього капіталу. Але тут ми приймаємо його відносну величину, яка становить, скажемо, $\frac{1}{10}$ всього капіталу, за дану. Проте ця його відносна величина сама, в свою чергу, визначається оборотом. При швидкому обороті його абсолютна величина, наприклад, = 1 000 ф. ст. у першому випадку, 100 в другому, а тому його відносна величина = $\frac{1}{10}$. При повільнішому

обороті його абсолютна величина, скажемо, = 2 000 в першому випадку і 200 в другому. Тому його відносна величина збільшилась з $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{5}$ всього капіталу. Умови, які скорочують середню тривалість обороту купецького капіталу, наприклад розвиток засобів транспорту, про tanto* зменшують абсолютну величину купецького капіталу, отже підвищують загальну норму прибутку. І навпаки. Розвинутий капіталістичний спосіб виробництва порівняно з попередніми суспільними відносинами справляє двоякий вплив на купецький капітал: та сама кількість товарів обертається за допомогою меншої маси дійсно функціонуючого купецького капіталу; внаслідок швидшого обороту купецького капіталу і більшої швидкості процесу відтворення,— а на цьому і ґрунтується швидший оборот,— зменшується купецький капітал у відношенні до промислового капіталу. З другого боку, з розвитком капіталістичного способу виробництва все виробництво стає товарним виробництвом, і тому весь продукт потрапляє в руки агентів обігу; до цього слід додати те, що при попередньому способі виробництва, яке провадилася в дрібних масштабах,— якщо лишити осторонь масу продуктів, які споживалися безпосередньо *in natura*** самими виробниками, і масу повинностей, які виконувались *in natura*,— дуже значна частина виробників продавала свої товари безпосередньо споживачам або працювала на їх особисте замовлення. Тому, хоч при попередніх способах виробництва торговий капітал більший у відношенні до товарного капіталу, який обертається з його допомогою, проте він

1) абсолютну менший, тому що незрівнянно менша частина всього продукту виробляється у вигляді товару і повинна надходити в обіг як товарний капітал і потрапляти в руки купців; він менший тому, що товарний капітал менший. Але разом з тим він відносно більший не тільки завдяки більшій повільності свого обороту і не тільки в порівнянні з масою товарів, що роблять оборот з його допомогою. Він більший і завдяки тому, що ціна цієї маси товарів, а значить і авансований на неї купецький капітал, внаслідок нижчої продуктивності праці, більші, ніж при капіталістичному виробництві; через це та сама вартість виражається в меншій масі товарів.

2) На основі капіталістичного способу виробництва не тільки виробляється більша маса товарів (причому треба взяти до уваги зменшення вартості товарів, з яких складається ця маса), але одна й та сама маса продукту, наприклад зерна,

* — відповідно. *Ред.*

** — в натуральній формі. *Ред.*

пвляє собою більшу масу товару, тобто все більша частина його йде в торгівлю. А втім, внаслідок цього зростає не тільки маса купецького капіталу, але взагалі весь капітал, що вкладається в обіг, наприклад у судноплавство, у залізниці, телеграф та ін.

3) Але,— і це та точка зору, виклад якої стосується до «конкуренції капіталів»,—нефункціонуючий купецький капітал або купецький капітал, що функціонує тільки наполовину, з прогресом капіталістичного способу виробництва зростає, в міру того як полегшується його проникнення в роздрібну торгівлю, в міру розвитку спекуляції і збільшення надлишку капіталу, що звільняється.

Але, коли припустити, що відносна величина купецького капіталу в порівнянні з усім капіталом є даною, різниця оборотів у різних галузях торгівлі не впливає ні на величину всього прибутку, який припадає купецькому капіталові, ні на загальну норму прибутку. Прибуток купця визначається не масою товарного капіталу, який перебуває у нього в обороті, а величиною грошового капіталу, авансованого для опосереднення цього обороту. Якщо загальна річна норма прибутку 15% і купець авансує 100 ф. ст., то, коли його капітал обертається один раз за рік, він продасть свій товар за 115. Якщо його капітал обертається п'ять раз протягом року, то він п'ять раз протягом року продасть за 103 товарний капітал, купівельна ціна якого 100, отже, протягом цілого року він продасть за 515 товарний капітал в 500. Але як у першому, так і в другому випадку це дає на авансований ним капітал в 100 річний прибуток в 15. Коли б це було не так, то купецький капітал відповідно до числа своїх оборотів приносив би незрівнянно вищий прибуток, ніж промисловий капітал, що суперечить законові загальної норми прибутку.

Отже, число оборотів купецького капіталу в різних галузях торгівлі справляє безпосередній вплив на торгові ціни товарів. Висота торгової накидки на ціну, величина частини торгового прибутку даного капіталу, яка припадає на ціну виробництва одиниці товару, стоїть в оберненому відношенні до числа оборотів або до швидкості обороту купецького капіталу в різних галузях торгівлі. Якщо купецький капітал обертається п'ять раз за рік, то він долучає до товарного капіталу однакової вартості тільки $\frac{1}{5}$ накидки, яку долучає до товарного капіталу рівної вартості другий купецький капітал, що може обертатися тільки один раз на рік.

Вплив середнього часу обороту капіталів на продажну ціну в різних галузях торгівлі зводиться до того, що відповідно до цієї швидкості обороту одна й та сама маса прибутку, яка при

даній величині купецького капіталу визначається загальною річною нормою прибутку, тобто визначається незалежно від спеціального купецького характеру операцій цього капіталу, розподіляється на маси товару однієї й тієї самої вартості по-різному, так що, наприклад, при п'ятикратному обороті за рік до ціни товару долучається $\frac{15\%}{5} = 3\%$, навпаки, при однократному обороті за рік 15%.

Таким чином, одна й та сама норма торгового прибутку в різних галузях торгівлі підвищує відповідно до тривалості обороту продажну ціну товарів на зовсім різні величини в процентному відношенні до вартості цих товарів.

Навпаки, час обороту промислового капіталу не справляє ніякого впливу на величину вартості вироблюваної одиниці товарів, хоч він впливає на масу вартостей і додаткових вартостей, вироблених даним капіталом за даний час, тому що він впливає на масу експлуатованої праці. Звичайно, якщо мати на увазі ціни виробництва, це маскується і має інший вигляд, але це тільки внаслідок того, що ціни виробництва різних товарів, згідно з раніше викладеними законами, відхиляються від їх вартостей. Коли ж розглядати весь процес виробництва, всю масу товарів, вироблену всім промисловим капіталом, то ми відразу побачимо, що загальний закон підтверджується.

Отже, в той час як докладніше дослідження впливу часу обороту на утворення вартості щодо промислового капіталу знов приводить до того загального закону і бази економічної економії, що вартості товарів визначаються вміщенням в них робочим часом, вплив оборотів купецького капіталу на торгові ціни виявляє процеси, які, коли не зробити дуже ґрунтовного аналізу проміжних ланок, нібито передбачають чисто довільне визначення цін, а саме визначення їх просто тим, що капітал раптом вирішив одержати протягом року певну кількість прибутку. Саме внаслідок такого впливу оборотів здається, нібито процес обігу як такий визначає ціни товарів у певних межах незалежно від процесу виробництва. Всі поверхові і перекохані погляди на процес відтворення в його цілому взяті з уявлень про купецький капітал і з тих уявлень, що викликаються його специфічними рухами в головах агентів обігу.

Коли, як про це дізнався на свій жаль читач, аналіз дійсного, внутрішнього зв'язку капіталістичного процесу виробництва є річ надзвичайно складна і потребує дуже серйозної роботи; коли завдання науки полягає в тому, щоб видимий рух, який

лише виступає в явищі, звести до дійсного внутрішнього руху, то само собою розуміється, що в головах агентів капіталістичного виробництва і обігу повинні складатись такі уявлення про закони виробництва, які цілком відхиляються від цих законів і є тільки виразом у свідомості руху, яким він здається. Уявлення купця, біржового спекулянта, банкіра неминуче цілком перекручуються. Уявлення фабрикантів перекручуються внаслідок тих актів обігу, яких зазнає їх капітал, і в результаті вирівнювання загальної норми прибутку⁴¹). В уяві цих людей конкуренція теж відіграє цілком перекручену роль. Якщо межі вартості і додаткової вартості дані, то легко зрозуміти, яким чином конкуренція капіталів перетворює вартості в ціни виробництва, а потім і в торгові ціни, додаткову вартість — в середній прибуток. Але, не знаючи цих меж, абсолютно не можна зрозуміти, чому конкуренція доводить загальну норму прибутку до цієї, а не до іншої межі, до 15%, а не до 1 500%. Вона, щонайбільше, може тільки привести загальну норму прибутку до *одного* рівня. Але в ній немає абсолютно ніякого елемента, який визначав би самий цей рівень.

Отже, з точки зору купецького капіталу здається, що сам оборот визначає ціни. З другого боку, в той час як швидкість обороту промислового капіталу, оскільки вона відкриває можливість для даного капіталу експлуатувати більше або менше праці, впливає визначально і обмежувально на масу прибутку, а тому і на загальну норму його, для торгового капіталу норма прибутку дається ззовні, і внутрішній зв'язок її з утворенням додаткової вартості цілком стирається. Якщо один і той самий промисловий капітал при інших незмінних умовах і особливо при однаковій органічній будові обертається протягом року чотири рази замість двох, то він виробляє вдвоє більше додаткової вартості, а тому і прибутку; і це виразно виявляється, якщо і поки цей капітал володіє монополією на більш досконалий метод виробництва, який дає йому можливість прискорювати оборот. Навпаки, різна тривалість обороту в різних галузях торгівлі проявляється в тому, що прибуток, одержуваний на один оборот певного товарного капіталу, стоїть в оберненому відношенні до числа оборотів грошового капіталу, з допомогою якого цей товарний капітал здійснює свій оборот.

⁴¹) Ось одно дуже наївне, але разом з тим цілком правильне зауваження: «Через це в основі тієї обставини, що один і той самий товар можна одержати у різних продавців по істотно відмінних цінах, безперечно дуже часто лежить неправильна калькуляція» (*Feller und Odermann. «Das Ganze der Kaufmännischen Arithmetik», 7. Auflage, 1859 [S. 451]*). Це показує, як визначення цін стає чисте теоретичним, тобто абстрактним.

Small profits and quick returns* являють собою для shopkeeper** саме той принцип, якого він додержується з принципу.

А втім, само собою зрозуміло, що цей закон оборотів купецького капіталу в кожній галузі торгівлі,— навіть якщо лишити осторонь чергування швидших і повільніших оборотів, які компенсують один одного,— має значення тільки для середніх оборотів усього купецького капіталу, вкладеного в цю галузь. Число оборотів капіталу A , який діє в тій самій галузі, що й B , може бути більше або менше за середнє число оборотів. В цьому випадку число оборотів інших капіталів буде відповідно менше або більше. Оборот усієї маси купецького капіталу, вкладеної в цю галузь, від цього нітрохи не змінюється. Але це має вирішальне значення для окремого купця або роздрібного торговця. В цьому випадку він одержує додатковий прибуток цілком так само, як одержують додатковий прибуток промислові капіталісти, коли вони виробляють при умовах сприятливіших, ніж середні. Якщо того вимагатиме конкуренція, він може продавати дешевше, ніж його «собрати», не знижуючи свого прибутку нижче середнього рівня. Коли умови, які дають йому можливість робити швидший оборот, наприклад місця для продажу, самі купуються, то він може сплачувати за них особливу ренту, тобто частина його додаткового прибутку перетворюється в земельну ренту.

* — Малий прибуток і швидкий оборот. *Ред.*
** — крамаря. *Ред.*

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ ГРОШОВО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ

Ті чисто технічні рухи, що їх роблять гроші в процесі обігу промислового капіталу і, як ми тепер можемо додати, товарно-торгового капіталу (бо цей останній бере на себе частину руху промислового капіталу в обігу і здійснює його як свій власний, властивий йому рух),— ці рухи, зробившись самостійною функцією особливого капіталу, який здійснює їх, і тільки їх, як операції, властиві виключно йому, перетворюють цей капітал у грошово-торговий капітал. Частина промислового капіталу і, кажучи точніше, також товарно-торгового капіталу, постійно перебуває в грошовій формі не тільки як грошовий капітал взагалі, але як грошовий капітал, зайнятий цими технічними функціями. Від сукупного капіталу відокремлюється і відособлюється у формі грошового капіталу певна частина, капіталістична функція якої полягає виключно в тому, щоб виконувати ці операції для всього класу промислових і торгових капіталістів. Як у випадку з товарно-торговим капіталом, так і тут певна частина промислового капіталу, що перебуває в процесі обігу у вигляді грошового капіталу, відокремлюється і виконує для всієї решти капіталу ці операції процесу відтворення. Отже, рухи цього грошового капіталу знов-таки є лише рухи відособленої частини промислового капіталу, який перебуває в процесі свого відтворення.

Тільки в тому разі і остільки капітал вкладається вперше,— що має місце і при нагромадженні,— капітал у грошовій формі являє собою вихідний пункт і кінцевий пункт руху. Але для кожного капіталу, вже захопленого процесом свого руху, вихідний пункт, як і кінцевий пункт, є тільки перехідним пунктом. Оскільки промисловий капітал з моменту свого виходу з сфери виробництва до того моменту, коли він знову вступає в неї, повинен проробити метаморфозу $T'—G—T$, остільки G , як це виявилось вже при простому товарному обігу, в

дійсності є кінцевим результатом однієї фази метаморфози тільки для того, щоб стати вихідним пунктом протилежної фази, яка доповнює першу. І хоч для торгового капіталу $T—G$ промислового капіталу завжди має вигляд $G—T—G$, проте і для нього, коли він почав функціонувати, дійсним процесом постійно є $T—G—T$. Але торговий капітал одночасно здійснює акти $T—G$ і $G—T$, тобто не тільки *один* капітал перебуває в стадії $T—G$, в той час як другий капітал перебуває в стадії $G—T$, але один і той самий капітал одночасно постійно купує і постійно продає завдяки безперервності процесу виробництва; він одночасно і постійно перебуває в обох стадіях. Тимчасом як одна частина його перетворюється в гроші, щоб пізніше перетворитися знов у товар, друга частина одночасно перетворюється в товар, щоб потім знов перетворитися в гроші.

Чи функціонують при цьому гроші як засіб обігу, чи як засіб платежу, це залежить від форми товарообміну. В обох випадках капіталістові постійно доводиться платити гроші багатьом особам і постійно одержувати гроші на сплату від багатьох осіб. Ця чисто технічна операція сплати і одержання грошей вже сама по собі є праця, яка, оскільки гроші функціонують як засіб платежу, робить необхідним підведення балансу платежів, акти взаємних розрахунків. Ця праця стосується до витрат обігу, являє собою працю, що не створює ніякої вартості. Вона скорочується завдяки тому, що виконується особливим підрозділом агентів або капіталістів для всієї решти класу капіталістів.

Певна частина капіталу постійно повинна бути в наявності у вигляді скарбу, потенціального грошового капіталу: резерву купівельних засобів, резерву засобів платежу, незайнятого капіталу в грошовій формі, що чекає свого застосування; а деяка частина капіталу постійно припливає назад у цій формі. Крім одержання грошей, їх видачі і рахівництва, це робить необхідним зберігання скарбу, що знов-таки становить особливу операцію. Отже, в дійсності відбувається постійне виділення з скарбу засобів обігу і засобів платежу і утворення його знову з грошей, одержуваних від продажу і від платежів, яким вишов строк; цей постійний рух частини капіталу, яка існує у вигляді грошей, рух, відособлений від функцій самого капіталу, ця чисто технічна операція викликає особливу працю і витрати — витрати обігу.

Поділ праці приводить до того, що ці технічні операції, зумовлені функціями капіталу, виконуються, наскільки можливо, для всього класу капіталістів особливим підрозділом агентів або капіталістів як їх виключні функції або зосереджую-

ться в їх руках. Це, як і у випадку з купецьким капіталом,— поділ праці у двоякому розумінні. З'являється особлива галузь підприємницької діяльності, і тому що вона як така особлива галузь обслуговує грошовий механізм усього класу, вона концентрується, ведеться у великому масштабі; і тут, у свою чергу, відбувається поділ праці в межах цієї особливої галузі підприємницької діяльності як внаслідок розпаду її на різні, не залежні одна від одної галузі, так і внаслідок утворення спеціального апарату в кожній з таких галузей (великі контори, численні бухгалтери і касири, далекоюсяжний поділ праці). Сплата грошей, приймання їх, зведення балансів, ведення поточних рахунків, зберігання грошей та ін., будучи відокремлені від актів, що зумовлюють необхідність цих технічних операцій, роблять капітал, авансований на ці функції, грошово-торговим капіталом.

Різні операції, внаслідок відокремлення яких в особливій галузі підприємницької діяльності виникає торгівля грішми, впливають з різних визначень самих грошей і з їх функцій, які доводиться таким чином виконувати і капіталові у формі грошового капіталу.

Уже раніше я вказував, що гроші взагалі первісно розвиваються при обміні продуктів між різними общинами⁴²⁾.

Тому торгівля грішми, торгівля грошовим товаром розвивається насамперед з міжнародних зносин. При існуванні особливих монет у різних країнах купці, які роблять закупки в чужих країнах, повинні обмінювати монети своєї країни на місцеві монети і навпаки, або ж обмінювати різні монети на зливки чистого срібла чи золота як на світові гроші. Звідси виникає міняльна справа, яку слід розглядати як одну з природно виниклих основ сучасної торгівлі грішми⁴³⁾. З міняльної справи розвинулись обмінні банки, де срібло (або золото) функціонує, на відміну від поширеної монети, як світові гроші, а тепер — як банкові гроші або торгові гроші. Оскільки вексельна справа зводилась до видачі мандрівникові міняйлом

⁴²⁾ К. Маркс. «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 27 (див. це видання, том 13, стор. 33—34).

⁴³⁾ «Уже внаслідок великої різноманітності монет як щодо їх ваги і проби, так і щодо карбування їх багатьма князями і містами, що мають право на це, вельми викинула необхідність користуватись місцевою монетою в тих випадках, коли в торгових справах треба було звести рахунки в лійлі-небудь одній монеті. Купці, виїжджаючи на який-небудь з іноземних ринків, для розрахунків готівкою записалися зливками чистого срібла, а також, звичайно, і золота. Так само, вирушаючи додому, вони обмінювали одержані ними місцеві монети на зливки срібла або золота. Тому міняльна справа, обмін зливок благородних металів на місцеві монети і навпаки, стала дуже поширеною і вигідною справою» (Hüllmann. «Städtewesen des Mittelalters». Frster Theil. Bonn, 1826, S. 437, 438). «De Wisselbank [обмінний банк] дістав свою назву не... від wissel [векселл], не від вексельної розписки, а від wisselen van geldspeciën [обмінювати різні різновидності грошей]. Запово до заснування Амстердамського обмінного бан-

якої-небудь країни платіжної вимоги на міняйла іншої країни, вона розвинулась уже в Римі і в Греції з власне міняльної справи.

Торгівля золотом і сріблом як товарами (як сировим матеріалом для виготовлення предметів розкоші) становить природно виниклий базис для торгівлі зливками (Bullion trade) або торгівлі, яка опосереднює функції грошей як світових грошей. Як показано раніше («Капітал», кн. I, розд. III, 3, с.), ці функції двоякого роду: переміщення грошей між різними національними сферами обігу для вирівнювання міжнародних платежів і вивіз капіталу під проценти; поряд з цим — рух їхній з місць видобутку благородних металів на світовий ринок і розподіл видобутку між різними національними сферами обігу. В Англії ще на протязі більшої частини XVII століття функції банкірів виконувались майстрами золотих виробів. Яким чином вирівнювання міжнародних платежів розвивається далі у вексельну торгівлю та ін., це ми поки що цілком липшасмо осторонь, як і все те, що належить до операцій з цінними паперами; коротко кажучи, всі особливі форми кредитної справи тут поки що не розглядаються.

Як світові гроші національні гроші втрачають свій національний характер; гроші однієї країни виражаються в грошах іншої, і таким чином усе зводиться до вміщеного в них золота або срібла, тоді як останні як два товари, що обертаються як світові гроші, зводяться до взаємного співвідношення їх вартостей, яке постійно змінюється. Опосереднення відповідних операцій торговець грішми робить своїм особливим заняттям. Таким чином, міняльна справа і торгівля зливками є найбільш ранні форми торгівлі грішми і впливають з двояких функцій грошей: як національних грошей і як світових грошей.

З капіталістичного процесу виробництва, як і з торгівлі взагалі, навіть при докапіталістичному способі виробництва, впливає:

По-перше, збирання грошей як скарбу, тобто тепер як частини капіталу, яка постійно повинна бути в наявності у грошовій

ку в 1609 р. в нідерландських торгових містах були міняйли, міняльні крамниці, навіть обмінні банки... Заняття цих міняйлів полгало в тому, що вони обмінювали різні іноземні монети, які привозилися в країну іноземними купцями, на поширену монету. Мало-помалу коло їх діяльності розширювалось... вони стали насирами і банкірами. Але в повсякній професій насира і мішляла власті Амстердама побачили небезпеку, і, щоб запобігти цій небезпечі, було вирішено заснувати велику установу, яка замінює б як міняйлів, так і насирів і діяла б відкрито, згідно з статутом. Такою установою і був знаменитий Амстердамський обмінний банк 1609 року. Цілком так само виникли обмінні банки у Венеції, Генуї, Стокгольмі, Гамбургу внаслідок постійної потреби в обмінні грошових знанів. З усіх цих банків існує ще й тепер один тільки Гамбурзький, тому що це торгове місто, де не карбується власна монета, ще й тепер має потребу в такій установі» і т. д. (S. Vissering. «Handboek van Praktische Staathuishoudkunde». Amsterdam, 1860—1861, I, blz. 247—248).

формі як резервний фонд засобів платежу і купівельних засобів. Це перша форма скарбу, в якій він знову з'являється при капіталістичному способі виробництва і взагалі утворюється принаймні при розвитку торгового капіталу. Те і друге стосується як до внутрішнього, так і до міжнародного обігу. Цей скарб завжди перебуває в текучому стані, він постійно вливається в обіг і постійно витікає з нього назад. Другу форму скарбу являє собою бездільний, тимчасово незайнятій капітал у грошовій формі; сюди ж належить і новонагромаджений грошовий капітал, ще не вкладений в справу. Функціями, яких вимагає це утворення скарбу як таке, є насамперед його зберігання, рахівництво і т. д.

По-друге, витрачання грошей при купівлях, приймання їх при продажах, сплата грошей і одержання при платежах, вирівнювання платежів і т. д. Торговець грішми виконує все це для купців і промислових капіталістів спочатку як звичайний касир⁴⁴).

Торгівля грішми набуває повного розвитку, коли до її інших функцій долучається видача позик і торгівля в кредит, — а це завжди буває вже на самому початку її, — про це в дальшому відділі у зв'язку з капіталом, що приносить проценти.

Сама торгівля зливками, перевезення золота або срібла з однієї країни до іншої, є тільки результат товарної торгівлі, визначуваний вексельним курсом, який виражає стан міжнародних платежів і ставки процента на різних ринках. Торговець зливками як такий опосереднює тільки цей результат.

⁴⁴ «Інститут касирів, мабуть, ніде не зберіг у такому чистому вигляді свій первісний, самостійний характер, як у нідерландських торгових містах (про походження інституту касирів в Амстердамі див. *E. Luzac «Holland's rijkdom» Leyden, 1782, dl. III*). Їх функції почасти збігаються з функціями старого Амстердамського обмінного банку. Касир одержує від купців, що користуються його послугами, певну суму грошей і відкриває їм на цю суму «кредит» у своїх книгах; потім вони посилають йому свої боргові вимоги, по яких він одержує для них гроші і кредитусі їх на відповідну суму; навпаки, він робить платежі за їх розпорядженнями (*kassier briefjes*), заискуючи відповідну суму на їх поточний рахунок. Від цих надходжень і сплат він відраховує собі незначний процент за комісію, який є відповідною винагородою за його працю тільки задовляючи значній кількості оборотів, що відбуваються за його посередництвом між двома сторонами... Якщо треба покрити платежі двох купців, причому обох обслуговує один і той самий касир, то такі платежі покриваються надзвичайно просто завдяки паралельним рахункам у книгах, бо касирі день у день балансувати їх власні вимоги. Отже, заняття касирів полягає власне у цьому опосередненні платежів; таким чином, воно виключає промислове підприємництво, спекуляції і відкриття банків-кредитів, бо тут повинно лишатися правилом, що касир за того, кому він відкрив рахунок у своїх книгах, не робить ніяких платежів. які перевищують розміри його майна» (*Vissering*, цит. тв., стор. 244). Про касові спілки у Венеції: «Внаслідок потреби і географічного положення Венеції, де переміщення готівки є труднішим, ніж в інших місцях, оптові торговці цього міста... стали засновувати касові спілки при умові належної безпеки, контролю і управління; члени такої спілки вносили до неї певні суми, на які вони вважали розпорядження своїм кредиторам, причому в заведенні для того низці сплачена сума списувалася з рахунку боржника і лопавалась до суми, яку мав там же кредитор. Це перші зачатки так званих ииро-банків. Ці спілки мають велику давність. Але, відносячи їх виникнення до XII століття, їх змішують з заснованою в 1171 р. установою для державних позик». (*Hüllmann*, цит. тв. стор. 453—454).

Досліджуючи гроші, розглядаючи, як їх рухи і певні форми розвиваються з простого товарного обігу, ми бачили («Капітал», кн. I, розд. III), що рух маси грошей, які обертаються як купівельний засіб і як засіб платежу, визначається товарною метаморфозою, її розміром і швидкістю, метаморфозою, що, як ми тепер знаємо, сама є тільки моментом всього процесу відтворення. Щодо одержання грошового матеріалу — золота і срібла — з місць його добування, то воно зводиться до безпосереднього товарного обміну, до обміну золота і срібла як товарів на інші товари, тобто воно само цілком так само є моментом товарного обміну, як одержання шляхом обміну заліза або інших металів. Щодо руху благородних металів на світовому ринку (ми тут не будемо розглядати цього руху, оскільки він виражає позичання капіталу, яке відбувається і в формі товарного капіталу), то він цілком так само визначається міжнародним товарним обміном, як рух грошей в ролі купівельного засобу і засобу платежу всередині країни визначається внутрішнім товарообміном. Ввіз і вивіз благородних металів з однієї національної сфери обігу до іншої, оскільки вони викликаються тільки знеціненням національної валюти або біметалізмом, зовсім не зв'язані з грошовим обігом як таким і є тільки виправлення довільних порушень, зроблених державною владою. Нарешті, щодо скарбів, оскільки вони являють собою резервний фонд купівельних засобів або засобів платежу для внутрішньої або для зовнішньої торгівлі і так само оскільки вони є просто формою капіталу, який тимчасово лежить без вжитку, вони в тому і другому випадку є тільки необхідний осадок процесу обігу.

Коли весь грошовий обіг за своїми розмірами, за своїми формами і за своїм рухом є звичайний результат товарного обігу, який з капіталістичної точки зору сам є тільки процес обігу капіталу (а цей процес включає в себе обмін капіталу на доход і доходу на доход, оскільки витрачання доходу реалізується в роздрібній торгівлі), то само собою розуміється, що торгівля грішми опосереднює не тільки звичайний результат і спосіб прояву товарного обігу, не тільки грошовий обіг. Сам цей грошовий обіг, як один з моментів товарного обігу, є вже щось дане у відношенні до торгівлі грішми. Остання опосереднює технічні операції грошового обігу, які вона концентрує, скорочує і спрощує. Торгівля грішми не утворює скарбів, а дає технічні засоби для того, щоб це утворення скарбів, оскільки воно відбувається добровільно (отже, коли воно не є виразом того, що капітал не знаходить застосування або що процес відтворення порушений), звести до економічного

мінімуму; тому що, коли управління резервним фондом купівельних засобів і засобів платежу провадиться для всього класу капіталістів, то цей резервний фонд може бути не такий великий, як тоді, коли ним управляє кожний капіталіст окремо. В торгівлі грошми відбувається не купівля благородних металів, а тільки розподіл їх, оскільки вони куплені в процесі торгівлі товарами. Торговля грошми полегшує вирівнювання балансів, оскільки гроші функціонують як засіб платежу, і з допомогою штучного механізму цього вирівнювання балансів зменшує масу грошей, що потрібна для розрахунків; але вона не визначає ні зв'язку, ні розміру взаємних платежів. Наприклад, векселі і чеки, які обмінюються один на одного в банках і в розрахункових палатах, являють собою цілком незалежні операції, є результати даних операцій, і справа зводиться лише до того, щоб технічно якнайкраще вирівняти ці результати. Оскільки гроші обертаються як купівельний засіб, розміри і число купівель і продажів зовсім не залежать від торгівлі грошми. Вона може тільки скоротити технічні операції, якими супроводяться ці операції, і таким чином зменшити масу готівки, необхідної для даного обороту.

Отже, торгівля грошми в тій чистій формі, в якій ми тут розглядаємо її, тобто відокремлено від кредитної справи, стосується тільки технічної сторони одного моменту товарного обігу, саме грошового обігу і різних функцій грошей, що з нього випливають.

Це істотно відрізняє торгівлю грошми від торгівлі товарами, яка опосереднює метаморфозу товару і товарний обмін або навіть приводить до того, що цей процес товарного капіталу виступає як процес капіталу, відособленого від промислового капіталу. Тому, якщо у товарно-торгового капіталу виявляється власна форма обігу, $G-T-G$, де товар переміщається двічі і внаслідок цього гроші повертаються назад,— на протилежність формі обігу $T-G-T$, де гроші двічі переходять з рук в руки і цим опосередковують товарний обмін,—то для грошово-торгового капіталу не можна вказати ніякої такої особливої форми.

Оскільки для такого технічного опосереднення грошового обігу особливий підрозділ капіталістів авансує грошовий капітал, який являє собою в зменшеному вигляді той додатковий капітал, що його інакше довелося б авансувати для тієї ж мети самим купцям і промисловим капіталістам, остільки й тут знаходить собі місце загальна форма капіталу $G-G'$. Завдяки авансуванню G для того, хто їх авансував, утворюється $G + \Delta G$. Але опосереднення $G-G'$ стосується в цьому випадку

не до суті самої метаморфози, а тільки до її технічних моментів.

Очевидно, що та маса грошового капіталу, якою оперують торговці грішми,— це грошовий капітал купців і промисловців, який перебуває в обігу, і що операції, здійснювані ними, є лише операції тих, кого вони обслуговують.

Ясно і те, що прибуток торговців грішми є лише відрахування з додаткової вартості, бо вони мають справу тільки з уже реалізованими вартостями (навіть якщо вони реалізовані лише у формі боргових вимог).

Як і в торгівлі товарами, тут відбувається роздвоєння функції, тому що в протилежному разі частина технічних операцій, зв'язаних з грошовим обігом, повинна була б виконуватись самими товароторговцями і товаровиробниками.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ З ІСТОРІЇ КУПЕЦЬКОГО КАПІТАЛУ

Особлива форма грошового нагромадження товарно-торгового і грошово-торгового капіталу буде розглянута лише в дальшому відділі.

З вищевикладеного само собою випливає, що не може бути більшого безглуздя, як розглядати купецький капітал — чи у формі товарно-торгового капіталу, чи у формі грошово-торгового капіталу — як особливий вид промислового капіталу, по аналогії, наприклад, з гірництвом, землеробством, скотарством, промисловістю, транспортом та ін. галузями, які являють собою утворені внаслідок суспільного поділу праці розгалуження, а тому й особливі сфери застосування, промислового капіталу. Вже те звичайне спостереження, що всякий промисловий капітал, перебуваючи у фазі обігу процесу свого відтворення як товарний капітал і грошовий капітал, виконує абсолютно ті самі функції, які є виключними функціями купецького капіталу в його обох формах,— вже саме це спостереження повинно було б зробити неможливим таке грубе розуміння. Навпаки, в товарно-торговому і грошово-торговому капіталі відмінності між промисловим капіталом як продуктивним, з одного боку, і тим самим капіталом у сфері обігу — з другого, набувають самостійного існування внаслідок того, що певні форми і функції, які тимчасово бере на себе в цьому випадку капітал, набирають вигляду самостійних форм і функцій відокремленої частини капіталу і зв'язані тільки з нею. Перетворена форма промислового капіталу і речові відмінності продуктивного капіталу, які випливають з природи різних галузей промисловості,— це речі зовсім різні.

Крім тієї грубості, з якою економіст взагалі досліджує відмінності форм, що фактично цікавлять його тільки з речового боку, в основі такого змішування у вульгарного економіста лежать ще двоякого роду обставини. По-перше, його неспроможність пояснити торговий прибуток з усіма його особливо-

стями; по-друге, його апологетичне прагнення форми товарного і грошового капіталу, а потім товарно-торгового і грошово-торгового капіталу, які виникають з специфічної форми капіталістичного способу виробництва, який насамперед передбачає як свою основу товарний обіг, а значить грошовий обіг, вивести як види, що конче виникають з процесу виробництва як такого.

Якби між товарно-торговим і грошово-торговим капіталом і виробництвом зерна не було ніякої іншої відмінності, крім такої, якою відрізняється останнє від тваринництва і промисловості, то було б ясно, що виробництво і капіталістичне виробництво взагалі тотожні і що зокрема розподіл суспільних продуктів між членами суспільства як для продуктивного, так і для індивідуального споживання так само повинен вічно відбуватися з допомогою купців і банкірів, як потреби в м'ясі задовольняє тваринництво, а потреби в одязі — промисловість ⁴⁵⁾.

Внаслідок того, що такі великі економісти, як Сміт, Рікардо та ін., розглядали основну форму капіталу промисловий капітал, а капітал обігу (грошовий і товарний) фактично розглядали лише остільки, оскільки він сам є фаза в процесі відтворення всякого капіталу, вони не могли дати собі ради з купецьким капіталом як капіталом особливого роду. Положення про утворення вартості, про прибуток та ін., які виведені з розгляду промислового капіталу, безпосередньо незастосовні до купецького капіталу. Тому вони фактично лишають купецький капітал цілком осторонь і згадують про нього тільки як про вид промислового капіталу. Там, де вони окремо говорять про нього, як-от Рікардо в зв'язку з зовнішньою торгівлею, вони намагаються показати, що він не створює ніякої вартості (а значить і додаткової вартості). Але все, що має значення для зовнішньої торгівлі, стосується і до внутрішньої.

⁴⁵⁾ Мудрий Рошер додумався ⁸⁵⁾, що коли лехто характеризує торгівлю як «посередництво» між виробниками і споживачами, то з таким же успіхом «можна» характеризувати саме виробництво як «посередництво» споживання (між ним?), з чого, звичайно, випливає, що торговий капітал є частина продуктивного капіталу подібно до землеробського і промислового капіталів. Отже, коли можна сказати, що людина може забезпечувати своє споживання тільки через виробництво (а вона повинна це робити, навіть коли не здобула освіти в Лейпцігу) або що для приєднання благ природи необхідна праця (що можна назвати «посередництвом»), то звідси, звичайно, виходить, що суспільне «посередництво», яке випливає з специфічної суспільної форми виробництва, — *тому що воно є посередництво*, — має такий самий абсолютний характер необхідності, має такий самий ранг. Слово «посередництво» вирішує все. А втім, купці ж не посередники між виробниками і споживачами (споживачів на відміну від виробників, споживачів, які не виробляють, ми поки що лишаємо осторонь), а посередники при обміні продуктів цих виробників між собою, вони тільки проміжні особи при цьому обміні, який у тисячі випадків відбувається і без них.

Досі ми розглядали купецький капітал з точки зору і в межах капіталістичного способу виробництва. Але не тільки торгівля, а й торговий капітал старіший за капіталістичний спосіб виробництва і в дійсності являє собою історично найдавнішу вільну форму існування капіталу.

Оскільки ми вже бачили, що торгівля грішми і авансований на неї капітал не потребують для свого розвитку нічого іншого, крім оптової торгівлі і, далі, товарно-торгового капіталу, то тільки останній ми тут і розглянемо.

Оскільки торговий капітал не виходить з сфери обігу і його функція полягає виключно в тому, щоб обслуговувати обмін товарів, то,— коли лишити осторонь нерозвинуті форми, які випливають з безпосередньої мінової торгівлі,— для його існування не потрібно ніяких інших умов, крім тих, що необхідні для простого товарного і грошового обігу. Або, краще сказати, останній є умовою його існування. Який би не був спосіб виробництва, на основі якого виробляються продукти, що входять в обіг як товари,— чи буде це первіснообщинне господарство, чи виробництво, основане на рабській праці, чи дрібносельнянське і дрібнобуржуазне, або капіталістичне виробництво,— це нітрохи не змінює їх характеру як товарів, і як товари вони однаково повинні пройти процес обміну і зміни форми, які відбуваються разом з ним. Крайні члени, між якими виступає як посередник купецький капітал, дані для нього, як вони дані для грошей і для руху грошей. Єдине необхідне полягає в тому, щоб ці крайні члени були в наявності як товари,— однаково, чи є виробництво в усьому своєму обсягу товарним виробництвом, чи виробники, які самі ведуть господарство, виносять на ринок тільки надлишок, що залишається після покриття їх безпосередніх потреб, які задовольняються їх виробництвом. Купецький капітал тільки опосереднює рух цих крайніх членів, товарів, які є для нього наперед даними передумовами.

Розмір, в якому продукція надходить у торгівлю, проходить через руки купців, залежить від способу виробництва і досягає свого максимуму при повному розвитку капіталістичного виробництва, коли продукт виробляється вже тільки як товар, а не як предмет безпосереднього споживання. З другого боку, на основі всякого способу виробництва торгівля сприяє створенню надлишкового продукту, призначеного ввійти в обмін, для того щоб збільшити споживання або скарби виробників (під якими тут слід розуміти власників продуктів); отже, вона все більше надає виробництву характеру виробництва заради мінової вартості.

Метаморфоза товарів, їх рух полягає: 1) речево — в обміні різних товарів одного на одний, 2) щодо форми — в перетворенні товару в гроші, в продажу, і в перетворенні грошей у товар, в купівлі. І до цих функцій, до обміну товарів за допомогою купівлі і продажу, зводиться функція купецького капіталу. Отже, він опосереднює тільки товарний обмін, який, проте, не можна розуміти з самого початку просто як товарний обмін між безпосередніми виробниками. При рабовласницьких відносинах, при кріпосних відносинах, при відносинах данини (оскільки мається на увазі примітивний суспільний лад) привласнює, а значить і продає продукти, рабовласник, феодал, держава, яка стягає данину. Купець купує і продає для багатьох. В його руках зосереджуються купівлі і продажі, внаслідок чого купівля і продаж втрачають зв'язок з безпосередніми потребами покупця (як купця).

Але яка б не була суспільна організація в тих сферах виробництва, для яких купець є посередником при обміні товарів, його майно завжди існує як грошове майно, і його гроші постійно функціонують як капітал. Форма цього капіталу постійно одна й та сама: $G-T-G'$; гроші, самостійна форма мінової вартості, є вихідний пункт, і збільшення мінової вартості — самостійна мета. Самий товарний обмін і операції, що опосереднюють його, — відособлені від виробництва і здійснювані невиробниками — є лише засіб збільшення не просто багатства, але багатства в його загальній суспільній формі, багатства як мінової вартості. Спонукальний мотив і визначальна мета полягає в тому, щоб перетворити G в $G + \Delta G$; акти $G-T$ і $T-G'$, які опосереднюють акт $G-G'$, є тільки перехідними моментами цього перетворення G в $G + \Delta G$. Це $G-T-G'$ як характерний рух купецького капіталу відрізняє його від $T-G-T$, від торгівлі товарами між самими виробниками, кінцевою метою якої є обмін споживних вартостей.

Тому, чим менше розвинуте виробництво, тим більше концентрується грошове майно в руках купців, або тим більше воно являє собою специфічну форму купецького майна.

При капіталістичному способі виробництва, — тобто коли капітал оволодіває самим виробництвом і надає йому цілком зміненої і специфічної форми, — купецький капітал виступає лише як капітал з особливою функцією. При всіх попередніх способах виробництва, — і тим в більшій мірі, чим більше виробництво є безпосередньо виробництво життєвих засобів для самого виробника, — купецький капітал виступає як функція капіталу *par excellence**.

* — переважно. Ред.

Отже, зовсім не трудно зрозуміти, чому купецький капітал з'являється як історична форма капіталу задовго до того, коли капітал підпорядкував собі само виробництво. Його існування і розвиток до певної міри самі є історичною умовою для розвитку капіталістичного способу виробництва 1) як попередня умова концентрації грошового майна і 2) оскільки капіталістичний спосіб виробництва передбачає виробництво для торгівлі, збут у великих розмірах і не окремим покупцям, а значить уже передбачає купця, який купує не для задоволення своїх особистих потреб, але в своєму акті купівлі концентрує акти купівлі багатьох осіб. З другого боку, весь розвиток купецького капіталу впливає на виробництво таким чином, що все більше надає йому характеру виробництва заради мінової вартості, все більше перетворює продукти в товари. Проте, як ми скоро побачимо з дальшого викладу, його розвиток, взятий сам по собі, недостатній для того, щоб викликати і пояснити перехід одного способу виробництва в інший.

При капіталістичному виробництві купецький капітал від свого колишнього самостійного існування спускається до такої ролі, коли він стає лише особливим моментом застосування капіталу взагалі, а вирівнювання прибутку зводить його норму прибутку до загального середнього рівня. Він функціонує вже тільки як агент продуктивного капіталу. Особливі суспільні відносини, які складаються з розвитком купецького капіталу, тепер уже не є визначальними; навпаки, там, де переважає купецький капітал, панують застарілі відносини. Це спостерігається навіть у межах однієї і тієї самої країни, де, наприклад, чисто торгові міста більше нагадують про минулі відносини, ніж фабричні міста⁴⁶⁾.

Самостійний і переважний розвиток капіталу як купецького капіталу рівнозначний невідпорядкуванню виробництва капіталові, тобто рівнозначний розвиткові капіталу на основі чужої йому і незалежної від нього суспільної форми виробництва. Отже, самостійний розвиток купецького капіталу стоїть в оберненому відношенні до загального економічного розвитку суспільства.

⁴⁶⁾ Пав В. Кіссельбах («Der Gang des Welthandels im Mittelalter». 1860) дійсно ще й досі живе уявленнями того світу, в якому купецький капітал є форма капіталу взагалі. Про капітал в сучасному розумінні він не має ніякого уявлення, як і п. Моммзен, який у своїй «Römische Geschichte» говорить про «капітал» і про панування капіталу. В новітній англійській історії власне торговий стан і торгові міста також є політично реакційними і виступають в союзі з земельною і фінансовою аристократією проти промислового капіталу. Порівняйте, наприклад, політичну роль Ліверпуля з роллю Манчестера і Бірмінгема. Повне панування промислового капіталу визнане англійським купецьким капіталом і фінансовою аристократією (moneyed interest) тільки від часу скасування хлібних мит⁸⁶⁾ і т. д.

Самостійне купецьке майно як пануюча форма капіталу означає відособленість процесу обігу від його крайніх членів, а ці крайні члени є самі виробники, що провадять між собою обмін. Ці крайні члени лишаються самостійними щодо процесу обігу, як і цей процес щодо них. Продукт стає тут товаром завдяки торгівлі. В цьому випадку саме торгівля приводить до того, що продукти набирають форми товарів, а не вироблені товари своїм рухом утворюють торгівлю. Отже, тут капітал вперше виступає як капітал у процесі обігу. В процесі обігу гроші розвиваються в капітал. В обігу продукт вперше розвивається як мінова вартість, як товар і гроші. Капітал може утворитися в процесі обігу і повинен утворитися в ньому, раніше ніж навчитися підпорядковувати собі його крайні члени, різні сфери виробництва, обіг між якими він опосереднює. Грошовий і товарний обіг можуть опосереднювати сфери виробництва найрізноманітнішої організації, сфери, які за своєю внутрішньою структурою все ще спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Це відособлення процесу обігу, при якому сфери виробництва зв'язуються між собою за допомогою третього члена, виражає двоякого роду обставини. По-перше,— те, що обіг ще не оволодів виробництвом, а відноситься до нього як до даної передумови. По-друге,— те, що процес виробництва ще не включив у себе обіг як просто свій момент. Навпаки, в капіталістичному виробництві відбулося і те і друге. Процес виробництва ґрунтується цілком на обігу, а обіг являє собою тільки момент, перехідну фазу виробництва, тільки реалізацію продукту, виробленого як товар, і заміщення елементів його виробництва, вироблюваних як товари. Форма капіталу, що походить безпосередньо з обігу,— торговий капітал,— є тут лише однією з форм капіталу в процесі його відтворення.

Той закон, що самостійний розвиток купецького капіталу стоїть у оберненому відношенні до ступеня розвитку капіталістичного виробництва, з особливою ясністю виявляється в історії посередницької торгівлі (*carrying trade*), наприклад у венеціанців, генуезців і голландців, отже, там, де головний бареш добувається не з вивозу продуктів своєї країни, а з посередництва при обміні продуктів таких суспільств, які ще не розвинулися в торговому і взагалі в економічному відношенні, і з експлуатації обох виробляючих країн, що вступили в обмін⁴⁷⁾.

⁴⁷⁾ «Кителі торгових міст вивозили з багатших країн витончені товари мануфактурного виробництва і дорогоцінні предмети розкоші і таким чином живили пиху великих землевласників, які жадібно купували ці товари і оплачували їх величезними кількостями сирового продукту своїх земель. Таким чином, у цей період торгівля значної частини Європи полягала головним чином в обміні сирового продукту однієї

В цьому випадку перед нами кулецький капітал у чисто-му вигляді, відособлений від крайніх членів, від тих сфер виробництва, між якими він виступає як посередник. Ось яке головне джерело його утворення. Але така монополія посередницької торгівлі, а разом з тим і сама ця торгівля, занепадає в міру економічного розвитку тих народів, які вона експлуатувала з двох сторін і нерозвинутість яких була базисом її існування. При посередницькій торгівлі це виявляється не тільки в занепаді торгівлі як особливої галузі, але і в падінні переваги чисто торгових народів і взагалі їх торгового багатства, яке ґрунтувалось на базисі цієї посередницької торгівлі. Це лише особлива форма, в якій у ході розвитку капіталістичного виробництва виражається підпорядкування торгового капіталу промислому. А втім, яскравий приклад того, як господарює купецький капітал там, де він прямо оволодіває виробництвом, становить не тільки колоніальне господарство взагалі (так звана колоніальна система), але особливо господарство старої Голландсько-Ост-Індської компанії⁸⁷.

Оскільки рух купецького капіталу є $G—T—G'$, то прибуток купця, по-перше, одержується завдяки актам, які здійснюються тільки в межах процесу обігу, отже, одержується при здійсненні двох актів: купівлі і продажу, і, по-друге, він реалізується при здійсненні останнього акту продажу. Отже, це «прибуток від відчуження», «profit upon alienation»⁸⁸. Чистий незалежний торговий прибуток *prima facie** здається неможливим, якщо продукти продаються по їх вартості. Дешево купити, щоб дорого продати,— ось закон торгівлі. Отже, це не обмін еквівалентів. Поняття вартості передбачається при цьому остільки, оскільки різні товари всі є вартість, а тому — гроші; якісно всі вони однаково є вирази суспільної праці. Але вони не рівні величини вартості. Кількісне відношення, в якому продукти обмінюються один на один, є спочатку цілком випадковим. Вони набувають товарної форми, через те що вони взагалі можуть обмінюватись, тобто через те що вони є вирази чогось одного й того ж третього. Тривалий обмін і регулярніше відтворення для обміну все більше усувають цей елемент випадковості. Але спочатку не для виробників і споживачів, а для посередника між ними обома, для

країни на готові вироби країни, більш передової в промисловому відношенні... Коли ж уживання цих виробів стало таким загальнопоширеним, що викликало значний попит на них, купці, щоб заощадити витрати по перевезенню, спробували заснувати виробництво такого роду товарів у себе на батьківщині (A. Smith. [«Wealth of Nations» Vol. I, London, 1776] Book III, ch. III pp. 489, 490).

* — на перший погляд. *Ред.*

купця, який зрівнює грошові ціни і різницю кладе собі в кишеню. Самим своїм рухом він встановлює еквівалентність.

Торговий капітал спочатку виступає тільки як посередник в русі між двома крайніми членами, які не підпорядковані йому, і між передумовами, які не ним створені.

Подібно до того як з самої по собі форми товарного обігу, $T—G—T$, гроші виникають не тільки як міра вартості і засіб обігу, але і як абсолютна форма товару, а разом з тим і багатства, як скарб, і їх збереження та прирост у формі грошей стає самоціллю, так з самої по собі форми обігу купецького капіталу, $G—T—G'$, виникають гроші, скарб, як щось таке, що зберігається і збільшується просто з допомогою відчуження.

Торгові народи стародавнього світу існували, як боги Епікура в міжсвітових просторах⁸⁹, або, вірніше, як євреї в порах польського суспільства. Торгівля перших самостійних, колонально розвинутих торгових міст і торгових народів, як торгівля чисто посередницька, ґрунтувалася на варварстві виробляючих народів, для яких вони відігравали роль посередників.

На порозі капіталістичного суспільства торгівля панує над промисловістю; в сучасному суспільстві навпаки. Звичайно, торгівля справлятиме більший або менший вплив на ті суспільства, між якими вона ведеться; виробництво вона все більше й більше підпорядковуватиме міновій вартості, тому що втіху і харчування вона ставить у більшу залежність від продажу, ніж від безпосереднього споживання продукту. Цим вона розкладає старі відносини. Вона збільшує грошовий обіг. Вона захоплює вже не тільки надлишок продуктів, але мало-помалу пожирає і саме виробництво і ставить у залежність від себе цілі галузі виробництва. Однак цей розкладаючий вплив у значній мірі залежить від природи виробляючого суспільства.

Поки торговий капітал опосереднює обмін продуктів нерозвинутих країн, торговий прибуток не тільки виступає як результат обчислення та обману, але здебільшого і дійсно з них виникає. Крім того, що торговий капітал живе за рахунок різниці між цінами виробництва різних країн (і в цьому відношенні він впливає на вирівнювання і встановлення товарних вартостей), купецький капітал при старих способах виробництва привласнює собі переважну частку додаткового продукту, почасти як посередник між суспільствами, виробництво яких в основному ще спрямоване на споживну вартість і для економічної організації яких продаж частини продуктів, яка взагалі надходить в обіг, отже взагалі продаж продуктів по їх вартості, має другорядне значення; почасти тому, що при ста-

рих способах виробництва головної власники додаткового продукту, з якими має справу купець, — рабовласник, феодалний земельний власник, держава (наприклад, східна деспотія), — становлять споживаюче багатство, на яке купець ставить тента, як це правильно відчув щодо феодалних часів уже А. Сміт у наведеній цитаті. Отже, всюди, де торговий капітал цілком панує, він являє собою систему грабежу⁴⁸⁾, і недаремно його розвиток у торгових народів як стародавнього, так і нового часу безпосередньо зв'язаний з насильственным грабуванням, морським розбоєм, викраданням рабів, поневоленням колоній; так було в Карфагені, в Римі, пізніше у венеціанців, португальців, голландців і т. д.

Розвиток торгівлі і торгового капіталу всюди розвиває виробництво в напрямі мінової вартості, збільшує його розміри, робить його більш різноманітним, надає йому космополітичного характеру, розвиває гроші у світові гроші. Тому торгівля скрізь справляє більш-менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає і які в усіх своїх різних формах спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого старого способу виробництва. В античному світі вплив торгівлі і розвиток купецького капіталу завжди має своїм результатом рабовласницьке господарство; а іноді, залежно від вихідного пункту, він приводить тільки до перетворення патріархальної системи

⁴⁸⁾ «Тепер купці дуже нарікають на дворян або на розбійників, на те, що їм доводиться торгувати з великою небезпекою, і, крім того, їх захоплюють у полон, б'ють, оббирають і грабують. Та якби купці терпіли це заради справедливості, то, вичайно, вони були б святими людьми... Але оскільки самі купці чинять таке велике беззаконня і протихристиянське злодійство і розбій по всьому світі і навіть поміж собою, то що ж дивного, що бог робить так, що таке велике майно, не по правді придбане, знову втрачається або грабується, а їх самих при цьому б'ють або захоплюють у полон... А князям слід належною владою карати за таку несправедливу торгівлю і вживати заходів, щоб купці не обдирали так безсовісно їх підданих. А оскільки князі цього не роблять, то бог посилає рицарів та розбійників і через них карає купців за беззаконня, і вони повинні бути його дияволами, подібно до того як він мучить дияволами або нищить ворогами землю Єгипетську і весь світ. Так він б'є одного шахрая друми, даючи цим арозуміти, що купці — не менші розбійники, ніж рицарі, бо купці щодня грабують увесь світ, тоді як рицар протягом року пограбує раз або два, одного або двох». «Збувається пророкування Ісайї: князі твої ділять спільницями злодіїв. Во вони вішають злодіїв, які викрали гульден або півгульдена, і діють яодно з тими, які грабують весь світ і крадуть з більшою безпекою, ніж усі інші, немов для того, щоб лишалася вірною приказка: великі злодії вішають дрібних злодіїв, і, як говорив римський сенатор Катон, дрібні злодії сяють у в'язницях і закуті в ґайдани, а великі злодії хочуть у золоті та в шовках. Що ж кінець кінцем сніане про це бог? Він зробить так, як він говорив устами Ізекіїля: князів і купців, одного злодія з іншим, він сплавить в одно, як свинець і мідь, як це буває, коли згорить місто, щоб не було більше ні князів, ні купців» (*Martin Luther. «Von Kauffshandlung und Wucher. 1524⁹⁰»*).

рабства, спрямованої на виробництво безпосередніх засобів існування, в рабовласницьку систему, спрямовану на виробництво додаткової вартості. Навпаки, в сучасному світі він приводить до капіталістичного способу виробництва. Звідси випливає, що самі ці результати зумовлені, крім розвитку торгового капіталу, ще й цілком іншими обставинами.

Через саму природу речей виходить так, що як тільки міська промисловість як така відокремлюється від землеробства, її продукти з самого початку стають товарами і, значить, для їх продажу потрібне посередництво торгівлі. Зв'язок торгівлі з розвитком міст і, з другого боку, зумовленість останнього торгівлею зрозумілі таким чином самі собою. Але наскільки рука в руку з цим іде промисловий розвиток, це цілком залежить тут від інших обставин. У Стародавньому Римі вже в пізніший республіканський період купецький капітал у своєму розвитку досягає вищого рівня, ніж будь-коли раніше в стародавньому світі, без якого б то не було прогресу в розвитку промисловості; тим часом у Коринфі та в інших грецьких містах Європи і Малої Азії розвиток торгівлі супроводився високим розвитком промислів. З другого боку, на пряму протилежність розвитку міст та його умовам торговий дух і розвиток торгового капіталу часто властиві якраз неосілим, кочовим народам.

Не підлягає ніякому сумніву,— і саме цей факт привів до цілком помилкових поглядів,— що великі революції, які відбулися в торгівлі в XVI і XVII століттях у зв'язку з географічними відкриттями⁹¹ і швидко посунули вперед розвиток купецького капіталу, становлять один з головних моментів, що сприяли переходові феодального способу виробництва в капіталістичний. Раптове розширення світового ринку, збільшена різноманітність циркулюючих товарів, суперництво між європейськими націями у прагненні оволодіти азійськими продуктами і американськими скарбами, колоніальна система — все це істотно сприяло зруйнуванню феодальних рамок виробництва. Тим часом сучасний спосіб виробництва в своєму першому періоді, мануфактурному періоді, розвивався тільки там, де умови для цього створилися ще в середні віки. Досить порівняти, наприклад, Голландію з Португалією⁴⁹⁾. А якщо

⁴⁹⁾ Яке важливе значення для розвитку Голландії, крім інших обставин, мав такий базис, як її рибальство, мануфактура і землеробство, це показали вже письменники XVIII століття. Див., наприклад, Массі⁹². На протилежність попереднім поглядам, коли розміри значення азійської, античної і середньовічної торгівлі недооцінювались, тепер стало молодю надзвичайно переоцінювати їх. Найкраще можна звільнитися від такого уявлення, коли порівняти англійський ввіз і вивіз на початок XVIII століття з сучасним. Однак і тоді англійський ввіз і вивіз були незрівнянно більші, ніж у якого б то не було торгового народу попередніх часів (див. А. Anderson. «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce» [Vol. II, London. 1764, p. 261 and sqq]).

в XVI і почасті ще в XVII столітті раптово розширення торгівлі і створення нового світового ринку справили вирішальний вплив на падіння старого і на піднесення капіталістичного способу виробництва, то це, навпаки, сталося на основі вже створеного капіталістичного способу виробництва. Світовий ринок сам утворює основу цього способу виробництва. З другого боку, іманентна для останнього необхідність виробляти в чимраз більшому масштабі веде до постійного розширення світового ринку, так що в цьому випадку не торгівля революціонує промисловість, а промисловість постійно революціонує торгівлю. І торгове панування тепер зв'язане вже з більшим або меншим переважанням умов великої промисловості. Досить порівняти, наприклад, Англію і Голландію. Історія занепаду Голландії як пануючої торгової нації є історія підпорядкування торгового капіталу промислому капіталові. Перешкоди, які ставлять розкладаючому впливові торгівлі внутрішні стійкість і структура докапіталістичних національних способів виробництва, яскраво виявляються в зносинах англійців з Індією і Китаєм. Єдність дрібного землеробства з домашньою промисловістю становить тут широкий базис способу виробництва, причому в Індії до цього долучається ще форма сільських общин, що ґрунтуються на общинній власності на землю, які, зрештою, були первісною формою і в Китаї. В Індії англійці негайно застосували свою безпосередню політичну і економічну силу як правителі і одержувачі земельної ренти для того, щоб зруйнувати ці маленькі економічні общини⁵⁰⁾. Їх торгівля справляє тут революціонізуючий вплив на спосіб виробництва лише остільки, оскільки вони дешевизною своїх товарів знищують прядіння і ткацтво, споконвічну нерозривну частину цієї єдності промислово-землеробського виробництва, і таким чином руйнують общину. Але навіть тут ця справа розкладу вдається їм лише поступово. Ще повільніше руйнувалась община в Китаї, де безпосередня політична влада не приходить на допомогу. Велика економія і заощадження часу, що виникають від безпосереднього поєднання землеробства і мануфактури, чинять тут якнайбільш упертий опір продуктам великої промисловості, в ціну яких входять *faux frais** процесу обігу, що всюди пронизує їх. На протилежність

⁵⁰⁾ Якщо історія якого-небудь народу і являє собою ряд невдалих і дійсно безглузких (на практиці ганебних) економічних експериментів, то це — хазяїнування англійців в Індії. В Бенгалії вони створили карикатуру великої англійської земельної власності; в Південно-Східній Індії — карикатуру парцелярної власності; на північному заході вони перетворили, оскільки це залежало від них, індійську економічну общину з общинною земельною власністю в карикатуру її самої.

* — непродуктивні витрати. Ред.

англійській, російська торгівля, навпаки, лишає незайманою економічну основу азійського виробництва⁵¹⁾.

Перехід від феодального способу виробництва відбувається двоєким способом. Виробник стає купцем і капіталістом на протилежність землеробському натуральному господарству і зв'язаному цехами ремеслу середньовічної міської промисловості. Це дійсно революціонізуючий шлях. Або ж купець безпосередньо підпорядковує собі виробництво. Хоч яке велике історичне значення останнього шляху як перехідного ступеня,— прикладом чого може бути хоч би англійський *clothier* * XVII століття, який підпорядковує своєму контролю ткачів, що все ж лишалися самостійними, продаючи їм вовну і скуповуючи у них сукно,— все ж цей шлях сам по собі не веде до перевороту в старому способі виробництва, бо він скоріше консервує і вдержує його як свою передумову. Таким чином, наприклад, ще до половини нинішнього століття фабрикант у французькій шовковій промисловості, в англійській панчішній і мереживній промисловості здебільшого тільки номінально був фабрикантом, в дійсності ж — просто купцем, який полишав ткачам працювати їх старим кустарним способом і панував над ними тільки як купець, на якого вони фактично й працювали⁵²⁾. Такі відносини всюди перешкоджають дійсному капіталістичному способу виробництва і гинуть в міру його розвитку. Не роблячи перевороту в способі виробництва, вони тільки погіршують становище безпосередніх виробників, перетворюють їх у простих найманих робітників і пролетарів при гірших умовах, ніж у робітників, безпосередньо підпорядкованих капіталові, і привласнення їх додаткової праці відбувається тут на основі старого способу виробництва. Такі самі відносини, тільки трохи модифіковані, існують у частині лондонського ремісничого виробництва меблів. Особливо в Тауер-Хамлетс воно поставлене на дуже широку ногу. Все виробництво поділене на багато незалежних одна від одної галузей. Одно підприємство виготовляє тільки стільці, друге — тільки столи, третє — тільки шафи і т. д. Але самі ці підприємства ведуться більш-менш ремісничим способом дрібним майстром з небагатьма підмайстрами. Проте виробництво це надто масове для того, щоб можна було працювати безпосередньо

⁵¹⁾ Ця основа також починає мінятися з того часу, як Росія стала вживати якнайбільш судорожних зусиль, щоб розвинути власне капіталістичне виробництво, розриває виключно на внутрішній і на сусідній азійській ринки.— Ф. Е.

* — сукнар. Ред.

⁵²⁾ Те саме стосується до рейнського стрічкового й позументного виробництва і до шовкоткацтва. Біля Крефельда була навіть збудована особлива залізниця для зв'язку цих сільських ручних ткачів з міськими «фабрикантами», але згодом механічне ткацтво прирєкло її разом з ручними ткачами на бездіяльність.— Ф. Е.

на приватних споживачів. Покупці тут — власники мебльових крамниць. Щосуботи майстер іде до них і продас свій продукт, причому вони торгуються про ціну цілком так само, як у ломбарді торгуються про величину позички під ту чи іншу річ. Ці майстри змушені продавати свої продукти щотижня вже для того, щоб наступного тижня мати можливість знов купити сировий матеріал і сплатити заробітну плату. За таких обставин вони по суті виступають лише як посередники між купцем і своїми власними робітниками. Власне капіталістом є тут купець, який кладе собі в кишеню більшу частину додаткової вартості⁵³⁾. Подібне явище спостерігається при переході в мануфактуру тих галузей, які раніше велися ремісничим способом або як побічні галузі сільської промисловості. Залежно від технічного рівня розвитку цього дрібного самостійного виробництва, — там, де воно само вже застосовує машини, можливі при ремісничому виробництві, — відбувається і перехід до великої промисловості; машина приводиться в рух уже не рукою, а парою, як це, наприклад, відбувається останнім часом в англійському панчішно-в'язальному виробництві.

Отже, перехід відбувається трояким способом: *по-перше*, купець безпосередньо стає промисловцем; це має місце в галузях ремесла, основаних на торгівлі, зокрема, у виробництві предметів розкоші, які разом з сировиною і робітниками ввозяться купцями з-за кордону, як у п'ятнадцятому столітті в Італію з Константинополя. *По-друге*, купець робить своїми посередниками (middlemen) дрібних майстрів або прямо купує у самостійного виробника; номінально він лишає його самостійним і не змінює його способу виробництва. *По-третє*, промисловець стає купцем і безпосередньо виробляє у великих розмірах для торгівлі.

В середні віки, як правильно говорить Поппе, купець був тільки «передатчиком» товарів, вироблених цеховими ремісниками або селянами⁵³⁾. Купець стає промисловцем, або, точніше, примушує працювати на себе ремісничу, особливо ж сільську дрібну промисловість. З другого боку, виробник стає купцем. Наприклад, майстер, сукнороб, замість того щоб одержувати вовну від купця потроху, невеликими партіями, і обробляти її для нього з допомогою своїх підмайстрів, сам купує вовну або пряжу і продас своє сукно купцеві. Елементи виробництва входять у процес виробництва як куплені ним самим товари. І замість того щоб виробляти для окремого купця або для

⁵³⁾ З 1865 р. ця система розвинулася в ще більшому масштабі. Подробці про неї див. «First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System». London, 1888—Ф. Е.

певних замовців, сукнороб виробляє тепер для всього торгового світу. Сам виробник — купець. Торговий капітал здійснює вже тільки процес обігу. Первісно торгівля була передумовою для перетворення цехового і сільського домашнього ремесла і феодального землеробства в капіталістичні виробництва. Вона розвиває продукт у товар почасти тим, що створює для нього ринок, почасти тим, що доставляє нові товарні еквіваленти, а для виробництва — нові сирові й допоміжні матеріали, і тим самим покликає до життя нові галузі виробництва, які з самого початку ґрунтуються на торгівлі: на виробництві для ринку і для світового ринку і на умовах виробництва, які створює світовий ринок. Як тільки мануфактура до певної міри зміцніє, вона, — а ще більше велика промисловість, — сама створює собі ринок, завойовує його своїми товарами. Тепер торгівля стає слугою промислового виробництва, для якого постійне розширення ринку є умовою існування. Масове виробництво, яке постійно розширяється, переповнює наявний ринок і тому весь час розширяє цей ринок, розсуває його рамки. Що обмежує це масове виробництво, то це не торгівля (оскільки вона виражає лише існуючий попит), а величина функціонуючого капіталу і ступінь розвитку продуктивної сили праці. Промисловий капіталіст завжди має перед собою світовий ринок, він порівнює і мусить завжди порівнювати свої власні витрати виробництва з ринковими цінами не тільки в своїй країні, але й з світовими цінами. В більш ранні періоди це порівняння випадає на долю майже виключно купців і забезпечує таким чином торговому капіталові панування над промисловим капіталом.

Перше теоретичне висвітлення сучасного способу виробництва — меркантилістська система — з необхідності виходила з поверхових явищ процесу обігу в тому вигляді, як вони відособилися в русі торгового капіталу, і тому воно схоплювало тільки зовнішню видимість явищ. Почасти тому, що торговий капітал є перша вільна форма існування капіталу взагалі. Почасти внаслідок того переважаючого впливу, який він справляв у перший період перевороту в феодальному виробництві, в період виникнення сучасного виробництва. Справжня наука сучасної політичної економії починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва. Правда, капітал, що приносить проценти, — теж стародавня форма капіталу. Але чому меркантилізм не робить його своїм відправним пунктом, а, навпаки, ставиться до нього полемічно, це ми побачимо пізніше.

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ

ПОДІЛ ПРИБУТКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД. КАПІТАЛ, ЩО ПРИНОСИТЬ ПРОЦЕНТИ

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ КАПІТАЛ, ЩО ПРИНОСИТЬ ПРОЦЕНТИ

Коли ми вперше розглядали загальну або середню норму прибутку (відділ II цієї книги) ця остання не виступала ще перед нами в своєму закінченому вигляді, тому що вирівнювання прибутків здавалося ще просто вирівнюванням промислових капіталів, вкладених у різні сфери виробництва. Цей розгляд був доповнений в попередньому відділі, де досліджувались участь торгового капіталу в цьому вирівнюванні і торговий прибуток. Загальна норма прибутку і середній прибуток виступили тепер у вужчих межах, ніж раніше. В ході дальшого дослідження слід мати на увазі, що, говорячи про загальну норму прибутку, або про середній прибуток, ми розуміємо це останнє значення, тобто говоримо тільки про середню норму в її закінченому вигляді. А через те що норма ця тепер однакова для промислового і для торгового капіталу, то, оскільки йдеться лише про цей середній прибуток, немає також потреби надалі проводити різницю між промисловим і торговим прибутком. Незалежно від того, чи вкладений капітал у сферу виробництва як промисловий капітал, чи у сферу обігу як торговий капітал, він приносить *pro rata** своїй величині один і той самий річний середній прибуток.

Гроші, взяті тут як самостійний вираз певної суми вартості,— незалежно від того, чи існує вона в дійсності у формі грошей, чи товару,— можуть на основі капіталістичного виробництва бути перетворені в капітал і внаслідок такого перетворення з вартості даної величини стають вартістю самозростаючою, вартістю, що збільшується. Вони виробляють прибуток, тобто дають капіталістові можливість добувати з робітників і привласнювати певну кількість неоплаченої праці, додатковий

* — відповідно. *Ред.*

продукт і додаткову вартість. Тим самим крім споживної вартості, яку вони мають як гроші, вони набувають добавочної споживної вартості, саме тієї, що вони функціонують як капітал. Їх споживна вартість полягає тут якраз в тому прибутку, який вони виробляють, будучи перетворені в капітал. В цій якості потенціального капіталу, засоби для виробництва прибутку, гроші стають товаром, але товаром *sui generis**. Або, що зводиться до того самого, капітал як капітал стає товаром⁵⁴).

Припустимо, що річна середня норма прибутку дорівнює 20%. В такому разі машина вартістю в 100 ф. ст., яку застосовують як капітал при середніх умовах і середньому рівні знання справи й доцільної діяльності, дала б прибуток у 20 фунтів стерлінгів. З цього випливає, що людина, володіючи 100 ф. ст., має в своїх руках силу перетворити 100 ф. ст. в 120, або виробити прибуток у 20 фунтів стерлінгів. Вона має потенціальний капітал в 100 фунтів стерлінгів. Коли ця людина уступає ці 100 ф. ст. на рік іншій людині, що дійсно застосує їх як капітал, то вона дає їй силу виробити 20 ф. ст. прибутку, виробити додаткову вартість, яка нічого їй не коштує, за яку вона не сплачує ніякого еквіваленту. Коли ця остання особа сплачує власникові цих 100 ф. ст. в кінці року, припустимо, 5 ф. ст., тобто частину виробленого прибутку, то вона оплачує таким чином споживну вартість цих 100 ф. ст., споживну вартість їх функції як капіталу, функції виробляти 20 ф. ст. прибутку. Частина прибутку, сплачувана власникові цих грошей, називається процентом, що, таким чином, є не чим іншим, як особливою назвою, особливою рубрикою тієї частини прибутку, яку функціонуючий капітал повинен виплатити власникові капіталу замість того, щоб покласти її у власну кишеню.

Ясно, що володіння цими 100 ф. ст. дає їх власникові силу привласнити процент, деяку частину прибутку, виробленого його капіталом. Якби він не віддав цих 100 ф. ст. іншій особі, то ця остання не могла б виробити прибуток, взагалі не могла б функціонувати як капіталіст у відношенні до цих 100 фунтів стерлінгів⁵⁵).

* — особливою роду. *Ред.*

⁵⁴) Тут можна було б процитувати кілька місць, в яких економісти саме так і розуміють справу. — «Ви» (Англійський банк) «дуже великі торговці *товаром капіталу?*» — таке запитання при опитуванні свідків у зв'язку з звітом з приводу банківського законодавства (палата громад, 1857) було поставлене одному з директорів цього Банку. [«Report on Bank Acts», 1857, p. 104].

⁵⁵) «Та обставина, що людина, яка бере гроші в позичку з метою добути з них прибуток, повинна віддати частину прибутку кредиторів, є само собою зрозумілий принцип природної справедливості» (*Gilbart*. «The History and Principles of Banking», London, 1834, p. 163).

Говорити в даному разі разом з Гілбартом (див. примітку) про «природну справедливість» — безглуздя. Справедливість угод, які відбуваються між агентами виробництва, оснований на тому, що ці угоди як природний наслідок впливають з відносин виробництва. Юридичні форми, в яких ці економічні угоди проявляються як добровільні дії учасників, як виявлення їх спільної волі і як зобов'язання, виконувати які кожну сторону примушує держава,— ці юридичні форми, будучи тільки формами, не можуть самі визначити цього змісту угод. Вони тільки виражають його. Зміст цей є справедливим, оскільки він відповідає способові виробництва, адекватний йому. Він несправедливий, оскільки суперечить йому. Рабство на основі капіталістичного способу виробництва несправедливе; так само несправедливий і обман щодо якості товару.

Ці 100 ф. ст. виробляють прибуток у 20 ф. ст. тому, що вони функціонують як капітал — промисловий або торговий капітал. Але *sine qua non** такого функціонування їх як капіталу є витрачання їх як капіталу, отже, витрачання грошей на купівлю засобів виробництва (при капіталі промислового) і на купівлю товару (при капіталі торговому). Але щоб гроші могли бути витрачені, вони повинні бути в наявності. Коли *B*, власник цих 100 ф. ст., витратив їх на своє особисте споживання або затримав їх при собі як скарб, то *B*, функціонуючий капіталіст, не міг би витратити їх як капітал. Він затрачує не свій капітал, а капітал, який належить *A*, але він не може затратити капіталу, який належить *A*, без згоди особи *A*. Таким чином, в дійсності ці 100 ф. ст. як капітал первісно витрачаються капіталістом *A*, хоч вся функція його як капіталіста обмежується цим витрачанням 100 ф. ст. як капіталу. Оскільки справа стосується цих 100 ф. ст., то *B* тільки тому функціонує як капіталіст, що *A* передає йому ці 100 ф. ст. і таким чином витрачає їх як капітал.

Розглянемо спочатку своєрідність обігу капіталу, що приносить проценти. Потім, у другу чергу, слід розглянути той своєрідний спосіб, при якому він продається як товар, саме дається в позику, а не уступається раз назавжди.

Вихідним пунктом є гроші, які *A* позичає *B*. Позика може бути зроблена під заставу або без застави; однак перша форма є більш давньою, за винятком позики під товари або під боргові зобов'язання, як-от: векселі, акції і т. д. Ці особливі форми нас тут не цікавлять. Ми маємо тут справу з капіталом, що приносить проценти, в його звичайній формі.

* — неодмінна умова. *Ред.*

В руках *B* гроші дійсно перетворюються в капітал, про-робляють рух $G—T—G'$ і потім знов повертаються до *A* як G' , як $G + \Delta G$, де ΔG є процент. Для спрощення ми поки що лишаємо осторонь той випадок, коли капітал залишається в руках *B* на більш тривалий час і проценти сплачуються в певні строки.

Отже, рух такий:

$$G—G—T—G'—G'.$$

Двічі тут з'являються 1) витрачання грошей як капіталу, 2) зворотний приплив їх як реалізованого капіталу, як G' , або $G + \Delta G$.

При русі торгового капіталу $G—T—G'$ один і той самий товар двічі, а в тих випадках, коли купець продає купцеві, і багато разів, переходить з рук в руки; але кожне таке переміщення одного й того самого товару означає метаморфозу, купівлю або продаж товару, скільки б разів не повторювався цей процес, до того часу поки товар не ввійде остаточно в споживання.

З другого боку, в $T—G—T$ відбувається двократне переміщення одних і тих самих грошей, але це двократне переміщення вказує на повну метаморфозу товару, який спочатку перетворюється в гроші, а потім з грошей знову в інший товар.

Навпаки, для капіталу, що приносить проценти, перше переміщення G аж ніяк не є моментом ні метаморфози товару, ні відтворення капіталу. Таким моментом переміщення G стає лише при другій затраті, в руках функціонуючого капіталіста, який провадить з цими грошми торгівлю, або перетворює їх у продуктивний капітал. Перше переміщення G виражає тут не що інше, як переуступку, або передачу, особою *A* особі *B* — переуступку, яка звичайно робиться при додержанні певних юридичних форм і умов.

Цьому двократному витрачання грошей як капіталу, причому перше з них є проста передача грошей особою *A* особі *B*, відповідає і двократне повернення їх назад. Як G' , або $G + \Delta G$, вони повертаються з руху назад до функціонуючого капіталіста *B*. Тоді останній знов передає їх *A*, але вже разом з частиною прибутку, передає як реалізований капітал, як $G + \Delta G$, де ΔG не дорівнює всьому прибуткові, а становить тільки частину прибутку, процент. До *B* вони повертаються назад лише як те, що він витратив,— як функціонуючий капітал, який є, однак, власністю *A*. Тому, щоб процес їх повернення закінчився, *B* повинен передати їх *A*. Але, крім суми капіталу, *B* повинен передати *A* під назвою процента частину

прибутку, виробленого ним за допомогою цієї суми капіталу, тому що *A* давав гроші *B* тільки як капітал, тобто як вартість, яка не тільки зберігається в русі, але й створює своєму власникові додаткову вартість. Вони лишаються в руках *B* тільки доти, поки вони є функціонуючим капіталом. І після свого повернення, — після закінчення строку, — вони перестають функціонувати як капітал. Але і як нефункціонуючий уже капітал вони повинні бути знов передані назад *A*, який не перестав бути їх юридичним власником.

Форма позики, замість форми продажу, властива цьому товарові, капіталові як товарові, яка, зрештою, трапляється і при інших угодах, впливає вже з того визначення, що капітал виступає тут як товар або що гроші як капітал стають товаром.

Тут треба провести таку відмінність:

Ми бачили («Капітал», кн. II, розд. I) і коротко нагадуємо тут про те, що в процесі обігу капітал функціонує як товарний капітал і як грошовий капітал. Але в обох формах капітал стає товаром не як капітал.

Як тільки продуктивний капітал перетвориться в товарний капітал, він повинен бути кинутий на ринок, проданий як товар. Тут він функціонує просто як товар. Капіталіст виступає в даному разі лише як продавець товару, подібно до того, як покупець — лише як покупець товару. Як товар продукт повинен у процесі обігу за допомогою продажу реалізувати свою вартість, набрати свого перетвореного вигляду, вигляду грошей. Тому також цілком однаково, чи купується цей товар споживачем як життєвий засіб, чи капіталістом як засоби виробництва, як складова частина капіталу. В акті обігу товарний капітал функціонує тільки як товар, не як капітал. Це — товарний *капітал* на відміну від простого товару, 1) тому що він уже вагітний додатковою вартістю, отже реалізація його вартості є в той же час і реалізація додаткової вартості; але це нічого не змінює в тому факті, що він існує просто як товар, як продукт певної ціни; 2) тому що ця функція його як товару є момент процесу відтворення його як капіталу, і тому його рух як товару, будучи лише частковим рухом у здійснюваному ним процесі, в той же час є його рухом як капіталу; але він стає ним не внаслідок самого акту продажу, а тільки внаслідок зв'язку, що існує між цим актом і всім рухом цієї певної суми вартості як капіталу.

Цілком так само як грошовий капітал він фактично діє лише просто як гроші, тобто як засіб для купівлі товарів (елементів виробництва). Та обставина, що ці гроші є тут в той же

час грошовим капіталом, формою капіталу, впливає не з акту купівлі, не з тієї дійсної функції, яку він виконує як гроші, а з зв'язку цього акту з сукупним рухом капіталу, бо цей акт, що його здійснює капітал як гроші, є вступом до капіталістичного процесу виробництва.

Але, оскільки товарний капітал і грошовий капітал дійсно функціонують, дійсно відіграють свою роль у процесі, товарний капітал діє тут тільки як товар, грошовий капітал — тільки як гроші. Ні в одному з окремих моментів метаморфози, які розглядаються самі по собі, капіталіст не продає покупцеві товар як *капітал* — хоч для нього товар є капітал — і не відчужує продавцеві грошей як капіталу. В обох випадках він відчужує товар просто як товар і гроші просто як гроші, як купівельний засіб щодо товару.

Капітал виступає в процесі обігу як капітал тільки в загальному зв'язку всього процесу, в тому моменті, в якому вихідна точка є разом з тим і тією точкою, до якої рух повертається, в $G-G'$ або $T-T'$ (тоді як в процесі виробництва він виступає як капітал внаслідок підпорядкування робітника капіталістові і внаслідок виробництва додаткової вартості). Але в цьому моменті повернення до вихідної точки опосереднюючий процес зник. В наявності тут G' , або $G + \Delta G$, сума грошей, що дорівнює первісно авансованій грошовій сумі плюс деякий надлишок порівняно з нею, реалізована додаткова вартість (при цьому однаково, чи існує тепер сума вартості, збільшена на ΔG , у формі грошей, чи товару, чи елементів виробництва). І якраз у цьому пункті повернення, в якому капітал існує як реалізований капітал, як зросла вартість, — оскільки цей пункт фіксується як точка спокою, уявна чи дійсна, — в цій формі капітал ніколи не вступає в обіг, а, навпаки, виступає як вилучений з обігу, як результат усього процесу. Якщо він витрачається знову, він ніколи не відчужується третій особі як *капітал*, а продається їй як простий товар або сплачується їй за товар як прості гроші. Він ніколи не виступає в процесі свого обігу як капітал, а тільки як товар або гроші, і це в даному випадку єдина форма його існування для інших. Товар і гроші є тут капіталом не остільки, оскільки товар перетворюється в гроші, а гроші в товар, не в їх дійсних відношеннях до покупця або продавця, а лише в їх ідеальних відношеннях до самого капіталіста (якщо розглядати справу суб'єктивно) або як моменти процесу відтворення (якщо розглядати справу об'єктивно). В дійсному русі капітал існує як капітал не в процесі обігу, а лише в процесі виробництва, в процесі експлуатації робочої сили.

Але інакше стоїть справа з капіталом, що приносить проценти, і якраз у цьому й полягає його специфічний характер. Власник грошей, який хоче використати свої гроші як капітал, що приносить проценти, відчужує їх третій особі, кидає їх в обіг, робить їх товаром як *капітал*,— як капітал не тільки для себе самого, але й для інших. Це капітал не тільки для того, хто відчужує гроші, але й третій особі вони з самого початку передаються як капітал, як вартість, яка має ту споживну вартість, що вона створює додаткову вартість, прибуток; як вартість, яка в русі зберігається і після свого функціонування повертається до особи, що її первісно витратила, в даному разі до власника грошей; значить, лише на якийсь час віддаляється від нього і з рук свого власника лише тимчасово переходить у володіння функціонуючого капіталіста, тобто не сплачується і не продається, а лише дається в позику, лише відчужується під умовою, що після того, як мине певний строк, вона, по-перше, повернеться до свого вихідного пункту і, по-друге, повернеться як реалізований капітал, реалізувавши свою споживну вартість, свою здатність виробляти додаткову вартість.

Товар, який дається в позику як капітал, позичається, залежно від його властивостей, як основний або як оборотний капітал. Гроші можуть даватися в позику в обох формах,— як основний капітал, наприклад, в тому випадку, коли вони сплачуються назад у формі довічної ренти, так що разом з процентами завжди повертається назад і частина капіталу. Деякі товари через саму природу своєї споживної вартості можуть бути дані в позику лише як основний капітал, наприклад будинки, судна, машини і т. д. Але всякий позичковий капітал, хоч би яка була його форма і хоч би як природа його споживної вартості модифікувала зворотну сплату, завжди є лише особлива форма грошового капіталу. Бо те, що дається тут в позику, завжди є певна грошова сума, і на цю ж суму обчислюється і процент. Коли те, що дається в позику, не є ні гроші, ні оборотний капітал, то й назад воно сплачується таким способом, як припливає назад основний капітал. Кредитор одержує періодично процент і частину спожитої вартості самого основного капіталу, еквівалент періодичного зношування. А по закінченні строку неспожита частина даного в позику основного капіталу повертається назад *in natura* *. Якщо даний в позику капітал — капітал оборотний, то і він повертається до кредитора так само, як припливає назад оборотний капітал.

* — в натуральній формі. *Ред.*

Отже, спосіб повернення визначається кожного разу дійсним кругооборотом капіталу, що відтворюється, і його особливих видів. Але повернення капіталу, даного в позику, набирає *форми* зворотної сплати через те, що авансування, відчуження цього капіталу має форму позики.

В цьому розділі ми розглядаємо тільки власне грошовий капітал, від якого виникли всі інші форми позичкового капіталу.

Позичковий капітал припливає назад два рази; в процесі відтворення він повертається до функціонуючого капіталіста, а потім ще раз повторюється повернення як передача капіталу кредиторіві, грошовому капіталістові, як зворотна сплата капіталу його дійсному власникові, юридичній вихідній точці капіталу.

В дійсному процесі обігу капітал завжди виступає тільки як товар або гроші, і його рух зводиться до ряду актів купівлі і продажу. Коротше кажучи, процес обігу зводиться до метаморфози товару. Інша справа, якщо ми розглянемо процес відтворення в цілому. Якщо за відправну точку ми візьмемо гроші (справа не зміниться, якщо за відправну точку ми візьмемо товар, бо в такому разі ми виходимо з його вартості і, значить, розглядаємо самий товар *sub specie* * грошей), то ми побачимо, що певна сума грошей витрачена і через певний період повертається назад з деяким приростом. Повертається назад заміщення авансованої грошової суми плюс додаткова вартість. Ця сума збереглась і збільшилась, здійснивши певний круговий рух. Але гроші, оскільки вони позичаються як капітал, даються в позику саме як така грошова сума, що зберігається і збільшується, що через певний період повертається з деякою надбавкою і в усякий час може знов почати той самий процес. Вони не витрачаються ні як гроші, ні як товар, тобто вони не обмінюються на товар, якщо авансовані у вигляді грошей, і не продаються за гроші, якщо авансовані у вигляді товару; вони витрачаються як капітал. Відношення до самого себе, відношення, в якому виступає капітал, коли розглядати капіталістичний процес виробництва як ціле і як єдність, відношення, в якому капітал виступає як гроші, що висиджують гроші, тут зростається з грішми без опосереднюючого проміжного руху, просто як їх характер, їх визначеність. І в цій визначеності вони відчужуються, коли даються в позику як грошовий капітал.

Дивне розуміння ролі грошового капіталу у Прудона («*Gratuité du Crédit*». Discussion entre m. Fr. Bastiat et

* — під кутом зору. *Ред.*

m. Proudhon. Paris, 1850). Позика через те здається Прудону злом, що вона не є продаж.

Позика під проценти — це

«можливість все знову продавати один і той самий предмет і все знов одержувати за нього його ціну, ніколи не уступаючи власності на те, що продається» (стор. 9)⁹¹.

Предмет, гроші, будинок і т. д. не міняють власника, як це буває при купівлі і продажу. Але Прудон випускає з уваги, що при даванні грошей у формі капіталу, який приносить проценти, за них не одержують ніякого еквіваленту. При всякому акті купівлі і продажу, оскільки взагалі відбувається обмін, предмет дійсно віддається. Власність на продаваний предмет кожного разу уступається. Але вартість при цьому не віддається. При продажу віддається товар, а не його вартість, яка повертається у формі грошей або, що є тут лише іншою формою грошей,— у формі боргового зобов'язання або платіжного титулу. При купівлі віддаються гроші, а не їх вартість, яка заміщується у формі товару. На протязі всього процесу відтворення промисловий капіталіст зберігає в своїх руках одну й ту саму вартість (лишаючи осторонь додаткову вартість), тільки в різних формах.

Оскільки відбувається обмін, тобто обмін предметів, ніякої зміни вартості не відбувається. Один і той самий капіталіст весь час зберігає в своїх руках одну й ту саму вартість. Оскільки ж, однак, додаткова вартість виробляється капіталістом, немає обміну; коли ж відбувається обмін, додаткова вартість уже міститься в товарах. Коли ми розглядатимемо не окремі акти обміну, а весь кругообіг капіталу $G—T—G'$, то певна сума вартості постійно авансується, і ця ж сума вартості плюс додаткова вартість, або прибуток, вилучається з обігу. В простих актах обміну опосереднення цього процесу, звичайно, лишається поза полем зору. Але якраз на цьому русі G як капіталу ґрунтується і з цього руху виникає процент капіталіста, що позичає гроші.

«Справді»,— говорить Прудон,— «шляпник, який продає шляпи... одержує за них їх вартість, не більше і не менше. Але капіталіст, який позичає гроші... не тільки одержує назад свій капітал незменшеним,— він одержує більше, ніж становив його капітал, більше, ніж було ним кинуту в обмін, він одержує зверх капіталу ще й процент» (стор. 69).

Шляпник представляє тут промислового капіталіста на протилежність капіталістові, який позичає гроші. Прудон явно не збагнув таємниці того, як промисловий капіталіст може продавати товар по його вартості (вирівнювання за цінами вироб-

ництва тут, при його розумінні, не має ніякого значення) і саме тому може одержувати прибуток зверх капіталу, який він кидає в обмін. Припустимо, що ціна виробництва 100 шляп = 115 ф. ст. і що ця ціна виробництва випадково дорівнює вартості шляп, тобто капітал, який виробляє шляпи, являє собою капітал середньої суспільної будови. Якщо прибуток = 15%, то шляпник реалізує прибуток у 15 ф. ст., продаючи свої товари по їх вартості в 115 фунтів стерлінгів. Йому вони коштують всього 100 фунтів стерлінгів. Якщо він виробляв за допомогою свого власного капіталу, то надлишок у 15 ф. ст. він увесь кладе в кишеню; якщо — за допомогою капіталу, взятого в позику, то з цих 15 ф. ст. йому доведеться, може, 5 ф. ст. віддати у вигляді процента. Це нітрохи не змінює вартості шляп, а вносить лише зміну в розподіл між різними особами тієї додаткової вартості, яка вже міститься в цій вартості. Оскільки на вартість шляп сплата процента не впливає, то безглуздя є і таке твердження Прудона:

«Через те що в торгівлі процент на капітал долучається до заробітної плати робітника, щоб разом з цією останньою скласти ціну товару, то робітник не може викупити продукт своєї власної праці. «Жити працюючи» — це такий принцип, який при пануванні процента містить у собі суперечність» (стор. 105)⁵⁶⁾

Як погано зрозумів Прудон природу капіталу, можна бачити з такої фрази, в якій він рух капіталу взагалі змальовує як рух, характерний для капіталу, що приносить проценти:

«Через те що внаслідок нагромадження процентів капітал-гроші, здійснивши ряд обмінів, завжди повертається до свого джерела, то з цього випливає, що позика, яку дає одна й та сама особа, приносить прибуток завжди тій самій особі» [стор. 154].

Що ж лишається для нього загадковим у своєрідному русі капіталу, який приносить проценти? Категорії: купівля, ціна, уступка предметів і та безпосередня форма, в якій з'являється тут додаткова вартість, коротше кажучи, те явище, що тут капітал як капітал став товаром і що через це продаж перетворився в позику, ціна — в частку прибутку.

Повернення капіталу до свого вихідного пункту є взагалі

⁵⁶⁾ Тому, якщо міркувати за Прудonom, «будинок», «гроші» і т. д. позичаються не як «капітал», а відчужуються як «товар... по собівартості» (стор. 43—44). Лютер стояв трохи вище Прудона. Він уже знав, що одержання прибутку не залежить від форми позики або купівлі: «З торгівлі теж роблять лихварство. Але для одного разу це завжди вноє багато. Зараз ми будемо говорити тільки про одно — про лихварство при позиках. Після того, як ми з ним покінчимо, ми вітламо по заслузі (найближчим часом) також і торговому лихварству» (*M. Luther. «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung». Wittemberg, 1540.*)

характерний рух капіталу, оскільки він робить весь свій кругообіг. Це зовсім не є відмінною рисою тільки капіталу, який приносить проценти. Характерна для нього тільки зовнішня форма повернення, відірвана від опосереднюючого кругообігату. Капіталіст, що позичає гроші, видає свій капітал, передає його промислового капіталістові, не одержуючи еквіваленту. Ця передача взагалі не є актом дійсного процесу кругообігату капіталу, вона лише підготовляє кругообіг, що повинен бути виконаний за посередництвом промислового капіталіста. Це перше переміщення грошей не виражає ніякого акту метаморфози: ні купівлі, ні продажу. Власність не уступається, бо не відбувається ніякого обміну і не одержується ніякого еквіваленту. Повернення грошей з рук промислового капіталіста в руки того, хто дав позику, просто доповнює перший акт уступки капіталу. Авансований у грошовій формі капітал процесом кругообігату знов повертається до промислового капіталіста в грошовій формі. Але оскільки при витрачанні капітал не належав йому, то і при поверненні він не може йому належати. Та обставина, що цей капітал пройшов через процес відтворення, не може перетворити його у власність промислового капіталіста. Отже, він повинен повернути цей капітал тому, хто дав його в позику. Перше витрачання капіталу, яке переміщає його з рук кредитора в руки позичальника, є юридична угода, яка не має нічого спільного з дійсним процесом відтворення капіталу, а тільки підготовляє його. Зворотна сплата, яка знов переміщає капітал, що повернувся назад, з рук позичальника в руки кредитора, є друга юридична угода, доповнення першої; перша підготовляє дійсний процес, друга є заключний акт, що відбувається після закінчення останнього. Отже, вихідний і кінцевий пункти — давання і повернення даного в позику капіталу — виступають як довільні рухи, що здійснюються за допомогою юридичних угод, як рухи, що відбуваються до і після дійсного руху капіталу і не мають ніякого відношення до самого цього руху. Для дійсного руху капіталу було б однаково, коли б капітал з самого початку належав промислового капіталістові і тому повертався б до нього просто як його власність.

У першому, вступному, акті кредитор передає свій капітал позичальникові. В другому, додатковому і заключному, акті позичальник повертає капітал кредиторіві. Оскільки до уваги береться лише угода між обома особами і,— якщо лишити поки що процент осторонь,— оскільки, значить, мова йде лише про рух самого даного в позику капіталу між кредитором і позичальником, обидва ці акти (відокремлені більш-

менш тривалим періодом часу, на який припадає дійсний рух відтворення капіталу) охоплюють весь цей рух. А цей рух — давання під умовою повернення — становить взагалі рух позики видаваної і позики одержуваної, цієї специфічної форми лише умовного відчуження грошей або товару.

Рух характерний для капіталу взагалі,— повернення грошей до капіталіста, повернення капіталу до його вихідної точки,— для капіталу, що приносить проценти, набуває чисто зовнішнього вигляду, відірваного від того дійсного руху, формою якого він є. *A* віддає свої гроші не як гроші, а як капітал. З капіталом тут не відбувається ніякої зміни. Він лише переходить в інші руки. Його дійсне перетворення в капітал відбувається тільки в руках *B*. Але для *A* він уже став капіталом внаслідок простої передачі *B*. Дійсне повернення капіталу з процесу виробництва і обігу має місце тільки для *B*. Але для *A* повернення відбувається в тій самій формі, що й відчуження. З рук *B* капітал знов повертається в руки *A*. Давання, позичання грошей на певний час, і одержання їх назад з процентом (додатковою вартістю) — от уся форма руху, властива капіталові, що приносить проценти, як такому. Дійсний рух даних у позику грошей як капіталу є операція, що лежить поза угодами між кредиторами і позичальниками. В самих цих угодах опосереднюючий процес погашений, невидний, безпосередньо не міститься. Як товар особливого роду капітал має і особливий рід відчуження. Тому й повернення виражається тут не як наслідок і результат певного ряду економічних актів, а як наслідок особливої юридичної угоди між покупцем і продавцем. Час повернення залежить від ходу процесу відтворення; у відношенні до капіталу, що приносить проценти, *здається*, ніби його повернення як капіталу залежить від простої угоди між кредитором і позичальником. Так що у відношенні до цієї угоди повернення капіталу здається вже не результатом, який визначається процесом виробництва, а так, начебто даний у позику капітал ніколи не втрачав форми грошей. Звичайно, фактично угоди ці визначаються дійсними поверненнями капіталу. Але це не проявляється в самій угоді. На практиці справа також зовсім не завжди так відбувається. Якщо дійсне повернення не відбулося своєчасно, то позичальникові доводиться шукати іншого допоміжного джерела для виконання своїх зобов'язань перед кредитором. Проста форма капіталу — гроші, які затрачуються у вигляді суми A і через певний період часу повертаються назад у вигляді суми $A + \frac{1}{x} A$ без будь-якого іншого опосереднення, крім цього

періоду часу,— є лише ірраціональна форма дійсного руху капіталу.

В дійсному русі капіталу його зворотне повернення є момент процесу обігу. Спочатку гроші перетворюються в засоби виробництва; процес виробництва перетворює їх у товар; шляхом продажу товару вони знов перетворюються в гроші і в цій формі повертаються назад в руки капіталіста, який вперше авансував даний капітал у грошовій формі. Але у відношенні до капіталу, що приносить проценти, повернення його, як і видача, є лише результат юридичної угоди між власником капіталу і другою особою. Ми бачимо лише видачу і зворотню сплату. Все, що відбувається між ними, стерлося.

Але через те що гроші, авансовані як капітал, мають властивість повертатися до того, хто їх авансував, затратив як капітал; через те що $G—T—G'$ є іманентна форма руху капіталу, то саме через це власник грошей може давати їх у позику як капітал, як щось таке, що має властивість повертатися до свого вихідного пункту, зберігатися і зростати як вартість у тому русі, який воно здійснює. Він дає гроші як капітал, тому що після того, як вони застосовані як капітал, вони повертаються до своєї вихідної точки, і, значить, через певний строк позичальник може повернути їх саме тому, що вони припливають назад до нього самого.

Отже, давання в позику грошей як капіталу — давання їх під умовою повернення через певний час — передбачає, що гроші дійсно застосовуються як капітал, дійсно припливають назад до своєї вихідної точки. Таким чином дійсний кругообіг грошей як капіталу є умовою юридичної угоди, за якою позичальник повинен повернути гроші кредиторіві. Якщо позичальник не затратить гроші як капітал,— це його справа. Позикодавець позичає гроші як капітал, і як такий вони повинні проробити функції капіталу, які містять у собі кругооборот грошового капіталу аж до його повернення в грошовій формі до свого вихідного пункту.

Акти обігу $G—T$ і $T—G'$, в яких дана сума вартості функціонує як гроші або як товар, є лише опосереднюючі процеси, окремі моменти всього її руху. Як капітал вона проробляє весь рух $G—G'$. Вона авансується як гроші або як сума вартості в якій-небудь формі і повертається назад як сума вартості. Той, хто дає в позику гроші, не затрачує їх при купівлі товару або, в тому разі, коли сума вартості існує у вигляді товарів, не продає останні за гроші, але авансує їх як капітал, як $G—G'$, як вартість, що в певний строк знов повертається до свого вихідного пункту. Замість того щоб купувати або прода-

вати, він дає в позику. Це давання в позику є таким чином відповідною формою для відчуження вартості як *капіталу*, а не як грошей або товару. Але звідси аж ніяк не випливає, що давання в позику не може бути формою і таких угод, які не мають ніякого відношення до капіталістичного процесу відтворення.

Досі ми розглядали тільки рух позичкового *капіталу* між його власником і промисловим капіталістом. Тепер нам треба дослідити *процент*.

Кредитор витрачає свої гроші як капітал; сума вартості, яку він відчужує іншій особі, є капітал і тому повертається до нього назад. Але просте повернення до нього даної в позику суми вартості було б не поверненням її як *капіталу*, а просто поверненням позиченої суми вартості. Щоб повернутись як капітал, авансована сума вартості повинна не тільки зберегтися в русі, але й зрости, збільшитися в своєму розмірі, тобто повернутися з додатковою вартістю, як $G + \Delta G$, і це ΔG є тут процентом, або тією частиною середнього прибутку, яка не лишається в руках функціонуючого капіталіста, а дістається грошовому капіталістові.

Та обставина, що гроші були відчужені ним як капітал, означає, що вони повинні бути повернені йому як $G + \Delta G$. Нам треба буде ще окремо розглянути ту форму, коли проценти сплачуються у певні строки на протязі того періоду часу, на який взято позику, а повернення капіталу відбувається лише наприкінці цього періоду.

Що дає грошовий капіталіст позичальникові, промислового капіталістові? Що він відчужує йому в дійсності? Але ж тільки акт відчуження перетворює давання в позику грошей у відчуження грошей як капіталу, тобто у відчуження капіталу як товару.

Тільки за допомогою акту цього відчуження капітал грошового кредитора передається іншій особі як товар, або товар, який він має в своєму розпорядженні, передається іншій особі як капітал.

Що відчужується при звичайному продажу? Не вартість проданого товару, бо вона тільки змінює свою форму. Вона існує ідеально в товарі як ціна, раніше ніж реально перейти у формі грошей в руки продавця. Одна й та сама вартість і одна й та сама величина вартості змінюють тут тільки свою форму. В одному випадку вони існують у товарній формі, в другому випадку — в грошовій формі. Те, що дійсно відчужується від продавця, а тому переходить у сферу індивідуального або

продуктивного споживання покупця,— це споживна вартість товару, товар як споживна вартість.

Що ж це за споживна вартість, яку грошовий капіталіст відчужує на час позики і передає промислового капіталістові, позичальнику? Це — споживна вартість яку гроші мають завдяки тому, що вони можуть бути перетворені в капітал, можуть функціонувати як капітал і що через це вони зверх того, що зберігають свою первісну величину вартості, виробляють у своєму русі певну додаткову вартість, середній прибуток (те, що перевищує або стоїть нижче за неї, виступає тут як випадковість). А у інших товарів споживна вартість кінець кінцем споживається, і разом з тим зникає субстанція товару, а з нею і його вартість. Товар-капітал, навпаки, має ту особливість, що завдяки споживанню його споживної вартості його вартість і споживна вартість не тільки зберігаються, але ще й збільшуються.

Саме цю споживну вартість грошей як капіталу — здатність виробляти середній прибуток — і відчужує грошовий капіталіст промислового капіталістові на той час, на який він передає цьому останньому право розпоряджатися позичковим капіталом.

В цьому розумінні є певна аналогія між грішми, даними таким чином у позику, і робочою силою, взятою в її відношенні до промислового капіталіста. Але тільки вартість робочої сили капіталіст оплачує, тоді як вартість взятого в позику капіталу він просто повертає назад. Споживна вартість робочої сили для промислового капіталіста — це здатність у процесі її споживання виробляти більшу вартість (прибуток), ніж вона сама має, виробляти більше, ніж вона коштує. Цей надлишок вартості є для промислового капіталіста споживна вартість робочої сили. Цілком так само споживною вартістю позичкового грошового капіталу є його здатність долучати і збільшувати вартість.

Грошовий капіталіст дійсно відчужує споживну вартість, і внаслідок цього те, що він віддає, віддається ним як товар. І в цьому відношенні аналогія з товаром як таким повна. По-перше, це вартість, яка переходить з одних рук в інші. Коли ми маємо справу з простим товаром, товаром як таким, в руках покупця і продавця лишається одна й та сама вартість, але в різній формі; як до торгової угоди, так і після неї в їхніх руках перебуває та сама вартість, яку вони відчужували, але тільки у одного вона в товарній формі, у другого — в грошовій формі. В разі ж позики грошовий капіталіст є сдина особа, яка при цій угоді віддає вартість; але він і зберігає її завдяки зворот-

ному її поверненню, яке відбувається пізніше. При даванні позики тільки одна сторона одержує вартість, тому що тільки одна сторона її віддає. По-друге, одна сторона відчужує дійсну споживну вартість, а друга сторона одержує і споживає її. Але на відміну від звичайного товару ця споживна вартість сама є вартість, якраз надлишок вартості в порівнянні з її первісною величиною, надлишок, який виникає внаслідок вживання грошей як капіталу. Прибуток є ця споживна вартість.

Споживна вартість даваних у позику грошей — це їх здатність функціонувати як капітал і як такий виробляти при середніх умовах середній прибуток⁵⁷⁾.

Що ж платить промисловий капіталіст і що, таким чином, є ціною позичкового капіталу?

«Те, що позичальники платять як процент за позичені гроші», за Массі, «є частина того прибутку, що його позичені гроші здатні принести»⁵⁸⁾.

Покупець звичайного товару купує споживну вартість цього товару, а оплачує його вартість. Позичальник грошей також купує їх споживну вартість як капіталу; але що він оплачує? Звичайно, не їх ціну, або вартість, як при купівлі інших товарів. Між кредитором і позичальником не відбувається, як між покупцем і продавцем, зміни форми вартості, при якій ця вартість одного разу існує у формі грошей, другого разу — у формі товару. Тотожність відданої і назад одержуваної вартості проявляється тут зовсім іншим способом. Сума вартості, гроші, віддається без еквіваленту і через певний час повертається назад. Кредитор весь час липається власником даної вартості навіть після того, як вона з його рук перейшла в руки позичальника. При простому обміні товарів гроші завжди знаходяться на стороні покупця; а при даванні позики гроші знаходяться на стороні продавця. Він є тією особою, що віддає гроші на певний час, а покупець капіталу є тією особою, що одержує їх як товар. Але це можливе лише остільки, оскільки гроші функціонують як капітал і тому авансуються. Позичальник бере гроші в позику як капітал, як самозроста-

⁵⁷⁾ «Правомірність стягнення пропента залежить не від того, чи одержує позичальник прибуток з позичених ним грошей, чи ні, а від того, чи можуть ці гроші принести прибуток, коли їм дати правильне застосування» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London, 1750, p. 49. Автор цього анонімового твору — Дж. Мессі.)

⁵⁸⁾ [Там же, стор. 49.] «Багаті люди, замість того щоб самим застосовувати свої гроші... позичають їх іншим, щоб вони виробляли з їх допомогою прибуток і деяку частину цього прибутку віддавали власникам грошей» (там же, стор. 23—24).

ючу вартість. Але спочатку це капітал лише в собі,— подібно до всякого капіталу в його вихідній точці в момент його авансування. Тільки через споживання він збільшує свою вартість, реалізується як капітал. Але позичальник повинен повернути його як *реалізований* капітал, тобто як вартість плюс додаткова вартість (процент); а процент може бути тільки частиною реалізованого позичальником прибутку. Частиною, а не всім прибутком, бо для позичальника споживна вартість позиченого капіталу полягає в тому, що він виробляє йому прибуток. Інакше з боку кредитора не було б відчуження споживної вартості. З другого боку, весь прибуток не може дістатися і позичальникові, бо це означало б, що він нічого не заплатив за відчуження споживної вартості і повертає кредиторowi авансовані гроші тільки як прості гроші, а не як капітал, не як реалізований капітал, бо реалізованим капіталом вони є тільки як $G + \Delta G$.

Обидва, і кредитор і позичальник, витрачають одну й ту саму грошову суму як капітал. Але тільки в руках останнього вона функціонує як капітал. Та обставина, що одна й та сама сума грошей двічі існує як капітал для двох осіб, не подвоює прибутку. Ця сума може функціонувати як капітал для обох тільки завдяки тому, що прибуток ділиться. Та частина, яка дістається кредиторowi, називається процентом.

Припускається, що вся угода відбувається між капіталістами двох видів, між грошовим капіталістом і капіталістом промисловим або торговим.

Ніколи не слід забувати, що тут капітал як капітал є товар, або що товар, про який тут іде мова, є капітал. Тому всі відношення, які тут проявляються, були б ірраціональні, коли б ми мали справу з простим товаром або з капіталом, оскільки останній функціонує в процесі свого відтворення як товарний капітал. Давання в позику і одержання позики замість того, щоб продавати і купувати — ось в чому полягає тут відмінність, яка впливає з специфічної природи товару-капіталу. Цілком так само те, що тут сплачується, є процент, а не ціна товару. Якщо процент назвати ціною грошового капіталу, то це буде ірраціональною формою ціни, цілком суперечною поняттю ціни товару⁵⁹. Ціна зведена тут до своєї чисто абстрактної і

⁵⁹) «Вираз вартість (value), застосований до currency [засоби обігу], має три значення. . . 2) currency actually in hand [засоби обігу, які дійсно знаходяться в руках] на відміну від тієї ж суми currency, яка повинна надійти в один з наступних днів. Крім того, їх вартість вимірюється ставною процента, а ставка процента визначається відношенням між усім капіталом, що дається в позику, і попиту на нього» (Полковник R. Torrens. «On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.». 2nd ed. [London], 1847 [p. 5, 6]).

беззмстовної форми, до такої форми, що це є певна сума грошей, яка сплачується за щось, що фігурує так чи інакше як споживна вартість, тоді як ціна за своїм поняттям дорівнює вираженій у грошах вартості цієї споживної вартості.

Процент як ціна капіталу — вираз з самого початку цілком ірраціональний. Тут товар має двояку вартість: по-перше, вартість і, по-друге, ціну, відмінну від цієї вартості, тимчасом як ціна є грошовий вираз вартості. Грошовий капітал насамперед є не що інше, як сума грошей або вартість певної маси товарів, фіксована у вигляді суми грошей. Коли в позику дається товар як капітал, то він є лише замаскованою формою грошової суми. Бо те, що дається в позику як капітал, це — не стільки-то фунтів бавовни, а така-то кількість грошей, яка існує у формі бавовни як вартість останньої. Тому ціна капіталу відноситься до нього як до грошової суми, хоч і не як до «сургенсу», як гадає пан Торренс (див. вище примітку 59). Яким же чином сума вартості може мати ціну, крім своєї власної ціни, крім ціни, вираженої в її власній грошовій формі? Адже ціна — це вартість товару (це однаково стосується і до ринкової ціни, відмінність якої від вартості не якісна, а лише кількісна, вона стосується лише величини вартості) на відміну від його споживної вартості. Ціна, що якісно відрізняється від вартості,— це абсурдна суперечність⁶⁰.

Капітал проявляє себе як капітал, збільшуючи свою вартість; ступінь цього збільшення виражає той кількісний ступінь, в якому він реалізується як капітал. Вироблена ним додаткова вартість, або прибуток,— її норма або висота,— може вимірюватись тільки з допомогою порівняння з вартістю авансованого капіталу. Тому більше чи менше зростання вартості капіталу, що приносить проценти, теж може вимірюватись тільки порівнянням суми процента, тобто тієї частини загального прибутку, яка припадає йому, з вартістю авансованого капіталу. Тому коли ціна виражає вартість товару, то процент виражає збільшення вартості грошового капіталу і через те виступає як ціна, яка сплачується за нього кредиторів. Звідси випливає, наскільки безглузде з самого початку бажання безпосередньо прикласти сюди прості відносини обміну, купівлі і продажу, опосереднюваної грішми, як це робить Прудон. Основне припущення якраз і полягає в тому, що гроші

⁶⁰) «Невизначеність терміна вартість грошей, або засобів обігу, який вживається в однаковій мірі як з метою позначення мінової вартості товарів, так і споживної вартості капіталу, є постійним джерелом плутанини» (*Tooke*. «Inquiry into the Currency Principle», p. 77).— Але Тук не помічає головної плутанини (що лежить у самій суті справи), яка полягає в тому, що вартість як така (процент) стає споживною вартістю капіталу.

функціонують як капітал і тому можуть бути передані третій особі як капітал в собі, як потенціальний капітал.

Але як товар сам капітал виступає тут остільки, оскільки він пропонується на ринку і оскільки споживна вартість грошей дійсно відчужується як капітал. Але його споживна вартість полягає в здатності виробляти прибуток. Вартість грошей або товарів як капіталу визначається не їх вартістю як грошей товарів або товарів, а тією кількістю додаткової вартості, яку вони виробляють для свого власника. Продукт капіталу є прибуток. Чи затрачені гроші як гроші, чи вони авансовані як капітал — це на основі капіталістичного виробництва лише різне застосування грошей. Гроші, відповідно товар, в собі, потенціально, є капітал цілком так само, як і робоча сила потенціально є капітал. Тому що 1) гроші можуть бути перетворені в елементи виробництва і являють собою, як це і є на ділі, лише абстрактний вираз елементів виробництва, їх буття як вартості, 2) речові елементи багатства мають уже потенціально властивість бути капіталом, бо на основі капіталістичного виробництва існує протилежність, яка їх доповнює, те, що робить їх капіталом,— наймана праця.

Антагоністичний суспільний характер речового багатства — антагонізм цього останнього праці як найманій праці,— відособленого від процесу виробництва, вже виражений у власності на капітал як такий. Вже цей момент, відособлений від самого капіталістичного процесу виробництва, постійним результатом якого він є, і як постійний результат його він є його постійна передумова, виражається в тому, що гроші, а також і товар, в собі, приховано, потенціально, є капітал, що вони можуть бути продані як капітал і що в цій формі вони представляють командування над чужою працею, висувають претензію на привласнення чужої праці, а тому вони є зростаюча вартість. Тут же ясно виявляється, що підставою і засобом для привласнення чужої праці є не якась праця капіталіста, що була б еквівалентом, а саме це відношення.

Далі, капітал виступає як товар, оскільки поділ прибутку на процент і власне прибуток регулюється попитом і пропозицією, отже конкуренцією, цілком так само, як ними регулюються ринкові ціни товарів. Але різниця так само впадає в очі, як і схожість. Коли попит і пропозиція покриваються, то ринкова ціна товару відповідає його ціні виробництва; тобто в цьому випадку виявляється, що його ціна регулюється внутрішніми законами капіталістичного виробництва, незалежно від конкуренції, бо коливання попиту і пропозиції не пояснюють нічого, крім відхилень ринкових цін від цін виробництва,—

відхилень, які взаємно вирівнюються, так що за певні більшість тривалі періоди середні ринкові ціни дорівнюють цінам виробництва. Коли попит і пропозиція взаємно покриваються, ці сили перестають діяти, взаємно знищуються, і загальний закон визначення ціни виступає тоді як закон і для окремого випадку; ринкова ціна тоді відповідає вже в своєму безпосередньому бутті, а не тільки як середня руху ринкових цін, ціні виробництва, яка регулюється іманентними законами самого способу виробництва. Те саме з заробітною платою. Якщо попит і пропозиція взаємно покриваються, то діяння їх знищується, і заробітна плата дорівнює вартості робочої сили. Але інакше стоїть справа з процентом на грошовий капітал. Конкуренція визначає тут не відхилення від закону: тут просто не існує ніякого іншого закону поділу, крім того, який диктується конкуренцією, тому що, як ми це ще побачимо далі, не існує ніякої «природної» норми процента. Під природною нормою процента розуміють, навпаки, саме норму, встановлювану вільною конкуренцією. «Природних» меж норми процента не існує. Там, де конкуренція визначає не тільки відхилення і коливання, де, значить, при рівновазі взаємно протидіючих сил взагалі припиняється всяке визначення, там визначуване само по собі є дещо невластиве закономірності і довільне. Докладніше про це в наступному розділі.

Коли справа стосується капіталу, що приносить проценти, то все виступає як щось зовнішнє: авансування капіталу — як проста передача його кредитором позичальникові; повернення реалізованого капіталу — як проста зворотна передача, зворотна сплата капіталу з процентами позичальником кредиторів. Те саме слід сказати і щодо іманентного для капіталістичного способу виробництва визначення, а саме, що норма прибутку визначається не тільки відношенням того прибутку, який вироблений протягом одного обороту, до авансованої капітальної вартості, але також і тривалістю самого часу цього обороту, тобто визначається як прибуток, що його приносить промисловий капітал за певні періоди часу. Для капіталу, що приносить проценти, це також виступає як щось цілком зовнішнє: кредиторів просто сплачується певний процент за певний строк.

Романтичний Адам Мюллер говорить з своїм звичайним для нього розумінням внутрішнього зв'язку речей («Elemente der Staatskunst». Berlin, 1809, [Dritte Theil] S. 138):

«При визначенні ціни речей не питають про час; а при визначенні процента беруть до уваги головним чином час».

Він не бачить, як час виробництва і час обігу входить у визначення ціни товарів і як саме цим визначається норма прибутку для даного часу обороту капіталу, а норма процента визначається якраз прибутком для даного часу. Вся його глибокодумність тут, як і завжди, полягає лише в тому, що він помічає хмари пилу, які носяться по поверхні, і претенціозно висловлюється про цей пил, як про щось таємниче і значне.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ПОДІЛ ПРИБУТКУ. СТАВКА ПРОЦЕНТА. «ПРИРОДНА» НОРМА ПРОЦЕНТА

Предмет цього розділу, як і взагалі всі явища кредиту, про які ми говоритимемо пізніше, не можуть бути досліджені тут у подробицях. Конкуренція між кредиторами і позичальниками і, як її результат, порівняно короточасні коливання грошового ринку, виходять за межі нашого розгляду. Змалювання кругообороту, що його здійснює норма процента протягом промислового циклу, передбачає попереднє змалювання самого цього циклу, яке тут теж не може бути дане. Те саме стосується і до більшого або меншого приблизного вирівнювання ставки процента на світовому ринку. Наше завдання полягає тут тільки в тому, щоб з'ясувати самостійну форму капіталу, який приносить проценти, і відособлення процента від прибутку.

Оскільки процент є просто та частина прибутку, яку, згідно з прийнятим нами досі припущенням, промисловий капіталіст повинен сплачувати грошовому капіталістові, то максимальною межею процента є самий прибуток, причому частина, що дістається функціуючому капіталістові, тоді була $b = 0$. За винятком окремих випадків, коли процент фактично може бути більший, ніж прибуток,— але тоді він не може сплачуватися з прибутку,— можна було б, мабуть, вважати за максимальну межу процента весь прибуток мінус та його частина, яка зводиться до плати за нагляд (*wages of superintendence*) і яку ми маємо розглянути пізніше. Мінімальна межа процента зовсім не піддається визначенню. Він може впасти до якого завгодно рівня. Але тоді знову і знову виступають протидіючі обставини і піднімають його вище цього відносного мінімуму.

«Відношення між сумою, сплаченою за вживання капіталу, і самим цим капіталом становить норму процента, виражену в грошах.— «Норма процента залежить 1) від норми прибутку, 2) від того, в якому відношенні розподіляється весь прибуток між кредитором і позичальником»

(«Economist»⁹⁵, 22 січня 1853 року). Коли те, що позичальники сплачують як процент за позичені гроші, є частина того прибутку, який позичені гроші можуть принести, то рівень процента повинен завжди визначатися цим прибутком» (Massie. «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.». London, 1750, p. 49).

Припустимо спочатку, що існує постійне співвідношення між усім прибутком і тією його частиною, яка як процент повинна бути сплачена грошовому капіталістові. В такому разі ясно, що процент підвищуватиметься або знижуватиметься разом з усім прибутком, а останній визначається загальною нормою прибутку та її коливаннями. Якби, наприклад, середня норма прибутку була = 20%, а процент = $\frac{1}{4}$ прибутку, то ставка процента була б = 5%; якби середня норма прибутку була = 16%, то процент був би = 4%. При нормі прибутку в 20% процент міг би підвищитись до 8%, і промисловий капіталіст все ж одержував би той самий прибуток, як при нормі прибутку = 16% і ставці процента = 4%, а саме 12%. Якби процент підвищився тільки до 6% або 7%, то промисловий капіталіст все ж вдержував би більшу частину прибутку. Якби процент дорівнював постійній частині середнього прибутку, то з цього випливало б, що, чим вища загальна норма прибутку, тим більша абсолютна різниця між усім прибутком і процентом, тим більша, значить, та частина всього прибутку, яка дістається функціонуючому капіталістові, і навпаки. Припустимо, що процент = $\frac{1}{5}$ середнього прибутку, $\frac{1}{5}$ від 10 дає 2, різниця між усім прибутком і процентом = 8; $\frac{1}{5}$ від 20 = 4, різниця = 20 — 4 = 16; $\frac{1}{5}$ від 25 = 5, різниця = 25 — 5 = 20; $\frac{1}{5}$ від 30 = 6, різниця = 30 — 6 = 24; $\frac{1}{5}$ від 35 = 7, різниця = 35 — 7 = 28. Різні норми процента: 4%, 5%, 6%, 7% весь час виражали б тут тільки $\frac{1}{5}$, або 20%, усього прибутку. Отже, якщо норми прибутку різні, то різні норми процента можуть виражати одну і ту саму частину всього прибутку, або одну і ту саму процентну частку всього прибутку. При такому постійному відношенні процента промисловий прибуток (різниця між усім прибутком і процентом) був би тим більший, чим вища загальна норма прибутку, і навпаки.

За інших рівних умов, тобто коли припустити більш-менш постійне відношення між процентом і всім прибутком, функціонуючий капіталіст буде спроможний і погодиться платити вищий або нижчий процент у прямій залежності від висоти норми прибутку⁶¹). Оскільки ми бачили, що висота норми при-

⁶¹) «Природна норма процента визначається прибутком окремих підприємств» (Massie, цит. тв., стор. 51).

бутку стоїть в оберненому відношенні до розвитку капіталістичного виробництва, то звідси випливає, що вища або нижча ставка процента в країні стоїть у такому ж оберненому відношенні до висоти промислового розвитку, якщо тільки різниця ставки процента дійсно виражає різницю норм прибутку. Пізніше ми побачимо, що так буває зовсім не завжди. В цьому розумінні можна сказати, що процент регулюється прибутком, точніше — загальною нормою прибутку. І цей спосіб його регулювання поширюється навіть на його середній рівень.

В усякому разі середню норму прибутку слід розглядати як кінцеву максимальну межу процента.

Ту обставину, що процент слід ставити у співвідношення з середньою нормою прибутку, ми зараз розглянемо докладніше. Коли доводиться ділити ціле даної величини, наприклад прибуток, між двома особами, то, звичайно, справа залежить насамперед від величини того цілого, яке має бути поділене, а вона, величина прибутку, визначається середньою нормою прибутку. Припустимо, що дана загальна норма прибутку, отже, величина прибутку на капітал даної величини, скажемо, на 100; тоді зміни процента стоятимуть, очевидно, в оберненому відношенні до змін тієї частини прибутку, яка лишається в руках функціонуючого капіталіста, який, проте, працює з узятим у позику капіталом. А обставини, які визначають величину належного до розподілу прибутку,— нової вартості, створеної неоплаченою працею,— дуже відрізняються від обставин, якими визначається його розподіл між цими двома родами капіталістів, і часто діють у цілком протилежному напрямі ⁶²⁾.

Якщо ми розглянемо ті цикли оборотів, в яких рухається сучасна промисловість,— стан спокою, зростаюче пожвавлення, процвітання, надвиробництво, крах, стагнація, стан спокою і т. д., цикли, дальший аналіз яких виходить за межі нашого дослідження,— то ми побачимо, що низька ставка процента здебільшого відповідає періодам процвітання або надприбутку, підвищення процента — переходові від процвітання до наступної фази циклу, а максимум процента, що досягає найвищих лихварських розмірів, відповідає кризі ⁶³⁾. З літа 1843 р.

⁶²⁾ В рукопису тут є така помітка: «В ході викладу цього розділу виясняється, що буде все-таки краще перед тим, як досліджувати закони розподілу прибутку, спочатку показати, яким чином кількісний поділ стає якісним. Щоб перейти до цього від викладу попереднього розділу, не потрібно нічого іншого, як показати процент спочатку у вигляді деякої частини прибутку, не визначаючи цієї частини точніше». [Ф. Е.]

⁶³⁾ «В перший період, безпосередньо після періоду пригнічення, грошей лосить, спекуляції немає; у другий період грошей лосить, і спекуляція процвітає; у третій період спекуляція починає слабшати, і люди шукають грошей; у четвертий період гроші рідкі, і настає пригнічення» (Gilbart. «A Practical Treatise on Banking», 5nd ed., vol. I, London, 1849, p. 149).

настало явпе процвітання; ставка процента, яка ще весною 1842 р. досягала $4\frac{1}{2}\%$, весною і літом 1843 р. впадала до 2% ⁶⁴), а у вересні навіть до $1\frac{1}{2}\%$ (Gilbart, цит. тв., I, стор. 166); пізніше, під час кризи 1847 р., вона піднімалась до 8% і вище.

Звичайно, з другого боку, низький процент може збігтися з застоєм, а помірно зростаючий процент — із зростаючим поживленням.

Найбільшої висоти ставка процента досягає під час криз, коли, чого б це не коштувало, доводиться брати позики для виконання платежів. В той же час, — оскільки підвищенню процента відповідає зниження курсу цінних паперів, — це дає людям з вільним грошовим капіталом чудову нагоду придбати за безцінь такі процентні папери, які при нормальному ході справ повинні знов досягти щонайменше своєї середньої ціни, як тільки ставка процента знову знизиться ⁶⁵).

Але існує тенденція до зниження ставки процента, цілком незалежно від коливань норми прибутку. І головні причини цьому двоякого роду:

I. «Коли навіть припустити, що капітал ніколи не беруть в позику інакше, як для продуктивного застосування, то все ж можливо, що ставка процента змінюється без будь-якої зміни норми валового прибутку. Бо в міру того як нація посувається вперед по шляху багатства, виникає і все більше зростає клас людей, що завдяки праці своїх предків володіють такими фондами, на одні тільки проценти з яких вони можуть жити. Так само багато є й таких, хто активно займався підприємницькою діяльністю замолоду і в дозрілому віці, відходить від справ, щоб на старості літ спокійно жити з процентів від нагромаджених ними сум. Обидва ці класи виявляють тенденцію збільшуватись із зростанням багатства країни, бо ті, хто починає справу з більш-менш значним капіталом, мають шанс раніше нажити собі гроші, ніж ті, хто починає справу з невеликим капіталом. Тому в старих і багатих країнах відношення тієї частини національного капіталу, власники якої не хочуть самі застосувати його, до всього продуктивного капіталу суспільства вище, ніж те саме відношення в новоосвоюваних і бідних країнах. Який численний клас рантє в Англії! В міру зростання класу рантє зростає також і клас тих людей, що дають у позику капітали, бо це одні і ті самі люди» (Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth» [Edinburgh, 1836], p. 201—202).

II. Тиск на ставку процента повинні також справляти розвиток системи кредиту, постійно зростаюча разом з нею можливість для промисловців і купців розпоряджатися через

⁶⁴) Тут пояснює це «нагромадженням додаткового капіталу, яким неодмінно супроводиться накопачка вигідного застосування його в попередні роки, відльненням грошових запасів і вітропущенням сподівань на процвітання торгівлі» («History of Prices from 1839 to 1847» London, 1848, p. 54).

⁶⁵) «Один банкір відмовився дати своєму старому клієнтові позику під заставу цінних паперів вартістю в 200 000 фунтів стерлінгів. Коли цей клієнт уже збирався піти і зв'язати про припинення платежів, банкір сказав йому, що він може цього не робити при тій умові, якщо проласть банкірові свої папери за 150 000 ф. ст.» ([H. Roy.] «The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London, 1864, p. 80).

банкiрів усiма грошовими заощадженнями всiх класiв суспiльства i прогресуюча концентрацiя цих заощаджень у таких розмiрах, при яких вони можуть дiяти як грошовий капiтал. Докладнiше про це пiзніше.

Вiдносно визначення норми процента Рамсей говорить, що вона

«залежить почасти вiд норми валового прибутку, почасти вiд тiєї пропорцiї, в якiй цей останнiй дiлиться на проценти i пiдприємницький прибуток (profits of enterprise). Ця пропорцiя залежить вiд конкуренцiї мiж позикодавцями i позичальниками капiталу; ця конкуренцiя перебуває пiд впливом передбачуваної норми валового прибутку, але регулюється не тiльки нею⁶⁶). Конкуренцiя через це не регулюється виключно передбачуваною нормою валового прибутку, що, з одного боку, багато хто бере позики без наміру продуктивно застосовувати позичене, а, з другого боку, та частка всього нацiонального капiталу, що дається в позику, змiнюється iз змiною багатства краiни незалежно вiд якої б то не було змiни валового прибутку» (Ramsay, там же, стор. 206—207).

Щоб знайти середню норму процента, треба 1) обчислити середню ставку процента з її змін під час великих промислових циклів і 2) обчислити ставку процента в таких сферах вкладення, де капітал дається в позику на порівняно довгий час.

Середня норма процента, яка панує в даній країні, на відміну від ринкових ставок, що постійно коливаються, не може бути визначена ніяким законом. В цій галузі не існує ніякої природної норми процента в тому розумінні, в якому економісти говорять про природну норму прибутку і природну норму заробітної плати. Вже Массі цілком слушно зауважує з цього приводу:

«Бдише, що може викликати сумнів у даному разі,— це питання про те, яка частина цього прибутку повинна належати по праву позичальникові і яка кредиторові? Визначити це взагалі можуть тільки ті, що беруть позики, і ті, що дають їх. Бо визначення того, що тут правильне і що неправильне, є лише результатом угоди між людьми» (Massie, цит. тв., стор. 49).

Рівність попиту і пропозиції — причому середня норма прибутку припускається даною — тут абсолютно нічого не значить. В тих випадках, коли взагалі вдаються до цієї формули (і в такому випадку це правильно і практично), вона є формулою для знаходження основного правила, яке не залежить від конкуренції і, навпаки, визначає її (формулою для знаходження регулюючих меж або граничних величин); вона є фор-

⁶⁶) Тому що ставка процента загалом визначається середньою нормою прибутку, то дуже часто з низькою ставкою процента можуть бути зв'язані надзвичайні спекулятивні махінації, як-от залізничні спекуляції влітку 1844 року. Дисконттова ставка Англійського банку була підвищена до 3% тільки 16 жовтня 1844 року.

мулою для тих, хто захоплений практикою конкуренції, її проявами і уявленнями, які звідси виникають; формулою, яка допомагає їм прийти хоч би знов-таки до поверхового уявлення про внутрішній зв'язок економічних відносин, який проявляється в конкуренції. Це — спосіб для того, щоб від змін, якими супроводиться конкуренція, прийти до меж цих змін. Але він не застосовний до середньої ставки процента. Немає абсолютно ніякої підстави, чому середні умови конкуренції, рівновага між позикодавцями і позичальниками повинні були б давати для позикодавця ставку процента в 3%, 4%, 5% і т. д. на його капітал або ж певну частину, 20% чи 50% валового прибутку. В тих випадках, коли тут вирішальну роль відіграє конкуренція як така, визначення само по собі є випадковим, чисто емпіричним, і треба бути педантом або фантазером, щоб намагатися змалювати цю випадковість як щось необхідне⁶⁷⁾. У парламентських звітах 1857 і 1858 рр. відносно законодавства про банки і про торгіву кризу нема нічого кумеднішого, як безкочне базікання директорів Англійського банку, лондонських банкірів, провінціальних банкірів і професіональних теоретиків про «real rate produced»*, причому вони не йдуть далі загальних місць, як-от «ціна, сплачувана за капітал, який дається в позику, повинна змінюватись із зміною пропозиції цього капіталу», або, що «висока норма процента і низька норма прибутку не можуть існувати поруч протягом довгого часу», і т. п. банальностей⁶⁸⁾. Звичка, узаконена традиція, цілком так само, як і сама конкуренція, впливають на визначення середньої ставки процента, оскільки вона існує не тільки як середнє число, але й як фактична величина. Вже в багатьох юридичних

⁶⁷⁾ Так, наприклад, Дж. Оплайн у праці «A Treatise on Political Economy». New York, 1851 робить надзвичайно невдалу спробу пояснити загальність ставки процента в 5% дітями вічних законів. Незрівнянно наївніше міркує Карл Арно у праці «Die Naturgesetze Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeste und dem Communismus etc.». Hanau, 1845. Тут можна прочитати таке: «В ході природного створення матеріальних благ спостерігається тільки *одно* явище, яке — в цілком цивілізованих країнах — до певної міри немов покликане регулювати ставку процента: це — те відношення, в якому збільшуються деревна маса європейських лісів внаслідок щорічного приросту. Цей приріст відбувається зовсім незалежно від їх мінової вартості» (як номічно говорити про дерева, що вони регулюють свій приріст незалежно від їх мінової вартості!) «у пропорції від 3 до 4 на сотню. Тому» (тобто тому, що, скільки б мінова вартість дерев не зменшувалась від їх приросту, приріст цей відбувається незалежно від їх мінової вартості!) «не можна сподіватись паління ставки процента нижче того рівня, на якому вона стоїть тепер у найбільш багатих на гроші країнах» (стор. 124—125). Це заслуговує назви: «ставка процента, що виростає в лісі», а винахідник її як «філософ собачого податку»⁶⁸⁾ зловив собі залякни цьому твору нові заслуги перед «нашою наукою».

* — «реально вироблену норму». Ред.

⁶⁸⁾ Англійський банк підніжує і знижує свою дисконтну ставку, залежно від того, припливає чи відпливає золото, хоч, звичайно, він завжди бере до уваги ставку, що панує на вільному ринку. «Завдяки цьому гра на дисконтну ставку в чеканні її змін стала тепер одним з головних занять великих капіталістів грошового центру», — тобто лондонського грошового ринку ([H. Roy.] «The Theory of the Exchanges etc.», p. 113).

позовах, при розгляді яких доводиться мати справу з обчисленням процентів, доводиться приймати середню ставку процента як узаконену. Але коли спитати, чому межі середньої ставки процента не можуть бути виведені з загальних законів, то відповіддю може бути просто сама природа процента. Процент є тільки частина середнього прибутку. Один і той самий капітал виступає в двоякому визначенні: як позичковий капітал — в руках кредитора, як промисловий або торговий капітал — в руках функціонуючого капіталіста. Але функціонує він лише один раз і сам виробляє прибуток лише один раз. В самому процесі виробництва характер капіталу, як капіталу позичкового, не відіграє ніякої ролі. Що обидві особи ділять між собою той прибуток, на який вони претендують, це само по собі такий же чисто емпіричний, належний до царства випадкового факт, як процентний розподіл загального прибутку якої-небудь компанії між різними пайовиками її. При поділі виробленої вартості на додаткову вартість і заробітну плату, на якому істотно ґрунтуються визначення норми прибутку, визначальний вплив справляють два цілком різні елементи: робоча сила і капітал; додаткова вартість і заробітна плата — функції двох незалежних змінних, які взаємно обмежують одна одну; і з їх *якісної відмінності* походить *кількісний поділ* виробленої вартості. Ми побачимо пізніше, що те саме відбувається при поділі додаткової вартості на ренту і прибуток. У відношенні до процента не відбувається нічого подібного. Тут *якісна відмінність*, навпаки, походить, як ми зараз побачимо, з *чисто кількісного поділу* однієї й тієї самої частини додаткової вартості.

З усього вищевикладеного впливає, що немає ніякої «природної» норми процента. Але якщо, з одного боку, межі середньої ставки процента, на протилежність загальній нормі прибутку, або межі середньої норми процента, на відміну від ринкових норм процента, що постійно коливаються, не можуть бути встановлені яким-небудь загальним законом,— бо тут мова йде лише про поділ валового прибутку під різними титулами між двома власниками капіталу,— то, навпаки, ставка процента, як середня, так і її ринкова величина, в кожному конкретному випадку виступає як рівномірна, визначена і відчутна величина цілком інакше, ніж це має місце при загальній нормі прибутку⁶⁹⁾.

⁶⁹⁾ «Ціна товарів коливається постійно; всі вони призначені для різного роду споживання; а гроші вживаються для всякої мети. Товари, навіть одного й того самого роду, розрізняються щодо якості; готівка має завжди однакову вартість або повинна мати її. Звідси випливає, що ціна грошей, яку ми позначасмо словом «процент», має більшу сталість і рівномірність, ніж ціна всякого іншого предмета» (*J. Stuart. «Recherche des principes de l'économie politique». Paris, 1789, IV, p. 27.*

Ставка процента відноситься до норми прибутку так само, як ринкова ціна товару до його вартості. Оскільки ставка процента визначається нормою прибутку, вона завжди визначається загальною нормою прибутку, а не окремими нормами прибутку, які можуть панувати в окремих галузях промисловості, і тим більше не додатковим прибутком, що його окремі капіталіст може одержати в якій-небудь особливій сфері підприємництва⁷⁰⁾. Тому загальна норма прибутку в дійсності проявляється як емпіричний, даний факт у середній ставці процента, хоч остання не являє собою чистого або досить надійного виразу першої.

Правда, ставка процента сама постійно змінюється залежно від роду забезпечення, яке дають різні категорії позичальників, і від строку позики; але для кожної такої категорії вона єдина в усякій даний момент. Отже, ця різниця не порушує характеру сталості і одноманітності ставки процента⁷¹⁾.

Середня ставка процента являє собою в кожній країні для більш-менш тривалих періодів постійну величину, бо загальна норма прибутку, незважаючи на постійну зміну окремих норм прибутку, змінюється лише за порівняно тривалі періоди часу, причому зміна в одній сфері урівноважується протилежною зміною в другій. І відносна сталість загальної норми прибутку проявляється якраз у цьому більш-менш постійному характері середньої ставки процента (average rate or common rate of interest).

⁷⁰⁾ «Проте це правило поділу прибутку не може бути застосоване до кожного позикодавця і позичальника, а тільки до позикодавців і позичальників взагалі... Надзвичайно великі і надзвичайно низькі прибутки є відповідно нагородами за вправність і розплатою за необачність, до яких позикодавцям нема ніякого піла, тому що як вони нічого не втрачають від цієї необачності, так вони не повинні користуватися вигодою і від згальної вправності. І те, що тут сказано про окремих людей, зайятих в одній і тій самій галузі торгівлі або промисловості, вірно і в застосуванні до окремих галузей торгівлі або промисловості. Якщо купці і промисловці, зайняті в якій-небудь галузі промисловості, одержують з допомогою ваятого в позикку капіталу більше, ніж звичайний прибуток, який виробляють інші купці і промисловці в тій самій країні, то ексстраординарний прибуток належить їм, хоч би для одержання його потрібні були тільки звичайна вправність і обачність, а не належить позикодавцям, що позичили гроші... позикодавці не позичили б своїх грошей якому-небудь промисловцю або торговцю підприємству на більш пільгових умовах, ніж звичайна норма процента, тому вони не повинні одержувати більше за це, який би не був прибуток, одержаний з допомогою їх грошей» (Massie, цит. тв., стор. 50, 51).

Дисконтна ставка банку	5%
Ринкова дисконтна ставка для двомісячних векселів	3 ³ / ₈ %
Ринкова дисконтна ставка для тримісячних векселів	3 ¹ / ₂ %
Ринкова дисконтна ставка для шестимісячних векселів	3 ³ / ₁₆ %
Позики вексельним маклерам на день	1—2%
Позики вексельним маклерам на тиждень	3%
Останній дисконтний процент по двотижневих позиках біржовим маклерам	4 ³ / ₄ —5%
Проценти по вкладах (банки)	3 ¹ / ₂ %
Проценти по вкладах (дисконтні дома)	3—3 ¹ / ₄ %

Яка велика може бути ця різниця протягом одного й того самого дня, показують виснажені ставки процента на лондонському грошовому ринку 9 грудня 1889 р., взяті з статті в «Daily News»⁹²⁾ від 10 грудня про становище в Сіті. Мінімум дорівнює 1%, максимум 5%. [Ф. Е.]

Щодо ринкової ставки процента, яка постійно коливається, то для кожного моменту вона, подібно до ринкової ціни товарів, є певною величиною, тому що на грошовому ринку весь позичковий капітал завжди протистоїть функціонуючому капіталові як єдина маса, і, значить, відношення між пропозицією позичкового капіталу, з одного боку, і попитом на нього, з другого, кожного разу визначає ринковий рівень процента. Це має місце в тим більшій мірі, чим більше розвиток і зв'язана з ним концентрація кредитної справи надають позичковому капіталові загального суспільного характеру і відразу, одночасно кидають його на грошовий ринок. Навпаки, загальна норма прибутку завжди існує тільки як тенденція, як рух до вирівнювання окремих норм прибутку. Конкуренція капіталістів,— яка саме і є цим рухом до вирівнювання,— полягає тут в тому, що вона поступово відтягує капітал від тих сфер, в яких прибуток довгий час стоїть нижче середнього рівня, і так само поступово притягує його до тих сфер, в яких він перевищує середній рівень; або також у тому, що додатковий капітал мало-помалу в різних пропорціях розподіляється між цими сферами. Щодо цих різних сфер це — постійні коливання припливу і відпливу капіталу, а зовсім не одночасне діяння всієї маси капіталу, як при визначенні ставки процента.

Ми бачили, що капітал, який приносить проценти, хоч і є абсолютно відмінною від товару категорією, стає товаром *suī generis**, і тому процент стає його ціною, яка, подібно до ринкової ціни звичайних товарів, кожного разу фіксується попитом і пропозицією. Тому ринкова процентна ставка, хоч вона постійно коливається, є в кожний даний момент настільки ж визначеною і єдиною, як ринкова ціна товару в кожному конкретному випадку. Грошові капіталісти пропонують цей товар, а функціонуючі капіталісти купують його, утворюють попит на нього. При вирівнюванні прибутку в загальну норму прибутку цього не буває. Коли ціни товарів у якій-небудь сфері стоять вище або нижче ціни виробництва (причому лишаються осторонь коливання, властиві кожному родові комерційної діяльності і зв'язані з різними фазами промислового циклу), то вирівнювання здійснюється з допомогою розширення або скорочення виробництва, тобто з допомогою збільшення або зменшення товарних мас, що їх кидає на ринок промисловий капітал завдяки припливові і відпливові капіталу в окремих сферах виробництва. Здійснюване таким чином вирівнювання середніх ринкових цін товарів у ціни виробництва вносить

* — особливого роду. Ред.

корективи у відхилення окремих норм прибутку від загальної або середньої норми прибутку. Цей процес ніколи не має і ніколи не може мати такого характеру, щоб промисловий або торговий капітал *як такий* був, подібно до капіталу, що приносить проценти, товаром у відношенні до покупця. Оскільки цей процес проявляється, він проявляється лише в коливаннях і вирівнюванні ринкових цін товарів за цінами виробництва, а не як безпосереднє встановлення середнього прибутку. В дійсності, загальна норма прибутку визначається 1) додатковою вартістю, яку виробляє сукупний капітал, 2) відношенням цієї додаткової вартості до вартості сукупного капіталу і 3) конкуренцією, але лише остільки, оскільки вона є рух, з допомогою якого капітали, вкладені в окремі сфери виробництва, прагнуть добути з цієї додаткової вартості в порівнянні з величиною цих капіталів відносно однакові дивіденди. Таким чином, загальна норма прибутку дійсно визначається цілком іншими і складнішими причинами, ніж ринкова норма процента, яка прямо й безпосередньо визначається відношенням між попиту і пропозицією, і тому не є очевидним і безпосередньо даним фактом, як ставка процента. Особливі норми прибутку в різних сферах виробництва самі більш-менш невизначені; але, оскільки вони проявляються, проявляється не одноманітність їх, а відмінність. Загальна ж норма прибутку сама виступає лише як мінімальна межа прибутку, а не як емпірична, безпосередньо сприйнята форма дійсної норми прибутку.

Відзначаючи цю відмінність між ставкою процента і нормою прибутку, ми ще лишаємо осторонь такі дві обставини, які сприяють усталенню ставки процента: 1) що історично вже до цього існував капітал, який приносить проценти, і була в наявності традиційна загальна ставка процента; 2) що світовий ринок, незалежно від умов виробництва даної країни, справляє далеко більший безпосередній вплив на встановлення ставки процента, ніж той вплив, який він справляє на норму прибутку.

Середній прибуток виступає не як безпосередньо даний факт, а як кінцевий результат вирівнювання протилежних коливань, який можна встановити лише з допомогою дослідження. Інакше стоїть справа з ставкою процента. Про своїй загально-визнаності, принаймні в межах певної місцевості, ставка процента являє собою щоденно фіксований факт, такий факт, який навіть є для промислового і торгового капіталу в їх операціях передумовою і спеціальною статтею при калькуляції. Вона стає загальною здатністю всякої грошової суми, що дорівнює 100 ф. ст., принести 2, 3, 4, 5 фунтів стерлінгів. Метеорологічні

бюлетені відзначають висоту барометра не з більшою точністю, ніж біржові бюлетені — рівень ставки процента не для того або іншого капіталу, а для кожного капіталу, що перебуває на грошовому ринку, тобто взагалі для позичкового капіталу.

На грошовому ринку протистоять один одному тільки кредитор і позичальник. Товар має одну й ту саму форму — форму грошей. Тут стерті всі особливі форми капіталу, які капітал прибирає залежно від того, в яку особливу сферу виробництва або обігу він вкладений. Капітал існує тут у нерозрізнованій, собі самій рівній формі самостійної вартості, у формі грошей. Тут уже нема більше місця конкуренції між різними сферами; всі вони разом виступають як позичальники грошей, і капітал протистоїть їм усім теж у такій формі, в якій він ще індиферентний до певного роду і способу свого застосування. Коли промисловий капітал тільки в русі і конкуренції між різними сферами проявляє себе як *капітал спільний для всього класу*, то тут капітал усією своєю масою дійсно виступає як спільний капітал для всього класу у попиті і пропозиції капіталу. З другого боку, грошовий капітал на грошовому ринку дійсно має таку форму, в якій він, як спільний елемент, індиферентний до окремого способу його застосування, розподіляється між різними сферами, серед класу капіталістів, відповідно до потреб виробництва кожної окремої сфери. До того ж з розвитком великої промисловості грошовий капітал, оскільки він з'являється на ринку, все в більшій мірі представлений не окремим капіталістом, власником тієї чи іншої частини капіталу, який перебуває на ринку, а виступає як концентрована, організована маса, яка зовсім інакше, ніж реальне виробництво, стоїть під контролем банкірів, що є представниками суспільного капіталу. Таким чином, оскільки справа стосується форми попиту, позичковому капіталові протистоїть клас в його цілому; що ж до пропозиції, то він сам виступає *en masse* * як позичковий капітал.

Ось деякі з тих причин внаслідок яких загальна норма прибутку здається розпливчастим міражем у порівнянні з певною ставкою процента, величина якої, правда, коливається, але оскільки вона коливається однаково для всіх позичальників, то вона завжди протистоїть їм як фіксована дана величина. Подібно до того як зміна вартості грошей не перешкоджає їм мати у відношенні до всіх товарів однакову вартість; подібно до того як щоденні коливання ринкових цін товарів не перешкоджають щоденному котируванню цих товарів, так і

* — в усій своїй масі. Ред.

коливання їх процентної ставки не перешкоджають так само регулярно відмічати її в котировках як «ціну грошей». Це постає від того, що сам капітал тут як товар пропонується у грошовій формі; через це фіксація його ціни, як і у всіх інших товарів, є фіксація його ринкової ціни; через це ставка процента завжди є загальною ставкою процента, кількісно визначеною, як така-то кількість грошей за таку-то кількість грошей. Навпаки, норма прибутку навіть у межах однієї й тієї самої сфери при однакових ринкових цінах товарів може бути різною залежно від відмінності умов, при яких одні й ті самі товари виробляються окремими капіталами, тому що норма прибутку окремого капіталу визначається не ринковою ціною товару, а різницею між ринковою ціною і витратами виробництва. І ці різні норми прибутку можуть вирівнюватися спочатку в межах однієї й тієї самої сфери виробництва, а потім між різними сферами лише за допомогою постійних коливань.

(Помітка для пізнішої розробки.) Особлива форма кредиту: Відомо, що коли гроші функціонують як засіб платежу, а не як купівельний засіб, то товар відчужується, але його вартість реалізується тільки пізніше. Коли платіж відбувається вже після того, як товар знов продано, то цей продаж є не наслідком купівлі, а, навпаки, купівля реалізується продажем. Або продаж стає засобом купівлі. По-друге: боргові зобов'язання, векселі і т. д. стають для кредиторів засобами платежу. По-третє, компенсація боргових зобов'язань заміняє гроші.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД

Процент, як ми це бачили в двох попередніх розділах, з'являється первісно, є первісно і лишається в дійсності не чим іншим, як тією частиною прибутку, тобто додаткової вартості, яку функціонуючий капіталіст, промисловець або купець, оскільки він застосовує не власний, а взятий в позику капітал, повинен виплатити власникові і кредиторіві цього капіталу. Якщо капіталіст застосовує тільки власний капітал, то такого поділу прибутку не буває; він цілком належить йому. Справді, коли власники капіталу самі ж застосовують його в процесі відтворення, вони не беруть участі в конкуренції, яка визначає ставку процента, і вже в цьому виявляється, наскільки категорія процента, яка неможлива без визначення ставки процента, сама по собі чужа рухові промислового капіталу.

«Ставка процента може бути визначена як та пропорціональна сума, якою задовольняється кредитор і яку платить позичальник за користування певною сумою грошового капіталу протягом року або іншого довшого чи коротшого періоду... в тих випадках, коли власник капіталу дійсно застосовує його для відтворення, він не належить до числа тих капіталістів, відношенням яких до числа позичальників визначається ставка процента» (Th. Tooke. «A History of Prices etc. from 1793 to 1837». Vol. II, London, 1838, p. 355—356).

Справді, тільки поділ капіталістів на грошових капіталістів і промислових капіталістів перетворює частину прибутку в процент, взагалі створює категорію процента, і тільки конкуренція між цими двома видами капіталістів створює ставку процента.

Поки капітал функціонує в процесі відтворення,— навіть при тому припущенні, що він належить самому промислового капіталістові, якому через це не доводиться повертати його кредиторіві,— доти в розпорядженні капіталіста як приватної особи перебуває не самий цей капітал, а лише прибуток, який він може витратити як дохід. Поки його капітал функціонує як

капітал, він належить процесові відтворення, закріпленій у ньому. Хоч промисловий капіталіст і є його власником, але ця власність не дає йому можливості до того часу, поки він користується капіталом як капіталом для експлуатації праці, одночасно розпоряджатися ним і ще яким-небудь способом. Цілком так само стоїть справа і з грошовим капіталістом. Поки його капітал перебуває в позиці і через це функціонує як грошовий капітал, він приносить йому проценти, частину прибутку, але основною сумою капіталіст не може розпоряджатись. Це виявляється щоразу, коли капіталіст дає свій капітал у позику, наприклад на рік або на кілька років, і через певні строки одержує проценти, не одержуючи назад капіталу. Але навіть повернення капіталу нітрохи не міняє справи. Одержуючи його назад, капіталіст завжди повинен знов давати його в позику, коли хоче зберегти для себе його діяння як капіталу, в даному разі, грошового капіталу. Поки капітал перебуває в його руках, він не приносить проценти і не діє як капітал; а поки він приносить проценти і діє як капітал, він перебуває не в його руках. Звідси можливість давати капітал у позику на вічні часи. Тому зауваження Тука проти Бозанкета, які ми тут наводимо, цілком хибні. Він цитує Бозанкета («Metallic, Paper, and Credit Currency». London, 1842, p. 73):

«Якби ставка процента була знижена до 1%, то взятий в позику капітал був би майже рівнозначний (on a par) власному капіталові».

Тук дає тут таке пояснення:

«Що капітал, взятий в позику з такого або навіть меншого процента, може хоч би приблизно бути рівнозначним власному капіталові,— це таке дивне твердження, що навряд чи воно заслуговувало б серйозної уваги, якби не виходило від такого розумного і добре обізнаного в окремих пунктах теми автора. Невже він випустив з уваги або вважав не вартим великого значення ту обставину, що передумовою позичкового капіталу є зворотна сплата?» (Th. Tooke. «An Inquiry into the Currency Principles». 2nd ed., London, 1844, p. 80).

Коли б процент був $= 0$, то промисловий капіталіст, який взяв капітал у позику, опинився б в однаковому становищі з тим капіталістом, який працює з власним капіталом. Обидва одержували б однаковий середній прибуток, а капітал функціонує як капітал, чи взятий він у позику, чи це власний капітал, лише остільки, оскільки він виробляє прибуток. Та умова, що капітал треба повернути, нічого не змінила б у цьому. Чим більше ставка процента наближається до нуля, тобто, наприклад, знижується до 1%, тим більше капітал, взятий в позику, стає в однакове становище з власним капіталом. Доти, поки

грошовий капітал повинен існувати як грошовий капітал, він весь час повинен знову й знову даватися в позику, і до того ж з існуючого процента, скажемо з 1%, і весь час одному й тому самому класові промислових і торгових капіталістів. Поки останні функціонують як капіталісти, різниця між тим, хто функціонує з допомогою позиченого капіталу, і тим, хто функціонує з власним капіталом, полягає тільки в тому, що один повинен сплачувати проценти, а другий — ні; один кладе собі в кишеню весь прибуток p , а другий $p - z$, прибуток мінус процент; чим більше z наближається до нуля, тим більше $p - z$ наближається до p , і, значить, тим більше обидва капіталісти стають в однакове становище. Один повинен повертати капітал і знов брати його в позику; а другий, коли його капітал повинен функціонувати, теж постійно повинен знов авансувати капітал для процесу виробництва і не може розпоряджатися ним інакше, як тільки для цього процесу. А втім, лишається ще одна сама собою зрозуміла різниця, яка полягає в тому, що один з цих капіталістів — власник свого капіталу, а другий — ні.

Тепер виникає питання: яким чином цей чисто кількісний поділ прибутку на чистий прибуток і процент переходить у якісний? Інакше кажучи, яким чином капіталіст, що застосовує лише свій власний, а не взятий в позику капітал, теж відносить частину свого валового прибутку в особливу категорію процента і окремо обчислює його як такий? І, далі, яким чином у зв'язку з цим всякий капітал,— позичений чи ні,— як капітал, що приносить проценти, відрізняється від себе самого як капіталу, що приносить чистий прибуток?

Відомо, що не всякий випадковий кількісний поділ прибутку такого роду перетворюється в якісний. Наприклад, кілька промислових капіталістів об'єднуються для ведення підприємства і потім розподіляють між собою прибуток згідно з юридично закріпленим договором. Інші ведуть своє підприємство самостійно, без компаньонів. Ці останні не обчислюють свого прибутку за двома категоріями, одну частину як індивідуальний прибуток, другу як прибуток компанії для неіснуючих компаньонів. Отже, в цьому випадку кількісний поділ не перетворюється в якісний. Поділ відбувається тоді, коли власник складається з кількох юридичних осіб; він не відбувається, коли цього немає.

Щоб дати відповідь на питання, нам доведеться трохи довше спинитися на дійсному вихідному пункті утворення процента; тобто треба виходити з припущення, що грошовий капіталіст і продуктивний капіталіст дійсно протистоять один одному

не тільки як юридично відмінні одна від одної особи, але і як особи, що відіграють цілком різні ролі в процесі відтворення, або як особи, в руках яких один і той самий капітал дійсно проробляє двоякий і цілком відмінний рух. Один лише дає капітал у позику, другий продуктивно його застосовує.

Для продуктивного капіталіста, що працює з допомогою взятого в позику капіталу, валовий прибуток розпадається на дві частини: процент, який він повинен заплатити кредиторам, і надлишок зверх процента, який становить його власну пайку в прибутку. Коли загальна норма прибутку дана, то ця остання частина визначається ставкою процента; коли ставка процента дана, то ця частина визначається загальною нормою прибутку. І далі: хоч би як валовий прибуток, дійсна величина вартості всього прибутку, відхилявся в кожному конкретному випадку від середнього прибутку, та його частина, яка належить функціуючому капіталістові, визначається процентом, бо цей останній фіксується загальною ставкою процента (коли лишити осторонь випадки особливих юридичних договорів) і припускається як величина дана, перш ніж почнеться процес виробництва, тобто перш ніж буде одержаний його результат, валовий прибуток. Ми бачили, що дійсний специфічний продукт капіталу є додаткова вартість, або, точніше, прибуток. Але для капіталіста, який працює з допомогою взятого в позику капіталу, цей продукт не прибуток, а прибуток мінус процент, тобто частина прибутку, що залишається в нього після сплати процента. Таким чином ця частина прибутку неодмінно здається йому продуктом капіталу, оскільки цей капітал функціонує; у відношенні до нього так воно і є в дійсності, тому що він — представник капіталу тільки як функціуючого капіталу. Він — персоніфікація капіталу, оскільки капітал функціонує, а функціонує він остільки, оскільки вкладений у промисловість або в торгівлю так, що приносить прибуток, і оскільки капіталіст, що застосовує його, робить з ним ті операції, яких вимагає дана галузь підприємництва. На противагу процентові, який він повинен виплачувати з валового прибутку кредиторам, вся інша частина прибутку, яка припадає йому, неодмінно набирає, таким чином, форми промислового, відповідно торгового, прибутку, або, вживаючи вислів, що охоплює і той і другий, набирає форми підприємницького доходу. Якщо валовий прибуток дорівнює середньому прибутку, то величина цього підприємницького доходу визначатиметься виключно ставкою процента. Якщо валовий прибуток відхиляється від середнього прибутку, то різниця між ним і середнім прибутком (після відрахування процента з того і дру-

гого) визначається всіма кон'юнктурними моментами, які викликають тимчасове відхилення,— або відхилення норми прибутку в окремій сфері виробництва від загальної норми прибутку, або ж відхилення того прибутку, який одержує окремий капіталіст у певній сфері, від середнього прибутку цієї окремої сфери. Але ми бачили, що норма прибутку в самому процесі виробництва залежить не тільки від додаткової вартості, а й від багатьох інших обставин: від купівельної ціни засобів виробництва, від методів виробництва, продуктивніших, ніж середні, від економії постійного капіталу і т. д. І якщо залишити осторонь ціну виробництва, то норма прибутку залежить від особливих кон'юнктурних моментів, а в кожній окремій підприємницькій операції від більшої або меншої спритності і підприємливості капіталіста, від того, наскільки купує або продає капіталіст вище або нижче ціни виробництва, від того, виходить, чи привласнює він собі в процесі обігу більшу або меншу частину сукупної додаткової вартості. Але в усякому разі кількісний поділ валового прибутку перетворюється тут в якісний, тим більше, що сам кількісний поділ залежить від того, що має бути поділене, як господарює активний капіталіст з допомогою капіталу і який валовий прибуток йому приносить він як функціонуючий капітал, тобто внаслідок функцій капіталіста як активного капіталіста. Функціонуючий капіталіст припускається тут не власником капіталу. Власність на капітал представлена у відношенні до нього кредитором, грошовим капіталістом. Таким чином, процент, який функціонуючий капіталіст сплачує йому, є частиною валового прибутку, яка припадає власності на капітал, цій власності як такий. На протилежність цьому частина прибутку, яка припадає активному капіталістові, виступає тепер у вигляді підприємницького доходу, що впливає виключно з операцій або функцій, які він виконує в процесі відтворення з допомогою капіталу, отже спеціально з тих функцій, які виконує він як підприємець у промисловості або торгівлі. Таким чином, у відношенні до нього процент виступає просто як плід власності на капітал, як плід капіталу самого по собі, абстрагованого від процесу відтворення капіталу, як плід капіталу, оскільки він «не працює», не функціонує; тим часом підприємницький дохід здається йому виключно плодом тих функцій, які він виконує з капіталом, плодом руху і процесування капіталу, такого процесування, яке здається активному капіталістові тепер його власною діяльністю на протилежність бездіяльності, неучасті грошового капіталіста в процесі виробництва. Це якісне розмежування двох частин валового прибутку, яке полягає в тому,

що процент є плід капіталу самого по собі, плід власності на капітал, незалежно від процесу виробництва, а підприємницький дохід — плід процесуючого капіталу, капіталу, що діє в процесі виробництва, а тому плід тієї активної ролі, яку особа, що застосовує капітал, відіграє в процесі відтворення, — це якісне розмежування зовсім не є тільки суб'єктивним уявленням грошового капіталіста в одному випадку, промислового капіталіста в другому. Воно ґрунтується на об'єктивному факті, тому що процент припливає до грошового капіталіста, кредитора, який є просто власником капіталу, тобто просто представником власності на капітал до процесу виробництва і поза процесом виробництва; а підприємницький дохід припливає тільки до функціонуючого капіталіста, не власника капіталу.

Як для промислового капіталіста, оскільки він працює з узятим в позику капіталом, так і для грошового капіталіста, оскільки він не сам застосовує свій капітал, чисто кількісний поділ валового прибутку між двома різними особами, що мають різні юридичні титули на один і той самий капітал, а тому і на вироблений ним прибуток, перетворюється в якісний поділ. Одна частина прибутку виступає тепер як плід, який сам по собі належить капіталові в *одному* визначенні останнього, у вигляді процента; друга частина виступає як специфічний плід капіталу в другому, протилежному визначенні, і тому виступає як підприємницький дохід; одна виступає виключно як продукт власності на капітал, друга — як продукт виключно функціонування з цим капіталом, як продукт процесуючого капіталу, або як продукт тих функцій, які виконує активний капіталіст. І ця кристалізація і взаємне відособлення обох частин валового прибутку, як коли б вони походили з двох істотно різних джерел, повинні тепер встановитися для всього класу капіталістів і для всього капіталу. При цьому не має значення, чи взято капітал, застосовуваний активним капіталістом, в позику, чи ні, чи застосовується капітал, що належить грошовому капіталістові, ним самим, чи ні. Прибуток від усякого капіталу, а значить і середній прибуток, який ґрунтується на вирівнюванні капіталів між собою, розпадається або може бути розкладений на дві якісно різні, взаємно самостійні і не залежні одна від одної частини, процент і підприємницький дохід, з яких кожна визначається особливими законами. Капіталіст, що працює з власним капіталом, так само, як той, що працює з позиченим капіталом, ділить свій валовий прибуток на процент, який належить йому як власникові, як кредиторіві, що позичив свій власний капітал самому собі, і на підприємницький дохід, який належить йому як активному, функціонуючому капіта-

лістові. Таким чином, для цього поділу, як якісного, не має значення, чи повинен капіталіст дійсно поділитися з іншим капіталістом, чи ні. Той, що застосовує капітал, коли навіть він працює з власним капіталом, розпадається на дві особи: простого власника капіталу і особу, що застосовує капітал; сам його капітал у відношенні до категорій прибутку, які він приносить, розпадається на капітал-власність, капітал поза процесом виробництва, який сам по собі приносить процент, і на капітал у процесі виробництва, який, як капітал, що виробляє процес, приносить підприємницький дохід.

Отже, процент закріплюється таким чином, що виступає тепер не як байдужий для виробництва поділ валового прибутку, який має місце тільки тоді, коли промисловець працює з допомогою позиченого капіталу. Навіть коли він працює з власним капіталом, його прибуток розпадається на процент і підприємницький дохід. Разом з тим чисто кількісний поділ стає якісним; він має місце незалежно від тієї випадкової обставини, чи є промисловець власником свого капіталу, чи ні. Це не тільки частини прибутку, які розподіляються між різними особами, але дві різні категорії прибутку, які стоять у різному відношенні до капіталу, тобто відносяться до різних певних форм капіталу.

Тепер дуже ясними стають причини, завдяки яким цей поділ валового прибутку на процент і підприємницький дохід, коли він став якісним, зберігає цей характер якісного поділу для всього капіталу і для всього класу капіталістів.

По-перше: це впливає вже з тієї простої емпіричної обставини, що більшість промислових капіталістів, хоч і в різній мірі, працює з допомогою як власного, так і позиченого капіталу і що відношення між власним і позиченим капіталом у різні періоди змінюється.

По-друге: перетворення однієї частини валового прибутку у форму процента перетворює другу його частину в підприємницький дохід. Справді, цей останній є лише та протилежна форма, якої набирає надлишок валового прибутку над процентом, коли процент існує як особлива категорія. Все дослідження питання, яким чином валовий прибуток диференціюється на процент і підприємницький дохід, зводиться просто до дослідження того, яким чином частина валового прибутку взагалі кристалізується і набуває самостійного існування у вигляді процента. Але капітал, що приносить проценти, історично існує як готова, старовинна форма, а тому й процент як готова форма додаткової вартості, виробленої капіталом, існує вже задовго до виникнення капіталістичного способу

виробництва і відповідних йому уявлень про капітал і прибуток. Через це і досі грошовий капітал, капітал, що приносить проценти, все ще лишається в народній уяві капіталом як таким, капіталом *par excellence**. Звідси ж, з другого боку, і те уявлення, що панувало до часів Массі, нібито процентом оплачуються гроші як такі. Та обставина, що даний в позику капітал приносить процент незалежно від того, чи застосовується він у дійсності як капітал, чи ні,— він приносить процент навіть і тоді, коли він взятий в позику з метою споживання,— зміцнює уявлення про самостійність цієї форми капіталу. Найкраще підтвердження тієї самостійності, з якою в перші періоди капіталістичного способу виробництва процент виступає у відношенні до прибутку, а капітал, що приносить проценти,— у відношенні до промислового капіталу, полягає в тому, що лише в середині XVIII століття був відкритий (Массі, а потім Юмом⁹⁸) той факт, що процент є просто частина валового прибутку, і що взагалі доводилось робити таке відкриття.

По-третє: чи працює промисловий капіталіст з власним, чи з позиченим капіталом, це нічого не змінює в тій обставині, що йому протистоїть клас грошових капіталістів як особливий вид капіталістів, грошовий капітал як самостійний вид капіталу і процент як відповідна цьому особливому капіталові самостійна форма додаткової вартості.

Якісно процент є додаткова вартість, яку дає просто власність на капітал, яку капітал приносить сам по собі, хоч його власник лишається поза процесом відтворення, яку капітал, таким чином, дає відособлено від свого процесу.

Кількісно частина прибутку, яка становить процент, виступає так, нібито вона зв'язана не з промисловим і торговим капіталом як таким, а з грошовим капіталом, і норма цієї частини додаткової вартості, норма процента, або ставка процента, закріплює таке відношення. Тому що, по-перше, ставка процента — незважаючи на свою залежність від загальної норми прибутку — визначається самостійно, і, по-друге, подібно до ринкової ціни товарів, вона, на протилежність невлічливій нормі прибутку, виступає як стійке, при всіх перемінах одномаїтне, очевидне і завжди дане відношення. Якби весь капітал був у руках промислових капіталістів, то не існувало б ні процента, ні ставки процента. Самостійною формою, якої набирає кількісний поділ валового прибутку, породжується якісний поділ. Коли порівняти промислового капіталіста з грошовим капіталістом, то перший відрізняється від другого тільки

* — переважно. Ред.

підприємницьким доходом як надлишком валового прибутку над середнім процентом, що виступає завдяки ставці процента як емпірично дана величина. Коли ж, з другого боку, порівняти того самого промислового капіталіста з промисловим капіталістом, який господарює з допомогою власного, а не позиченого капіталу, то цей останній капіталіст відрізнятиметься від нього тільки як грошовий капіталіст, тому що він кладе процент у свою кишеню, замість того щоб його сплачувати. В обох випадках частина валового прибутку, відмінна від процента, здасться йому підприємницьким доходом, а самий процент — додатковою вартістю, яку капітал дає сам по собі і яку він через це став би давати і без продуктивного застосування.

Щодо окремого капіталіста це практично вірно. Від його розсуду залежить, чи дати свій капітал у позику як капітал, що приносить проценти, чи самостійно збільшувати його вартість, застосовуючи як продуктивний капітал, причому однаково, чи існує даний капітал уже в своїй вихідній точці як грошовий капітал, чи його ще доводиться перетворювати в грошовий капітал. Але в загальному масштабі, тобто в застосуванні до всього суспільного капіталу,— як це роблять деякі вульгарні економісти, видаючи навіть саме володіння грошовим капіталом за основу прибутку,— це, звичайно, безглуздя. Перетворення всього капіталу в грошовий капітал без людей, що купують і використовують для збільшення вартості засоби виробництва, у формі яких існує весь капітал, за винятком відносно невеликої його частини, що існує у вигляді грошей, звичайно, являє собою нісенітницю. Ще більшою нісенітницею буде припускати, що на основі капіталістичного способу виробництва капітал може приносити процент, не функціонуючи як продуктивний капітал, тобто не створюючи додаткової вартості, частину якої і становить процент, що капіталістичний спосіб виробництва може іти своїм шляхом без капіталістичного виробництва. Якби непомірно велика частина капіталістів захотіла перетворити свій капітал у грошовий капітал, то наслідком цього було б величезне знецінення грошового капіталу і надзвичайне падіння ставки процента; багато хто з них відразу були б позбавлені можливості жити на свої проценти і таким чином були б змушені знов перетворитись у промислових капіталістів. Але, як уже сказано, кожний окремий капіталіст думає саме так. Тому, навіть господарюючи з власним капіталом, він неминуче розглядає ту частину свого середнього прибутку, яка дорівнює середньому процентові, як продукт свого капіталу як такого, одержуваний незалежно від процесу виробництва; і на протилежність цій частині, що відособилась у

вигляді процента, він розглядає надлишок валового прибутку над процентом просто як підприємницький дохід.

По-четверте: {Пропуск в рукопису}.

Отже, виявилось, що та частина прибутку, яку функціонуючий капіталіст повинен сплачувати простому власникові взятого в позику капіталу, перетворюється в самостійну форму тієї частини прибутку, яку приносить під назвою процента всякий капітал як такий, чи взятий він у позику, чи ні. Величина цієї частини залежить від висоти середньої ставки процента. На походження її тепер вказує тільки те, що функціонуючий капіталіст, оскільки він є власником свого капіталу, не конкурує — принаймні активно — у визначенні ставки процента. Чисто кількісний поділ прибутку між двома особами, що мають різні юридичні титули на нього, перетворився в якісний поділ, що, як здається, впливає з самої природи капіталу і прибутку. Тому що, як ми бачили, коли частина прибутку взагалі набирає форми процента, різниця між середнім прибутком і процентом, або надлишок прибутку над процентом, перетворюється в протилежну процентові форму, у форму підприємницького доходу. Ці дві форми, процент і підприємницький дохід, існують лише у своїй протилежності. Таким чином, обидві вони стоять у певному співвідношенні не з додатковою вартістю, у відношенні до якої вони є лише частини, фіксовані під різними категоріями, рубриками і назвами, а в співвідношенні одна з другою. Через те що одна частина прибутку перетворюється в процент, то друга частина виступає у вигляді підприємницького доходу.

Під прибутком ми завжди розуміємо тут середній прибуток, тому що тут для нас не мають ніякого значення відхилення як індивідуального прибутку, так і прибутку в різних сферах виробництва, тобто ті чи інші зміни в розподілі середнього прибутку, або додаткової вартості, зв'язані з конкурентною боротьбою та іншими обставинами. Це стосується взагалі до всього цього дослідження.

А процент є чистий прибуток, як називає його Рамсей, що його приносить власність на капітал як така, чи тому, хто є тільки кредитором, який лишається поза процесом відтворення, чи власникові, який сам продуктивно застосовує свій капітал. Але й останньому капітал приносить цей чистий прибуток не як функціонуючому капіталістові, а як грошовому капіталістові, який позичив свій власний капітал як капітал, що приносить проценти, собі самому як функціонуючому капіталістові. Подібно до того, як перетворення грошей і взагалі вартості в капітал є постійний результат капіталістичного процесу

виробництва, так їх існування як капіталу є постійна попередня умова капіталістичного процесу виробництва. Завдяки своїй здатності перетворюватись у засоби виробництва, вони постійно командують неоплаченою працею і тому перетворюють процес виробництва і обігу товарів у виробництво додаткової вартості для свого власника. Отже, процент є тільки вираз того, що вартість взагалі, — уречевлена праця в її загальній суспільній формі, — вартість, яка набирає в дійсному процесі виробництва вигляду засобів виробництва, протистоїть живій робочій силі як самостійна сила і є засобом привласнення неоплаченої праці, і що такою силою вона є завдяки тому, що протистоїть робітникові як чужа власність. Але, з другого боку, у формі процента ця протилежність найманій праці стирається, тому що капітал, який приносить проценти, як такий має своєю протилежністю не найману працю, а функціонуючий капітал; капіталіст-кредитор як такий прямо протистоїть дійсно функціонуючому в процесі відтворення капіталістові, а не найманому робітникові, у якого саме на основі капіталістичного виробництва експропрійовані засоби виробництва. Капітал, що приносить проценти, — це капітал як власність на протилежність капіталові як функції. Але, поки капітал не функціонує, він не експлуатує робітників і не вступає в антагонізм з працею.

З другого боку, підприємницький дохід становить протилежність не найманій праці, а лише процентові.

По-перше: коли припустити середній прибуток як величину дану, то норма підприємницького доходу визначається не заробітною платою, а ставкою процента. Вона буде вища або нижча у зворотному відношенні до ставки процента⁷²⁾.

По-друге: свою претензію на підприємницький дохід, а значить і самий цей дохід, функціонуючий капіталіст виводить не з своєї власності на капітал, а з функції капіталу на протилежність тій його певній формі, коли вона існує як бездіяльна власність. Це проявляється як безпосередньо існуюча протилежність у тих випадках, коли він оперує позиченим капіталом, так що процент і підприємницький дохід дістаються двом різним особам. Підприємницький дохід виникає з функції капіталу в процесі відтворення, тобто внаслідок операцій, діяльності, якими функціонуючий капіталіст опосереднює ці функції промислового і торгового капіталу. Але бути представником функціонуючого капіталу — це не синекура, подібна до представництва капіталу, що приносить проценти. На основі

⁷²⁾ «Підприємницький прибуток залежить від чистого прибутку з капіталу, а не останній від першого» (Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth, p. 214. Чистий прибуток у Рамсея завжди означає процент).

капіталістичного виробництва капіталіст управляє як процесом виробництва, так і процесом обігу. Експлуатація продуктивної праці коштує зусиль для самого капіталіста або для інших осіб, які діють від його імені. Таким чином його підприємницький дохід на протилежність процентові здається йому чимсь незалежним від власності на капітал, більше того, результатом його функцій як не власника, як *робітника*.

Тому в його голові неминуче виникає уявлення, що його підприємницький дохід не тільки не протистоїть в якійсь мірі найманій праці, не тільки не є просто неоплаченою чужою працею, а, навпаки, сам є не що інше, як *заробітна плата*, плата за нагляд, *wages of superintendence of labour*, вища плата, ніж заробітна плата звичайного найманого робітника, 1) тому що це складніша праця, 2) тому що він сам виплачує собі заробітну плату. Що функція його як капіталіста полягає в тому, щоб виробляти додаткову вартість, тобто неоплачену працю, та ще при найбільш економних умовах, — це цілком заслуговується тим фактом, що процент дістається капіталістові, хоч би він і не виконував ніякої функції як капіталіст, а був лише власником капіталу, і що, навпаки, підприємницький дохід дістається функціонуючому капіталістові, навіть коли він не був власником капіталу, з яким функціонує. За протилежними формами обох частин, на які розпадається прибуток, тобто додаткова вартість, забувають, що обидві вони є просто частини додаткової вартості і що поділ її нічого не може змінити ні в її природі, ні в її походженні та умовах її існування.

В процесі відтворення функціонуючий капіталіст виступає щодо найманих робітників представником капіталу як чужої власності, і грошовий капіталіст, будучи представлений функціонуючим капіталістом, бере участь в експлуатації праці. Та обставина, що тільки як представник засобів виробництва у відношенні до робітників активний капіталіст може виконувати свою функцію, може примусити робітників працювати на себе, або зробити так, щоб засоби виробництва функціонували як капітал, — ця обставина забувається внаслідок протилежності між функцією капіталу в процесі відтворення і простою власністю на капітал поза процесом відтворення.

Справді, та форма, якої обидві частини прибутку, тобто додаткової вартості, набирають як процент і підприємницький дохід, не виражає відношення до праці, тому що це відношення існує лише між нею і прибутком, або, точніше, додатковою вартістю як сумою, як цілим, як єдністю обох цих частин. Відношення, в якому ділиться прибуток, і різні юридичні титули, на основі яких провадиться це ділення, передбачають

прибуток уже готовим, передбачають, що він уже існує. Тому, якщо капіталіст є власник капіталу, з яким він функціонує, то він кладе собі в кишеню весь прибуток, або додаткову вартість; для робітника цілком однаково, чи бере капіталіст весь прибуток собі, чи він повинен сплачувати частину його третій особі як юридичному власникові. Таким чином, основи поділу прибутку між двома видами капіталістів перетворюються мало-помалу в основи існування поділюваного прибутку, додаткової вартості, що її, незалежно від якого б то не було пізнішого поділу, капітал як такий видобуває з процесу відтворення. З того, що процент протистоїть підприємницькому доходу, а підприємницький дохід — процентові, що вони обидва протистоять один одному, а не праці, випливає, що підприємницький дохід плюс процент, тобто прибуток, тобто кінець кінцем додаткова вартість, ґрунтується — на чому? На тому, що обидві її частини мають протилежні форми! Але прибуток виробляється раніше, ніж відбувається цей поділ, раніше, ніж про нього може бути мова.

Капітал, що приносить проценти, стає таким лише остільки, оскільки дані в позикку гроші дійсно перетворюються в капітал і оскільки виробляється надлишок, частина якого є процент. Але це не виключає того, що з ним незалежно від процесу виробництва зростається властивість приносити проценти. Адже робоча сила також виявляє свою здатність виробляти вартість лише тоді, коли вона діє і реалізується в процесі праці; але це не виключає того, що вона сама по собі, потенціально, як здатність, є діяльність, якою створюється вартість, і як така вона не виникає лише з процесу, а, навпаки, є попередньою умовою процесу. Вона купується як здатність створювати вартість. Але її можна купити не тільки для того, щоб примусити продуктивно працювати, а, наприклад, і для чисто особистих цілей, для послуг і т. д. Так і з капіталом. Це вже справа позичальника, чи використати капітал як капітал, тобто фактично привести в дію зв'язану з ним властивість виробляти додаткову вартість. Оплачує він в обох випадках додаткову вартість, яка сама по собі, в можливості, міститься в товарі капітал.

Спинімося тепер докладніше на підприємницькому доході. Оскільки при капіталістичному способі виробництва фіксується момент специфічної суспільної визначеності капіталу — власність на капітал, яка має властивість командувати над працею інших,— і оскільки процент виступає через це як частина додаткової вартості, що її в цих умовах виробляє

капітал, друга частина додаткової вартості — підприємницький дохід — неодмінно виступає в такому вигляді, нібито вона виникає не з капіталу як капіталу, а з процесу виробництва, незалежно від його специфічної суспільної визначеності, яка у виразі процента на капітал уже набула ж свого особливого способу існування. Але процес виробництва, відособлений від капіталу, є процес праці взагалі. Тому промисловий капіталіст, на відміну від власника капіталу, виступає не як функціонуючий капітал, а як особа, що функціонує навіть незалежно від капіталу, просто як носій процесу праці взагалі, як робітник і до того ж найманий робітник.

Процент сам по собі виражає саме існування умов праці як капіталу в їх суспільній протилежності праці і в їх перетворенні в особисту владу у відношенні до праці і над працею. Власність на капітал як таку він виражає як засіб привласнювати продукти чужої праці. Але ця характерна особливість капіталу представлена в проценті як щось таке, що належить капіталові незалежно від процесу виробництва і що аж ніяк не є результатом специфічно капіталістичної визначеності самого цього процесу виробництва. В проценті ця характерна особливість капіталу представлена не в прямій протилежності праці, а, навпаки, поза відношенням до праці, тільки як відношення одного капіталіста до іншого, тобто представлена як визначення, чисто зовнішнє і індивідуальне для відношення капіталу до самої праці. Таким чином, у проценті, в цьому особливому виді прибутку, в якому антагоністичний характер капіталу набуває самостійного виразу, він виражений так, що цей антагонізм тут цілком стирається і відбувається повне абстрагування від нього. Процент є відношення між двома капіталістами, а не між капіталістом і робітником.

З другого боку, форма процента надає другій частині прибутку якісної форми підприємницького доходу, далі — форми плати за нагляд. Особливі функції, які доводиться виконувати капіталістові як такому і які припадають йому якраз на відміну від робітників і на протилежність робітникам, виступають як чисто трудові функції. Він створює додаткову вартість не тому, що працює як *капіталіст*, а тому, що, незважаючи на свою властивість капіталіста, він *теж* працює. Тому ця частина додаткової вартості — це вже не додаткова вартість, а її протилежність — еквівалент виконаної праці. Оскільки відчужений характер капіталу, його протилежність праці переноситься по той бік дійсного процесу експлуатації, а саме переноситься на капітал, який приносить проценти, то сам цей процес експлуатації здається простим процесом праці, в якому

функціонуючий капіталіст виконує тільки іншу роботу, ніж робітник. Таким чином, праця по експлуатації і експлуатована праця тотожні як праця. Праця по експлуатації так само є праця, як і та праця, яка зазнає експлуатації. Процент стає суспільною формою капіталу, але вираженою в нейтральній і індивідуальній формі; підприємницький дохід стає економічною функцією капіталу, але абстрагованою від певного, капіталістичного характеру цієї функції.

При цьому в свідомості капіталіста відбувається цілком те саме, що із згаданими в II відділі цієї книги підставами для компенсації при вирівнюванні прибутку в середній прибуток. Ці підстави для компенсації, які визначально впливають на розподіл додаткової вартості, перетворюються завдяки капіталістичному способу уявлення в причини виникнення і (суб'єктивні) підстави для виправдання прибутку.

Уявлення про підприємницький дохід як про винагороду за працю по нагляду, що виникає з протилежності, яка існує між підприємницьким доходом і процентом, знаходить дальшу опору в тому, що частина прибутку справді може бути відособлена і дійсно відособляється як заробітна плата, або, точніше, навпаки: що частина заробітної плати на основі капіталістичного способу виробництва виступає як інтегральна складова частина прибутку. Ця частина, як це правильно встановив уже А. Сміт, виступає в чистому вигляді, самостійно і цілком відособлено, з одного боку, від прибутку (як суми процента і підприємницького доходу), з другого боку — від тієї частини прибутку, яка лишається після відрахування процента як так званій підприємницький дохід, — виступає у формі платні управителя в таких видах підприємств, розмір і т. д. яких допускають настільки значний поділ праці, що можна встановити окрему заробітну плату для управителя.

Праця по нагляду і керівництву неодмінно виникає всюди, де безпосередній процес виробництва має форму суспільно-комбінованого процесу, а не є роз'єднаною працею самостійних виробників⁷³⁾. Але природа її — двоюкого роду.

З одного боку, в усіх роботах, при виконанні яких кооперуються між собою багато індивідуумів, зв'язок і єдність процесу неодмінно представлені однією управляючою волею і функціями, які стосуються не до часткових робіт, а до всієї діяльності майстерні, як це має місце за диригентом оркестру. Це — продуктивна праця, виконувати яку треба при всякому комбінованому способі виробництва.

⁷³⁾ «Нагляд тут» (у селянина — власника землі) «зовсім не потрібен» (J. E. Cairnes. «The Slave Power». London, 1862, p. 48).

З другого боку, якщо цілком лишити осторонь купецьку справу, ця праця по нагляду неодмінно виникає при всіх способах виробництва, оснований на протилежності між робітником, як безпосереднім виробником, і власником засобів виробництва. Чим більша ця протилежність, тим більша роль цього нагляду за робітниками. Через це свого максимуму вона досягає при системі рабства⁷⁴). Але праця по нагляду необхідна і при капіталістичному способі виробництва, бо тут процес виробництва є одночасно і процес споживання робочої сили капіталістом. Цілком так само, як у деспотичних державах, праця по нагляду і всебічне втручання уряду охоплює два моменти: і виконання спільних справ, що впливають з природи всякого суспільства, і специфічні функції, що впливають з протилежності між урядом і народними масами.

У античних письменників, які безпосередньо спостерігали систему рабства, обидві сторони праці по нагляду були нерозривно поєднані в теорії, як це мало місце і на практиці,— цілком так само, як у сучасних економістів, які вважають капіталістичний спосіб виробництва абсолютним способом виробництва. З другого боку, як я зараз покажу на одному прикладі, апологети сучасної системи рабства цілком так само вміють використовувати працю по нагляду як підставу для виправдання рабства, як інші економісти — для виправдання системи найманої праці.

Villicus за часів Катона:

«На чолі рабовласницького маєтку (*familia rustica*) стояв економ (*villicus* від *villa**), який приймав і видавав, купував і продавав, діставав від власника інструкції і, коли його не було, розпоряджався і карав... Економ, звичайно, користувався більшою свободою, ніж усі інші раби; в книгах Магона дається порада дозволяти йому одружуватись, народжувати дітей і мати свою власну готівку, а Катон радить одружувати його з економкою; тільки він міг сподіватися в разі благонавної поведінки дістати волю від свого пана. Щодо іншого всі вони становили одну єдину двірню... Всякий раб, а також і сам економ, одержував свою платню від пана в певні строки і в твердо встановленому розмірі, причому йому доводилося вже самому зводити кінці з кінцями... Розміри цієї платні встановлювались відповідно до праці; тому, наприклад, економ, який виконував легшу працю, ніж прості раби, одержував і меншу платню» (Mommsen. «*Römische Geschichte*». 2 Auflage, Bd. I, 1856, S. 809—810).

Арістотель:

«Ὁ γάρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δοῦλους, ἀλλ' ἐν τῷ ἤρῃσθαι τοὺλους». («Тому що пан» — капіталіст — «проявляється як такий не в придбанні

⁷⁴) «Коли характер роботи вимагає розподілу робітників» (саме рабів) «на великому просторі, то число наглядачів, а тому й видаток на оплату праці, яка викликається цим наглядом, повинні відповідно збільшитись» (J. E. Cairnes, цит. тв., стор. 44).

* — маєток. Ред.

рабів» — власності на капітал, яка дає владу купувати працю, — «а у вибористанні рабів», — вживанні робітників, тепер найманих робітників, у процесі виробництва.) «Ἔστι δὲ αὐτῆ ἢ ἐπιστήμῃ οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σερμόν» («Але в цій науці немає нічого великого або величного») «ἀ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δὲ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν» («Він повинен уміти наказувати те, що раб повинен уміти виконувати»). «Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοῖς χαλοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταυτῆν τῆν τιμῆν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν». («Коли самі пани не вважають за потрібне обтяжувати себе цим, *честь цю* бере на себе наглядач; самі ж вони займаються державними справами або філософією»). (Aristoteles. «De republica». Ed. Bekkeri, 1837, lib. I, 7.)

Арістотель прямо говорить, що панування як у політичній, так і в економічній галузі покладає на владарів функції панування; це означає, що в економічній галузі вони повинні уміти споживати робочу силу, і додає до цього, що праці по нагляду не слід надавати великого значення, через що пан, коли тільки він досить заможний, передає «честь» цих турбот наглядачеві.

Праця по управлінню і нагляду, оскільки ця праця не є особлива функція, зумовлювана природою всякої комбінованої суспільної праці, а впливає з протилежності між власником засобів виробництва і власником тільки робочої сили, — причому однаково, чи купується остання разом з самим робітником, як при системі рабства, чи сам робітник продає свою робочу силу, і процес виробництва є через це одночасно і процес споживання його праці капіталом, — ця функція, що виникає з поневолення безпосереднього виробника, часто висувається як достатня підстава для виправдання самого цього відношення, і експлуатація, привласнення чужої неоплаченої праці, так само часто змальовується як заробітна плата, належна власникові капіталу. Але найкраще робить це захисник рабства в Сполучених Штатах, один адвокат, на прізвище О'Коннор, у своїй промові, виголошеній 19 грудня 1859 р. на мітингу в Нью-Йорку під лозунгом «Справедливість до Півдня».

«Отже, джентльменці, — сказав він іїд гучні оплески, — сама природа поставила негра в становище раба. Він міцний і дужий у роботі; але природа, яка дала йому цю силу, не наділила його як умінням управляти, так і бажанням працювати. (*Вигуки схвалення.*) І того і другого йому не дано! І та сама природа, яка не наділила його волею до праці, дала йому, пана для того, щоб примушувати його працювати, зробити з нього в тих кліматичних умовах, для яких він створений, корисного слугу як для самого себе, так і для пана, що управляє ним. Я тверджу, що нема нічого несправедливого в тому, щоб залишити негра в становищі, в яке його поставила природа, дати йому пана, який управляє ним; у негра не віднімають яких би то не було прав, примушуючи його працювати і давати справедливу винагороду своєму панові за працю і таланти, які той застосовує для того, щоб управляти ним і зробити його корисним як для себе самого, так і для суспільства» [«New-York Daily Tribune»⁹⁹, 20 грудня 1859 р., стор. 7—8].

І ось найманий робітник, подібно до раба, теж повинен мати пана, який примушував би його працювати і управляв би ним. А коли припущені ці відносини панування і підлеглості, буде цілком нормальним, що найманий робітник примушується виробляти свою власну заробітну плату і зверх того плати за нагляд, компенсацію за працю по управлінню і нагляду за ним, примушується

«давати справедливу винагороду своєму панові за працю і таланти, які той застосовує для того, щоб управляти ним і зробити його корисним як для себе самого, так і для суспільства».

Праця по нагляду і управлінню, оскільки вона виникає з антагоністичного характеру суспільства, зокрема з панування капіталу над працею, і тому є спільною для всіх способів виробництва, основаних, як і капіталістичний спосіб, на класовій протилежності, ця праця при капіталістичній системі безпосередньо й нерозривно зв'язана з продуктивними функціями, які покладаються всякою комбінованою суспільною працею на окремих індивідуумів як особлива праця. Заробітна плата якогонебудь ерпітропос*, або régisseur, як він називався у феодальній Франції, цілком відокремлюється від прибутку і набирає форми заробітної плати за кваліфіковану працю, як тільки підприємство досягає досить великих розмірів, для того щоб оплачувати такого управителя (manager),— хоч і при цьому наші промислові капіталісти ще далекі від того, щоб «займатися державними справами або філософією».

Що не промислові капіталісти, а промислові управителі (manager) є «душею нашої промислової системи», це помітив ще п. Юр⁷⁵⁾. Щодо торгової частини підприємства, то все необхідне про це сказано вже в попередньому відділі**.

Само капіталістичне виробництво привело до того, що праці по нагляду, цілком відокремленої від власності на капітал, завжди є більш ніж треба. Тому стало не обов'язковим, щоб ця праця по нагляду виконувалась капіталістом. Немає ніякої потреби в тому, щоб капельмейстер був власником інструментів оркестру; в його функцію як диригента не входить також обов'язок мати справу з «оплатою» інших музикантів. Кооперативні фабрики дають доказ того, що капіталіст як функціонер виробництва став таким же зайвим, як сам він, представляючи вищий ступінь розвитку, вважає зайвим поміщика. Оскільки

* — управителя. *Ред.*

⁷⁵⁾ А. Уре. «Philosophie des manufactures». Tome I, Paris, 1836, p. 67—68, де цей Піндар фабрикантів в той же час показує їм, що більшість з них не має ні найменшого уявлення про машини, які вони застосовують.

** Див. цей том, стор. 296—297. *Ред.*

праця капіталіста зумовлюється процесом виробництва не тільки тому, що цей процес капіталістичний і, значить, оскільки ця праця сама собою не зникає разом з капіталом, оскільки вона не обмежується такою функцією, як експлуатація чужої праці; оскільки, виходить, вона зумовлюється формою праці як суспільної праці, комбінацією і кооперацією багатьох для досягнення спільного результату, оскільки ця праця цілком так само незалежна від капіталу, як незалежна від нього сама ця форма, коли тільки вона скинула з себе капіталістичну шкаралупу. Твердити, що ця праця необхідна як капіталістична праця, як функція капіталіста, значить лише, що вульгарний економіст не може уявити собі форм, які розвинулися в надрах капіталістичного способу виробництва, відокремленими і звільненими від їх антагоністичного капіталістичного характеру. У відношенні до грошового капіталіста промисловий капіталіст — працівник, але він працює як капіталіст, тобто як експлуататор чужої праці. Плата, яку він вимагає і одержує за цю працю, якраз дорівнює привласненій кількості чужої праці і безпосередньо залежить, оскільки капіталіст бере на себе необхідні турботи по експлуатації, від ступеня експлуатації цієї праці, а не від ступеня напруження, якого йому коштує ця експлуатація і яке він може за невелику плату перекласти на управителя. В англійських фабричних округах після кожної кризи можна зустріти достатню кількість екс-фабрикантів, які за невелику плату завідують фабриками, що раніше належали їм самим, завідують як управителі, що перебувають на службі у нових власників, часто своїх кредиторів⁷⁶).

Плата за управління, яку одержують управителі як торгових, так і промислових підприємств, виступає цілком відособлено від підприємницького доходу і в кооперативних фабриках робітників і в капіталістичних акціонерних підприємствах. Відокремлення плати за управління від підприємницького доходу, яке в інших випадках є випадковим, набуває тут постійного характеру. В кооперативній фабриці праця по нагляду втрачає свій антагоністичний характер, тому що управитель оплачується робітниками, а не є у відношенні до них представником капіталу. Акціонерні підприємства, які розвиваються разом з кредитом, взагалі виявляють тенденцію все більше відокремлювати цю працю по управлінню як особливу функцію від володіння капіталом, чи власним, чи позиченим, цілком

⁷⁶) В одному відомому мені випадку збанкрутований фабрикант став після кризи 1868 р. платним найманим працівником у своїх колишніх робітників. Після банкрутства фабрику взяло в свої руки товариство робітників, а колишній власник став її управителем.— Ф. Е.

так само, як з розвитком буржуазного суспільства функції суду і управління відокремлюються від земельної власності, атрибутами якої вони були за феодальних часів. Але коли, з одного боку, простому власникові капіталу, грошовому капіталістові, протистоїть функціонуючий капіталіст, а з розвитком кредиту цей грошовий капітал сам набирає суспільного характеру, концентрується в банках і дається в позику ними, а не його безпосередніми власниками; коли, з другого боку, особа, яка є тільки управителем, що не володіє капіталом ні під яким титулом, ні позичково, ні як-небудь інакше, виконує всі реальні функції, що припадають функціонуючому капіталістові як такому,— тоді лишається тільки службовець, а капіталіст як особа зайва зникає з процесу виробництва.

З опублікованих звітів⁷⁷⁾ кооперативних фабрик в Англії видно, що,— після відрахування плати управителеві, яка становить частину затраченого змінного капіталу цілком так само, як заробітня плата інших робітників,— прибуток перевищував середній прибуток, хоч ці фабрики іноді сплачували вищий процент, ніж приватні фабриканти. Причиною вищого прибутку в усіх цих випадках є більша економія в застосуванні постійного капіталу. Але нас при цьому найбільше цікавить та обставина, що середній прибуток (= процентові + підприємницький дохід) фактично і відчутно виступає тут як величина, цілком незалежна від плати за управління. Через те що прибуток тут був більший за середній прибуток, то й підприємницький дохід був більший, ніж звичайно.

Те саме явище спостерігається і на деяких капіталістичних акціонерних підприємствах, наприклад в акціонерних банках (Joint Stock Banks). «London and Westminster Bank» в 1863 р. сплатив 30% річного дивіденду; «Union Bank of London» та інші — 15%. Крім плати управителям з валового прибутку, тут сплачується процент, який сплачується по вкладах. Високий прибуток пояснюється тут тим, що вкладений в підприємства капітал становить незначну величину в порівнянні з вкладами. Наприклад, у «London and Westminster Bank» в 1863 р.— вкладений капітал 1 000 000 ф. ст., вклади 14 540 275 фунтів стерлінгів. У «Union Bank of London» в 1863 р.— вкладений капітал 600 000 ф. ст., вклади 12 384 173 фунти стерлінгів.

Змішування підприємницького доходу з платою за нагляд або за управління первісно виникло з тієї особливої форми, яку надлишок прибутку над процентом прибирає на протилежність процентові. Воно розвинулось далі завдяки апологетич-

⁷⁷⁾ Наведені тут дані звітів доходять, щонайбільше, до 1864 р., бо текст був написаний в 1865 році. — Ф. Е.

ному прагненню змалювати прибуток не як додаткову вартість, тобто неоплачену працю, а як заробітну плату самого капіталіста за виконувану ним працю. Цьому з боку соціалістів була протипоставлена вимога, щоб прибуток був фактично зведений до того, за що він видається в теорії, а саме до звичайної плати за нагляд. І ця вимога, протипоставлена теоретичному прикрашуванню, була тим неприємніша, чим більше ця плата за нагляд з виникненням численного класу промислових і торгових управителів⁷⁸⁾ знаходила, з одного боку, як всяка інша заробітна плата, свій певний рівень і свою певну ринкову ціну і чим нижче, з другого боку, вона опускалась, як всяка плата за кваліфіковану працю, в міру загального розвитку, що знижував витрати виробництва особливо навченої робочої сили⁷⁹⁾. З розвитком кооперації серед робітників і акціонерних підприємств серед буржуазії був звищений і останній привід для змішування підприємницького доходу з платою за управління, і прибуток практично виступив як те, чим він незаперечно був теоретично: як чиста додаткова вартість, як вартість, за яку не сплачується еквіваленту, як реалізована неоплачена праця; так що функціонуючий капіталіст дійсно експлуатує працю, і плід його експлуатації, якщо він працює з позиченим капіталом, ділиться на процент і підприємницький дохід — надлишок прибутку над процентом.

На базі капіталістичного виробництва в акціонерних підприємствах виникають нові шахрайства з платою за управління, поруч з дійсним управителем і над ним з'являється багато членів правління і рад по нагляду, для яких управління і контроль фактично є тільки приводом для пограбування акціонерів і для власної наживи. Про це можна знайти багато цікавих подробиць у праці «The City; or, the Physiology of London Business; with Sketches on Change, and at the Coffee Houses». London, 1845.

«Що виграють банкіри і купці завдяки тому, що беруть участь в управлінні восьми або дев'яти різних компаній, можна бачити з такого прикладу: приватний баланс пана Тімоті Абрахама Кертіса, поданий

⁷⁸⁾ «Підприємці — такі самі робітники, як і їх наймані робітники. В цьому відношенні їх інтереси цілком збігаються з інтересами їх робітників. Але разом з тим вони є також або капіталістами, або агентами капіталістів, і в цьому відношенні інтереси їх різко протилежні інтересам їх робітників» (*Hodgskin*. «Labour defended against the Claims of Capital etc.». London, 1825, p. 27).

«Велике поширення освіти і серед машинних робітників нашої країни з кожним днем зменшує значення праці і вмілості майже всіх хазяїв і підприємців. бо воно збільшує число людей, які мають спеціальні знання» (стор. 30).

⁷⁹⁾ «Загальне ослаблення умовних перешкод, делалі більша можливість здобути освіту... має тенденцію знизити оплату кваліфікованої праці, замість того щоб підняти оплату некваліфікованої» (*J. St. Mill* «Principles of Political Economy», 2nd ed., vol. I, London, 1849, p. 479).

після його банкрутства до суду, показував під рубрикою «директорство» — 800—900 ф. ст. щорічного доходу. Тому що п. Кертис був директором Англійського банку і членом правління Ост-Індської компанії, то всяке акціонерне товариство вважало за честь залучити його як директора» (стор. 81, 82).

Оплата директорів таких товариств за кожне засідання, які відбуваються щотижня, дорівнює щонайменше одній гінеї (21 марці). Справи про банкрутства, які розглядаються в судах, показують, що ця плата за нагляд звичайно стоїть у зворотному відношенні до праці по нагляду, яку в дійсності виконують ці номінальні директори.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

**ВИДІЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВІДНОШЕННЯ
У ФОРМІ КАПІТАЛУ, ЩО ПРИНОСИТЬ ПРОЦЕНТИ**

В капіталі, що приносить проценти, капіталістичне відношення досягає своєї найбільш зовнішньої і фетишистської форми. Ми маємо тут перед собою $G - G'$, гроші, які створюють більшу кількість грошей, маємо самозростаючу вартість без процесу, що опосереднює два крайні пункти. В купецькому капіталі, $G - T - G'$, є в наявності принаймні загальна форма руху капіталу, хоч рух цей не виходить із сфери обігу; тому прибуток виступає просто як прибуток від відчуження, але все ж він виступає як продукт суспільного відношення, а не як продукт просто *речі*. Форма купецького капіталу все ж являє собою процес, єдність протилежних фаз, рух, який розпадається на два протилежні акти, на купівлю і продаж товарів. В $G - G'$, у формі капіталу, що приносить проценти, цей рух стирається. Якщо, наприклад, 1 000 ф. ст. даються капіталістом у позику і ставка процента дорівнює 5%, то вартість 1 000 ф. ст. як капіталу за 1 рік = $K + Kz'$, де K — капітал, а z' — ставка процента; отже, тут $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1\ 000 + 1\ 000 \cdot \frac{1}{20} = 1\ 050$ фунтів стерлінгів. Вартість 1 000 ф. ст. як капіталу = 1 050 ф. ст., тобто це значить, що капітал не є проста величина. Капітал є відношення величин, відношення його як основної суми, як даної вартості до себе самої, як до самозростаючої вартості, як до такої основної суми, яка виробила додаткову вартість. А ми вже бачили, що капітал як такий здається всім активним капіталістам — чи функціонують вони з власним чи з узятим в позику капіталом — саме такою безпосередньо самозростаючою вартістю.

$G - G'$: тут ми маємо первісний вихідний пункт капіталу, гроші в формулі $G - T - G'$ зводяться до двох її крайніх пунктів $G - G'$, де $G' = G + \Delta G$, тобто гроші, що створюють більшу кількість грошей. Це — первісна і загальна формула

капіталу, скорочена до безглузкого резюме. Це — капітал в його готовому вигляді, єдність процесу виробництва і процесу обігу, це — капітал, що приносить у певні періоди часу певну додаткову вартість. У формі капіталу, що приносить проценти, ця якість проявляється безпосередньо, без опосередчення процесом виробництва і процесом обігу. Капітал здається тасмичним і самостворюючим джерелом процента, свого власного збільшення. *Pic* (гроші, товар, вартість), як просто річ, тепер уже є капіталом, а капітал здається просто річчю; результат всього процесу відтворення здається властивістю, яка належить самій речі; від власника грошей, тобто товару в тій його формі, в якій його завжди можна обміняти, залежить, чи витрачає він їх як гроші, чи дасть в позику як капітал. Тому в капіталі, що приносить проценти, цей автоматичний фетиш, самозростаюча вартість, гроші, які висиджують гроші, виступає перед нами в чистому, остаточно сформованому вигляді, і в цій формі він уже не несе на собі ніяких слідів свого походження. Суспільне відношення дістало закінчений вигляд, як відношення якоїсь речі, грошей, до самої себе. Замість дійсного перетворення грошей у капітал тут є лише безмістовна форма цього перетворення. Як у випадку з робочою силою, споживною вартістю грошей стає тут здатність створювати вартість, більшу вартість, ніж та, що міститься в них самих. Гроші як такі потенціально вже являють собою самозростаючу вартість, і як такі вони даються в позику, що є формою продажу цього своєрідного товару. Створювати вартість, приносити проценти є їх властивістю так само, як властивістю грушевого дерева — приносити груші. Як таку річ, що приносить проценти, кредитор і продає свої гроші. Але цього мало. Як ми бачили, навіть дійсно функціонуючий капітал виступає таким чином, нібито він приносить процент не як функціонуючий капітал, а як капітал сам по собі, як грошовий капітал.

Перекручується і ось яке відношення: процент, що становить не що інше, як тільки частину прибутку, тобто додаткової вартості, яку функціонуючий капіталіст видупує з робітника, виступає тепер, навпаки, як власний продукт капіталу, як щось первісне, а прибуток, який перетворився тепер у форму підприємницького доходу, — просто тільки як добавок, додаток, що долучається в процесі відтворення. Тут фетишистська форма капіталу і уявлення про капітал-фетиш дістають своє завершення. В $G - G'$ ми маємо ірраціональну форму капіталу, вищий ступінь перекручення і уречевлення виробничих відносин; форму капіталу, що приносить проценти, просту форму капіталу, в якій він є передумовою свого власного процесу

відтворення; ми маємо перед собою здатність грошей, відповідно товару, збільшувати свою власну вартість незалежно від відтворення, тобто перед нами містифікація капіталу в найяскравішій формі.

Для вульгарної політичної економії, яка прагне змалювати капітал самостійним джерелом вартості, створення вартості, форма ця є, звичайно, справжньою знахідкою, такою формою, в якій уже неможливо пізнати джерело прибутку і в якій результат капіталістичного процесу виробництва, відокремлений від самого процесу, набуває самостійного буття.

Тільки у формі грошового капіталу капітал стає товаром, властивість якого самозростати у вартості має певну ціну, відзначувану в кожному конкретному випадку ставкою процента.

Як капітал, що приносить проценти, і саме в його безпосередній формі грошового капіталу, що приносить проценти (інші форми капіталу, що приносить проценти, які тут нас не цікавлять, є, в свою чергу, похідними від цієї форми і передбачають її), капітал набуває своєї чистої фетишистської форми: в $G—G'$ ми бачимо суб'єкт, річ, що може бути продана. *По-перше*, це постає внаслідок постійного перебування його у формі грошей, в такій формі, в якій стерта всяка визначеність його і не видні його реальні елементи. Адже гроші — це якраз та форма, в якій стирається різниця між товарами як споживними вартостями, а тому й різниця між промисловими капіталами, що складаються з цих товарів і умов їх виробництва; гроші — це форма, в якій вартість,— а тут капітал,— існує як самостійна мінова вартість. В процесі відтворення капіталу грошова форма є мінуща форма, простий перехідний момент. Навпаки, на грошовому ринку капітал завжди існує в цій формі. *По-друге*, вироблена капіталом додаткова вартість, знов-таки у формі грошей, здається тут належною капіталові як такому. Подібно до того як ріст властивий деревам, так і капіталові, відповідно до цієї видимості, властиво в цій його формі грошей породжувати гроші (τόκος*).

В капіталі, що приносить проценти, рух капіталу зведений до найкоротшої формули; опосереднюючий процес випущений, і таким чином капітал = 1 000 фіксується як річ, яка потенціально = 1 100 і за певний період часу дійсно перетворюється в 1 100 подібно до того, як збільшує свою споживну вартість вино, яке продержали певний час у лоху. Капітал тепер річ, але як річ він — капітал. Гроші пройняті тепер «любовною жагою»¹⁰⁰. Коли вони дані в позыку або вкладені

* — роди, породження; породжене; процент. *Ред.*

в процес відтворення (оскільки вони приносять функціонуючому капіталістові як своєму власникові процент, крім підприємницького доходу), на них і день і ніч паростас процент, хоч би що з ними робилось: сплять вони чи не сплять, сидять дома чи подорожують. Таким чином грошовий капітал, що приносить проценти (а всякий капітал за своїм вартісним виразом є грошовий капітал або вважається тепер виразом грошового капіталу), здійснює благочестиві мрії набувачів скарбу.

Якраз оце зрощення процента з грошовим капіталом пемов в одну річ (саме таким і здається тут виробництво додаткової вартості капіталом) і цікавить так Лютера в його наївному галасі проти лихварства. Розповівши, що процент можна було б стягувати в тому разі, коли б прострочення боргу призвело до збитку позикодавця, який, в свою чергу, повинен робити платежі, або позбавило б його прибутку, який він міг би одержати, купивши, наприклад, сад, Лютер говорить далі:

«Але я позичив їх» [100 гульденів] «тобі, і ти завдав мені подвійної втрати — тут я не можу заплатити, а там не можу купити і, значить, я зазнаю втрати в обох відношеннях. Це називають *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis**... Після того як вони** почули, що якийсь Ганс, позичивши сотню гульденів, зазнав втрати і вимагас справедливого відшкодування цієї втрати, вони користуються з цієї нагоди і на кожні сто гульденів накидають суму, яка покривас що подвійну втрату, а саме втрату, якої зазнав Ганс, і в зв'язку з упущеною ним купівлею саду, начебто ці дві втрати *природно властиві ста гульденам*; тому, в усіх випадках, коли є сто гульденів і їх дають у позикку, на них нараховують що подвійну втрату, якої ці позикодавці, проте, зовсім не зазнавали... Тому ти — лихвар, бо ти покриваєш грішми свого ближнього навіть твій вигаданий збиток, якого, однак, тобі ніхто не завдав і якого ти не можеш ні довести, ні обчислити. Такий збиток юристи називають *non verum, sed phantasticum interesse****. Це — такий збиток, що його людина сама собі вигадала...

Отже, не слід говорити, що могли б статися збитки від того, що я не міг би ні заплатити, ні купити. Коли говорити так, то це називається *ex contingente necessarium*****: видавати неіснуюче за те, що повинно бути; непевне перетворювати в цілком вірогідне. Чи не може таке лихварство пожерти за кілька років увесь світ?..

Те лихо, від якого треба отямитись позикодавцеві, сталося випадково, проти його волі. Дещо зовсім інше і навіть протилежне має місце в лихварських угодах: тут шукають і вигадують збитки, покладаючи їх на пущенного ближнього, хочуть таким чином нажитися й розбагатіти, щоб у лінощах та безділлі гуляти й добре одягатися з праці інших, без турбот, ризику і будь-якого збитку. А я в цей час сиджу на печі, полипивши свої сотні гульденів працодатця на мене, і все ж, тому що це гроші, дані в по-

* — подвійна втрата: заповняний збиток і упущена вигода. *Ред.*

** — жадні на гроші люди. *Ред.*

*** — не справжній, а фантастичний збиток. *Ред.*

**** — робити з випадкового необхідне. *Ред.*

зику, то я напевно збережу їх у гаманці, без усякого ризику і турботи. Мій милий, та хто не захотів би цього?» (M. Luther. «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.». Wittenberg, 1540).

Уявлення про капітал як про вартість, що самовідтворюється і зростає у процесі відтворення, як про вартість, що вічно зберігається і зростає завдяки природженій їй властивості, — тобто завдяки захованій властивості, про яку говорили схоласти, — це уявлення привело д-ра Прайса до фантастичних вигадок, перед якими бліднуть усі фантазії алхіміків; до вигадок, в які Пітт, однак, серйозно повірив і які він у своїх законах про фонд погашення¹⁰¹ зробив основою свого фінансового господарства.

«Гроші, що приносять проценти на проценти, ростуть спочатку поволі; але оскільки темп росту постійно прискорюється, то через деякий час він стає таким швидким, що перевершує всяку уяву. Один пенс, даний в позичку при народженні Христа з 5% річних, тепер виріс би в суму більшу, ніж становили б 150 мільйонів земних куль, зроблених з чистого золота. Але коли віддати його в позичку під прості проценти, то за той самий час він збільшився б тільки до 7 шил. 4½ пенса. До цього часу наш уряд вважав за краще поліпшувати свої фінанси цим другим способом, замість того щоб користуватися першим»⁸⁰).

Ще вище витас він у своїх «Observations on reversionary payments etc.». London, 1772:

«1 шил., даний в позичку при народженні нашого Христа» (тобто певно в храмі Єрусалимському) «з 6% під проценти на проценти, виріс би в суму більшу, ніж скільки могла б вмістити вся сочячна система, перетворена в кулю, діаметр якої дорівнював би діаметрові орбіти Сатурна». — «Держава завжди може знайти вихід з скрутного становища, бо з допомогою найменших заощаджень вона може сплатити найбільші борги за такий короткий час, як того вимагатимуть її інтереси» (стор. XIII, XIV).

⁸⁰) *Richard Price*. «An Appeal to the Public on the subject of the National Debt». London, 1772 [р. 49]. Прайс найіно глузує: «Гроші треба брати в позичку з простих процентів, щоб збільшувати їх, даючи в позичку із складних процентів» (див. *R. Hamilton*. «An Inquiry concerning the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain», 2nd ed., Edinburgh, 1814 [р. 133]). Коли так, то позички взагалі і для приватних осіб були б найкращим засобом збагачення. Але якщо я беру в позичку, наприклад, 100 ф. ст. з 5% річних, то в кінці року я повинен заплатити 5 ф. ст., і коли припустити, що ця позика взята на 100 мільйонів років, то в цей період часу я можу длати шорочку в позичку ті самісінькі 100 ф. ст. і цілком так само шорочку повинен сплачувати по 5 фунтів стерлінгів. Таким способом я ніколи не буду спроможний, взявши 100 ф. ст., дати в позичку 105 фунтів стерлінгів. Але з нього джерела повинен я сплачувати 5%? З нових позик або, якщо я — держава, з податків. Якщо ж гроші бере в позичку промисловий капіталіст, то при прибутку, скажемо, в 15% йому доведеться 5% сплачувати як процент, 5% споживати (хоч його апетит зростає з його лохолою) і 5% — капіталізувати. Отже, доволиться припустити прибуток в 15% для того, щоб можна було постійно платити 5% як процент. Коли процес триватиме, то норма прибутку взагалі внаслює уже викладених причин, скажемо, з 15% до 10%. Але Прайс зовсім забуває, що ставка процента, рівна 5%, передбачає норму прибутку в 15% і лише за такою самою і при нагромадженні капіталу. Йому взагалі немає діла до дійсного процесу нагромадження, його діло лише длати в позичку гроші з тим, щоб вони припливали назад з процентами на проценти. Як не відбунається, йому байдуже, тому що це ж природжена властивість капіталу, який приносить проценти.

Який прекрасний теоретичний вступ до питання про англійський державний борг!

Прайса просто засліпила неймовірність числа, яке виникає з геометричної прогресії. Через те що він розглядав капітал, не беручи до уваги умов відтворення і праці, як самодіючий автомат, як просте самозростаюче число (цілком так само, як Мальтус вважав, що населення зростає у геометричній прогресії¹⁰²), то він уявив, що відкрив закон зростання капіталу в формулі $s = c(1 + z)^n$, де s = сумі капіталу + проценти на проценти, c = авансованому капіталові, z = ставці процента (вираженій у відповідних частинах 100), а n — ряд років, на протязі яких відбувається процес.

Пітт цілком серйозно приймає містифікацію д-ра Прайса. В 1786 р. палата громад ухвалила зібрати шляхом оподаткування населення 1 мільйон ф. ст. для державних потреб. За Прайсом, в якого увірував Пітт, звичайно, не могло бути нічого кращого, як оподаткувати народ, щоб «нагромадити» одержану таким чином суму і таким способом позбутись державного боргу за допомогою тайнства складних процентів. Після цієї резолюції палати громад незабаром був виданий внесений Піттом закон, який вимагав нагромаджувати по 250 000 ф. ст. доти,

«поки утворений таким чином фонд не даватиме разом з довічними рентами, що звільнялися, 4 000 000 ф. ст. на рік» (Act 26, Georg III, сар. 31¹⁰³).

Пітт у своїй промові 1792 р., в якій він пропонував збільшити суму, призначену для фонду погашення боргів, серед причин торгової переваги Англії називає машини, кредит і т. д., але як

«найбільш широко діючу і постійну причину — нагромадження. Принцип цей цілком розвинутий і досить пояснений у творі Сміта, цього генія... Це нагромадження капіталів було б здійснене, якби відкладали хоч частину річного прибутку для того, щоб збільшити основну суму, яка, при умові такого ж вживання її в наступному році, давала б постійний прибуток».

Отже, з допомогою д-ра Прайса Пітт перетворює теорію нагромадження Сміта в теорію збагачення народу шляхом нагромадження боргів і приходить до приємної перспективи безкоштовного наростання позик — позик для платєжів по позиках.

Вже у Джозаї Чайлда, батька сучасних банкірів, ми знаходимо, що 100 ф. ст. з 10% дали б через 70 років з процентами на проценти 102 400 фунтів стерлінгів («Traité sur le commerce etc. par J. Child traduit etc.». Amsterdam et Berlin, 1754, p. 115). Написано в 1669 році.

Як погляд д-ра Прайса несвідомо прохочлюється у сучасних економістів, це показує таке місце з «Economist»:

«Капітал із складними процентами на кожну частину заощадженого капіталу є настільки всепоглинаючим, що все багатство світу, від якого походить дохід, вже давно перетворилось у процент на капітал... Всяка рента є тепер силатою процентів на капітал, раніше вкладений в землю» («Economist», 19 липня 1851 року).

Інакше кажучи, капіталові в його якості капіталу, що приносить проценти, належить усе багатство, яке взагалі може бути вироблене, і все, що одержував він досі, це лише розстрочені платежі його всепоглинаючому апетитові. За законами, з якими він з'являється на світ, йому належить уся додаткова праця, яку рід людський будь-коли міг би виробити. Словом, це Молох¹⁰⁴.

На закінчення ще така нісенітниця «романтичного» Мюллера:

«Описане д-ром Прайсом неймовірно наростання процентів на проценти, або зростання самоприскорюваних сил людей, передбачає незмінний або непорушний одноманітний порядок, що існує протягом багатьох століть. Як тільки капітал роздробляється, поділяється на багато окремих часток, які продовжують рости, загальний процес нагромадження сил починається знову. Природа приділила кожному окремому робітникові (!) період наростання сил, що триває в середньому 20—25 років. Після того як цей час минає, робітник залишає своє життя поприще і повинен передати капітал, одержаний завдяки процентам на проценти від праці, новому робітникові, здебільшого розподілити його між кількома робітниками або дітьми. Ці останні, раніше ніж добувати власні проценти на проценти з капіталу, що дістався їм, повинні навчитися оживляти його і застосовувати його. Далі, величезна маса капіталу, що його добуває громадянське суспільство навіть у найбільш неспокійних суспільних організаціях, поступово нагромаджується протягом довгих років і не вживається безпосередньо для розширення праці, а, навпаки, як тільки нагромаджується значна сума, вона під назвою позики передається іншому, індивідуумові, робітникові, банкові, державі, після чого позичальник, приволяючи капітал у дійсний рух, одержує з нього проценти на проценти і легко може взяти на себе зобов'язання сплачувати позикодавцеві прості проценти. Нарешті, неймовірно швидкому зростанню сил людей та їх продукту, можливому при тій умові, коли проявляє свою дію тільки закон виробництва або ощадливості, протидіє закон споживання, бажань, марнотратства» (A. Müller. «Elemente der Staatskunst», 1809, Theil III, S. 147—149).

Неможливо напхати більше найбезглуздіших дурниць у небагатьох рядках. Не кажучи вже про кумедне змішання робітника з капіталістом, вартості робочої сили з процентом на капітал і т. д., стягнення процента на процент Мюллер пояснює тим, що капітал дається в позику з тією метою, щоб приносити проценти на проценти. Метод нашого Мюллера характерний

для романтики всякої професії. Її зміст складається з поширених передсудів, які живляться найповерховішими уявленнями про речі. А потім цей хибний і банальний зміст має бути «піднесений» і опоетизований містифікуючою манерою викладу.

Процес нагромадження капіталу може бути зображений як нагромадження процентів на проценти тільки в тій мірі, в якій можна називати процентом ту частину прибутку (додаткової вартості), яка перетворюється знов у капітал, тобто служить для висмоктання нової додаткової праці. Але:

1) Якщо залишити осторонь усі випадкові порушення, значна частина наявного капіталу постійно більш-менш знецінюється протягом процесу відтворення, тому що вартість товарів визначається не тим робочим часом, якого первісно коштує їх виробництво, а тим робочим часом, якого коштує їх відтворення, а цей робочий час постійно зменшується внаслідок розвитку суспільної продуктивної сили праці. Через це на більш високому ступені розвитку суспільної продуктивної сили праці наявний капітал виступає не як результат тривалого процесу нагромадження капіталу, а як результат порівняно дуже короткого періоду відтворення⁸¹⁾.

2) Як було показано у III відділі цієї книги, норма прибутку знижується в міру зростання нагромадження капіталу і відповідного йому збільшення продуктивної сили суспільної праці, яке виражається якраз у зростаючому відносному зменшенні змінної частини капіталу в порівнянні з постійною. Якщо постійний капітал, який приводиться в рух одним робітником, збільшується вдесятеро, то, щоб принести таку саму норму прибутку, додатковий робочий час повинен був би збільшитися вдесятеро і скоро для нього не вистачило б усього робочого часу і всіх 24 годин на добу, навіть якби капітал привласнював їх цілком. Уявлення ж, що норма прибутку не знижується, лежить в основі прогресії Прайса і взагалі в основі «всепоглинаючого капіталу з складними процентами»⁸²⁾.

Тотожність додаткової вартості і додаткової праці ставить якісну межу нагромадженню капіталу: ця межа визначається тривалістю *всього робочого дня*, даним рівнем розвитку продуктивних сил і чисельністю населення, що обмежує число робочих днів, які піддаються експлуатації одночасно. Якщо ж, навпаки,

⁸¹⁾ Див. Мілля і Кері, а також оснований на нерозумінні коментарії до цього Рошера¹⁰⁰⁾.

⁸²⁾ «Але ясно, що ніяка праця, ніяка продуктивна сила, ніяка винахідливість і ніяка вправність не можуть задовольнити всепоглинаючих вимог складних процентів. Але всі заощадження робляться з доходу капіталіста, так що в дійсності ці вимоги ставляться постійно, і так само постійно продуктивна сила праці відмовляється їх задовольнити. Через це тут постійно відводиться певного роду баланс («Labour Defended against the Claims of Capital» [London, 1825], p. 23 — книга Годскіна).

додаткова вартість береться в ірраціональній формі процента, то межа стає виключно кількісною, і нагромадження капіталу перевершує всяку уяву.

Але в капіталі, що приносить проценти, уявлення про капітал-фетиш завершене; те уявлення, яке нагромадженому продуктові праці, до того ж ще фіксованому у формі грошей, приписує силу виробляти додаткову вартість у геометричній прогресії, виробляти її завдяки природженій прихованій властивості, чисто автоматично, так що цей нагромаджений продукт праці, на думку «Economist», вже давно дисконтував усі багатства світу за всіх часів, як по праву належні і одержувані ним. Продукт минулої праці, навіть сама минула праця тут уже сама по собі криє в собі частину теперішньої або майбутньої живої додаткової праці. Але ми знаємо, навпаки, що в дійсності збереження, а значить і відтворення, вартості продуктів минулої праці є *тільки* результат їх контакту з живою працею; і, по-друге, що панування продуктів минулої праці над живою додатковою працею триває якраз лише доти, поки зберігається капіталістичне відношення,— певне соціальне відношення, при якому минула праця самостійно протистоїть живій праці і підпорядковує її собі.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ КРЕДИТ І ФІКТИВНИЙ КАПІТАЛ

Докладний аналіз кредиту і тих знарядь, які він створює для себе (кредитних грошей і т. п.), не входить у наш план. Тут слід відзначити тільки деякі окремі пункти, необхідні для характеристики капіталістичного способу виробництва взагалі. При цьому ми матимемо справу тільки з комерційним і банкірським кредитом. Зв'язок між розвитком цього кредиту і громадського кредиту лишається поза нашим розглядом.

Я показав уже («Капітал», кн. I, розд. III, 3, b), яким чином з простого товарного обігу розвивається функція грошей як засобу платежу і разом з тим відношення кредитора і боржника між виробниками товару і торговцями товаром. З розвитком торгівлі і капіталістичного способу виробництва, при якому виробляють, розраховуючи тільки на обіг, цей природний базис кредиту розширяється, набуває загального значення, розвивається. Загалом і в цілому гроші функціонують тут лише як засоби платежу, тобто товар продається не за гроші, а підписане зобов'язання платежу в певний строк. Всі такого роду платіжні зобов'язання ми можемо для стислості підвести під загальну категорію векселів. Такі векселі до закінчення їх строку і до настання дня платежу, в свою чергу, самі обертаються як платіжний засіб; саме вони й утворюють власне торгові гроші. Оскільки вони кінець кінцем взаємно погашаються при сальдуванні рахунків по вимогах і боргах, вони функціонують абсолютно як гроші, тому що в такому разі не відбувається кінцевого їх перетворення в гроші. Подібно до того, як ці взаємні аванси виробників і купців один одному становлять справжню основу кредиту, так і знаряддя їх обігу, вексель, становить основу власне кредитних грошей, банкнот і т. д. Останні мають своїм базисом не грошовий обіг, чи то будуть металічні, чи державні паперові гроші, а вексельний обіг.

W. Leatham (банкір з Йоркшира) «Letters on the Currency». 2nd ed., London, 1840:

«Я гадаю, що загальна сума векселів за весь 1839 р. становила 528 493 842 ф. ст.» (сума іноземних векселів визначається ним приблизно в $\frac{1}{5}$ всієї кількості), «а сума векселів, які оберталися одночасно в тому самому році,— 132 123 460 фунтів стерлінгів» (стор. 55—56).— «Векселі являють собою складову частину засобів обігу, яка розмірами перевищує всі інші частини, разом узяті» (стор. 3, 4).— «Ця колосальна надбудова з векселів ґрунтується (!) на фундаменті, утвореному сумою банкнот і золота; і якщо в ході подій цей фундамент занадто звужується, міцності надбудови і навіть її існуванню загрожує небезпека» (стор. 8).— «Якщо взяти всі засоби обігу» (він має на увазі банкноти) «і суму зобов'язань усіх банків, по яких може негайно виникнути потреба платежу готівкою, то, за моїми розрахунками, вийде сума в 153 мільйони, перетворенні якої в золото можна вимагати по закону.., а тим часом золота на покриття цих вимог є тільки 14 мільйонів» (стор. 11).— «Векселів не можна поставити під контроль інакше, як створивши перешкоди виникненню надлишкових грошей і низькій ставці процента або дисконту, якими породжується частина векселів і дається поштовх до великого і небезпечного їх поширення. Неможливо встановити, скільки векселів виникає з дійсних операцій, наприклад з дійсних купівель і продажів, і яка їх частина штучно створюється (Pecitious) і складається з самих тільки бронзових векселів, тобто векселів, які видаються, щоб замінити поточний вексель до настання строку платежу по йому і, таким чином, створюють фіктивний капітал з простих засобів обігу. Я знаю, що в ті часи, коли грошей багато і вони дешеві, ця практика досягає величезних розмірів» (стор. 43—44).— J. W. Bosanquet. «Metallic, Paper, and Credit Currency». London, 1842: «Середня сума платежів, які робляться у розрахунковій палаті» (де лондонські банкіри взаємно обмінюються підлягаючими оплаті чеками і векселями, яким вийшов строк), «становить кожного дня в середньому понад 3 мільйони ф. ст., а необхідний для цього щоденний грошовий запас не пабагато більший за 200 000 фунтів стерлінгів» (стор. 86). В 1889 р. загальний оборот розрахункової палати становив 7 618 $\frac{3}{4}$ мільйонів ф. ст., або круглим числом за 300 днів в середньому 25 $\frac{1}{2}$ мільйонів щоденно. — Ф. Е.} «Векселі є безперечно засобом обігу (сигтенсу) незалежно від грошей, оскільки вони передають власність з рук в руки за допомогою передатного напису» (стор. 92—93).— «В середньому можна прийняти, що кожний вексель, який перебуває в обігу, має на собі два передатні написи і що, таким чином, кожний вексель до закінчення його строку погашає в середньому два платежі. При цій умові завдяки самим тільки передатним написам на протязі 1839 р. з допомогою векселів було передано з рук в руки власності на суму, вдвос більшу за 528 мільйонів, тобто на 1 056 мільйонів ф. ст., більше, ніж 3 мільйони щоденно. Тому можна з певністю твердити, що векселі і вклади, разом узяті, за допомогою передачі власності з рук в руки і без допомоги грошей виконують грошові функції на суму не менше 18 мільйонів ф. ст. щоденно» (стор. 93).

Про кредит взагалі Тук говорить таке:

«У найпростішому своєму виразі кредит являє собою більш-менш обґрунтоване довір'я, завдяки якому одна особа довіряє другій певну суму капіталу в грошах або в товарах, оцінених у певній грошовій вартості; ця сума завжди має бути повернена після закінчення певного строку. Якщо капітал дається в позику грішми, тобто у вигляді банкнот, або кредит дається готівкою, або шляхом переказу на кореспондента, то за користування капіталом додатково нараховується стільки-то процентів на суму, яка має бути повернена. А при наданні кредиту товарами,

вартість яких встановлюється учасниками угоди і передача яких означає продаж, встановлена сума, яка повинна бути сплачена, включає в себе винагороду за користування капіталом і за ризик, перейнятий до закінчення строку платежу. Писані платіжні зобов'язання з певним строком платежу звичайно видаються для таких кредитів. І ці зобов'язання, або промеси, становлять засіб, з допомогою якого кредитори, коли їм трапляється нагода вжити свій капітал у формі грошей або товарів, здебільшого можуть ще до закінчення строку таких векселів дешевше взяти позику або купити, тому що їх власний кредит посилюється кредитом другого підпису на векселі» (*An Inquiry into the Currency Principle*, p. 87).

Ch. Coquelin. «*Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*». «*Revue des deux Mondes*»¹⁰⁶, 1842, t. XXXI [p. 797]: «У кожній країні більшість кредитних угод виконується в самій сфері промислових відносин... Виробник сировини авансує її фабрикантові, який переробляє останню, і одержує від нього платіжні промеси. Виконавши свою частину роботи, фабрикант, в свою чергу, на таких же умовах авансує свій товар іншому фабрикантові, який повинен піддати його дальшому переробленню, і таким чином кредит поширюється все далі від однієї особи до іншої, аж до споживача. Оптовий торговець авансує товар роздрібному, а сам він одержує товар в кредит від фабриканта або посередника. Кожен бере в позику одну рукою і дає в позику другою іноді гроші, але далеко частіше товари. Таким способом здійснюється у промислових справах безперервний обмін позиками, які комбінуються і перехрещуються в усіх напрямках. Саме в мпоженні і зростанні цих взаємних позик полягає розвиток кредиту, і тут справжній корінь його могутності».

Другий бік кредиту зв'язаний з розвитком торгівлі грішми, який у капіталістичному виробництві, звичайно, іде паралельно з розвитком товарної торгівлі. В попередньому відділі (розд. XIX) ми вже бачили, як у руках торговців грішми концентрується зберігання резервних фондів, що належать комерсантам, технічні операції по прийманню і сплаті грошей, по міжнародних платежах, а разом з тим і торгівля зливками. У зв'язку з цією торгівлею грішми розвивається другий бік кредитної справи — управління капіталом, що приносить проценти, або грошовим капіталом, як особлива функція торговців грішми. Одержання грошей в позику і позичання грошей стають їх особливою справою. Торговці грішми виступають як посередники між дійсним кредитором і позичальником грошового капіталу. Взагалі кажучи, банкірська справа з цього погляду полягає в тому, щоб концентрувати в своїх руках великими масами позичковий грошовий капітал, так що замість окремого грошового кредитора промисловим і комерційним капіталістам протистоять банкіри як представники всіх грошових кредиторів. Вони стають загальними розпорядчиками грошового капіталу. З другого боку, у відношенні до всіх кредиторів вони концентрують позичальників, тому що вони беруть позики для всього торгового світу. З одного боку, банк являє собою централізацію грошового капіталу, кредиторів,

з другого — централізацію позичальників. Його прибуток, взагалі кажучи, полягає в тому, що він одержує позики під нижчі проценти, ніж дає в позику.

Позичковий капітал, яким розпоряджаються банки, припливає до них різноманітними шляхами. Насамперед, оскільки вони є касирами промислових капіталістів, в їх руках концентрується грошовий капітал, який зберігає кожний виробник і купець як резервний фонд або який припливає до нього по платежах. Ці фонди перетворюються таким чином у позичковий грошовий капітал. Завдяки цьому резервний фонд торгового світу скорочується до необхідного мінімуму, бо він концентрується як суспільний, і частина грошового капіталу, яка інакше лежала б без діла як резервний фонд, дається в позику, функціонує як капітал, що приносить пропенти. По-друге, позичковий капітал банків утворюється з вкладів грошових капіталістів, які дають право банкам позичати їх. З розвитком системи банків, а саме, як тільки вони починають платити проценти по вкладах, в них уже концентруються грошові заощадження і тимчасово незайняті гроші всіх класів. Дрібні суми, що самі по собі нездатні функціонувати як грошовий капітал, об'єднуються у великі суми і таким чином виростають у грошову силу. Це збирання дрібних сум, як особливий результат банкової системи, слід відрізнити від її посередницької ролі між власне грошовими капіталістами і позичальниками. Нарешті, в банках депонуються і доходи, які передбачається споживати лише поступово.

Кредитування (тут ми маємо справу тільки з власне торговим кредитом) провадиться за допомогою дисконту векселів — перетворення їх у гроші до закінчення їх строку — і за допомогою позик у різних формах: прямої позики під особистий кредит, позик під заставу процентних паперів, державних облігацій, усякого роду акцій, особливо ж шляхом позик під накладні, докові варанти та інші засвідчені документи про право власності на товари, під вклади і т. п.

Кредит же, що його дає банкір, може бути одержаний в різних формах, наприклад, векселями на інші банки, чеками на них, відкриттям прямого кредиту, нарешті, — у банків, що мають право на випуск банкнот, — власними банкнотами банку. Банкнота є не що інше, як вексель на банкіра, по якому пред'явник в усякий час може одержати гроші і який банкір заміняє приватні векселі. Остання форма кредиту здається не-обізаному особливо дивовижною і важливою, по-перше, тому що цього роду кредитні гроші переходять з простого торгового обігу в загальний обіг і тут функціонують як гроші; а також

і тому, що в більшості країн головні банки, які випускають банкноти, являють собою дивну мішанину державного банку і приватного банку; в дійсності вони мають за основу своїх операцій державний кредит, а їх банкноти є в більшій чи меншій мірі узаконеним платіжним засобом; тому що тут стає явним, що саме кредит є те, чим торгує банкір, бо банкнота являє собою тільки кредитний знак, який перебуває в обігу. Але банкір торгує кредитом і в усіх інших формах, навіть коли дає готівкою в позику депоновані у нього гроші. В дійсності банкнота становить лише монету для оптової торгівлі — а найважливіше значення для банків завжди мають вклади. Найкращий цьому доказ дають шотландські банки.

Для нашої мети немає потреби докладніше розглядати особливі види кредитних установ, як і особливі форми банків.

«Банкірська справа... може бути поділена на двоякого роду операції... 1) Збирати капітал від тих, хто не знаходить для нього безпосереднього застосування, і розподіляти його або передавати тим, хто може його застосувати. 2) Приймати вклади з доходів своїх клієнтів і сплачувати їм суми, необхідні для витрат на предмети споживання... Перше є обіг *капіталу*, останнє — обіг *засобів обігу* (*currency*)». — Перший рід операцій є зосередження капіталу, з одного боку, і розподіл його, з другого; другий — регулювання обігу для місцевих потреб округів». Тооке. «An Inquiry into the Currency Principle», р. 36, 37. До цього місця ми повернемося в розд. XXVIII*.

«Reports of Committees», vol. VIII. «Commercial Distress», vol. II, part. I, 1847—1848. Minutes of Evidence.—(Далі цитуються як «Commercial Distress» 1847—1848¹⁰⁷). В сорокових роках при дисконті векселів у Лондоні в незліченних випадках приймали замість банкнот векселі одного банку на інший строком на 21 день. (Свідчення Дж. Піза, провінціального банкіра, №№ 4636 і 4645.) Згідно з тим самим звітом, банкіри мали звичай, коли грошей не вистачало, регулярно робити платежі своїм клієнтам такими векселями. Якщо одержувач хотів банкнот, він мусив знову дисконтувати цей вексель. Таким чином банки немов дістали привілей робити гроші. Пани Джонс, Лойд і К^о платили таким способом «з давніх-давен», коли грошей не вистачало і ставка процента перевищувала 5%. Клієнт охоче приймав такі банківські векселі, тому що векселі фірми Джонс, Лойд і К^о можна було легше дисконтувати, ніж свої власні; при цьому векселі ці часто переходили через 20—30 рук (там же, №№ 901—904, 905, 992).

Всі ці форми служать для того, щоб зробити передаваним право на одержання платежу.

* Див. цей том, стор. 452. Ред.

«Навряд чи знайдеться хоч одна форма кредиту, в якій часом йому не доводилося б виконувати функції грошей; чи є цією формою банкнота, вексель, чи чек, процес лишається по суті той самий, і результат лишається по суті один і той самий».— *Fullarton*. «On the Regulation of Currencies», 2nd ed., London, 1845, p. 38. — «Банкноти — це розмінні гроші кредиту» (стор. 51).

Нижчеподані уривки взято з книги: J. W. Gilbert. «The History and Principles of Banking». London, 1834:

«Капітал банку складається з двох частин— основного капіталу (invested capital) і банкового, або позичкового, капіталу (banking capital)» (стор. 117). «Банковий, або позичковий, капітал утворюється трьома способами: 1) прийманням вкладів, 2) випуском власних банкнот, 3) видачею векселів. Якщо хто-небудь згоден мені позичити безплатно 100 ф. ст. і я дам у позичку ці 100 ф. ст. комусь іншому з 4%, то ця операція принесе мені в кінці року 4 ф. ст. прибутку. Так само, якщо хто-небудь згоден прийняти мою платіжну обіцянку (I promise to pay — я обіцяю заплатити — звичайна формула англійських банкнот), «повернути її в кінці року і сплатити мені за це 4%, начебто я позичив йому 100 ф. ст., то на цій операції я одержу прибутку 4 фунти стерлінгів; і знов-таки, якщо хто-небудь у маленькому провінціальному містечку принесе мені 100 ф. ст. під умовою, щоб я сплатив цю суму в Лондоні третій особі через 24 днів, всякий процент, який мені вдасться вичирити з цих грошей за цей час, буде моїм прибутком. Отакі по суті справи операції банку і ті канали, по яких створюється банковий капітал за допомогою вкладів, банкнот і векселів» (стор. 117). «Прибуток банкіра як загальне правило пропорціональний сумі одержаного ним у позичку або власного капіталу. Щоб визначити дійсний прибуток банку, треба відрахувати від валового прибутку процент на основний капітал. Остача і становитиме банковий прибуток» (стор. 118). «Позики, що їх видає банкір своїм клієнтам, роблять з рішми інших людей» (стор. 146). «Саме банкіри, які не випускають банкнот, створюють банковий капітал шляхом дисконту векселів. Вони збільшують свої вклади своїми дисконтними операціями. Лондонські банкіри дисконтують векселі тільки тих фірм, які мають у них поточний рахунок» (стор. 119). «Фірма, яка дисконтує векселі у своєму банку і сплачує проценти на всю суму цих векселів, повинна принаймні частину цієї суми залишити в банку, не одержуючи за неї процентів. Таким способом банкір одержує на позичені ним гроші процент вищий за поточний і створює собі банковий капітал за рахунок тієї остачі, що лишається в його руках» (стор. 119—120).

Про економію резервних фондів, вкладів, чеків:

«Депозитні банки за допомогою переведення боргів досягають економії в уживанні засобів обігу і з невеликими сумами дійсних грошей виконують операції на великі суми. Звільнені таким чином гроші банкір викидає на позички своїм клієнтам за допомогою дисконту і т. д. Тому переведення боргів підвищує ефективність депозитної системи» (стор. 123, 124). «Не важко, чи мають обидва клієнти, які ведуть між собою справи, рахунок у одного й того самого банкіра, чи у різних банкірів. Тому що банкіри обмінюються своїми чеками в розрахунковій палаті. За допомогою переведення боргів депозитна система могла б досягти такого поширення, що зовсім витіснила б уживання металічних грошей. Якби кожний мав у банку поточний рахунок і робив усі свої платежі за допомогою че-

ків, ці чеки стали б єдиним засобом обігу. В цьому випадку слід було б припускати, що гроші перебувають в руках банкірів, інакше чеки не мали б ніякої цінності» (стор. 124).

Централізація місцевого обігу банками здійснюється: 1) за допомогою філіалів банків. Провінціальні банки мають філії в невеличких містах своєї округи; лондонські банки — в різних міських кварталах Лондона. 2) За допомогою агентств.

«Всякий провінціальний банк має свого агента в Лондоні, щоб там платити по своїх банкнотах або векселях і одержувати гроші, які вносять жителі Лондона на рахунки осіб, що живуть у провінції» (стор. 127). Кожний банкір збирає банкноти іншого банку і назад не видає їх. В кожному більшому місті банкіри збираються раз або два рази на тиждень і обмінюються своїми банкнотами. Сальдо покривається переказом на Лондон» (стор. 134). «Призначення банків — полегшувати комерційні операції. Все, що полегшує комерцію, полегшує і спекуляцію. Комерція і спекуляція в багатьох випадках так тісно зв'язані одна з одною, що важко сказати, де кінчається комерція і де починається спекуляція... Всюди, де існують банки, легше і дешевше одержати капітал. Дешевизна капіталу стимулює спекуляцію, подібно до того як дешевизна м'яса і пива стимулює обжерливість і пияцтво» (стор. 137, 138). «Оскільки банки, які випускають власні банкноти, завжди розплачуються цими банкнотами, то може здатися, нібито їх дисконтні операції проводяться виключно за допомогою капіталу, одержаного таким шляхом; але це не так. Банкір може, звичайно, оплатити всі дисконтвані ним векселі своїми власними банкнотами, і все ж $\frac{9}{10}$ векселів, які є в його портфелі, можуть представляти дійсний капітал. Тому що, хоч він сам видав за ці векселі тільки свої паперові гроші, проте немає необхідності в тому, щоб вони лишалися в обігу до закінчення строку векселів. До закінчення строку векселів може лишатися ще три місяці, а банкноти можуть повернутися через три дні» (стор. 172). «Покриття рахунків клієнтами є нормальна ділова операція. В дійсності для цієї мети забезпечується кредит готівкою... Кредити готівкою забезпечуються не тільки особистою гарантією, але й депонованням цінних паперів» (стор. 174, 175). «Капітал, даний в позичку під заставу товарів, має ту саму дію, що й капітал, даний в позичку під дисконт векселів. Якщо хто-небудь бере в позичку 100 ф. ст. під забезпечення свого товару, то це те саме, як коли б він продав товар за вексель у 100 ф. ст. і потім дисконтував його у банкіра. Але позика дає йому можливість придержати товар до кращих ціл і тим уникнути жертв, яких інакше йому довелось б зазнати, щоб одержати гроші на невідкладні справи» (стор. 180—181).

«The Currency Theory Reviewed etc.» [Edinburgh, 1845], р. 62—63:

«Незаперечна істина, що 1 000 ф. ст., які сьогодні ви депонували у А, завтра будуть знову видані і стануть вкладом у В. Післязавтра вони можуть бути знову видані В, депоновані у С і так далі до безкопечності. Отже, одна й та сама сума грошей у 1 000 ф. ст. за допомогою ряду передач може умножитися до абсолютно невизначеної суми вкладів. Тому можливо, що *дев'ять десятків усіх вкладів в Англії існують тільки у вигляді відповідних записів у бухгалтерських книгах банкірів...* Так, у Шотландії, де гроші, що перебувають в обігу» (до речі сказати, майже вик-

лючно паперові гроші!), «ніколи не перевищують 3 мільйонів ф. ст., вклади становлять 27 мільйонів. Поки не настане загальне втребування вкладів (a run on the banks), одна й та сама тисяча фунтів стерлінгів, мандруючи туди й сюди, може з такою ж легкістю покрити таку саму невизначену суму. Через те що ті самі 1 000 ф. ст., якими я сплачую сьогодні мій борг комерсантові, завтра покриють його борг іншому кушцеві, а післязавтра борг банкові і так далі до безконечності, то одні й ті самі 1 000 ф. ст. можуть переходити з рук в руки, від банку до банку, покриваючи найбільшу суму вкладів».

{Як ми бачили, Гілбарт уже в 1834 р. розумів, що

«все, що полегшує комерцію, полегшує і спекуляцію. Комерція і спекуляція в багатьох випадках так тісно зв'язані одна з одною, що важко сказати, де кінчається комерція і де починається спекуляція».

Чим легше можна одержати позику під непродані товари, тим більше береться таких позик, тим сильніша спокуса посилити виробництво товарів або кинути на віддалені ринки вже вироблені товари,— аби тільки одержати під них грошову позику. Яскравий приклад того, як увесь торговий світ країни може бути охоплений подібною гарячкою і чим вона закінчується, дає нам історія англійської торгівлі в період 1845—1847 років. Тут можна бачити, що може зробити кредит. Для пояснення дальших прикладів — кілька попередніх коротких зауважень.

Наприкінці 1842 р. пригнічення, яке тяжіло над англійською промисловістю майже безперервно з 1837 р., почало слабшати. Протягом двох наступних років попит з-за кордону на товари англійської промисловості ще більше підвищився; 1845—1846 рр. були періодом найвищого процвітання. В 1843 р. «опіумна» війна відкрила англійській торгівлі Китай¹⁰⁸. Новий ринок дав новий поштовх і без того бурхливому піднесенню, особливо бавовняної промисловості. «Хіба можемо ми виробляти надто багато? Адже нам треба буде одягти 300 мільйонів чоловік», говорив тоді авторові цих рядків один манчестерський фабрикант. Але всіх цих новозбудованих фабричних будівель, парових і прядильних машин і ткацьких верстатів було не досить для того, щоб поглинути потік додаткової вартості з Ланкаширу. З таким самим завзяттям, з яким розширили виробництво, кинулись на будівництво залізниць; жадоба до спекуляції, що охопила фабрикантів і кушців, знайшла собі задоволення насамперед тут, і саме — вже з літа 1844 року. Купували акції наскільки вистачало сил, тобто наскільки вистачало грошей на покриття перших внесків; для чергових внесків кошти знайдуться! Але, коли настав строк дальших платежів,— згідно з запитанням 1059 «Commercial Distress»,

1848/1857, сума капіталів, вкладених у 1846—1847 рр. в залізницю, досягла 75 мільйонів ф. ст.,— довелось вдатися до кредиту, і власним підприємствам фірм здебільшого теж доводилось поплатитися за це.

А власні підприємства здебільшого вже перейшли межі можливого. Принадно високий прибуток спокусив до ще вищих операцій, ніж це дозволяли ліквідні кошти, якими можна було розпоряджатися. Але до послуг був кредит, легко доступний і, крім того, дешевий. Банковий дисконт стояв низько: в 1844 р. $1\frac{3}{4}$ — $2\frac{3}{4}$ %, в 1845 р. до жовтня нижче 3%, потім на деякий час підвищився до 5% (лютий 1846), щоб знову впасти до $3\frac{1}{4}$ % у грудні 1846 р. У підвалах Англійського банку нагромадився золотий запас нечуваних розмірів. Всі вітчизняні предмети біржових операцій котировались так високо, як ніколи раніше. Отже, навіщо ж пропускати прекрасну нагоду, чому б не взятися швидко до роботи? Чому б не послати на іноземні ринки, що жадають англійських виробів, усі товари, які тільки можна виробити? І чому б самому фабрикантові не покласти собі в кишеню подвійний прибуток — від продажу пряжі і тканин на Далекому Сході і від зворотного продажу в Англії одержаних за них товарів?

Так виникла система масових транспортувань товарів на консигнацію ¹⁰⁹ під позику до Індії і Китаю, яка дуже скоро розвинулася в систему транспортувань на консигнацію виключно заради авансів, як це докладно змальовано в нижчеподаних замітках, і яка немінуче кінчалася масовим перепоповненням ринків і крахом.

Крах цей вибухнув внаслідок неврожаю 1846 року. Англія і особливо Ірландія потребували величезного привозу харчових продуктів, особливо хліба й картоплі. Але країнам, що доставляли ці продукти, тільки в наймізернішій частині можна було платити за них виробами англійської промисловості; доводилося розплачуватися благородним металом: щонайменше 9 мільйонів [ф. ст.] золота пішло за кордон. З цієї суми $7\frac{1}{2}$ мільйонів було взято з наявних запасів Англійського банку, внаслідок чого свобода дій Банку на грошовому ринку була відчутно паралізована; всі інші банки, резерви яких лежали в Англійському банку і фактично були тотожні з резервами цього останнього, так само змушені були обмежити свої грошові операції; потік платежів, який швидко й легко припливав до Банку, припинився спочатку в окремих місцях, потім повсюди. Дисконтова ставка Банку, яка стояла ще в січні 1847 р. на рівні 3 — $3\frac{1}{2}$ %, піднялася у квітні, коли вибухнув перший приступ паніки, до 7%; потім літом знов настало слабе

тимчасове полегшення ($6\frac{1}{2}\%$, 6%), але як тільки став очевидним новий неврожай, вибухнула нова, ще більша паніка. Офіціальна мінімальна дисконтова ставка Англійського банку піднялася в жовтні до 7% , у листопаді — до 10% , інакше кажучи, величезну більшість векселів можна було дисконтувати тільки під колосальні лихварські проценти або зовсім не можна було дисконтувати; загальне припинення платежів привело до банкрутства ряд першокласних фірм і дуже багатьох середніх та дрібних; самому Англійському банкові загрозувала небезпека неминучого краху внаслідок обмежень, покладених на нього хитромудрим банківським актом 1844 р.¹¹⁰, — тоді уряд, на загальну настійну вимогу, припинив 25 жовтня чинність банківського акта і тим усунув абсурдні окови, накладені на Банк законом. Тепер Банк міг уже безперешкодно вводити в обіг свій запас банкнот; оскільки кредит цих банкнот фактично мав державну гарантію, отже, був міцний, то завдяки цьому негайно настало рішуче полегшення грошової скрути; розуміється, описі ще збанкрутувало багато великих і дрібних фірм, які безнадійно зарвалися, але найвища точка кризи була вже переборена, дисконтова ставка Банку впала у грудні знову до 5% , і вже на протязі 1848 р. було підготовлене те нове пожвавлення у справах, яке зірвало в 1849 р. дальше піднесення революційних рухів на континенті, а в п'ятдесятих роках привело спочатку до нечуваного доти промислового процвітання, а слідом за ним — до краху 1857 року.— *Ф. Е*

I. Про колосальне знецінення державних паперів і акцій протягом кризи 1847 р. свідчить документ, виданий палатою лордів у 1848 році. Згідно з цими відомостями, це знецінення на 23 жовтня 1847 р., проти лютого того самого року, становило:

На англійські державні папери.....	93 824 217	ф. ст.
» акції доків і каналів.....	1 358 288	» »
» залізничні акції.....	19 579 820	» »

Разом114 762 325 ф. ст.

II. «Manchester Guardian»¹¹¹ 24 листопада 1847 р. повідомляє таке про шахрайства в ост-індській торгівлі, де векселі виписувались не стільки тому, що був куплений товар, скільки купували товар для того, щоб мати можливість виписати вексель, який можна було б дисконтувати, перетворити в гроші:

А в Лондоні за посередництвом В купує товар у манчестерського фабриканта С для навантаження на корабель на адресу Д в Ост-Індію. В розплачується з С шестимісячним векселем, виписаним С на В. В, в свою чергу, розплачується шести-

місячним векселем на А. Як тільки товар навантажено на корабель, А, в свою чергу, виписує під накладну шестимісячний переказний вексель на Д.

«Таким чином обидва, і покупець і відправник, мають фонди на багато місяців раніше, ніж дійсно оплатять товари; і дуже часто ці векселі після закінчення строку платежу відновлювались під тим приводом, що при такій тривалій операції треба дати час на її реалізацію. Але, на жаль, втрати на такого роду операціях ведуть не до обмеження цих операцій, а якраз до їх поширення. Чим біднішими ставали учасники, тим більшою ставала для них потреба купувати, щоб таким чином відшкодувати в нових позиках втрачений при попередніх спекуляціях капітал. Закупки уже не регулювались попитом і пропозицією, вони ставали найголовнішою фінансовою операцією якої-небудь певної фірми. Але це тільки один бік справи. Що чинилося тут з експортом промислових товарів, те відбувалося й там з закупівлею і відправленням продуктів. Торгові фірми в Індії, які користувались достатнім кредитом, щоб дисконтувати свої векселі, закуповували цукор, індіго, шовк або бавовну — не тому, що купівельні ціни обіцяли прибуток проти останніх лондонських цін, а тому, що попереднім траттам на лондонську фірму скоро кінчався строк і їх треба було покрити. Що ж було простішого, як купити вантаж цукру, заплатити за нього десятимісячним векселем на лондонську фірму і відправити накладну поштою в Лондон? Менше ніж через два місяці накладна на ці ледве тільки навантажені товари, а з нею й самі товари заставлялись на Ломбард-стріт¹¹², і лондонська фірма одержувала на руки гроші за вісім місяців до закінчення строку виданих за товар векселів. І все це йшло гладко, без всяких перебоїв або труднощів, поки дисконткові банки знаходили у великій кількості гроші для того, щоб давати їх у позику під накладні й докові варанти і дисконтувати на необмежені суми векселі індійських торгових домів у «солідних» фірм на Мінсінг-лейн¹¹³».

{Ця шахрайська процедура практикувалась у найширших розмірах доти, поки товари з Індії та в Індію змушені були пливти на парусниках повз мису Доброї Надії. З того часу, як товари відправляються через Суецький канал і до того ж на пароплавах, цей спосіб фабрикувати фіктивний капітал втратив під собою таку основу, як тривалість перевозки товарів. А з того часу, як телеграф почав доставляти у той самий день відомості про стан індійського ринку англійському купцеві і про стан англійського ринку — індійському, цей метод став зовсім неможливим.— Ф. Е.}

III. В цитованому вже звіті «Commercial Distress», 1847—1848, говориться таке:

«В останній тиждень квітня 1847 р. Англійський банк повідомив Ліверпульський королівський банк, що з цього числа він наполовину скорочує дисконтну операцію з останнім. Це повідомлення справило дуже поганий вплив, тому що платежі в Ліверпулі за останній час далеко більше провадились векселями, ніж готівкою, і тому що купці, які звичайно приносили в банк багато грошей готівкою, щоб оплатити ними свої акцепти, останнім часом могли принести тільки векселі, ними самими одержаві за їх бавовну та інші товари. Це явище дуже поширилось, а з ним

збільшились і труднощі в справах. Акцепти, які повинен був оплатити банк за купців, здебільшого видавались за кордоном і до цього часу, звичайно покривались платежами, одержаними за товари. Векселі, що їх приносили телер купці замість колишньої готівки, були різних строків і різного роду; значну їх частину становили банкові векселі на три місяці; велику кількість векселів становили векселі під бавовну. Ці векселі акцептувались лондонськими банкірами, якщо вони були банковими векселями, а в противному разі — всякого роду купцями, бразильськими, американськими, канадськими, вест-індськими і т. д. фірмами. Купці не видавали векселів один на одного, а клієнти всередині країни, які купували товари в Ліверпулі, оплачували їх векселями на лондонські банки, або векселями на інші фірми в Лондоні, або векселями на яку-небудь особу. Повідомлення Англійського банку привело до того, що був скорочений строк для векселів під продаж іноземні товари, який звичайно перевищував три місяці» (стор. 26, 27).

Період процвітання 1844—1847 рр. в Англії, як відзначено вище, був зв'язаний з першою великою залізничною гарячкою. Про її вплив на торгіві справи взагалі у названому звіті сказано таке:

«У квітні 1847 р. майже всі торгові фірми почали більш або менш згоргати свою діяльність (to starve their business), вкладаючи частину свого торгового капіталу в залізницю (стор. 42).— Під залізничні акції брались і позики з високих процентів, наприклад з 8%, у приватних осіб, банкірів і страхових товариств (стор. 66). Позичаючи такі величезні суми залізницям, ці торгові фірми, в свою чергу, змушені були брати у банків за допомогою дисконту векселів дуже багато капіталу, щоб на ці гроші продовжувати ведення свого власного підприємства» (стор. 67).— (Запитання:) «Чи можете ви сказати, що платежі по залізничних акціях дуже сиріяли виникненню пригніченого стану» (на грошовому ринку), «в квітні і жовтні» (1847 року)? (Відповідь:) — «Я гадаю, що навряд чи вони справляли який-небудь вплив на пригнічений стан у квітні. Я думаю, що платежі до квітня і, мабуть, аж до літа скоріше посилювали, ніж ослабляли банкірів. Тому що дійсне застосування грошей зовсім не відбувалось так швидко, як надходили платежі; внаслідок цього більшість банків мала в своїх руках на початку року досить значну суму залізничних фондів». (Це підтверджується численними свідченнями банкірів і комісії. «С.Д.» 1848—1857.) «Сума ця літом мало-помалу розтанула і на 31 грудня була значно менша. Однією з причин пригніченого стану в жовтні було поступове зменшення залізничних фондів у розпорядженні банків; між 22 квітня і 31 грудня залізничні сальдо в наших руках скоротились на третину. Такий вплив мали платежі по залізничних акціях в усій Великобританії. Мало-помалу вони висмоктали вклади банків» (стор. 43, 44).

Те саме говорить і Самюел Герні (глава знаменитої фірми Оверенд, Герні і К^о):

«В 1846 р. був значно більший попит на капітали для залізниць, але він не підвищив ставки процента. Відбулася конденсація дрібних сум у великі, і ці великі суми були затрачені на нашому ринку; так що загалом результат був такий, що на грошовий ринок у Сіті кидалося більше грошей, ніж вилучалося звідти» (стор. 159).

А. Ходжсон, директор ліверпульського акціонерного банку, свідчить, наскільки векселі можуть служити банкірам як резерви:

«У нас було правило щонайменше $\frac{9}{10}$ усіх наших вкладів і всі гроші, одержані нами від інших осіб, тримати в нашому портфелі у векселях, строк яких кінчався з дня на день... настільки, що під час кризи сума векселів, строк яких щодня кінчався, майже дорівнювала сумі платіжних вимог, які пам щодня пред'являлися» (стор. 53).

«Спекулятивні векселі.

(№ 5092). «Ким головним чином акцептувалися векселі» (за продажу бавовну)? — (Р. Гарднер, не раз згадуваний в цій праці бавовняний фабрикант): «Товарними маклерами; торговець купує бавовну, передає її маклерові, виписує вексель на цього маклера і дисконтує вексель». — (№ 5094). «І ці векселі йдуть у ліверпульські банки і дисконтуються там?» — «Так, а також і в інших місцях... Якби не було цих операцій, на які пішли головним чином ліверпульські банки, бавовна у минулому році була б, на мою думку, дешевша на $1\frac{1}{2}$ або 2 пенса за фунт». — (№ 600.) «Ви сказали, що в обігу перебувала величезна кількість векселів, виставлених спекулянтами на бавовняних маклерів у Ліверпулі; чи стосується те саме до ваших позик під векселі за інші колоніальні товари, крім бавовни?» — (А. Ходжсон, ліверпульський банкір): «Це стосується всіх видів колоніальних товарів, особливо ж бавовни». — (601.) «Чи прагнете ви як банкір триматися осторожнє від векселів цього роду?» — «Нітрохи, ми вважаємо їх цілком законними векселями, якщо мати їх у помірній кількості... По векселях цього роду часто дається відстрочка».

Шахрайські махінації на ост-індсько-китайському ринку в 1847 році.— Чарлз Тернер (глава однієї з першокласних ост-індських фірм у Ліверпулі):

«Всі ми знаємо випадки, які мали місце з операціями на острові Маврікій і в інших подібних справах. Маклери звикли брати позикку під товари не тільки після того, як вони прибули, для оплати векселів, виданих за ці товари, що цілком нормальна річ, і позики під накладні, але вони брали позикку під товар, раніше ніж він був навантажений, а в деяких випадках — раніше ніж він був вироблений. Наприклад, в одному конкретному випадку я купив у Калькутті векселів на 6 000—7 000 фунтів стерлінгів; виручка від цих векселів пішла на Маврікій як засоби для розвитку виробництва цукру; векселі прибули в Англію, і більше половини їх було там опротестовано; коли ж, нарешті, прибув вантаж цукру, яким мали бути оплачені векселі, то виявилось, що цукор цей був уже засталий третім особам, раніше ніж він був навантажений, в дійсності навіть майже раніше, ніж він був вироблений» (стор. 78). «За товари для ост-індського ринку доводиться тепер платити фабрикантові готівкою; але це нічого не значить, бо, якщо покупець користується в Лондоні яким-небудь кредитом, він виставляє вексель на Лондон і дисконтує його в Лондоні, де дисконт стоїть тепер низько; одержаними таким чином грошми він розплачується з фабрикантом... минає принаймні дванадцять місяців, поки відправник товарів до Індії не одержить звітів своєї виручки;.. людина з 10 000 або 15 000 ф. ст., яка починає операції з Індією, доб'ється на значну суму кредиту у лондонської фірми; цій фірмі вона плати-

тиму 1% і видаватиме на неї векселі при умові, що виручка від проданих в Індію товарів буде надіслана лондонській фірмі; при цьому обидві сторони мовчки погоджуються, що лондонська фірма не повинна видавати дійсної позики готівкою, тобто, що векселі будуть пролонговані, поки не надійдуть виручені гроші. Векселі дисконтувались у Ліверпулі, Манчестері, Лондоні; деякі з них перебувають у володінні шотландських банків» (стор. 79). — (№ 786.) «Ось фірма, яка недавно збанкрутувала в Лондоні; при розгляді бухгалтерських книг виявилось таке: існувала одна фірма в Манчестері і друга в Калькутті; вони відкрили кредит у лондонської фірми на 200 000 фунтів стерлінгів; тобто клієнти цієї манчестерської фірми, які посилали фірмі в Калькутті з Глазго і Манчестера товари на консигнацію, трасували векселі на лондонську фірму в сумі до 200 000 фунтів стерлінгів; в той же час встановлювалась угода, що калькутська фірма видасть векселів на лондонську фірму теж на 200 000 фунтів стерлінгів; векселі ці були продані в Калькутті, на виручені гроші були куплені інші векселі, і ці останні були відправлені в Лондон, щоб дати можливість лондонській фірмі оплатити векселі, видані в Глазго або Манчестері. Таким чином завдяки одній цій операції було випущено в світ векселів на 600 000 фунтів стерлінгів». — (№ 971.) «Тепер, якщо фірма в Калькутті купує корабельний вантаж» (для Англії) «і розплачується за нього своєю власною траттою на свого лондонського кореспондента і накладні відправляються сюди, то ці накладні відразу пускаються шим у хід для одержання позики на Ломбард-стріт; отже, торгова фірма може протягом восьми місяців користуватись грошми, раніше ніж її кореспондентові доведеться оплатити векселі».

IV. В 1848 р. засідала секретна комісія палати лордів для з'ясування причин кризи 1847 року. Показання свідків, дані перед цією комісією, були однак, опубліковані тільки в 1857 році («Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to Inquire into the Causes of Distress etc.». 1857; нами цитується: «С. D.» 1848/57¹¹⁴). В цій комісії управлічій Union Bank of Liverpool, п. Лістер, сказав, між іншим, таке:

(2444.) «Весною 1847 р. кредит нечувано розширився, тому що комерсанти переводили свій капітал з власних підприємств у залізницю і все ж хотіли продовжувати своє діло в попередніх розмірах. Кожний, певно, думав спочатку, що йому вдасться продати з прибутком залізничні акції і потім вкласти гроші в діло. Побачивши, мабуть, що це неможливо вони стали для своїх підприємств брати кредит там, де раніше розплачувались готівкою. Звідси й виникло розширення кредиту».

(2500.) «Ці векселі, на яких банки, що їх прийняли, зазнали збитків, чи були це векселі головним чином за хліб або бавовну?»... «Це були векселі за хліб, бавовну, цукор і виробу всякого роду. В той час не було жодного товару, — за винятком, може, олії, — який не впав би в ціні». — (2506.) «Маклер, який акцептує вексель, не акцептує його без достатнього покриття, в тому числі й на випадок падіння цін на товар, що служить покриттям».

(2512.) «За товари видаються двоякого роду векселі. До першого роду належить первісний вексель, виданий іззовні на імпортера... Строго векселів, які видаються таким чином, нерідко кінчаються раніше, ніж прибувають товари. Тому купець, якщо прибуде товар і в нього немає

достатнього капіталу, повинен заставити товар у маклера, поки не вдасться продати його. Тоді негайно видається іншого роду вексель ліверпульським купцем на маклера, під забезпечення того товару... тоді вже діло банкіра довідатись у маклера, чи є в нього товар і скільки дав він під нього позик. Він повинен переконатися, що маклер має покриття, щоб поправити справу в разі збитків».

(2516.) «Ми одержуємо також векселі з-за кордону. Хто-небудь купує за кордоном вексель на Англію і посилає його англійській фірмі; з векселя ми не можемо бачити, чи виданий він розумно, чи нерозумно, чи представляє він товар, чи вітер».

(2533.) «Ви сказали, що іноземні товари майже всіх родів були продані з великими збитками. Чи думаєте ви, що це було наслідком неоправданої спекуляції з цими товарами?» — «Збитки виникли від надто великого привозу, тимчасом як не було відповідного споживання, яке поглинуло б його. Як видно з усього, споживання набагато знизилось». — (2534.) «У жовтні... на товари майже не було попиту».

Про те, як в кульмінаційний момент катастрофи чути загальний крик *saive qui peut**, про це говорить в тому самому звіті першокласний знавець — бувалий високоповажний квакер Самюел Герні, глава фірми Оверенд, Герні і К^о.

(1262.) «Коли панує паніка, ділова людина не запитує себе, по якій ціні може вона вмістити свої банкноти, чи втратить вона 1%, чи 2% при продажу своїх сертифікатів або трипроцентної ренти. Коли вона перебуває під впливом страху, її не інтересує ні прибуток, ні збиток; вона намагається убезпечити себе саму, всі інші нехай роблять, що хочуть».

V. Про взаємне переповнення обох ринків п. Александер, купець, що бере участь в ост-індській торгівлі, посвідчив ось що перед комісією палати громад 1857 р. про банківські акти (цитуються «В. С.» 1857):

(4330.) «В даний момент, якщо я заплачу в Манчестері 6 шил., я одержу в Індії 5 шилінгів; якщо ж я заплачу в Індії 6 шил., я одержу в Лондоні 5 шилінгів».

Таким чином індійський ринок завдяки Англії і англійський завдяки Індії переповнюються в однаковій мірі. І саме такий випадок мав місце влітку 1857 р. через неповних десять років після гіркого досвіду 1847 року!

* — рятуйся, хто може. Ред.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

НАГРОМАДЖЕННЯ ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ; ЙОГО ВПЛИВ НА СТАВКУ ПРОЦЕНТА

«В Англії відбувається постійне нагромадження багатства, яке має тенденцію набрати кінець кінцем грошової форми. Але слідом за бажанням набувати гроші найбільш настійним є бажання знову звільнитись від них шляхом якого-небудь застосування, що дає проценти або прибуток, бо гроші як гроші нічого не приносять. Тому, якщо одночасно з цим постійним припливом надлишкового капіталу не відбувається поступового і достатнього розширення поля діяльності для нього, ми пеминуче натрапимо на періодичні нагромадження грошей, які шукають застосування, причому ці нагромадження, залежно від обставин, можуть бути більш або менш значні. Протягом багатьох років державні позики були головним засобом для поглинання надлишкового багатства Англії. З того часу, як державний борг досяг у 1816 р. свого максимуму і більше вже не поглинає надлишкового багатства, щороку виявлялася сума щонайменше в 27 мільйонів, яка шукала для себе іншого застосування. До того ж відбувається повернення капіталів у різних видах... Підприємства, які потребують великих капіталів і які час від часу відтягують надлишок незайнятого капіталу... принаймні нашій країні абсолютно необхідні для того, щоб відтягти періодичні нагромадження надлишкового суспільного багатства, які в звичайних галузях застосування капіталів не можуть знайти собі місця» («The Currency Theory Reviewed». Edinburgh, 1845, p. 32—34).

Про стан у 1845 р. там же сказано:

«Протягом дуже короткого періоду ціни піднялися в порівнянні з пайпикчим пунктом депресії... трипроцентна державна позика стоїть майже at par*... золото в підвалах Англійського банку перевищує суми, які будь-коли нагромаджувались там. На всякого роду акції стоять ціни, про які майже ніколи не чули, а процент так упав, що він майже номінальний... Все це доводить, що тепер в Англії знову існує тяжке нагромадження незайнятого багатства, що в недалекому майбутньому ми знову матимемо період спекулятивної гарячки» (там же, стор. 36).

«Хоч ввіз золота не є вірним показником прибутків у зовнішній торгівлі, проте, при відсутності інших показників, частина цього ввозу prima facie** представляє такий прибуток» (J. G. Hubbard. «The Cur-

* — по паритету. Ред.

** — насамперед. Ред.

gency and the Country». London, 1843, p. 40—41). «Припустимо, що в період стійкого сприятливого стану справ, прибуткових цін і достатнього грошового обігу внаслідок поганого врожаю треба ввезти хліба і вивезти золота на суму 5 мільйонів. Обіг [це означає, як зараз буде видно, не засоби обігу, а незайнятий грошовий капітал. — Ф. В.] скоротиться на таку ж суму. Приватні особи можуть мати ту саму кількість засобів обігу, але вклади купців в їх банках, сальдо банків у їх грошових маклерів і касові резерви банків — всі вони скоротяться, і безпосереднім наслідком цього зменшення кількості незайнятого капіталу буде підвищення процента, скажемо з 4% до 6%. Тому що стан справ нормальний, довір'я не буде захитане, але кредит стане ціннішим вище» (там же, стор. 42). «Якщо всі товарні ціни знизяться, ...надлишкові гроші припливуть назад до банків у формі збільшених вкладів, надлишок незайнятого капіталу знизить ставку процента до мінімуму, і цей стан речей триватиме до того часу, поки вищі ціни або торгове поживлення не введуть в діло бездіяльні гроші або поки ці гроші не будуть затрачені на купівлю іноземних цінних паперів або іноземних товарів» (стор. 68).

Дальші уривки знову взяті з парламентського звіту про торгову кризу 1847—1848 років.— Внаслідок неврожаю і голоду 1846—1847 рр. став потрібним великий ввіз продовольчих продуктів.

«Звідси велике перевищення ввозу над вивозом... Звідси значний відплив грошей з банків і посилені вимоги дисконтувати векселі у дисконтових маклерів; маклери починають суворіше приймати векселі. Відкритий досі кредит зазнав дуже серйозного обмеження, і серед слабих фірм почалися крахи. Ті, що покладались виключно на кредит, збанкрутували. Це збільшило тривогу, яка відчувалася вже раніше; банкіри та інші побачили, що вони не можуть з такою певністю, як раніше, розраховувати на перетворення своїх векселів та інших цінних паперів у банкноти, щоб виконати свої зобов'язання; вони ще більше скоротили кредит, часто зовсім припиняли його; в багатьох випадках вони приховували свої банкноти для викопання своїх власних зобов'язань; вони вважали за краще зовсім не випускати їх. Тривога й замішання зростали з кожним днем, і, якби не лист лорда Джона Рассела, настало б загальне банкрутство» (стор. 74, 75).

Лист Рассела припиняв чинність банківського акта.— Вищезгаданий Чарлз Тернер посвідчив:

«У деяких фірм були великі кошти, але вони не були вільні. Весь їх капітал міцно застряв у земельних власників на острові Маврікії або на фабриках індіго та на цукрових заводах. Прийнявши на себе колись зобов'язання на 500 000—600 000 ф. ст., вони не мали вільних коштів, щоб розплатитися по векселях, і кінець кінцем виявилось, що вони могли платити по своїх векселях лише за допомогою свого кредиту і лише остільки, оскільки його вистачало» (стор. 81).

Згадуваний С. Герні посвідчив:

[1664.] «Тепер» (в 1848 р.) «спостерігається скорочення оборотів і величезна кількість грошей.— (№ 1763.) «Я не думаю, щоб недостача капіталу була причиною, яка так високо погнала вгору ставку процента; то був страх (the alarm), трудність одержати банкноти».

В 1847 р. Англія сплатила за кордон щонайменше 9 мільйонів ф. ст. золота за ввезені продукти харчування. З них 7½ мільйонів взяті з Англійського банку і 1½ з інших джерел (стор. 245).— Морріс, управляючий Англійським банком, заявив:

[3800.] «На 23 жовтня 1847 р. державні цінні папери і акції капалів та залізниць були вже знецінені на 114 752 225 фунтів стерлінгів» (стор. 312).

Той самий Морріс, відповідаючи на запитання лорда Дж. Бентінка, посвідчив:

[3846.] «Хіба ви не знаєте, що весь капітал, вкладений в цінні папери і товари всякого роду, знецінився в такій мірі, що сировина — бавовна-сирець, шовк-сирець, сирова вовна, — відправлялась на континент по таких самих бросових цінах і що... цукор, кофе і чай продавалися з аукціону?» — «Нація неминуче повинна була принести значні жертви, щоб справитися з відпливом золота, викликаним колосальним ввозом продуктів харчування». — [3848.] «Чи не думаєте ви, що краще було б зачепити 8 мільйонів ф. ст., які лежать у сховищах банку, ніж намагатися вернути золото з такими жертвами?» — «*Ні, я не думаю цього*».

А ось коментарії до цього героїзму. Дізраелі допитує пана У. Коттона, директора і колишнього управляючого Англійським банком:

«Якпй великий був дивіденд, одержаний акціонерами Банку в 1844 році?» — «7% річних». — «А дивіденд 1847 року?» — «9%». — «Чи платив Банк у поточному році прибутковий податок за своїх акціонерів?» — «Звичайно». — «Чи зробив це Банк і в 1844 році?» — «Ні»⁸³. — «Отже, в такому разі цей банківський акт» (1844 р.) «був значною мірою в інтересах акціонерів. Значить, результат такий, що від часу надання чинності новому законові дивіденд акціонерів підвищився з 7% до 9%, і, крім того, прибутковий податок сплачується тепер Банком, тоді як раніше він повинен був сплачуватися акціонерами?» — «*Цілком вірно*». — (№№ 4356—4361.)

Пан Піз, провінціальний банкір, заявляє таке відносно нагромадження грошових запасів у банках під час кризи 1847 р.:

(4605.) «Через те що банк був змушений все більше підвищувати свій процент, то побоювання стали загальними; провінціальні банки збільшили свої золоті запаси, а також і суми банкових білетів; і багато хто з нас, які, може, звичайно тримали у себе лише кілька сот фунтів у золоті або в банкнотах, стали негайно нагромаджувати тисячі фунтів у грошових сейфах і конторках, бо панувала цілковита непевність відносно дисконту, і здатності векселів обертатися на ринку, і таким чином відбулося загальне нагромадження грошових запасів».

⁸³ Тобто раніше встановлювався дивіденд, і потім уже при виплаті дивіденду відраховувався з кожного акціонера прибутковий податок; а після 1844 р. спочатку сплачувався податок з усього прибутку Банку, а потім уже розподілявся дивіденд «free of Income Tax» [вільний від прибуткового податку]. Отже, номінально один і той самий процент в цьому разі був вищий на суму податку. — Ф. Е.

Один член комісії зауважує:

(4691.) «Отже, яка б не була причина протягом останніх 12 років, результат у всякому разі був більше на користь лихваря і торговця грішми, ніж на користь продуктивного класу взагалі».

В якій мірі експлуатують торговці грішми кризові умови, свідчить Тук:

«У виробництві металовиробів Уорікшіру і Стаффордшіру багато замовлень на товари в 1847 р. були анульовані, тому що ставка процента, який повинен був платити фабрикант за дисконт своїх векселів, більшо ніж поглинув би весь його прибуток» (№ 5451).

Візьмемо тепер інший, уже раніше цитований парламентський звіт: «Report from Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857» (далі цитується як «В. С.» 1857). Ось що свідчив на допиті п. Норман, директор Англійського банку і головне світило серед прихильників «currency principle»¹¹⁵:

(3635.) «Ви сказали, що додержуєтесь того погляду, що ставка процента залежить не від кількості банкнот, а від пошиту і пропозиції капіталу. Чи не будете ви ласкаві пояснити, що розумієте ви під капіталом крім банкнот і металічних грошей?» — «Я гадаю, що звичайне визначення капіталу таке: це товари або послуги, вживані у виробництві». — (3636.) «Чи всі товари ви охоплюєте словом капітал, коли говорите про ставку процента?» — «Всі товари, вживані у виробництві». — (3637.) «Все це ви розумієте під словом капітал, коли говорите про ставку процента?» — «Так. Припустимо, що бавовняному фабрикантові потрібна бавовна для своєї фабрики; очевидно, він роздобуде її таким способом, що візьме позику у свого банкіра, поїде з одержаними таким чином банкнотами в Ліверпуль і купить бавовну. Чого йому дійсно бракує, то це бавовни; банкноти або золото йому потрібні тільки як засіб одержати бавовну. Або, наприклад, йому потрібні кошти, щоб розплатитися з робітниками; тоді він знову позичає банкноти і сплачує ними заробітну плату своїм робітникам; робітникам, в свою чергу, потрібні харчі й квартира, і гроші є засобом платежу за них». — (3638.) «Але ж процент платиться за гроші?» — «Звичайно, насамперед; але візьміть інший випадок. Припустимо, що фабрикант купує бавовну в кредит, не беручи позики в банку; тоді різниця між ціною за готівку і ціною в кредит у момент закінчення строку і буде мірою процента. Процент існував би, навіть якби взагалі не було на світі грошей».

Ця самовдоволена нісенітниця цілком гідна цього стовпа «currency principle». Насамперед геніальне відкриття, що банкноти або золото є засобом що-небудь купити, що їх беруть у позику не заради них самих. І звідси повинно випливати, що процентна ставка регулюється чим? Попитом і пропозицією товарів, хоч ми досі знали тільки, що вони регулюють ринкові ціни товарів. Але з однаковими ринковими цінами товарів сумісні цілком різні ставки процента.— І далі така мудрість.

На слухне зауваження: «Але ж процент платиться за гроші», яке, звичайно, містить у собі запитання: яке відношення до товарів має процент, одержуваний банкіром, що зовсім не торгує цими товарами? І хіба фабриканти, які затрачують ці гроші на найрізноманітніших ринках, тобто на ринках, де панує цілком різне співвідношення попиту і пропозиції вживаних у виробництві товарів, не одержують грошей по однаковій процентній ставці? — На це запитання наш блискучий геній відповідає: якщо фабрикант купує бавовну в кредит, «то різниця між ціною за готівку і ціною в кредит у момент закінчення строку і буде мірою процента». Навпаки. Існуюча ставка процента, регулювання якої намагається роз'яснити геній Нормана, визначає різницю між ціною за готівку і ціною в кредит до закінчення строку. Насамперед треба продати бавовну по її ціні за готівку, а ця ціна визначається ринковою ціною, яка, в свою чергу, регулюється станом попиту і пропозиції. Припустимо, що ціна = 1 000 фунтам стерлінгів. На цьому закінчується операція між фабрикантом і бавовняним маклером, оскільки мова йде про купівлю-продаж. Але сюди долучається друга операція. Операція між кредитором і позичальником. Вартість у 1 000 ф. ст. дається фабрикантові в позику бавовною, а він повинен повернути її грішми, скажемо, через три місяці. Тоді проценти з суми в 1 000 ф. ст. за три місяці, встановлювані відповідно до ринкової ставки процента, і становитимуть надбавку до ціни за готівку. Ціна бавовни визначається попитом і пропозицією. Але ціна позиченої вартості бавовни, 1 000 ф. ст. на три місяці, визначається ставкою процента. І той факт, що сама бавовна перетворюється таким чином у грошовий капітал, є в очах п. Нормана доказом того, що процент існував би, навіть якби взагалі не було на світі грошей. Якби взагалі не було грошей, то в усякому разі не було б загальної ставки процента.

Насамперед, вульгарне уявлення про капітал як про «товари, вживані у виробництві». Оскільки ці товари фігурують як капітал, їх вартість як *капіталу*, на відміну від їх вартості як *товарів*, виражається в прибутку, який одержується від їх продуктивного або торгового застосування. І норма прибутку безумовно завжди має певне відношення до ринкової ціни куплених товарів і до їх попиту і пропозиції, але визначається вона зовсім іншими обставинами. І що ставка процента взагалі має межу в нормі прибутку, в цьому немає ніякого сумніву. Але нехай п. Норман прямо скаже нам, чим визначається ця межа. А визначається вона попитом і пропозицією грошового капіталу на *відміну* від усіх інших форм капіталу. Але можна було б

далі запитати: як визначається попит і пропозиція грошового капіталу? Не підлягає сумніву, що існує прихований зв'язок між пропозицією речового капіталу і пропозицією грошового капіталу, так само як і те, що попит промислових капіталістів на грошовий капітал визначається умовами дійсного виробництва. Замість того щоб роз'яснити нам це, п. Норман розкриває нам ту премудрість, що попит на грошовий капітал не тотожний з попитом на гроші як такі;— і тільки цю премудрість, тому що в глибині душі у нього, у Оверстона та інших пророків «сиггенсу рінсіпле», криється нечиста совість, бо вони шляхом штучного законодавчого втручання намагались зробити капітал із засобу обігу як такого і підвищити ставку процента.

Звернемось тепер до лорда Оверстона, alias* Самюела Джонса Лойда, і подивимось, як йому доводиться пояснювати, чому він бере 10% за свої «гроші», коли такий рідкий у країні «капітал».

(3653.) «Коливання ставки процента виникають через одну з двох причин: зміни вартості капіталу»

(Чудово! Адже вартість капіталу і є, взагалі кажучи, ставка процента! Отже, зміна ставки процента виникає тут від зміни ставки процента! «Вартість капіталу», як ми раніше показали, теоретично ніколи не розуміється інакше. Чи, може, п. Оверстон розуміє під вартістю капіталу норму прибутку,— тоді глибокий мислитель повертається до того, що ставка процента регулюється нормою прибутку!)

«або зміни кількості наявних у країні грошей. Всі великі коливання ставки процента, великі або щодо тривалості або щодо амплітуди коливань, можуть бути явно зведені до змін у вартості капіталу. Найбільш переконливою практичною ілюстрацією цього факту може бути підвищення ставки процента в 1847 р. і потім за останні два роки» (1855—1856); «менші коливання ставки процента, які випливають із зміни кількості наявних грошей, невеликі як щодо їх амплітуди, так і щодо їх тривалості. Вони відбуваються часто, і чим вони частіші, тим швидше досягають вони своєї мети»,

тобто збагачення банкірів à la Оверстон. Шановний Самюел Герні з цього приводу дуже наївно висловлюється перед комісією палати лордів, «С. D.» 1848/57:

(1324.) «Чи додержуєтесь ви тієї думки, що великі коливання ставки процента, які мали місце в минулому році, були вигідні банкірам і торговцям грішми, чи ні?» — «Я думаю, що вони були вигідні торговцям грішми. Всі коливання в господарському житті вигідні для тих, хто розуміється на цьому (to the knowing men)». — (1325.) «Чи не втрачає

* — інакше. Ред.

кінець кінцем банкір при високій ставці процента внаслідок збідніння своїх кращих клієнтів?» — «Ні, я тієї думки, що в скільки-небудь потійній мірі такий результат не має місця».

*Voilà ce que parler veut dire**.

Ми ще повернемось до питання про вплив на ставку процента кількості наявних у країні грошей. Але вже тепер треба зауважити, що й тут Оверстон допускає *quid pro quo***. Попит на грошовий капітал у 1847 р. (до жовтня не було ніяких турбот з-за недостачі грошей, з-за «кількості наявних грошей», як це вище назвав Оверстон) збільшився з різних причин: подорожчання хліба, підвищення цін на бавовну, неможливість продати цукор внаслідок надвиробництва, залізнична спекуляція і крах, переповнення зовнішніх ринків бавовняними товарами, вищеописаний ввіз в Індію і вивіз з Індії*** з однією тільки метою роздобути бронзові векселі. Всі ці обставини, надвиробництво в промисловості, так само як і недовиробництво в землеробстві, отже, цілком різні причини зумовили підвищення попиту на грошовий капітал, тобто на кредит і гроші. Підвищений попит на грошовий капітал мав свої причини в ході самого процесу виробництва. Але яка б не була причина, саме попит на *грошовий* капітал привів до підвищення ставки процента, вартості грошового капіталу. Коли Оверстон хоче сказати, що вартість грошового капіталу підвищилась, *тому що* вона підвищилась, то це тавтологія. Коли ж він розуміє тут під «вартістю капіталу» підвищення норми прибутку як причину підвищення ставки процента, то хибність цього положення зараз буде виявлена. Попит на грошовий капітал, а тому «вартість капіталу» може підвищитись, незважаючи на зниження прибутку; як тільки пропозиція грошового капіталу відносно знизиться, підвищиться його «вартість». Оверстону хотілося довести, що криза 1847 р. і висока ставка процента, якою вона супроводилась, нітрохи не залежали від «кількості наявних грошей», тобто від положень інспірованого ним банківського акта 1844 р.; хоч в дійсності вони залежали від неї, оскільки боязнь вичерпання банкового резерву,— цього витвору Оверстона,— долучила до кризи 1847—1848 рр. грошову паніку. Але зараз питання не в цьому. В наявності була недостача грошового капіталу, яка була зумовлена надмірними, в порівнянні з наявними коштами, розмірами операцій і привела до вибуху внаслідок порушення процесу відтворення, викликаного неврожаєм, надмірним залізничним будівництвом, надвиробництвом, особливо

* — Ось як влучно сказано. *Ред.*

** — змішання понять (буквально: прийняття одного за інше). *Ред.*

*** Див. цей том, стор. 421—422. *Ред.*

бавовняних товарів, махінаціями на індійському і китайському ринках, спекуляціями, надмірним ввозом цукру і т. д. Особам, що купили хліб тоді, коли він коштував 120 шил. за квартал, бракувало тепер, коли ціна його впала до 60 шил., саме 60 шил., переплачених ними, і на таку ж суму бракувало кредиту під заставу хліба. Зовсім не недостача в банкнотах заважала їм обернути свій хліб у гроші по старій ціні в 120 шил., як не вона заважала і тим, хто ввіз надто багато цукру, який потім майже не вдавалося продати. Так само стояла справа у тих панів, які вклали свій грошовий капітал (floating capital) у залізницю і для заміщення його в своїй «законній» справі вдалися до кредиту. Все це для Оверстона виражається в «моральній свідомості підвищеної вартості його грошей (a moral sense of the enhanced value of his money)». Але цій підвищеній вартості грошового капіталу якраз відповідала на другому боці знижена грошова вартість реального капіталу (товарного капіталу і продуктивного капіталу). Вартість капіталу в одній формі підвищилась, тому що вартість капіталу в другій формі знизилась. А Оверстон намагається ототожнити обидві ці вартості різного роду капіталів в єдиній вартості капіталу взагалі і до того ж таким чином, що протиставить їх недостачі в засобах обігу, в готівці. Але одна й та сама сума грошового капіталу може бути дана в позику за допомогою найрізноманітнішої кількості засобів обігу.

Візьмемо його приклад, що відноситься до 1847 року. Офіційна ставка дисконтного процента була: в січні 3—3½%, в лютому 4—4½%, в березні здебільшого 4%, у квітні (паніка) 4—7½%, у травні 5—5½%, в червні загалом 5%, в липні 5%, в серпні 5—5½%, у вересні 5% з незначними коливаннями до 5¼%, 5½%, 6%, в жовтні 5%, 5½%, 7%, в листопаді 7—10%, у грудні 7—5%.— В цьому випадку процент підвищувався тому, що прибутки зменшувались і непомірно падали грошові вартості товарів. Отже, коли Оверстон говорить тут, що ставка процента в 1847 р. підвищилась, бо вартість капіталу підвищилась, то під вартістю капіталу він може розуміти тут тільки вартість грошового капіталу, а вартість грошового капіталу є саме ставка процента і нічого більше. Але пізніше виявляється лисячий хвіст — вартість капіталу ототожнюється з нормою прибутку.

Щодо високої ставки процента в 1856 р., то Оверстон дійсно не знав, що вона була почасти симптомом появи категорії ризиків кредиту, які сплачували проценти не з прибутку, а з чужого капіталу; він твердив всього лише за кілька місяців перед кризою 1857 р., що «стан справ безумовно здоровий».

Далі він говорить [В. С. 1857]

(3722.) «Уявлення, нібито прибуток підприємства знижується з підвищенням ставки процента, в найвищій мірі помилкове. По-перше, підвищення ставки процента рідко буває тривалим; по-друге, якщо воно й буває тривалим і значним, то по суті воно являє собою підвищення вартості капіталу; а чому підвищується вартість капіталу? Тому, що піднялась норма прибутку».

Отже, тут ми, нарешті, дізналися, який смисл має «вартість капіталу». А втім, норма прибутку може лишатися довгий час на високому рівні, а підприємницький дохід упасти, і ставка процента підвищитись, так що процент поглине більшу частину прибутку.

(3724.) «Підвищення ставки процента було наслідком колосального розвитку ділової активності в нашій країні і великого підвищення норми прибутку; і коли лунають скарги, що підвищена ставка процента руйнує ті самі дві речі, які були її власною причиною, то це логічний абсурд, про який не знаєш навіть, що сказати».

Але це якраз настільки ж логічно, як коли б він сказав: підвищена норма прибутку була наслідком підвищення товарних цін спекуляцією, і коли чути скарги, що підвищення цін знищує свою власну причину, тобто спекуляцію, то це логічний абсурд і т. д. Що яке-небудь явище може кінець кінцем знищити свою власну причину,—це логічний абсурд тільки для лихваря, закоханого у високу ставку процента. Могутність римлян була причиною їх завоювань, а ці завоювання знищили їхню могутність. Багатство — причина розкоші, а розкіш руйнує багатство. Бач, який хитрий! Ідіотизм сучасного буржуазного світу якнайкраще характеризується тією пошаною, яку викликала у всієї Англії «логіка» мільйонера, цього *dunghill aristocrat**. А втім, якщо висока норма прибутку і розширення підприємств можуть бути причинами високої ставки процента, то звідси аж ніяк не випливає, що висока процентна ставка є причиною високого прибутку. Питання саме в тому й полягає, чи не вдержався цей високий процент (як це дійсно показала криза) або чи не піднявся він до вищої своєї точки після того, як від високої норми прибутку липився тільки самий спогад.

(3718.) «Щодо великого підвищення дисконтової ставки процента, то обставина ця виникає виключно із збільшеної вартості капіталу, а причину збільшення вартості капіталу, я думаю, з повною ясністю може відкрити кожен. Я вже згадував про той факт, що за 13 років чинності банківського акта торгівля Англії виросла з 45 до 120 мільйонів фунтів

* — аристократа смітника. *Ред.*

стерлінгів. Відновить у своїй пам'яті всі події, про які говорять ці короткі цифрові дані; пригадайте колосальний попит на капітал, що приніс з собою такий нечуваний розвиток торгівлі; пригадайте, парситі, що природне джерело пропозиції для цього величезного попиту, а саме щорічні заощадження країни, було протягом трьох або чотирьох останніх років використане на затрати для воєнних потреб, які не приносять прибутку. Признаюсь, я був вражений, що процент не підвищився ще більше, або, інакше кажучи, я вражений, що труднощі одержання капіталу внаслідок таких колосальних операцій не стали ще більші, ніж ви їх уже спостерігали».

Яке дивовижне жонгливання словами у нашого лихварського логіка! Він знов тут із своєю підвищеною вартістю капіталу! Як видно, він уявляє собі, що на одному боці відбувалося це колосальне розширення процесу відтворення, отже, нагромадження дійсного капіталу, а на другому боці був «капітал», на який виник «колосальний попит» внаслідок прагнення здійснити це колосальне збільшення торгівлі! А хіба це колосальне збільшення виробництва не являло собою самого збільшення капіталу і хіба, створюючи попит, воно разом з тим не створювало і пропозиції і навіть збільшеної пропозиції грошового капіталу? Якщо ставка процента піднялася дуже високо, то це ж тільки тому, що попит на грошовий капітал зростає ще швидше, ніж пропозиція, інакше кажучи, тому, що з розширенням промислового виробництва розширилось ведення його на основі кредитної системи. Інакше кажучи, дійсне розширення промисловості викликало посилений попит на «позики», і цей останній попит є, очевидно, те, що наш банкір розуміє під «колосальним попитом на капітал». Звичайно, не розширення простого *попиту* на капітал піднесло експортну торгівлю з 45 до 120 мільйонів. І що розуміє далі Оверстон, коли говорить, що поглинуті Кримською війною щорічні заощадження країни становлять природне джерело пропозиції для цього великого попиту? По-перше, за допомогою чого ж нагромаджувала Англія в період війни 1792—1815 рр., яка була зовсім не така, як невелика Кримська війна? По-друге, коли природне джерело висохло, з якого ж джерела припливає капітал? Як відомо, Англія не брала позик у інших націй. Але якщо поряд з природним джерелом існує ще штучне, то це ж було б найприємнішим методом для країни користуватися природним джерелом для війни, а штучним джерелом — у торговій справі. Коли ж у наявності був тільки старий грошовий капітал, то не міг же він подвоїти свою ефективність завдяки високій ставці процента? Пан Оверстон, очевидно, гадає, що щорічні заощадження країни (однак у цьому випадку, як видно, спожиті) перетворюються тільки в грошовий капітал. Але якби

не відбувалося дійсне нагромадження, тобто підвищення виробництва і збільшення кількості засобів виробництва, яка користь була б від нагромадження боргових вимог у грошовій формі до цього виробництва?

Підвищення «вартості капіталу», яке випливає з високої норми прибутку, Оверстон плутає з підвищенням, яке випливає з посиленого попиту на грошовий капітал. Цей попит може зростати з причин, цілком незалежних від норми прибутку. Сам же Оверстон наводить як приклад, що в 1847 р. цей попит посилювався внаслідок знецінення реального капіталу. Залежно від того, що для нього зручніше, він відносить вартість капіталу то до реального капіталу, то до грошового капіталу.

Несумлінність нашого банкового лорда, так само як і його обмежена банкірська точка зору, яку він дидактично підкреслює, виявляється далі ось у чому:

(3728. Запитання:) «Ви сказали, що, на вашу думку, дисконтова ставка не має для купця істотного значення; чи не будете ласкаві сказати, що ви вважаєте звичайною нормою прибутку?»

Відповісти на це запитання п. Оверстон визнає «неможливим».

(3729.) «Припустимо, що середня норма прибутку 7—10%; в такому разі зміна дисконтової ставки з 2% до 7% або 8% повинна істотно вплинути на норму прибутку, чи не так?»

(Сам запитуючий змішує норму підприємницького доходу з нормою прибутку і випускає з уваги, що норма прибутку є спільним джерелом процента і підприємницького доходу. Норма процента може лишити без зміни норму прибутку, але не підприємницький дохід. Оверстон відповідає):

«По-перше, комерсанти не стануть платити таку дисконтову ставку, яка поглинає значну частину їх прибутку; в цьому разі вони скоріше припинять своє підприємство».

(Звичайно, якщо вони можуть це зробити, не розоряючи себе. Поки їх прибуток високий, вони платитимуть дисконт, тому що хочуть цього, а коли він низький, вони платитимуть, тому що змушені платити.)

«Що значить дисконт? Чому хто-небудь дисконтує вексель?.. тому що він хоче одержати більше капіталу».

(Стоп! Тому що він хоче передхопити зворотний приплив у грошовій формі свого певно вкладеного капіталу і уникнути застою у своїх справах. Тому що він мусить покрити строкові платежі. Збільшення капіталу він вимагає тільки тоді, коли

справа йде добре або, якщо він спекулює на чужих капіталах, навіть коли вона йде погано. Дисконтування аж ніяк не є тільки засобом для розширення підприємства.)

«А чому він хоче одержати в своє розпорядження більший капітал? Тому що він хоче застосувати цей капітал; а чому він хоче застосувати капітал? Тому що це вигідно, але для нього було б невигідно, якби дисконт поглинав його прибуток».

Цей самовдоволений логік гадає, що векселі дисконтуються тільки для розширення підприємства і що підприємство розширяється тому, що воно прибуткове. Перше припущення хибне. Звичайний підприємець дисконтує, щоб антиципувати грошову форму свого капіталу і тим зберегти безперервність процесу відтворення; він робить це не для того, щоб розширити підприємство або добути додатковий капітал, а щоб компенсувати кредит, який він дає, кредитом, який він одержує. І, якщо він стане розширяти своє підприємство в кредит, дисконт векселів принесе йому мало користі, тому що дисконт є тільки перетворення грошового капіталу, який уже перебуває в його руках, з однієї форми в іншу; він визнає за краще взяти тверду позику на довший строк. А втім, рицар кредиту дисконтує свої бронзові векселі, щоб розширити своє підприємство, щоб покрити одне нечисте підприємство іншим; він це робить не для того, щоб одержати прибуток, а щоб заволодіти чужим капіталом.

Ототожнивши таким чином дисконтування з позикою додаткового капіталу (а не з перетворенням у готівку векселів, які представляють капітал), п. Оверстон негайно ретирується, як тільки його починають припірати до стінки.

(3730. Запитання:) «Хіба купці, втягнувшись у справу, не змушені продовжувати деякий час свої операції, незважаючи на тимчасове підвищення процента?» — (Оверстон:) «Немає сумніву, що коли при якій-небудь операції хто-небудь може одержати в своє розпорядження капітал за нижчу ставку процента замість високої, то такий випадок, взятий з цієї обмеженої точки зору, для нього приємний».

Зате яка безмежна точка зору п. Оверстона, коли під «капіталом» він раптом починає розуміти тільки свій банкірський капітал і через те вважає людину, яка дисконтує у нього вексель, людиною без капіталу, тому що капітал останньої існує в товарній формі і тому що грошовою формою капіталу в цьому випадку є вексель, який перетворюється п. Оверстоном в іншу грошову форму.

(3732.) «Чи можете ви в зв'язку з банківським актом 1844 р. вказати, яке було приблизно відношення ставки процента до золотого резерву банку; чи вірно, що, коли в банку було золота на 9 або на 10 мільйонів,

ставка процента становила 6% або 7%, а коли золота було на 16 мільйонів, ставка процента стояла на рівні приблизно 3—4%?» (Запитуючий хоче примусити його пояснити ставку процента, оскільки вона визначається кількістю золота в банку, ставкою процента, оскільки вона визначається вартістю капіталу).— «Я не скажу, що це так... але якби це було так, ми повинні були б, на мою думку, вжити ще суворіших заходів, ніж ті, яких було вжито в 1844 році; тому що, якби так і було, що чим більший запас золота, тим нижча ставка процента, тоді, згідно з цим поглядом, ми повинні були б взятися за справу, збільшити золотий запас до необмеженої суми, і тоді ми звели б процент до нуля».

Кейлі, що поставив запитання, нітрохи не збентежений цим невдалим дотепом, говорить далі:

(3733.) «Нехай це так, припустимо, що банкові були б повернуті 5 мільйонів золотом, в такому разі на протязі найближчих шести місяців золотий запас досяг би приблизно 16 мільйонів ф. ст., і припустимо, що завдяки цьому ставка процента впала б до 3% або 4%,— тоді як же можна було б твердити, що звиження ставки процента сталося внаслідок великого скорочення справ?» — «Я сказав, що недавнє велике підвищення ставки процента, а не її падіння, тісно зв'язане з великим розширенням справ».

Але Кейлі говорить ось що: коли підвищення ставки процента разом із скороченням золотого запасу є показник розширення справ, в такому разі зниження ставки процента разом з розширенням золотого запасу повинно бути показником скорочення справ. На це Оверстон не може дати ніякої відповіді.

(3736. Запитання:) «Я пригадую, ви» (в тексті весь час *Your Lordship** «сказали, що гроші — зряддя для одержання капіталу». (Яке безглуздя вважати їх зряддям для одержання капіталу; вони — форма капіталу.) «При скороченні золотого запасу» (Англійського банку) «чи не існує, навпаки, більша трудність в тому, що *капіталісти* не можуть дістати грошей?» — (Оверстон:) «Ні; капіталісти не прагнуть добувати гроші, — це роблять не капіталісти. А чому?.. Тому що за допомогою грошей вони дістають в своє розпорядження капітал капіталістів, щоб вести справи людей, які не є капіталістами».

Тут він якраз пояснює, що фабриканти і купці — некапіталісти і що капітал капіталіста — це тільки грошовий капітал.

(3737.) «Хіба люди, що виписують векселі, не капіталісти?» — «Люди, що виписують векселі, можуть бути капіталістами, а можуть і не бути».

Тут він добре заплутався.

Його запитують, чи не представляють векселі купців товари, які вони продали або навантажили. Оверстон заперечує, що ці векселі з такою самою точністю представляють вартість товарів, як банкноти — золото (3740, 3741). Це вже безсормність!

* Ваша світлість. Ред.

(3742.) «Чи не є метою купця одержати гроші?» — «Ні, одержання грошей не становить мети при видачі векселя; одержання грошей, це — мета при дисконтуванні векселів».

Видача векселів, це — перетворення товару в одну з форм кредитних грошей, а дисконт векселів — лише перетворення цих кредитних грошей в інші гроші, а саме в банкноти. В усякому разі, п. Оверстон погоджується тут, що мета дисконту векселів — одержання грошей. Раніше він допускав дисконт тільки для того, щоб одержати додатковий капітал, але не для того, щоб перетворити капітал з однієї форми в іншу.

(3743.) «Яке головне бажання торгового світу в умовах паніки, що мала місце, як ви сказали, в 1825, 1837 і 1839 роках; чи прагнуть ділові люди одержати в своє розпорядження капітал, чи законні платіжні гроші?» — «Вони прагнуть дістати в своє розпорядження капітал для дальшого ведення свого підприємства».

Їх мета — через недостачу кредиту одержати засоби платежу для оплати строкових векселів, виставлених на них самих, щоб не бути змушеними продавати свій товар нижче [нормальної] ціни. Якщо у них самих взагалі немає капіталу, то разом із засобами платежу вони, звичайно, одержують одночасно і капітал, тому що вони одержують вартість без еквіваленту. Попит на гроші як такі завжди зводиться тільки до бажання перетворити вартість з форми товару або боргових вимог у форму грошей. Тим-то, навіть якщо лишити осторонь кризи, існує велика різниця між позикою капіталу і дисконтом, який тільки здійснює перетворення грошових вимог з однієї форми в іншу або в дійсні гроші.

{Я — редактор — дозволю собі тут вставити зауваження.

У Нормана, як і у Лойда-Оверстона, банкір завжди є особа, що «позичає капітал», а клієнт його — особа, що вимагає від нього «капітал». Так, за словами Оверстона, та чи інша особа дисконтує через банкіра вексель «тому, що вона хоче одержати *капітал*» (3729), і такій людині дуже приємно, коли вона «може дістати в своє *розпорядження капітал* на низькі проценти» (3730). «Гроші — знаряддя для одержання *капіталу*» (3736), і в разі паніки головне бажання торгового світу «дістати в своє розпорядження *капітал*» (3743). При всій плутанині у Лойда-Оверстона відносно того, що таке капітал, все ж з його слів досить ясно видно, що те, що банкір дає діловому клієнтові, він називає капіталом, якого раніше у клієнта не було і який йому дано в позику, капіталом, додатково до того, яким раніше розпоряджався клієнт.

Банкір настільки звик фігурувати як розподільувач — у формі позики — вільного в грошовій формі суспільного капі-

талу, що всяка функція, при якій він віддає гроші, здається йому позикою. Всі гроші, які він виплачує, здаються йому позикою. Якщо банкір витрачає гроші безпосередньо на видачу позики, то це вірно в буквальному розумінні. Якщо він витрачує їх на дисконт векселів, то для нього самого вони в дійсності являють собою позикку, видану до закінчення строку векселя. Так у голові банкіра зміцнюється уявлення, що він не може зробити ні одного платежу, який не був би позикою. І саме позикою не тільки в тому розумінні, що всяке застосування грошей з метою здобути процент або прибуток вважається з економічної точки зору позикою, яку відповідний власник грошей як приватна особа видає собі самому як підприємець. А позикою в тому певному розумінні, що банкір позичково передає клієнтові суму, на яку збільшується капітал, що є в розпорядженні останнього.

Якраз це уявлення, перенесене з банкірської контори в політичну економію, породило спірне питання, яке викликає плутанину: чи є те, що банкір готівкою надає в розпорядження свого клієнта, капіталом, чи тільки грішми, засобом обігу, сирецю? Щоб розв'язати це — по суті просте — спірне питання, ми повинні стати на точку зору клієнтів банку. Все залежить від того, чого вони вимагають і що одержують.

Якщо банк згоджується дати своєму клієнтові позикку просто під особистий його кредит, без гарантії з його боку, то справа ясна. Клієнт безумовно одержує певну щодо величини вартості позикку, як доповнення до його капіталу, яким він розпоряджався досі. Він одержує позикку в грошовій формі, тобто одержує не тільки гроші, але й грошовий *капітал*.

Якщо ж він одержує позикку, видану під заставу цінних паперів і т. п., то це — позика в тому розумінні, що йому даються гроші під умовою їх зворотної сплати. Але це не позика капіталу. Тому що цінні папери теж представляють капітал, і до того ж на більшу суму, ніж позика. Отже, одержувач бере меншу капітальну вартість, ніж віддає в заставу; така операція аж ніяк не являє собою для нього придбання додаткового капіталу. Він робить операцію не через те, що йому потрібен капітал, — він уже має його в своїх цінних паперах, — а через те, що йому потрібні гроші. Отже, тут перед нами позика *грошей*, а не капіталу.

Якщо позика видається під дисконт векселів, тоді зникає і *форма* позики. Перед нами проста купівля-продаж. За допомогою передатного напису вексель переходить у власність банку, а гроші — у власність клієнта; про повернення їх клієнтом немає й мови. Якщо клієнт купує готівку з допомогою

векселя або іншого зняряддя кредиту, то це така сама позика, не більше і не менше, як коли б він купив готівку за який-небудь інший товар: бавовну, залізо, хліб. І найменш може бути тут мова про позичання *капіталу*. Всяка купівля-продаж між торговцями є передача капіталу. А позика має місце тільки там, де передача капіталу не є взаємною, а відбувається односторонньо і на строк. Тому позика капіталу за допомогою дисконту векселів може мати місце тільки там, де вексель — бронзовий вексель, який зовсім не представляє проданого товару і який не бере ні один банкір, коли він знає, що це за вексель. Отже, в нормальній дисконтовій операції клієнт банку не одержує ніякої позики ні капіталом, ні грошми; він одержує гроші за проданий товар.

Таким чином випадки, коли клієнт вимагає від банку і одержує від нього капітал, дуже ясно відрізняються від тих, коли він одержує в позику гроші або купує гроші у банку. І тому що саме п. Лойд-Оверстон мав звичай без покриття видавати в позику свої фонди тільки в найрідкіших випадках (він був банкіром моєї фірми¹¹⁶ в Манчестері), то так само ясно і те, що його прекрасні слова про ті маси капіталу, які великодушні банкіри позичають фабрикантам, що мають потребу в капіталі, є цілковита вигадка.

А втім, в розд. ХХХІІ Маркс говорить по суті те саме: «Оскільки купці і виробники можуть дати надійне забезпечення, попит на засоби платежу є просто попит на те, що *може бути перетворене в гроші*; оскільки ж цього немає, отже, оскільки позичання засобів платежу дає капіталістам не тільки *грошову форму*, але й в будь-якій формі *еквівалент*, якого їм не вистачає для платежів, остільки попит на засоби платежу є попит на грошовий капітал». — Далі в розд. ХХХІІІ: «При розвинутому кредиті, коли гроші концентруються в руках банків, ці останні, *принаймні номінально*, позичають гроші. Така позика стосується тільки грошей, що перебувають в обігу. Перед нами позичання *засобів обігу*, а не позичання капіталів, які обертаються з допомогою цих засобів». — Пан Чапмен, який це повинен знати, також підтверджує вищенаведене розуміння дисконтової операції:

«В. С.» 1857: «У банкіра є вексель, банкір *купив вексель*». Свідчення. Запитання 5139.

А втім, ми ще повернемося до цієї теми в розд. ХХVІІІ*.—
Ф. Е.}

* Див. цей том, стор. 464—466. Ред.

(3744.) «Чи не будете ласкаві описати, що ви в дійсності розумієте під висловом капітал?» — (Відповідь Оверстона:) «Капітал складається з різних товарів, за допомогою яких ведеться підприємство (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); є основний капітал, і є оборотний капітал. Ваші кораблі, ваші доки, ваші верфі... — основний капітал; ваші харчові продукти, ваш одяг і т. д.— оборотний капітал».

(3745.) «Чи має вплив золота за кордон шкідливі наслідки для Англії?» — «Ні, якщо зв'язувати з цим словом розумний смисл». (З'являється стара теорія грошей Рікардо)... «За природного стану речей світові гроші розподіляються в певних пропорціях між різними країнами; ці пропорції такого роду, що при подібному розподілі (грошей) «зносини між якою-небудь країною, з одного боку, і всіма іншими країнами світу, з другого, є простим обміном; але бувають пертурбації, які час від часу впливають на цей розподіл; коли вони виникають, частина грошей даної країни відпливає в інші». — (3746.) «Ви вживаєте тепер вислів: гроші. Якщо раніше я вас правильно зрозумів, ви називали це втратою капіталу». — «Що називав я втратою капіталу?» — (3747.) «Відплив золота». — «Ні, я цього не говорив. Якщо ви вживаєте золото як капітал, то, без сумніву, це буде втратою капіталу; це буде віддачею певної частини благородного металу, з якого складаються світові гроші». — (3748.) «Хіба раніше ви не говорили, що зміна дисконтової ставки є простий показник зміни вартості капіталу?» — «Так». (3749.) «І що дисконтова ставка змінюється загалом із зміною золотого запасу Англійського банку?» — «Так; але я вже сказав, що коливання ставки процента, які впливають із зміни кількості грошей» (отже, він розуміє тут кількість дійсного золота), «в країні дуже мізерні...»

(3750.) «Таким чином, ви хочете сказати, що відбулося зменшення капіталу, якщо відбулося триваліше, але все ж тільки тимчасове, підвищення дисконтового процента понад звичайну норму?» — «Зменшення в певному розумінні слова. Змінилось співвідношення між капіталом і попитом на капітал; але можливо, що внаслідок збільшення попиту, а не внаслідок зменшення кількості капіталу».

(Але ж тільки тепер капітал прирівнювався до грошей, або золота, і ще трохи раніше підвищення ставки процента пояснювалось ще високою нормою прибутку, яка виникла з розширення, а не з скорочення комерційної діяльності або капіталу.)

(3751.) «Який це капітал ви маєте тут спеціально на увазі?» «Це цілком залежить від того, який капітал потрібен кожній окремій людині. Це той капітал, яким розпоряджається нація для ведення своїх справ, і якщо ці справи збільшаться вдвоє, повинно настати велике збільшення попиту на капітал, необхідний для дальшого їх ведення».

(Цей хитромудрий банкір спочатку збільшує вдвоє діло і слідом за цим — попит на капітал, необхідний для цього подвоєння. Завжди він бачить перед собою тільки свого клієнта, який вимагає від пана Лойда більшого капіталу для розширення свого підприємства вдвоє.)

«Капітал є такий самий, як і всякий інший товар» (але ж капітал, на думку п. Лойда, є не що інше, як сукупність това-

рів); «він змінюється у своїй ціні» (отже, товари двічі міняються в ціні — один раз як товари, другий — як капітал) «залежно від попиту і пропозиції».

(3752.) «Коливання дисконтової ставки загалом зв'язані з коливаннями золотого запасу у сховищах Банку. Чи цей капітал маєте ви на увазі?» — «Ні». — (3753.) «Чи можете ви навести приклад, коли в Англійському банку були б нагромаджені великі запаси капіталу і в той же час дисконтова ставка стояла б високо?» — «В Англійському банку нагромаджують не капітал, а гроші». — (3754.) «Ви визнали, що ставка процента залежить від кількості капіталу; чи не будете ви ласкаві сказати, який капітал маєте на увазі, і чи не можете ви навести приклад, коли б у Банку лежали великі запаси золота і в той же час ставка процента стояла б високо?» — «Дуже ймовірно» (agal), «що нагромадження золота в Банку могло збігтися з низькою ставкою процента, тому що в період слабого попиту на капітал» (саме грошовий капітал; час, про який тут іде мова, 1844 і 1845 рр. був часом процвітання) «звичайно можна нагромаджувати той засіб або знаряддя, за допомогою якого розпоряджаються капіталом». — (3755.) «Отже, ви думаєте, що між дисконтовою ставкою і кількістю золота у сховищах Банку не існує ніякого зв'язку?» — «Такий зв'язок, можливо, й існує, але це зв'язок, що не має принципіального значення» (але його банківський акт 1844 р. звів саме в принцип Англійського банку регулювання ставки процента залежно від кількості золота, що є в його розпорядженні); «явища ці можуть збігтися в часі (there may be a coincidence of time)». — (3758.) «Отже, ви хочете сказати, що труднощі для купців тут у країні в періоди недостачі грошей внаслідок високої дисконтової ставки полягають в тому, щоб одержати капітал, а не в тому, щоб одержати гроші?» — «Ви змішуєте дві різні речі, які я в цій формі не об'єдную; труднощі полягає в тому, щоб одержати капітал, і так само трудно одержати гроші... Трудність одержати гроші і труднощі одержати капітал — одна й та сама труднощі, розглядувана в два різні моменти її прояву».

Тут рибка знову добре піймалась. Перша труднощі — дисконтувати вексель або одержати позику під заставу товару. Трудність полягає в тому, щоб перетворити капітал або торговий знак вартості капіталу в гроші. І ця труднощі виражається, між іншим, у високій ставці процента. Але коли гроші вже одержані, в чому ж тоді полягає друга труднощі? Якщо мова йде тільки про платіж, хіба хто-небудь вбачатиме труднощі в тому, щоб звільнитися від своїх грошей? А якщо мова йде про купівлю, хіба у кого-небудь бувала в часи кризи труднощі купити той чи інший товар? І якщо навіть припустити, що це стосується особливого випадку подорожчання хліба, бановни і т. д., то ж труднощі ця могла б виражатися не у вартості грошового капіталу, тобто не в ставці процента, а тільки в ціні товару; і ця труднощі уже ж подолана тим, що у нашої людини тепер є гроші для купівлі потрібного товару.

(3760.) «А хіба підвищена дисконтова ставка не збільшує труднощі одержати гроші?» — «Вона збільшує труднощі одержати гроші, але не те ті гроші, якими володіють, це тільки форма» (і ця форма приносить

прибуток у кишені банкіра), «в якій виражається посилена трудність одержати капітал у складних умовах сучасної цивілізації».

(3763.) (Відповідь Оверстона:) «Банкір — це посередник, який, з одного боку, приймає вклади, з другого — застосовує ці вклади, передаючи їх у формі капіталу в руки осіб, які і т. д.».

Тут ми дізнаємось, нарешті, що розуміє він під капіталом. Він перетворює гроші в капітал, «передаючи їх»,— або, висловлюючись менш делікатно,— позичаючи їх під проценти.

Сказавши раніше, що зміна дисконтової ставки по суті не зв'язана із зміною суми золотого запасу Банку або з кількістю наявних грошей, а, щонайбільше, збігається в часі, п. Оверстон повторює:

(3805.) «Якщо в країні стане менше грошей внаслідок відпливу, то вартість їх підвищиться, і Англійський банк повинен буде пристосуватись до цієї зміни у вартості грошей» (отже, до зміни вартості грошей як капіталу, інакше кажучи, до зміни ставки процента, тому що вартість грошей як грошей, в порівнянні з товарами, лишається попередня). «Технічно це виражають так, що Банк підвищує ставку процента».

(3819.) «Я ніколи не змішую їх одне з одним».

Тобто гроші і капітал. Він не змішує їх з тієї простої причини, що він їх ніколи не розрізняє.

(3834.) «Дуже велика сума, яку довелося сплатити» (за хліб в 1847 р.) «за необхідні для країни продовольчі продукти і яка в дійсності була капіталом».

(3841.) «Колівання дисконтової ставки мають безперечно дуже тісний зв'язок із станом золотого запасу» (Англійського банку), «тому що стан запасу є показник збільшення або зменшення маси грошей, що існують в країні; і в тій самій пропорції, в якій збільшується або зменшується кількість грошей в країні, падає або підвищується вартість грошей, а до цього пристосовується і банкова дисконтова ставка».

Таким чином Оверстон визнає тут те, що він категорично заперечував у своєму свідченні № 3755.

(3842.) «Між тим і другим існує тісний зв'язок».

А саме між кількістю золота в емісійному відділі і резервом банкнот у банківському відділі. Тут він пояснює зміни ставки процента зміною кількості грошей. При цьому він говорить неправду. Резерви можуть скоротитися, тому що збільшилась кількість грошей, які обертаються в країні. Такий випадок буває тоді, коли публіка бере більше банкноти, а металічний запас не скорочується. Але тоді підвищується ставка процента, тому що в цьому випадку банківий капітал Англійського банку по закону 1844 р.¹¹⁷ обмежений. Але про це йому не слід говорити, бо на підставі цього закону обидва відділи банку самостійні.

(3859.) «Висока норма прибутку завжди викличе посилений попит на капітал; посилений попит на капітал підвищить його вартість».

Такий, нарешті, зв'язок між високою нормою прибутку і попитом на капітал, як його уявляє собі Оверстон. Тим часом в 1844—1845 рр., наприклад у бавовняній промисловості, панувала висока норма прибутку, тому що при великому попиті на бавовняні товари бавовна-сирець була дешевша і лишилась дешевою. Вартість капіталу (а за визначенням, яке Оверстон дав раніше, капітал — це те, що потрібне кожному для свого підприємства), отже в даному разі вартість бавовни-сирцю, не підвищилась для фабриканта. Нехай висока норма прибутку спонукала якого-небудь бавовняного фабриканта позичити грошей для розширення свого підприємства. В такому разі підвищився б його попит на *грошовий* капітал і ні на що більше.

(3889.) «Золото може бути і не бути грішми, як папір може бути і не бути банкнотою».

(3896.) «Чи правильно я вас розумію, що ви відмовляєтесь від того положення, яким ви аргументували в 1840 р.: що коливання в кількості банкнот Англійського банку, які перебувають в обігу, повинні йти слідом за коливаннями суми золотого запасу». — «Я остільки відмовляюсь від нього... оскільки при нинішньому стані наших знань ми повинні долучити до банкнот, які перебувають в обігу, ще й ті банкноти, які лежать у банковому резерві Англійського банку».

Це чудово. Довільне визначення, що Банк може друкувати стільки паперових банкнот, скільки у нього є золота в сховищах і крім того ще 14 мільйонів ф. ст., зумовлює, звичайно, те, що випуск банкнот Банком коливається разом з коливаннями золотого запасу. Але тому що «нинішній стан наших знань» ясно показав, що кількість банкнот, яку відповідно до закону має право фабрикувати Банк (і яку емісійний відділ передає в банковий відділ), — що цей обіг між обома відділами Англійського банку, який коливається із зміною золотого запасу, не визначає коливань обігу банкнот поза стінами Англійського банку, то останній, дійсний обіг, стає тепер для адміністрації Банку індиферентним, і вирішальним стає тільки обіг між обома відділами Банку, відмінність якого від дійсного виражається резервом. Для зовнішнього світу цей обіг важливий лише остільки, оскільки резерв показує, наскільки наблизився Банк до встановленого законом максимуму випуску банкнот і скільки можуть ще одержати клієнти Банку з банкового відділу.

Про *malā fides** Оверстона говорить такий блискучий приклад:

* — недобросовісність. Ред.

(4243.) «Чи коливається, на вашу думку, з місяця в місяць кількість капіталу в такій мірі, щоб вартість його могла внаслідок цього так змінитися, як це ми бачили за останні роки на коливаннях дисконтової ставки?» — «Співвідношення між попитом і пропозицією капіталу безперечно може змінюватися навіть у короткі періоди часу... Коли Франція заявить завтра, що вона збирається взяти велику позику, то, безсумнівно, це відразу ж викличе в Англії велику зміну у вартості грошей, тобто у вартості капіталу».

(4245.) «Коли Франція оповістить, що їй негайно потрібно для якої-небудь мети на 30 мільйонів товарів, то виникне, вживаючи більш наукового і простого вислову, великий попит на капітал».

(4246.) «*Капітал*, який хотіла б купити Франція за допомогою своєї позики, — це *одна* справа; *гроші*, на які Франція купить його, — це *інша* справа; то що ж змінює свою вартість — *гроші* чи ні?» — «Ми знову вертаємось до старого питання, і я гадаю, що це питання підходить більше для кабінету вченого, ніж для залу засідань цього комітету».

З цими словами він виходить, але не до кабінету вченого⁸⁴).

⁸⁴ Дальші зауваження про плутанину понять у Оверстона в питаннях капіталу — наприкінці розділу XXXII [Ф. Е.].

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

РОЛЬ КРЕДИТУ В КАПІТАЛІСТИЧНОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Загальні зауваження, досі висловлені нами з приводу кредиту, зводились ось до чого:

I. Утворення кредиту необхідне для того, щоб опосереднити вирівнювання норми прибутку або процес цього вирівнювання, на чому ґрунтується все капіталістичне виробництво.

II. Скорочення витрат обігу.

1) Однією з головних статей витрат обігу є самі гроші, оскільки вони самі мають вартість. Економія грошей за допомогою кредиту здійснюється трояким способом:

A. Для великої частини операцій гроші зовсім не потрібні.

B. Обіг засобів обігу прискорюється⁸⁵⁾. Почасти це збігається з тим, що доведеться сказати в пункті 2). З одного боку, це прискорення — технічне, тобто при незмінній величині і кількості дійсних товарних оборотів, які опосередковують споживання, менша кількість грошей або грошових знаків виконує ту саму службу. Це зв'язане з технікою банківської справи. З другого боку, кредит прискорює швидкість товарної метаморфози і разом з тим швидкість грошового обігу.

C. Заміщення золотих грошей паперовими.

2) Прискорення за допомогою кредиту окремих фаз обігу, або метаморфози товарів, потім метаморфози капіталу, а разом з тим прискорення процесу відтворення взагалі. (З другого боку, кредит дозволяє на більший строк відділяти один від

⁸⁵⁾ «Середній обіг банкнот Французького банку становив у 1812 р. 106 538 000 франків; у 1818 р. — 101 205 000 франків, тоді як грошовий обіг, загальна сума всіх надходжень і платежів, становив у 1812 р. 2 837 712 000 франків; у 1818 р. — 9 665 030 000 франків. Отже, грошовий обіг у Франції в 1818 р. відносился до грошового обігу 1812 р. як 3 : 1. Великий регулятор швидкості обігу — кредит... Цим пояснюється, чому великий тиск на грошовий ринок звичайно збігається з заповненням каналів обігу» («The Currency Theory Reviewed etc.», р. 65). — «Між вереснем 1833 р. і вереснем 1843 р. у Великобританії виникло близько 300 банків, які випускали власні банкноти; наслідком цього було скорочення банкнот в обігу на 2½ мільйони; в кінці вересня 1833 р. він становив 36 035 244 ф. ст. і в кінці вересня 1843 р.: 33 518 544 ф. ст.» (там же, стор. 53). — «Дивовижна швидкість обігу в Шотландії дозволяє за допомогою 100 ф. ст. виконати таку саму кількість грошових операцій, для якої в Англії потрібно 420 ф. ст.» (там же, стор. 55. Останнє стосується лише технічної сторони операції).

одного акти купівлі й продажу і через це бути основою спекуляції). Скорочення резервних фондів, що можна розглядати з двоякої точки зору: з одного боку, як зменшення циркулюючих засобів обігу, з другого — як скорочення тієї частини капіталу, яка повинна завжди існувати в грошовій формі⁸⁶⁾.

III. Утворення акціонерних товариств. Завдяки цьому:

1) Колосальне розширення масштабів виробництва і виникнення підприємств, які були неможливі для окремого капіталу. Разом з тим такі підприємства, які раніше були урядовими, стають суспільними.

2) Капітал, який сам по собі ґрунтується на суспільному способі виробництва і передбачає суспільну концентрацію засобів виробництва і робочої сили, набирає тут безпосередньо форми суспільного капіталу (капіталу безпосередньо асоційованих індивідуумів) на протилежність приватному капіталові, а його підприємства виступають як суспільні підприємства на протилежність приватним підприємствам. Це — скасування капіталу як приватної власності в рамках самого капіталістичного способу виробництва.

3) Перетворення дійсно функціонуючого капіталіста в простого управляючого, що розпоряджається чужими капіталами, і власників капіталу — в чистих власників, чистих грошових капіталістів. Коли навіть одержувані ними дивіденди включають в себе процент і підприємницький дохід, тобто весь прибуток (тому що утримання управляючого є або повинно бути просто заробітною платою за певного роду кваліфіковану працю, ціна якої регулюється на ринку праці як ціна всякої іншої праці), то і тоді весь цей прибуток одержується тільки у формі процента, тобто винагороди просто за власність на капітал, яка таким чином цілком відокремлюється від функції в дійсному процесі відтворення, подібно до того як ця функція в особі управляючого відокремлюється від власності на капітал. Таким чином, прибуток виступає (вже не одна тільки частина його, процент, яка дістає своє виправдання в прибутку позичальника) як просте привласнення чужої додаткової праці, що виникає з перетворення засобів виробництва в капітал, тобто з їх відчуження від дійсних виробників, з їх протилежності як чужої власності всім індивідуумам, що дійсно беруть участь у виробництві, від управляючого до останнього поденщика. В акціонерних товариствах функція відокремлена від власності на капітал, отже, і праця цілком відокремлена від

⁸⁶⁾ «До заснування банків сума капіталу, необхідна для функціонування засобів обігу, була завжди більша, ніж цього вимагав дійсний товарний обіг». «Economist», [15 березня] 1845 р., стор. 238.

власності на засоби виробництва і на додаткову працю. Це — результат вищого розвитку капіталістичного виробництва, необхідний перехідний пункт до зворотного перетворення капіталу у власність виробників, але вже не у приватну власність роз'єднаних виробників, а у власність асоційованих виробників, у безпосередню суспільну власність. З другого боку, акціонерні товариства — перехідний пункт до перетворення всіх функцій у процесі відтворення, досі ще зв'язаних з власністю на капітал, просто в функції асоційованих виробників, в суспільні функції.

Раніше ніж піти далі, відзначимо ще такий економічно важливий факт: через те що прибуток набирає тут чистої форми процента, то такі підприємства можливі навіть тоді, коли вони приносять тільки процент; це — одна з причин, які затримують падіння загальної норми прибутку, тому що ці підприємства, де постійний капітал стоїть у такій колосальній пропорції до змінного, не повинні неодмінно брати участь у вирівнюванні загальної норми прибутку.

{З того часу, як Маркс написав ці рядки, розвинулись, як відомо, нові форми промислового підприємства, які являють собою другий і третій ступінь акціонерного товариства. Щоденно зростаючій швидкості, з якою в усіх галузях великої промисловості може бути збільшене виробництво, протистоїть постійно зростаюча повільність розширення ринку для збільшеної кількості продуктів. Те, що промисловість виробляє за кілька місяців, те ринок ледве може спожити за кілька років. До цього долучається політика заборонних мит, за допомогою якої кожна промислова країна відгороджує себе від усіх інших, і особливо від Англії, і штучно підвищує вітчизняне виробництво. Наслідком цього є загальне хронічне надвиробництво, низькі ціни, падаючий і навіть зовсім зникаючий прибуток; словом, здавна прославлена свобода конкуренції вже конає і мусять сама признатися в своєму явному скандальному банкрутстві. Це банкрутство виражається саме в тому, що в кожній країні великі промисловці певної галузі об'єднуються в картелі для регулювання виробництва. Картельний комітет встановлює для кожного підприємства тверду квоту виробництва і кінець кінцем розподіляє одержувані замовлення. В окремих випадках виникали час від часу навіть міжнародні картелі, так, наприклад, картелі, які об'єднують підприємства англійської і німецької чорної металургії. Але і цієї форми усупільнення виробництва було мало. Протилежність інтересів окремих фірм надто часто розривала їх союз і знову відновлювала конкуренцію. Тоді прийшли до того, що в окремих галузях, де це

допускав даний ступінь розвитку виробництва, стали концентрувати все виробництво цієї галузі промисловості в одно велике акціонерне товариство під єдиним керівництвом. В Америці це здійснювалось уже не раз, в Європі найяскравішим прикладом цього роду досі лишається «United Alkali Trust», який зосередив усе англійське виробництво луґу в руках єдиної фірми. Колишні власники окремих заводів — більше тридцять — одержали за все устаткування відповідно до оціночної вартості в акціях загалом близько 5 мільйонів ф. ст., які являють собою основний капітал тресту. Технічне управління лишається в руках старих керівників, а комерційне керівництво концентрується в руках генеральної дирекції. Оборотний капітал (floating capital) в сумі близько одного мільйона ф. ст. був запропонований публіці для реалізації за передплатою. Весь капітал тресту становить таким чином 6 мільйонів фунтів стерлінґів. Так у цій галузі, яка становить основу всієї хімічної промисловості Англії, конкуренція замінена монополією і якнайбільш підбадьорююче підготовляється майбутня експропріація всім суспільством, нацією.— *Ф. Е.*}

Це — скасування капіталістичного способу виробництва в межах самого капіталістичного способу виробництва і тому суперечність, яка сама себе знищує, яка *prima facie** виступає просто як перехідний пункт до нової форми виробництва. Як така суперечність вона виступає і в своєму прояві. В певних сферах вона веде до встановлення монополії і тому вимагає державного втручання. Вона відтворює нову фінансову аристократію, нову різновидність паразитів в образі прожекторів, засновників і чисто номінальних директорів; вона відтворює цілу систему шахрайства і обману щодо засновництва, випуску акцій і торгівлі акціями. Це — приватне виробництво без контролю приватної власності.

IV. Якщо липити остронь акціонерну справу, — яка є скасуванням капіталістичної приватної промисловості на основі самої капіталістичної системи і яка в міру того, як розширяється і захоплює нові галузі виробництва, знищує приватну промисловість, — кредит передає окремому капіталістові або тому, хто вважається капіталістом, абсолютно в певних межах розпорядження чужим капіталом і чужою власністю і внаслідок цього чужою працею⁸⁷⁾. Розпорядження суспільним, а не

* — насамперед. *Ред.*

⁸⁷⁾ Подивіться, наприклад, у «Times»¹¹⁸ перелік банкрутств за такий рік кризи, як 1857, і порівняйте власне майно збанкрутованих із розміром їх боргів.— «Дійсно купівельна здатність людей, які користуються капіталом і кредитом, далеко перевершує все, що можуть собі уявити ті, хто практично не обізнаний із спекулятивними ринками» (*Tooke*. «An Inquiry into the Currency Principle», p. 79). «Людина, яка має

власним капіталом дає йому змогу розпоряджатися суспільною працею. Сам капітал, яким володіє особа в дійсності або на думку публіки, стає базисом кредитної надбудови. Особливо це стосується оптової торгівлі, через яку проходить переважна частина суспільного продукту. Тут зникає всяке мірило, всякі більш-менш обгрунтовані в межах капіталістичного способу виробництва виправдання. Спекулюючий оптовий торговець ризикує не *своєю*, а суспільною власністю. Разом з тим поплюлю стає фраза про походження капіталу із заощаджень, бо спекулюючий, навпаки, вимагає, щоб *інші* робили за нього заощадження. {Як недавно вся Франція заощадила півтора мільярда франків для панамських шахраїв. З якою точністю змальовано тут усе панамське шахрайство за цілих двадцять років до того, як воно сталося! — Ф. Е.} Фразам про здержливість гостро суперечить властива капіталові розкіш, яка сама тепер стає засобом кредиту. Уявлення, які мали ще деякий смисл на менш розвинутому ступені капіталістичного виробництва, стають тут цілком безглуздими. Удача і невдача однаково ведуть тут до централізації капіталів, а тому й до експропріації в найбільш колосальному масштабі. Експропріація поширюється тут з безпосереднього виробника на самих дрібних і середніх капіталістів. Експропріація — вихідний пункт капіталістичного способу виробництва; здійснення її є його метою, і, зокрема, його метою є експропріація всіх індивідуумів від засобів виробництва, які з розвитком суспільного виробництва перестають бути засобами приватного виробництва і продуктами приватного виробництва і можуть бути засобами виробництва тільки в руках асоційованих виробників, тобто їх суспільною власністю, як вони є їх суспільним продуктом. Але ця експропріація в межах самої капіталістичної системи виражається в антагоністичній формі, у формі привласнення суспільної власності небагатьма; а кредит все більше надає цим небагатьом характеру чистих ридарів наживи. Через те що власність існує тут у формі акцій, то її рух і передача стають просто результатом біржової гри, де дрібна риба поглинається акулами, а вівці — біржовими вовками. В акціонерній справі уже існує протилежність старої форми, в якій суспільні засоби виробництва виступають як індивідуальна власність;

репутацію особи, що володіє достатнім капіталом для свого постійного діла і користується в своїй галузі добрим кредитом, коли вона має сангвінічну певність щодо підвищення кон'юнктури для товару, який вона виробляє, і коли на початку і протягом її спекуляції їй сприяють обставини, може зробити закупи колосальних розмірів у порівнянні з своїм капіталом» (там же, стор. 136). — «Фабриканти, купці і т. д. — всі провадять операції, які далеко перевищують розмір їх капіталів. Нині капітал є шорше основа, на якій будується добрий кредит, ніж межа оборотів якогонебудь комерційного підприємства» («Economist», [20 листопада] 1847 р., стор. 1333).

але само перетворення у форму акції ще обмежене капіталістичними рамками; через це замість того щоб перебороти суперечність між характером багатства як багатства суспільного і як багатства приватного, воно лише розвиває цю суперечність в новій формі.

Кооперативні фабрики самих робітників є, в межах старої форми, перша бреш у цій формі, хоч вони всюди, в своїй дійсній організації, звичайно, відтворюють і повинні відтворювати всі недоліки існуючої системи. Але в межах цих фабрик знищується протилежність між капіталом і працею, хоч спочатку тільки в такій формі, що робітники як асоціація є капіталістом щодо самих себе, тобто застосовують засоби виробництва для експлуатації своєї власної праці. Вони показують, як на певному ступені розвитку матеріальних продуктивних сил і відповідних їм суспільних форм виробництва з природною необхідністю з одного способу виробництва виникає і розвивається новий спосіб виробництва. Без фабричної системи, що виникає з капіталістичного способу виробництва, як і без кредитної системи, що виникає з того ж самого способу виробництва, не могла б розвинутилася кооперативна фабрика. Кредитна система, яка становить головну основу поступового перетворення капіталістичних приватних підприємств у капіталістичні акціонерні товариства, являє собою так само і засіб поступового більшого або меншого розширення кооперативних підприємств у національному масштабі. Капіталістичні акціонерні підприємства, як і кооперативні фабрики, слід розглядати як перехідні форми від капіталістичного способу виробництва до асоційованого, тільки в одних протилежність усунута негативно, а в других — позитивно.

Досі ми розглядали розвиток кредиту і приховане в ньому знищення капіталістичної власності головним чином щодо промислового капіталу. В дальших розділах ми розглянемо кредит щодо капіталу, що приносить проценти, як такого, його вплив на останній, форму, якої він тут набирає; при цьому нам доведеться ще зробити кілька зауважень специфічно економічного характеру.

Поки що тільки таке:

Коли кредит виступає як головна підойма надвиробництва і надмірної спекуляції в торгівлі, то тільки тому, що процес відтворення, еластичний по своїй природі, форсується тут до крайніх меж, і саме тому форсується, що значна частина суспільного капіталу застосовується не-власниками його, які через це беруться до підприємницької діяльності зовсім інакше, ніж власник, який, оскільки він функціонує сам, боязливо

зважає обмежені можливості свого приватного капіталу. Це тільки свідчить про те, що основане на суперечливому характері капіталістичного виробництва зростання вартості капіталу допускає дійсний, вільний розвиток лише до певної межі і, таким чином, в дійсності створює для виробництва іманентні окови і межі, які постійно перериваються кредитом⁸⁸⁾. Тому кредит прискорює розвиток матеріальних продуктивних сил і створення світового ринку, доведення яких як матеріальних основ нової форми виробництва до певного високого ступеня розвитку і становить історичне завдання капіталістичного способу виробництва. Разом з тим кредит прискорює насильствені вибухи цієї суперечності, кризи, і тим самим посилює елементи розкладу старого способу виробництва.

Властивий кредитній системі двоїстий характер: з одного боку, розвивати рушійну силу капіталістичного виробництва, збагачення на експлуатації чужої праці, в систему найчистішого і найколосальнішого азарту й шахрайства і все більше скорочувати число небагатих, що експлуатують суспільне багатство; а з другого — становити перехідну форму до нового способу виробництва; ця двоїстість і надає головним провісникам кредиту від Ло до Ісаака Перейри властивого їм приємного характеру мішанини шахрая і пророка.

⁸⁸⁾ *Th. Chalmers* [«On Political Economy etc.», Glasgow, 1832].

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ ЗАСОБИ ОБІГУ І КАПІТАЛ; ПОГЛЯДИ ТУКА І ФУЛЛАРТОНА

Різниця між засобами обігу і капіталом, як її змальовують Тук⁸⁹⁾, Уїлсон та інші, які при цьому змішують в одну купу відмінності між засобами обігу як грішми, грошовим капіталом взагалі і капіталом, що приносить проценти (*moneyed capital* в англійському значенні), зводиться до таких двох пунктів.

Засоби обігу обертаються, з одного боку, як *монета* (гроші), оскільки вони опосередковують *витрачання доходів*, отже, обмін між індивідуальними споживачами і роздрібними торговцями; до останніх слід залічити всіх купців, що продають спожива-

⁸⁹⁾ Наведемо тут в оригіналі відповідне місце з Тука, цитоване в уривку німецькою мовою на стор. 390 [цей том, стор. 413]: «The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*» [«Банкірська справа, якщо лишити осторонь випуск боргових зобов'язань з платежем на пред'явника, може бути поділена на двоякого роду операції, які відповідають встановленому д-ром (Адамом) Смітом поділові операцій між самими торговцями і між торговцями і споживачами. Один рід банкірських операцій полягає в тому, щоб збирати *kapital* від тих, хто не знаходить для нього безпосереднього застосування, і розподіляти його або передавати тим, хто може його застосувати. Другий рід операцій полягає в тому, щоб приймати вклади з *доходів* своїх клієнтів і виплачувати їм суми, необхідні для витратків на предмети споживання... Перше є обіг *капіталу*, останнє — обіг *засобів обігу*]. — *Tooke*. «Inquiry into the Currency Principle». London, 1844, p. 36. Перший рід операцій є «the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other» [«концентрація капіталу, в одного боку, і розподіл його, в другого»], другий — «administering the circulation for local purposes of the district» [«регулювання обігу для місцевих потреб округу»]. (Там же, стор. 37.) — Далеко ближче підходить до справжнього розуміння питання Кіннір ось в яному місці: «Гроші вживаються для двох істотно відмінних операцій. Як засоби обігу між торговцями вони є знаряддям, за допомогою якого здійснюється передача капіталу, тобто обмін певної суми капіталу в грошах на рівну суму капіталу в товарах. Але гроші, затрачувані на виплату заробітної плати і для здійснення купівлі і продажу торговцем і споживачем, — це не капітал, а дохід; це частина доходу всього суспільства, призначена для щоденного витрачання. Ці гроші обертаються в постійному щоденному вжитку, і тільки ці гроші можуть бути названі в точному значенні слова засобами обігу (*currency*). Позиви капіталу залежать виключно від волі банку та інших власників капіталу, — позичальники завжди знайдуться; але сума засобів обігу залежить від потреб суспільства, в межах яких гроші обертаються з метою щоденного витрачання» (*J. G. Kinnear*. «The Crisis and the Currency». London, 1847 [р. 3—4]).

чам, — індивідуальним споживачам, на відміну від продуктивних споживачів, або виробників. Тут гроші обертаються у функції монети, хоч вони постійно *заміщають капітал*. Певна частина грошей у країні завжди призначена для цієї функції, хоч ця частина складається з окремих одиниць грошей, які постійно міняються. Навпаки, оскільки гроші опосередковують *передачу капіталу*, чи як купівельний засіб (засіб обігу), чи як засіб платежу, вони являють собою *капітал*. Отже, не функцією грошей як купівельного засобу і не функцією грошей як засобу платежу відрізняються вони від монети, тому що гроші можуть функціонувати як купівельний засіб навіть між торговцями, оскільки останні купують один у одного за готівку, і тому що вони можуть функціонувати як засіб платежу також між торговцем і споживачем, оскільки дається кредит і доходи спочатку споживаються, а потім оплачуються. Отже, різниця полягає в тому, що в другому випадку ці гроші не тільки заміщають капітал для однієї сторони, продавця, але й витрачаються, авансуються як капітал другою стороною, покупцем. Отже, в дійсності це — відмінність *грошової форми доходу від грошової форми капіталу*, а не відмінність засобів обігу від капіталу, тому що в ролі посередника між торговцями, так само як і в ролі посередника між споживачем і торговцем, *обертається* певна по своїй кількості частина грошей, і тому в *обох* цих функціях гроші однаково використовуються як *засіб обігу*. Але в погляді Тука є різного роду плутанина:

1) внаслідок змішання функціональних визначень;

2) внаслідок привнесення питання про кількість грошей, що обертаються в обох функціях разом узятих;

3) внаслідок привнесення питання про співвідношення кількості засобів обігу, що обертаються в обох функціях і тому в обох сферах процесу відтворення.

До пункту 1) про змішання функціональних визначень, тобто про нерозуміння того, що гроші в одній формі є засобами обігу (*сиргенсу*), а в другій формі — капіталом. Оскільки гроші використовуються в тій або другій функції, використовуються для реалізації доходу або для передачі капіталу, вони функціонують в купівлі й продажу при платежі як купівельний засіб або засіб платежу і в ширшому розумінні слова як засіб обігу. Дальше визначення грошей, яке вони мають в рахунку того, хто їх витрачає, або в рахунку того, хто їх одержує, — визначення, яке виражається в тому, що вони становлять для даної особи капітал чи дохід, — абсолютно нічого тут не міняє; це й виявляється також двоюко. Хоч види грошей, які обертаються в обох сферах, є різні, проте одна й та сама

одинаця грошей, наприклад п'ятифунтова банкнота, переходить з однієї сфери в другу і поперемінно виконує обидві функції; це є неминучим уже тому, що роздрібний торговець може надати своєму капіталові грошової форми тільки у формі тієї монети, яку він одержує від своїх покупців. Можна прийняти, що власне розмінна монета обертається головним чином у сфері роздрібною торгівлі; вона постійно потрібна роздрібному торговцеві для розміну, і він постійно одержує її назад у платежах від своїх клієнтів. Але він одержує також гроші, тобто монету в тому металі, який є мірою вартості; отже, в Англії — фунти стерлінгів і навіть банкноти, а саме банкноти невеликої вартості, наприклад в 5 або 10 фунтів. Ці золоті монети і банкноти разом з надлишковою розмінною монетою він щодня або щотижня депонує у своєму банку і оплачує ними свої закупки, виписуючи чеки на свій рахунок у банку. Але ті самі золоті монети і банкноти так само постійно, прямо або посередньо, забирає з банків вся публіка-споживач як грошову форму доходу (наприклад, фабриканти беруть дрібні гроші для виплати заробітної плати) і постійно припливають назад до роздрібних торговців, для яких вони таким чином знов реалізують частину їх капіталу, але разом з тим і частину їх доходу. Цю останню важливу обставину Тук зовсім випускає з уваги. Лише, коли гроші затрачуються як грошовий капітал на початку процесу відтворення («Капітал», кн. II, відділ I¹¹⁹), капітальна вартість існує як така в чистому її вигляді. Тому що у виробленому товарі міститься не тільки витрачений капітал, але вже й додаткова вартість, товар є не тільки капітал потенціально, але вже здійснений капітал, капітал з доданим до нього джерелом доходу. Отже, те, що роздрібний торговець віддає за гроші, які припливають до нього назад, — його товар, — являє собою для нього капітал плюс прибуток, капітал плюс доход.

Далі, обігові гроші, припливаючи назад до роздрібного торговця, знову відновлюють грошову форму його капіталу.

Отже, зовсім неправильним буде перетворювати відмінність між обігом як обігом доходу і обігом як обігом капіталу у відмінність між засобом обігу і капіталом. Такий хід думки з'являється у Тука тому, що він просто стає на точку зору банкіра, який випускає власні банкноти. Сума його банкнот, яка постійно перебуває на руках у публіки (хоч вона раз у раз складається не з одних і тих самих банкнот) і яка функціонує як засіб обігу, нічого йому не коштує, крім паперу і витрат на друкування. Це виставлені на нього самого обігові боргові зобов'язання (векселі), які, однак, приносять йому гроші і

таким чином є засобом збільшення вартості його капіталу. Але вони відмінні від його капіталу, чи то буде власний капітал, чи капітал, взятий в позику. Звідси для нього впливає спеціальна відмінність між засобом обігу і капіталом, яка, проте, не має нічого спільного із значенням цих понять самих по собі і найменше з тим їх значенням, яке вони дістали у Тука.

Різна визначеність грошей — чи функціонують вони як грошова форма доходу, чи як грошова форма капіталу — насамперед нічого не змінює в характері грошей як засобу обігу; вони зберігають цей характер, чи виконують вони ту чи другу функцію. А втім, якщо гроші виступають як грошова форма доходу, вони функціонують більше як власне засіб обігу (монети, купівельний засіб), внаслідок роздроблення цих купівель і продажів і тому що більшість тих, хто витрачає дохід, — робітники — порівняно мало можуть купити в кредит, тоді як в оборотах торгового світу, де засіб обігу являє собою грошову форму капіталу, гроші, почасти внаслідок концентрації [капіталу], почасти внаслідок переважання кредитної системи, функціонують головним чином як засіб платежу. Але відмінність між грошми як засобом платежу і грошми як купівельним засобом (засобом обігу) є відмінність, що належить самим грошам, а не відмінність між грошми і капіталом. Через те, що в роздрібній торгівлі обертається більше мідної і срібної монети, а в оптовій — більше золотої, відмінність між срібною і мідною монетою, з одного боку, і золотою, з другого, не стає відмінністю між засобом обігу і капіталом.

До пункту 2) про привнесення питання про кількість грошей, що обертаються в обох функціях разом узятих. Оскільки гроші обертаються або як купівельний засіб або як засіб платежу, — байдуже, в якій з двох сфер і незалежно від їх функції реалізовувати дохід або капітал, — зберігають свою силу раніше розвинуті при дослідженні простого товарного обігу закони про кількість обігових грошей («Капітал», кн. I, розд. III, 28, 2, в). Масу обігових грошей, *circulus*, в обох випадках визначає швидкість обігу, тобто число повторень одними і тими самими грошми за даний відрізок часу однієї й тієї самої функції купівельного засобу і засобу платежу, кількість одночасних купівель і продажів, відповідно платіжів, сума цін товарів, що обертаються, нарешті, її визначають платіжні баланси, які підлягають в той самий час сальдуванню. Чи являють собою функціонуючі таким чином гроші для платника або одержувача капітал, чи дохід — це не має значення, це абсолютно нічого не змінює в стані справи. Маса грошей просто визначається їх функціями як купівельного засобу і засобу платежу.

До пункту 3), до питання про співвідношення кількості засобів обігу, що обертаються в обох функціях і тому в обох сферах процесу відтворення. Обидві сфери обігу внутрішньо зв'язані, тому що, з одного боку, сума доходів, які мають бути витрачені, виражає розміри споживання, а з другого — величина капіталів, що обертаються у виробництві і торгівлі, виражає розміри і швидкість процесу відтворення. Незважаючи на це, одні й ті самі обставини впливають по-різному, і навіть у протилежному напрямі, на кількість грошових мас, що обертаються в обох функціях або сферах, або, як говорять англійці своєю банківською мовою, на кількість обігу. І це знов дає Туку привід до вульгарного розмежування засобів обігу і капіталу. (Та обставина, що пани, які представляють «грошову школу»¹²⁰, змішують дві різні речі, зовсім не дає підстави змальовувати їх як різні поняття.)

В періоди процвітання, великого розширення, прискореного і енергійного процесу відтворення робітники зайняті повністю. Здебільшого настає і підвищення заробітної плати, яке трохи вирівнює її падіння нижче середнього рівня в інші періоди комерційного циклу. Разом з тим значно зростають доходи капіталістів. Споживання всюди підвищується. Товарні ціни теж регулярно підвищуються, принаймні у вирішальних галузях підприємницької діяльності. Внаслідок цього зростає кількість обігових грошей, принаймні в певних межах, бо більша швидкість обігу, в свою чергу, ставить межу зростанню кількості засобів обігу. Через те що частина суспільного доходу, яка складається з заробітної плати, первісно авансується промисловим капіталістом у формі змінного капіталу і завжди у формі грошей, то в періоди процвітання вона потребує більше грошей для свого обігу. Але ми не повинні двічі рахувати їх: перший раз як гроші, необхідні для обігу змінного капіталу, і другий раз як гроші, необхідні для обігу доходу робітників. Гроші, що сплачуються робітникам у вигляді заробітної плати, витрачаються в роздрібній торгівлі і приблизно щотижня повертаються в банки як вклади роздрібних торговців, попередю обслуживши в дрібних кругооборотах ряд різного роду проміжних операцій. В періоди процвітання повернення грошей до промислових капіталістів відбувається гладко, і, таким чином, їх потреба в грошових позиках зростає не тому, що їм треба виплатити більше заробітної плати, не тому, що потрібно більше грошей для обігу їх змінного капіталу.

Загальний результат той, що в періоди процвітання маса засобів обігу, які використовуються для витрачання доходів, значно зростає.

Щодо обігу, необхідного для передачі капіталу, отже обігу тільки між самими капіталістами, то час живих справ є разом з тим і періодом найбільш еластичного і легкого кредиту. Швидкість обігу між самими капіталістами безпосередньо регулюється кредитом, і маса засобів обігу, що потрібні для покриття платежів і навіть для купівель за готівку, порівняно скорочується. Абсолютно вона може збільшитись, але відносно, в порівнянні з розширенням процесу відтворення, вона при всіх обставинах скорочується. З одного боку, великі масові платежі погашаються без усякого посередництва грошей; з другого — внаслідок значного пошквалювання процесу відтворення прискорюється рух тієї самої кількості грошей як купівельного засобу, так і засобу платежу. Та сама маса грошей опосереднює зворотний приплив більшої кількості окремих капіталів.

Загалом у такі періоди грошовий обіг є повний (full), хоч частина II його (передача капіталу) скорочується, принаймні відносно, тоді як частина I (витрачання доходів) абсолютно розширюється.

Зворотний приплив грошей виражає зворотне перетворення товарного капіталу в гроші, $G - T - G'$, як ми це бачили при дослідженні процесу відтворення («Капітал», кн. II, відділ I). Зворотний приплив у грошовій формі стає завдяки кредитові незалежним від часу дійсного повернення як для промислового капіталіста, так і для купця. Кожний з них продає в кредит; отже, їх товар відчужується раніше, ніж він перетворюється для них у гроші, тобто раніше, ніж він повернеться до них самих у формі грошей. З другого боку, кожний з них купує в кредит, і, таким чином, вартість їх товару робить для них зворотне перетворення в продуктивний капітал або в товарний капітал раніше, ніж ця вартість дійсно перетворюється в гроші, раніше, ніж ціна товарів буде оплачена. В такі періоди процвітання повернення капіталу назад відбувається легко й гладко. Роздрібний торговець точно в строк розплачується з оптовим торговцем, цей останній — з фабрикантом, фабрикант — з поставщиком сировини і т. д. Видимість швидкого і певного зворотного припливу капіталу завжди зберігається ще довго після того, як у дійсності цього вже немає, — зберігається завдяки налагодженому кредитові, тому що повернення за допомогою кредиту заміщає дійсне повернення. Банки починають передчувати біду, як тільки їх клієнти почнуть платити більше вексями, ніж грішми. Див. вищепаведене свідчення керуючого ліверпульського банку, стор. 398*.

* Див. цей том, стор. 422—423. Ред.

Тут треба ще вставити те, про що я згадував раніше: «В періоди, коли кредит процвітає, швидкість обігу грошей збільшується скоріше, ніж зростають ціни товарів, тимчасом як при скороченні кредиту ціни товарів падають повільніше, ніж швидкість обігу» («До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 83, 84¹²¹).

В періоди криз відношення стає оберненим. Обіг № I скорочується, ціни падають, падає також і заробітна плата; число зайнятих робітників скорочується, маса оборотів зменшується. Навпаки, в обігу № II із скороченням кредиту збільшується потреба в грошових позиках — обставина, на якій ми зараз спинимось докладніше.

Не підлягає ніякому сумніву, що з скороченням кредиту, яке збігається з застоєм у процесі відтворення, скорочується маса засобів обігу, що потрібні для № I, витрачання доходів, тоді як для № II, для передачі капіталів, вона збільшується. Але треба дослідити, наскільки це положення тотожне з положенням, висунутим Фуллартоном та ін.:

«Попит на позичковий капітал і попит на додаткові засоби обігу — цілком різні речі і не часто зустрічаються разом»⁹⁰).

⁹⁰ A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated (Fullarton. «On the Regulation of Currency». London, 1845, p. 82. Заголовок до розд. 5). — «Справді, великою помилкою буде уявляти, ніби попит на грошову позичку (тобто на позичку капіталу) «оточений з попитом на додаткові засоби обігу або що той і другий часто виступають разом. Кожний з них виникає з своїх власних обставин, тільки йому властивих, і дуже відмінний від другого попиту. Коли все має вигляд процвітання, коли заробітна плата висока, ціни підвищуються, і фабрики завантажені роботою, тоді звичайно потрібна додаткова пропозиція засобів обігу для виконання додаткових функцій, невіддільних від необхідності робити більші і численніші платежі; тоді як на пізнішій стадії комерційного пнялу, коли починають виступати труднощі, коли ринки переповнені і зворотні виручки затримуються, процент підвищується, до банків пред'являється, головним чином, засилений попит на позичку капіталу. Це викликає сумніву, що банк, крім випуску банкнот, не має нішого засобу, за допомогою якого він звичайно дає в позичку капітал; і що, таким чином, відмовити в банкнотах — значить відмовити в позичці. Але, коли позика дозволена, все пристосовується до потреб ринку; позика липається, а засіб обігу, якщо в ньому немає потреби, повертається назад до позичодаця. Згідно з цим, навіть поверховий розгляд парламентських звітів може переконати кожного, що кількість цінних паперів, які перебувають в розпорядженні Англійського банку, звичайно коливається в напрямі, протилежному обігові його банкнот, а не в одному напрямі з ним, і, значить, що приклад цієї великої установи підтверджує випробуване правило провінціальних банків, що ніякий банк не може підвищити випуск своїх банкнот за межі потреб, для задоволення яких звичайно існує обіг банкнот; якщо ж банк хоче видавати позички зверх цієї суми, він повинен робити їх за рахунок свого капіталу, тобто або пустити в оборот цінні папери, які були забезпеченням, або вжити для цієї мети грошові надходження, які інакше він вклав би в цінні папери. Таблиця, складена за парламентськими звітами за 1833—1840 рр., на яку л посилася на одній з попередніх сторінок, раз у раз підтверджує цю істину; але два з них такі характерні, що я не монку обминути їх. З січня 1837 р., коли для підтримання кредиту і протидіяння утрудненням грошового ринку потрібне було крайнє напруження ресурсів Банку, ми бачимо, що його позики і дисконтні операції досягли величезної суми в 17 022 000 ф. ст., суми, яка наврод чи спостерігалась після війни і майже дорівнює всій сумі емісії, що тим часом лишалась незмінною на такому низькому рівні, як 17 076 000 фунтів стерлінгів! З другого боку, на 4 червня 1833 р. ми маємо засобів обігу на 18 892 000 ф. ст. при рахунку приватних забезпечень ще нижчому, коли тільки не найнижчому за останнє півстоліття, — не вище 972 000 фунтів стерлінгів!» (Fullarton, там же, стор. 97, 98). — З дальших свічень

Насамперед ясно, що в першому з двох вищевказаних випадків, в період процвітання, коли маса засобів обігу, які перебувають в обігу, повинна зростати, попит на них збільшується. Але ж так само ясно, що коли фабрикант бере з свого рахунку в банку більше золота або банкнот, тому що йому треба витратити більше капіталу в грошовій формі, то від цього його попит на капітал не зростає, а зростає тільки попит на ту особливу форму, в якій він витрачає свій капітал. Попит стосується лише технічної форми, в якій він кидає свій капітал. Цілком так само, як, наприклад, при різному розвитку кредиту один і той самий змінний капітал, одна й та сама кількість заробітної плати потребує в одній країні більшої кількості засобів обігу, ніж в іншій: в Англії, наприклад, більше, ніж у Шотландії, в Німеччині більше, ніж в Англії. Так само в сільському господарстві один і той самий капітал, який діє в процесі відтворення, потребує для виконання своєї функції в різні часи року різної кількості грошей.

Але протилежність у тій постановці, в якій її дає Фуллартон, невірна. Зовсім не великий попит на позики, як він говорить, відрізняє періоди застою від процвітання, а та легкість, з якою цей попит задовольняється в часи процвітання, і та трудність, з якою він задовольняється, коли настає застій. Адже якраз величезний розвиток кредитної системи в період процвітання, а значить, також колосальне підвищення попиту на позичковий капітал і наявність його постійної пропозиції в такі періоди, створює кредитні труднощі в період застою. Отже, не різниця у величині попиту на позики характеризує обидва періоди.

Як уже було сказано раніше, обидва періоди відрізняються насамперед тим, що в період процвітання переважає попит на засоби обігу між споживачами і торговцями, в період застою — попит на засоби обігу між капіталістами. В період застою в справах перший попит скорочується, другий — посилюється.

Фуллартону та іншим здається вирішальним те, що в такі часи, коли розміри securities — заставних свідоцтв і векселів —

п. Уегеліна, неруучого Англійським банком, видно, що зовсім немає потреби в тому, щоб «demand for pecuniary accomodation» [попит на грошові позички] був тотальний з «demand for gold» [попитом на золото] (що Уїлсон. Тут та ін. називають капіталом). «Дисконт векселів не вище цієї суми» (до одного мільйона щодня протягом трьох днів підрід) «не скоротив би запасу» (банкнот), «якби публіка не вимагала більшої суми активного обігу. Банкноти, видані при дисконті векселів, попералися б назад через посередництво банків і шляхом вкладів. Якщо метою таких операцій не є вивіз золота або якщо всередині країни не панує такого роду паніка, коли публіка міцно тримає свої банкноти замість того, щобобити ними платіжні банкі, то такі грандіозні обороти не вплинули б на запас». — «Банк може щодня дисконтувати на півтора мільйона, і це відбувається постійно, нітрохи не зачіпаючи його запасів. Банкноти повертаються назад у вигляді вкладів, і єдина зміна, яка при цьому відбувається, полягає в простому перенесенні їх з одного рахунку на інший» («Report on Bank Acts», 1857. Evidence № 241. 500). Отже, банкноти є тут тільки засобом передачі кредитів.

в розпорядженні Англійського банку збільшуються, обіг його банкнот скорочується, і навпаки. Але розмір securities відображає обсяг грошових операцій, дисконтованих векселів і позик під ходові цінні папери. Так, Фуллартон у наведеному вище місці (примітка 90, стор. 435 *) говорить, що кількість цінних паперів (securities), які перебувають в розпорядженні Англійського банку, звичайно коливається в напрямі, протилежному обігові його банкнот, і це підтверджує випробуване правило приватних банків, що ніякий банк не може підвищити випуск своїх банкнот за межі певної суми, яка визначається потребами його клієнтів; якщо ж банк хоче видавати позики зверх цієї суми, він повинен робити їх за рахунок свого капіталу, тобто або пустити в оборот цінні папери або вжити для цієї мети грошові надходження, які інакше він вклав би в цінні папери.

Тут, однак, вияснюється, що розуміє Фуллартон під капіталом. Що називається тут капіталом? Банк не може більше видавати позик своїми власними банкнотами, платіжними зобов'язаннями, які, звичайно, йому нічого не коштують. Але в такому разі за допомогою чого він видає позики? Він видає їх з виручки від продажу securities, які є в запасі, тобто державних паперів, акцій та інших процентних паперів. Але за що продає він ці папери? За гроші, за золото або банкноти, оскільки останні є узаконеним засобом платежу, як банкноти Англійського банку. Отже, те, що він видає в позику, є в усякому разі гроші. Але тепер ці гроші становлять частину його капіталу. Якщо він дає в позику золото, то це само собою очевидно. Якщо — банкноти, то тепер ці банкноти являють собою капітал, тому що банк віддав в обмін за них дійсну вартість, процентні папери. У приватних банків банкноти, які припливають до них внаслідок продажу цінних паперів, в більшій своїй частині можуть бути тільки банкнотами Англійського банку або їх власними, тому що інші навряд чи приймаються на сплату за цінні папери. Якщо ж цю операцію провадить сам Англійський банк, то його власні банкноти, які він одержує назад, коштують йому капіталу, тобто процентних паперів. Крім того, він таким способом вилучає з обігу свої власні банкноти. Якщо він знову випускає ці банкноти або замість них нові на таку саму суму, то вони, значить, являють собою тепер капітал. І до того ж вони однаково являють собою капітал як у тому випадку, коли вони видаються в позику капіталістам, так і в тому випадку, коли пізніше при скороченні попиту на такі грошові позики вони знову вживаються для придбання

* Див. цей том, стор. 458—459. Ред.

цінних паперів. В усіх цих випадках слово «капітал» вживається тут тільки в банкірському розумінні, причому воно означає, що банкір змушений видавати позики на суму більшу, ніж просто його кредит.

Як відомо, Англійський банк видає всі свої позики своїми банкнотами. Якщо ж, незважаючи на це, обіг банкнот, як правило, скорочується, в міру того як збільшується в його руках кількість дисконтованих векселів і заставних, отже, в міру того як збільшується кількість виданих ним позик, то щось робиться з банкнотами, випущеними в обіг, як вони припливають назад у Банк?

Насамперед, якщо попит на грошові позики викликається несприятливим національним платіжним балансом і, таким чином, опосереднює вплив золота, то справа дуже проста. Векселі дисконтуються в банкнотах. Банкноти в самому ж Банку, в емісійному відділі, обмінюються на золото, і золото вивозиться за кордон. Це все одно, як коли б Банк при самому дисконті векселів прямо платив золотом, без посередництва банкнот. Таке посилення попиту, що досягає в певних випадках від 7 до 10 мільйонів ф. ст., звичайно, не додає до внутрішнього обігу країни жодної п'ятифунтової банкноти. Якщо ж говорять, що Банк дає при цьому в позику капітал, а не засоби обігу, то це має двоякий смисл. По-перше, що він дає в позику не кредит, а дійсну вартість, частину свого власного або депонованого у нього капіталу. По-друге, що він дає в позику гроші не для внутрішнього, а для міжнародного обігу, дає світові гроші; а для такої мети гроші завжди повинні бути в формі скарбу, в своїй металічній тілесності, у формі, в якій вони не тільки являють собою форму вартості, але самі дорівнюють тій вартості, грошовою формою якої вони є. Хоч це золото як для Банку, так і для експортера золота є капітал,— банкірський капітал або купецький капітал,— однак попит на нього виникає не як попит на капітал, а як попит на абсолютну форму грошового капіталу. Він виникає саме в той момент, коли іноземні ринки переповнені англійським товарним капіталом, який не може бути реалізований. Отже, при цьому потрібен капітал не як *капітал*, а капітал як *гроші*, у формі, в якій гроші є загальний товар світового ринку; а це є їх первісна форма, як благородного металу. Отже, вплив золота не є, як говорять Фуллартон, Тук та ін., «a mere question of capital»*, а «a question of money»**, хоч і в їх специфічній функції. Та обставина,

* — «просто питання капіталу». *Ред.*

** — «питання грошей». *Ред.*

що це не питання *внутрішнього* обігу, як твердять представники «грошової школи», звичайно, не є доказом того, що це просто «question of capital» як гадають Фуллартон та ін. Це «a question of money» в тій формі, в якій гроші є міжнародним засобом платежу.

«Чи передається цей капітал» (ціна мільйонів кварталів іноземної пшениці, кушленої у зв'язку з неврожасм у своїй країні) «товарами або грошми,— ця обставина нітрохи не впливає на характер операції» (Fularton, цит. тв., стор. 131).

Але від цього у великій мірі залежить, чи відбувається відплив золота, чи ні. Капітал вивозиться у формі благородного металу, тому що у формі товарів він або зовсім не може бути вивезений або тільки з дуже великими втратами. Страх сучасної банкової системи перед відпливом золота перевищує все, про що будь-коли марили представники монетарної системи, для яких благородний метал — єдине справжнє багатство. Візьмемо, наприклад, таке свідчення керуючого Англійським банком Морріса перед парламентською комісією про кризу 1847 року.

(3846. Запитання:) «Коли я говорю про знецінення запасів (stocks) і основного капіталу, то я маю на увазі, що весь капітал, вкладений у запаси і продукти всякого роду, знецінився в такій самій мірі; що бавовна-сирець, шовк-сирець, сирова вовна відправлялися на континент по таких самих бросових цінах і що цукор, кофе і чай продано з великими збитками з аукціону?» — «Країна неминуче повинна була принести *значні жертви*, щоб запобігти *відпливу золота*, викликаного колосальним ввозом харчових продуктів». — (3848.) «Чи не думаєте ви, що краще було б зачепити 8 мільйонів ф. ст., які лежать у сховищах Банку, ніж намагатися повернути золото з такими жертвами?» — «Ні, я не думаю цього».

Тут значення єдиного дійсного багатства надається золоту. Цитоване Фуллартоном відкриття Тука,— що

«за одним або двома винятками, які до того ж допускають задовільне пояснення, всяке супроводжуване відпливом грошового металу помітне падіння курсу, яке відбувалось за останнє півстоліття, збігалось з відносно низьким рівнем засобів обігу і vice versa*» (Fullarton, стор. 121),

доводить, що такі відпливи золота здебільшого настають після періоду пожвавлення і спекуляції, як

«ознака вже виниклого занепаду, як прояв переповнення ринків, припинення іноземного попиту на наші продукти, уповільнення оборотів і необхідним наслідком усього цього є комерційне недовір'я, закриття фабрик, голодування робітників і загальний застій промисловості та підприємства» (стор. 129).

* — навпани. Ред.

Разом з тим це, звичайно, найкраще заперечення проти твердження представників «грошової школи», нібито

«переповнення каналів обігу, викликає відплив золота, а слабкий обіг притягає його».

Навпаки, хоч в Англійському банку в часи процвітання здебільшого є великий запас золота, але утворюється цей запас завжди в безрадісний час застою, що настає після періоду процвітання.

Отже, вся мудрість щодо відпливу золота зводиться до того, що попит на *міжнародні* засоби обігу і засоби платежу відмінний від попиту на *внутрішні* засоби обігу і засоби платежу (з чого само собою випливає також, що «наявність відпливу не передбачає неодмінно зменшення внутрішнього попиту на засоби обігу», як говорить Фуллартон, стор. 112) і що вивіз благородних металів з країни, викидання їх у міжнародний обіг, не тотожний з викиданням банкнот або монети у внутрішній обіг. А втім, уже раніше я показав, що рух скарбу, сконцентрованого як резервний фонд для міжнародних платежів, сам по собі не має нічого спільного з рухом грошей як засобу обігу¹²². Звичайно, при цьому справа ускладнюється тим, що різні функції скарбу, які я вивіз з природи грошей: його функція як резервного фонду засобів платежу для строкових платежів всередині країни; як резервного фонду засобів обігу; нарешті, як резервного фонду світових грошей — всі ці функції покладені на єдиний резервний фонд, з чого випливає також, що за певних обставин відплив золота з банку всередину країни може сполучатися з відпливом його за кордон. Ще одно дальше ускладнення виникає внаслідок нової функції, яка цілком довільно покладається на цей скарб, — бути фондом для забезпечення розміну банкнот у країнах з розвинутою кредитною системою і кредитними грішми. Потім до всього цього кінець кінцем долучається 1) концентрація національного резервного фонду в єдиному головному банку, 2) його зведення до можливого мінімуму. Звідси й скарга Фуллартона (стор. 143):

«Бачачи той цілковитий спокій і легкість, з якими зміни курсу звичайно відбуваються в континентальних країнах у порівнянні з гарячковим занепокоєнням і шумом, які щоразу виникають в Англії, коли здається, ніби готівка банку близька до повного вичерпання, не можна не дивуватися тим великим вигодам, які має в цьому відношенні металічний грошовий обіг».

Але якщо ми залишимо осторонь відплив золота, то як же може банк, що випускає банкноти, отже, наприклад, Англій-

ський банк, збільшувати суму грошових позик, які він видає, не збільшуючи випуску своїх банкнот?

Всі банкноти, які поза банком, чи обертаються вони, чи спокійно лежать у приватних сховищах, з точки зору самого цього банку, перебувають в обігу, тобто не в його володінні. Отже, якщо банк розширяє свої дисконтові і ломбардні операції, позики під заставу, то випущені для цього банкноти повинні припливати до нього назад, бо інакше вони збільшують суму обігу, чого саме й не повинно бути. Цей зворотний приплив може відбуватися двояким способом.

По-перше: банк платить *A* банкнотами за цінні папери; *A* платить ними *B* по векселю, коли виходить строк платежу, а *B* знов депонує їх у банку. Таким чином, обіг цих банкнот закінчений, але позика липається.

(«Позика липається, а засіб обігу, якщо в ньому немає потреби, повертається назад до позикодавця». Fullarton, стор. 97.)

Банкноти, які банк позичив *A*, тепер повернулися до нього назад, навпаки, банк є кредитором *A* або тієї особи, на яку видано дисконтований *A* вексель, і боржником *B* на суму вартості, виражену в цих банкнотах, а *B* має таким чином відповідну частину капіталу банку.

По-друге: *A* платить *B*, а сам *B* або *C*, якому в свою чергу *B* платить банкнотами, платить ними ж банкові по векселю, якому вийшов строк. В цьому випадку банкові платять його власними банкнотами. І тоді операція цим закінчується (до зворотного платежу банкові особою *A*).

В якій же мірі можна розглядати позику банку особі *A* як позику капіталу і в якій — просто як позику засобів платежу?⁹¹

{Це залежить від природи самої позики. При цьому ми повинні дослідити три випадки.

Перший випадок.— *A* одержує від банку певну суму в позику під свій особистий кредит, не даючи для цього ніякого забезпечення. В цьому випадку він одержав у позику не тільки засіб платежу, але безумовно також і новий капітал, який він до зворотної сплати банкові може застосувати в своєму підприємстві як додатковий капітал.

Другий випадок.— *A* заставив у банку цінні папери, облигації державної позики або акції, і одержав під них позику

⁹¹ Те місце оригіналу, що йде за цим, незрозуміле в даному зв'язку і до абзаца. де закривається дужка, наново перероблене редактором. В іншому зв'язку це питання вже було зачеплене в розд. XXVI [цього том, стор. 437—439.]. — Ф. Е.

готівкою, скажемо, до двох третин їх курсової вартості. В цьому випадку він одержав засоби платежу, яких він потребує, але не додатковий капітал, тому що він віддав банкові більшу капітальну вартість, ніж та, яку одержав від нього. Але, з одного боку, він не міг скористатися цією більшою капітальною вартістю для своїх поточних потреб — потреб у засобах платежу, — тому що ця капітальна вартість була в певній формі з метою одержання процента; з другого боку, у *A* були свої підстави не перетворювати цю вартість через продаж прямо в засоби платежу. Його цінні папери, між іншим, мали призначення функціонувати як резервний капітал, і він примусив їх функціонувати саме як резервний капітал. Отже, між *A* і банком відбулася тимчасова взаємна передача капіталів, причому *A* не одержав ніякого додаткового капіталу (навпаки!), але, звичайно, одержав необхідні для нього засоби платежу. Навпаки, для банку операція була тимчасовим вкладенням грошового капіталу у формі позики, перетворенням грошового капіталу з однієї форми в іншу, а таке перетворення якраз і становить істотну функцію банківської справи.

Третій випадок.— *A* дисконтував у банку вексель і одержав при цьому після відрахування дисконту певну суму готівкою. В цьому випадку він продав банкові грошовий капітал у неліквідній формі за суму вартості у ліквідній формі; вексель, якому ще не минув строк, він продав за готівку. Вексель становить тепер власність банку. Справа нітрохи не змінюється від того, що, коли вексель не буде оплачений, останній індосант *A* відповідає перед банком на суму векселя; що відповідальність він поділяє з іншими індосантами і з особою, що виставила вексель, яким він у свій час може вчинити позов. Отже, тут немає ніякої позики, а цілком звичайна купівля і продаж. Тому *A* нічого не повинен сплачувати банкові: коли виходить строк платежу, банк покриває свій видаток, одержуючи по векселю. В цьому випадку теж відбулася взаємна передача капіталу між *A* і банком, до того ж цілком така сама, як при купівлі і продажу всякого іншого товару, і якраз через це *A* не одержав ніякого додаткового капіталу. Йому потрібні були і він одержав засоби платежу, і одержав завдяки тому, що банк перетворив для нього одну форму його грошового капіталу — вексель, в іншу — гроші.

Отже, про дійсну позику капіталу може йти мова тільки в першому випадку. В другому і в третьому випадку можна говорити про позику капіталу хіба тільки в тому розумінні, як говорять про «позику капіталу» при всякому вкладенні капіталу. В цьому розумінні банк позичає особі *A* грошовий капітал;

але для *A* він становить *грошовий капітал* щонайбільше в тому розумінні, що він взагалі є частиною його капіталу. І він одержує і застосовує його не як власне капітал, а саме як засіб платежу. Інакше кожний звичайний продаж товару, за допомогою якого одержують засоби платежу, довелося б також вважати одержанням капіталу в позику. — *Ф. Е.*}

Для приватного банку, який випускає банкноти, різниця полягає в тому, що в разі, коли його банкноти не лишаються в місцевому обігу і не повертаються до нього у формі вкладів або платежів по векселях, яким вийшов строк, ці банкноти потрапляють в руки осіб, яким банк в обмін за них повинен платити золото або банкноти Англійського банку. Таким чином, у цьому випадку позика його банкнотами в дійсності є позика банкнотами Англійського банку, або, — що для банку те саме, — позика золотом, отже частиною його банківського капіталу. Те саме має місце в тому випадку, коли сам Англійський банк або який-небудь інший банк, що підлягає законові про максимум випуску банкнот, мусить продавати цінні папери, щоб вилучити з обігу свої власні банкноти і потім знову видавати їх у позику; в цьому випадку його власні банкноти є частина його мобілізованого банківського капіталу.

Якби навіть обіг був чисто металічний, то одночасно 1) вплив золота {тут, очевидно, мається на увазі такий вплив, при якому золото, принаймні частина його, відпливає за кордон. — *Ф. Е.*} міг би спорожнити сховище банку, і 2) тому що золото потрібне було б банкові головним чином тільки для сплати різниці по платежах (для завершення попередніх операцій), то його позики під цінні папери могли б дуже зрости, але поверталися б до нього у формі вкладів або платежів по векселях, яким минув строк; так що, з одного боку, при збільшенні кількості цінних паперів у портфелі банку загальна сума його золотого запасу зменшилася б, а, з другого боку, ту саму суму, яку раніше банк тримав як її власник, він тримав би тепер як боржник своїх вкладників, і, нарешті, зменшилася б загальна маса засобів обігу.

Досі ми припускали, що позики видаються в банкнотах, отже, ведуть за собою принаймні тимчасове, хоч і скороминуще збільшення випуску банкових білетів. Але в цьому немає потреби. Замість видачі паперових білетів банк може відкрити особі *A* кредит по своїх рахунках, причому *A*, боржник банку, стає його мнимим вкладником. Він платить своїм кредиторам чеками на банк, а одержувач цих чеків, у свою чергу, платить ними своєму банкірові, який обмінює їх в розрахунковій палаті на чеки, видані на нього. В цьому випадку справа обходиться

без усякої участі банкнот, і вся операція обмежується тим, що вимоги, які банк повинен виконати, сальдуються чеками на нього самого, а його дійсна рекомпенсація полягає в кредитній вимозі до А. В цьому випадку банк видав йому в позику частину свого банківського капіталу, тому що він видав свої власні боргові вимоги.

Оскільки цей попит на грошові позики являє собою попит на капітал, він є попит лише на грошовий капітал, на капітал з точки зору банкіра, саме на золото — при відпливі золота за кордон — або на банкноти національного банку, які приватний банк може дістати тільки купівлею за еквівалент; отже, для нього вони є капітал. Або, нарешті, справа йде про процентні папери, державні облігації, акції і т. д., які повинні бути продані, щоб банк міг притягти до себе золото або банкноти. Але якщо це — державні папери, вони є капітал тільки для того, хто їх купив, для кого вони становлять, таким чином, ту ціну, за яку він їх купив, становлять його капітал, вкладений у ці папери; самі по собі вони не капітал, а звичайні боргові зобов'язання; якщо це — іпотеки, то вони є просто свідоцтвами на одержання майбутньої земельної ренти, а якщо — акції, то вони є просто титулами власності, які дають право на одержання майбутньої додаткової вартості. Всі ці речі не є дійсний капітал, не становлять ніякої складової частини капіталу і самі по собі не є вартості. За допомогою подібних операцій можна також перетворити гроші, що належать банкові, у вклади, так що банк замість власника стане щодо цих грошей боржником, володітиме ними на підставі іншого титулу. Хоч як це важливо для самого банку, це нітрохи не змінює кількості резервного капіталу і навіть грошового капіталу, що є в країні. Отже, капітал фігурує тут тільки як грошовий капітал, а якщо він існує не в дійсній грошовій формі, то — як простий титул на капітал. Це дуже важливо, тому що недостачу банківського капіталу і посилений попит на нього змішують із зменшенням дійсного капіталу, який у формі засобів виробництва і продуктів є в таких випадках, навпаки, в надмірній кількості і справляє тиск на ринки.

Отже, дуже просто пояснюється, яким чином зростає кількість цінних паперів, що затримуються банками як забезпечення, значить, дуже просто пояснити і те, яким чином банки можуть задовольняти зростаючий попит на грошові позики при попередній або дедалі меншій загальній масі засобів обігу. А саме в такі періоди грошової скрути ця загальна маса затримується в певних межах двояким способом: 1) завдяки відпливу золота; 2) завдяки попиту на гроші просто як на засоби

платежу, причому видані банкноти відразу припливають назад або ж операція здійснюється за допомогою кредиту по книгах банку без всякої видачі банкнот, отже, проста кредитна операція обслуговує платежі, розрахунок по яких є єдиною метою операції. Така є особливість грошей, що, коли вони функціонують лише для сальдування платежів (а в часи криз позика береться для того, щоб платити, а не для того, щоб купувати;— для того, щоб закінчити попередні операції, а не для того, щоб починати нові), їх кількість в обігу мізерна, вона мізерна навіть і тоді, коли це сальдування відбувається не тільки з допомогою чисто кредитних операцій, але й при деякій участі грошей; отже, при великому попиті на грошові позики може відбуватися величезна кількість цих операцій, не збільшуючи обігу. Але самий той факт, що обіг Англійського банку лишається незмінним або навіть зменшується одночасно з великим збільшенням грошових позик, які він видає, аж ніяк не доводить *prima facie**,— як це приймають Фуллартон, Тук та ін. (внаслідок їх хибної думки, що грошова позика тотожна з позикою додаткового капіталу, *capital on loan*),— що обіг грошей (банкнот) в їх функції засобу платежу не збільшується і не розширяється. Через те що обіг банкнот як купівельного засобу скорочується в період застою в справах, коли потрібні такі значні позики, то їх обіг як засобу платежу може збільшуватись, а вся сума обігу, сума банкнот, що функціонують як купівельний засіб і засіб платежу, все ж може лишатись незмінною або навіть зменшуватись. Обіг як засіб платежу банкнот, які відразу ж припливають назад у банк, що їх випускає, в очах згаданих економістів зовсім не є обіг.

Якби обіг грошей як засобу платежу збільшився у вищій мірі, ніж він зменшився б як обіг грошей як купівельного засобу, то весь обіг зріс би, хоч кількість грошей, що функціонують як купівельний засіб, значно зменшилася б. І це дійсно настає в певні моменти кризи, саме при цілковитому краху кредиту, коли стає неможливим не тільки продавати товари і цінні папери, але й дисконтувати векселі, і коли не лишається нічого іншого, крім платежу готівкою, або, як кажуть купці, каси. Через те що Фуллартон та інші не розуміють, що обіг банкнот як засобу платежу є характерним для таких періодів потреби в грошах, то вони й розглядають це явище як випадкове.

«Щодо прикладів великої конкуренції з-за одержання банкнот, яка характеризує часи паніки і яка іводі, як-от наприкінці 1825 р., може

* — насамперед. *Ред.*

повести до раптового, хоч би й тільки тимчасового, збільшення емісії, навіть при тривалочому відпливі золота, то, на мою думку, на це не слід дивитись як на одне з явищ, якими природно або немінуче супроводиться низький курс; попит у таких випадках є попит не на засоби обігу» (слід було б сказати: не на засоби обігу як купівельні засоби), «а на скарб, попит частини стурбованих банкірів і капіталістів, який виникає звичайно в останньому акті кризи» (отже, попит на резерв засобів платежу), «після тривалого відпливу і є провісником закінчення останнього» (Fullarton, цит. тв., стор. 130).

Вже при дослідженні грошей як засобу платежу («Капітал», кн. I, розд. III, 3, b) ми показали, як при різкому перериві ланцюга платежів гроші у відношенні до товарів перетворюються з чисто ідеальної форми у речову і разом з тим абсолютну форму вартості. Там же ми навели деякі приклади цього, в примітках 100 та 101. Цей перерив сам є почасти наслідком, почасти причиною потрясіння кредиту і супроводжуваних його обставин: перепоповнення ринків, знецінення товарів, перериву у виробництві і т. д.

Однак ясно, що Фуллартон перетворює різницю між грішми як купівельним засобом і грішми як засобом платежу в хибну різницю між засобом обігу (circulency) і капіталом. Але в основі цього знов-таки лежить обмежене, властиве банкірові, уявлення про обіг.

Можна було б ще спитати: чого ж бракує в такі скрутні часи — капіталу чи грошей в їх певній формі засобу платежу? Як відомо, в цьому й полягає спір.

Насамперед, оскільки скрутне становище проявляється у відпливі золота, ясно, що потрібні саме міжнародні засоби платежу. Але гроші в своїй певній формі міжнародного засобу платежу є золото в його металічній реальності, субстанція, яка сама є вартістю, вартісною масою. Разом з тим вони є капітал, але капітал не як товарний капітал, а як грошовий капітал, капітал не в формі товару, а в формі грошей (і до того ж грошей в тому високому значенні, в якому вони існують як загальний товар світового ринку). Тут немає протилежності між попитом на гроші як засоби платежу і попитом на капітал. Протилежність існує між капіталом в його формі грошей і капіталом в його формі товару; і та форма, в якій у даному випадку він потрібний і в якій тільки й може функціонувати, є його грошова форма.

Залишаючи осторонь цей попит на золото (або срібло), не можна сказати, що в такі періоди кризи відчувається якимсь чином нестача капіталу. Це може мати місце при надзвичайних обставинах, як, наприклад, при подорожчанні хліба,

недостачі бавовни і т. д.; але такі обставини аж ніяк не є необхідні або звичайні супутники подібних періодів; і тому існування такої недостачі капіталу не можна з самого початку виводити з того, що спостерігається великий попит на грошові позики. Навпаки, ринки переповнені, наводнені товарним капіталом. Отже, скрута викликається в усякому разі не недостатчею *товарного* капіталу. Ми повернемося до цього питання пізніше.

ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ

ПРИМІТКИ

- ¹ Виписки Маркса з російських джерел за цей період частково опубліковані Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див. Архів Маркса і Енгельса, том XI (М., 1948), том XII (М., 1952), том XIII (М., 1955). — 10.
- ² Маються на увазі такі звіти: 1) «First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 8 June 1848»; 2) «Report from the Secret Committee of The House of Lords appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some Time prevailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the Issue of Bank Notes payable on Demand. Together with the Minutes of Evidence, and an Appendix. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 28 July, 1848 [Reprinted, 1857]». — 11.
- ³ Маються на увазі такі звіти: «Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 30 July, 1857»; «Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 1 July, 1858». — 11.
- ⁴ Свій намір видати «Теорії додаткової вартості» як четвертий том «Капіталу» Енгельс не встиг виконати. В 1905—1910 рр. «Теорії додаткової вартості» були видані К. Каутським, але з цілим рядом довільних відступів від авторського рукопису, перестановок і купюр. Нове видання «Теорій додаткової вартості» Маркса було здійснене на російській мові в 1954—1961 рр. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»)» частина I (М., 1954), частина II (М., 1957), частина III (М., 1961). — 11.
- ⁵ «*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*» («Щорічник у питаннях політичної економії і статистики») — двотижневий журнал, заснований у 1863 р. в Ієні; з 1872 по 1890 р. виходив за редакцією буржуазного економіста Конрада, з 1891 по 1897 р. — за редакцією буржуазного економіста Лексіса. — 11.

- ⁶ Теорія «граничної корисності» — вульгарна буржуазно-апологетична економічна теорія, що виникла в 70-х роках ХІХ ст. на противагу теорії трудової вартості Маркса. За цією теорією, в основі вартості лежить не суспільно необхідна праця, а так звана гранична корисність товару, яка відображає суб'єктивну оцінку корисності товару, що задовольняє найменш невідкладну потребу покупців. На думку прихильників теорії «граничної корисності», теорія трудової вартості невірна, бо в дійсності, говорили вони, ціни не збігаються з вартістю, і остання визначається звичайно випадковими і не зв'язаними з виробництвом обставинами, на зразок рідкості товару та іншими. Будучи одним із засобів маскування експлуатації найманої робочої сили при капіталізмі, теорія «граничної корисності» дуже поширена в сучасній буржуазній політичній економії.— 13.
- ⁷ Див. W. Lexis. «Kritische Erörterungen über die Währungsfrage». In: «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich». Jahrgang V, Heft I, 1881, S. 87—132.
«Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich» («Щорічник у питаннях законодавства, управління і народного господарства в Німецькій імперії») — двотижневий журнал, заснований у 1871 році; під цією назвою виходив з 1877 по 1912 р. за редакцією буржуазного економіста Г. Шмоллера в Лейпцигу.
Біметалізм — грошова система, при якій функції грошей одночасно виконують два валютні метали — золото і срібло.— 13.
- ⁸ Мається на увазі стаття Акілле Лорія «Карл Маркс», опублікована в «Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti». Roma, 1883, Aprile, p. 509—542.
«Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti» («Нова антологія науки, літератури і мистецтва») — італійський літературно-художній і публіцистичний журнал ліберального напрямку, виходив з 1866 по 1878 р. один раз на місяць у Флоренції, з 1878 по 1943 р. — двічі на місяць у Римі.— 20.
- ⁹ Лорія користувався французьким виданням I тома «Капіталу», в якому ХІ розділ відповідає ІХ розділові німецького видання «Норма і маса додаткової вартості». — 21.
- ¹⁰ Мається на увазі передмова Енгельса до II тома «Капіталу» К. Маркса (див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 23—24). — 22.
- ¹¹ Дулькамара — персонаж опери Доніцетті «Любовний напиток»; образ пройдисвіта і шахрая.
Сганарель — персонаж комедії Мольєра «Дон Жуан», слуга дон Жуана; тип спритного і боягузливого пройдисвіта.— 24.
- ¹² Мається на увазі стаття «Зауваження до статті п. Штібелінга: «Про вплив концентрації капіталу на заробітну плату і експлуатацію праці», опублікована в журналі «Neue Zeit» № 3, 1887, S. 123—127.
«Die Neue Zeit» («Новий час») — політико-теоретичний журнал німецької соціал-демократії, виходив у Штутгарті з 1883 по жовтень 1890 р. щомісяця, з жовтня 1890 по осінь 1923 р. — щотижня. Редактором журналу з 1883 р. був К. Каутський, з жовтня 1917 р. до осені 1923 р. — Г. Кунов. В 1885—1894 рр. Енгельс опублікував у журналі ряд своїх статей, завжди допомагаючи своїми порадами редакції журналу і нерідко критикуючи її за відступи від марксизму, які допускалися в журналі. З другої половини 90-х років після смерті Енгельса в журналі стали систематично друкуватися статті ревізю-

- ністів. У роки першої світової війни журнал займав центристську позицію, фактично підтримуючи соціал-шовіністів.— 24.
- ¹³ Див. це видання, том 23, стор. 208—210.— 33.
- ¹⁴ Див. G. Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh, 1836, p. 184.— 45.
- ¹⁵ За панівними в хімії XVIII ст. поглядами, вважалося, що процес горіння зумовлений існуванням у тілах, здатних до горіння, особливої речовини — флогістону, який виділяється з таких тіл під час горіння. Оскільки, проте, було відомо, що при прогріванні металів на повітрі їх вага збільшується, то прихильники флогістонної теорії намагалися приписати флогістону фізично безглузду, негативну вагу. Неспроможність цієї теорії показав видатний французький хімік А. Л. Лавуазьє, який дав правильне пояснення процесу горіння як реакції сполучення палаючої речовини з киснем. Про теорію флогістону див. також передмову Енгельса до II тома «Капіталу» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 19—20).— 45.
- ¹⁶ У січні 1849 р. Прудон зробив спробу заснувати «Народний банк». Цей банк, з допомогою якого Прудон мав намір мирним шляхом здійснити свій «соціалізм», який зводився до знищення позичкового процента і запровадження безгрошового обміну на базі одержання виробником повного еквіваленту свого трудового доходу, збанкрутував через два місяці після свого заснування. Докладний критичний аналіз поглядів Прудона Маркс дає у праці «Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» п. Прудона» (див. це видання, том 4, стор. 65—178).— 46.
- ¹⁷ Див. це видання, том 23, стор. 216—217.— 46.
- ¹⁸ Див. це видання, том 23, стор. 167, 675—676.— 47.
- ¹⁹ Див. це видання, том 23, стор. 504—511.— 51.
- ²⁰ Див. це видання, том 23, стор. 319—320.— 51.
- ²¹ Маркс має на увазі той розділ своєї праці «Теорії додаткової вартості», в якій дається критичний розгляд поглядів Мальтуса про норму додаткової вартості (див. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Частина III, М., 1961, стор. 25—29).— 53.
- ²² Див. це видання, том 23, стор. 303—306.— 56.
- ²³ Див. це видання, том 23, стор. 489—499.— 57.
- ²⁴ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 330—335.— 76.
- ²⁵ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 284—285.— 77.
- ²⁶ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 330—346.— 80.
- ²⁷ Див. це видання, том 23, стор. 214—215.— 81.
- ²⁸ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор. 332.—82.
- ²⁹ Див. це видання, том 23, стор. 311—312.— 85.
- ³⁰ Маркс має на увазі таку працю: A. Ure. «The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain». Second edition, London, 1835.—87.

- ³¹ Див. це видання, том 23, стор. 574—575.— 89.
- ³² Французький історик Ленге висловлює цю гіпотезу в своїй праці «*Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société*». Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX.— 91.
- ³³ Див. це видання, том 23, стор. 312—313.— 91.
- ³⁴ Мається на увазі навіяна ідеями соціалістів-утопістів ініціатива робітників міста Рочдейла (Манчестерська промислова округа), які організували в 1844 р. споживче кооперативне товариство під назвою Товариство справедливих піонерів, яке було зародком робітничого кооперативного руху в Англії та інших країнах.— 91.
- ³⁵ Див. це видання, том 23, розділ VIII, стор. 225—289.— 92.
- ³⁶ «*Killing no murder*» («убити ще не значить бути убивцею») — поширений англійський вислів, який походить від назви виданого в середині XVII ст., в період англійської буржуазної революції, памфлету «*Killing no murder*». Автор памфлету, левелер Сексбі, закликав до убивства лорда-протектора Англії, Шотландії і Ірландії Олівера Кромвеля, як жорстокого тирана, і виправдував це вбивство.— 96.
- ³⁷ *Суд королівської лави* — один з найвищих судів Англії. Суд королівської лави розглядав кримінальні і цивільні справи і мав право перегляду ухвал ряду нижчестоящих судів.— 96.
- ³⁸ Див. це видання, том 23, стор. 251.— 99.
- ³⁹ Див. це видання, том 23, стор. 246—247.— 100.
- ⁴⁰ Маються на увазі книги: А. Уре. «*The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*». Second edition, London, 1835; Ч. Баббідж. «*On the Economy of Machinery and Manufactures*». London, 1832, p. 280—281.— 109.
- ⁴¹ Див. R. Torrens. «*An Essay on the Production of Wealth*». London, 1821, p. 28 and sqq. (пор. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Частина III, М., 1961, стор. 60—73).— 112.
- ⁴² Див. D. Ricardo. «*On the Principles of Political Economy, and Taxation*». Third edition, London, 1821, p. 131—138.— 112.
- ⁴³ Хлібні мита стягалися в Англії на підставі так званих хлібних законів (1815, 1822 і 1828 рр.), спрямованих на обмеження або заборону імпорту хліба в інтересах великих земельних власників. Боротьба між промисловою буржуазією і земельною аристократією за хлібні закони закінчилася скасуванням їх у 1846 році. Скасування хлібних законів було ударом по земельній аристократії і сприяло прискоренню розвитку капіталізму в Англії.— 112.
- ⁴⁴ Білль про десятигодинний робочий день, що поширювався тільки на підлітків і жінок-робітниць, був прийнятий англійським парламентом 8 червня 1847 р. і набрав сили як закон 1 травня 1848 року. Але на практиці багато фабрикантів ігнорували цей закон. Докладно про це див. це видання, том 23, стор. 272—274.— 113.
- ⁴⁵ Ч. Баббідж. «*On the Economy of Machinery and Manufactures*». London, 1832, p. 280—281.— 119.

- ⁴⁶ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, chapter II.— 119.
- ⁴⁷ Див. це видаання, том 24, відділ III «Відтворення і обіг усього суспільного капіталу».— 122.
- ⁴⁸ *Бавовняний голод або бавовняна криза 1861—1865 рр.*— так називалася гостра недостача бавовни у бавовняній промисловості Англії і деяких інших країн, викликана припиненням поставок бавовни з Америки через блокаду південних рабовласницьких штатів флотом північних штатів під час Громадянської війни; бавовняний голод виник напередодні кризи надвиробництва і переплівся з нею. Більша частина бавовняної промисловості Європи була паралізована, що тяжко відбилася на становищі робітників. У 1862 р. в Англії спинилося три п'ятих загального числа прядильних веретен і ткацьких верстатів, понад 75% робітників бавовняної промисловості протягом двох-трьох років були охоплені повним або частковим безробіттям. Тяжке становище робітників погіршало через неврожаї, які охопили Європу на початку 60-х років.— 126.
- ⁴⁹ Див. це видання, том 23, стор. 543 і далі.— 137.
- ⁵⁰ *Національні майстерні 1848 р.*— форма організації громадських робіт, головним чином земляних, для безробітних у Франції. Вони виникли після лютевської революції 1848 р. в результаті декрету французького тимчасового уряду. При цьому переслідувалася мета дискредитувати популярні тоді серед робітників ідеї дрібнобуржуазного соціаліста Луї Блана про організацію праці і, з другого боку, використати організованих по-військовому робітників національних майстерень у боротьбі проти революційного пролетаріату. Оскільки провокаційний план розколу робітничого класу не вдався і зайняті в національних майстернях робітники все більше проймалися революційними настроями, буржуазний уряд ужив ряду заходів, спрямованих до ліквідації цих майстерень. Це викликало велике обурення паризького пролетаріату і було одним з приводів до початку червневого повстання в Парижі. Після придушення повстання уряд Кавеньяка прийняв 3 липня 1848 р. декрет про розпуск національних майстерень.— 138.
- ⁵¹ Див. Rodbertus. «Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie». Berlin, 1851, S. 125. Докладний критичний аналіз теорії норми прибутку Родбертуса Маркс дає в «Теоріях додаткової вартості». Частина II, К., 1960, стор. 62—81.— 142.
- ⁵² Мова йде про десятий розділ книги: A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776.— 145.
- ⁵³ Див. це видання, том 23, стор. 54.— 145.
- ⁵⁴ Погляди Шербульє про утворення загальної норми прибутку Маркс спеціально розглядає в «Теоріях додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теории прибавочной стоимости». Частина III, М., 1961, стор. 355).— 163.
- ⁵⁵ Див. це видаання, том 23, стор. 216 і дальші.— 165.
- ⁵⁶ Мова йде про працю К. Маркса «Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»)». Див. примітку 4.— 173.

- ⁵⁷ *Закопи про осілість* (settlement laws) — що існують з 1662 р. в Англії, закони, за якими сільськогосподарські робітники фактично позбавлялися права переїзду з одного місця на інше. Цими законами, які, в свою чергу, були складовою частиною законів про бідних, передбачалося повернення нужденних сільськогосподарських робітників за ухвалою суду на місце їх народження і постійного проживання. Обмежуючи свободу пересування робітників, законодавство тим самим створювало умови, які дозволяли підприємцям знижувати до крайнього мінімуму заробітну плату робітників.— 179.
- ⁵⁸ Маються на увазі праці Г. Л. Маурера: «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt». München, 1854; «Geschichte der Markenverfassung in Deutschland». Erlangen, 1856; «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1862—1863; «Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland». Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866; «Geschichte der Städteverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871.
L. H. Morgan. «Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization». London, 1877.— 182.
- ⁵⁹ Див. це видання, том 23, стор. 94—95.— 182.
- ⁶⁰ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 60—61.— 184.
- ⁶¹ Згадані погляди висловлюються в працях: D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 60—61; Н. Storch «Cours d'économie politique, ou Exposition des principes que déterminent la prospérité des nations». Tome II, St.— Pétersbourg, 1815, p. 78—79 (про це див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, К., 1960, стор. 92).— 188.
- ⁶² Th. Corbet. «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained». London, 1841, p. 42—44.— 188.
- ⁶³ Автор анонімного твору «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy» цитує тут перше видання книги Мальтуса «Principles of Political Economy». London, 1820, p. 75.— 196.
- ⁶⁴ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 36—41.— 207.
- ⁶⁵ *Servum pecus imitatorum* (раболіпне стадо наслідувачів) — перефразування слів «O imitatores, servum pecus!» («О наслідувачі, раболіпне стадо!») з послань Горація, книга I, послання 19.— 207.
- ⁶⁶ Тут мається на увазі той розділ «Теорій додаткової вартості», в якому Маркс дає критичний розгляд поглядів Рікардо про вплив коливань заробітної плати на ціни виробництва (див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, К., 1960, стор. 184—198).— 208.
- ⁶⁷ Див. Th. Corbet. «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained». London, 1841, p. 100—102.— 214.

- ⁶⁸ Маркс має на увазі «Теорію додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теорія додаткової вартості». Частина II, К., 1960, стор. 443—479, 552—556).— 217.
- ⁶⁹ Мається на увазі абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження, сформульований Марксом у I томі «Капіталу» (див. це видання, том 23, розділ XXIII, стор. 611).— 226.
- ⁷⁰ «Hinc illae lacrimae!» («Ось через віщо ці сльози!») — слова з комедії римського драматурга Публія Теренція «Дівчина з Андроса», акт I, сцена перша.— 229.
- ⁷¹ Див. примітку 68.— 229.
- ⁷² Див. W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 108, S. 192.— 229.
- ⁷³ Критичний аналіз теорії прибутку А. Сміта Маркс дає в II частині «Теорії додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, К., 1960, стор. 217—230).— 239.
- ⁷⁴ «Profit upon alienation» («прибуток від відчуження») — формула Джемса Стюарта («An Inquiry into the Principles of Political Economy». Vol. I, London, 1805, p. 244), за якою прибуток капіталіста виникає в результаті продажу товару вище його вартості. Маркс аналізує цю формулу в «Теоріях додаткової вартості» (див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, К., 1956, стор. 8—9).— 235.
- ⁷⁵ Див. це видання, том 23, стор. 303—305.— 235.
- ⁷⁶ Див. це видання, том 23, стор. 303—305.— 236.
- ⁷⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, chapter VII.— 242.
- ⁷⁸ [E. West.] «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn». By a Fellow of University College of Oxford. London, 1815.— 248.
- ⁷⁹ Th. Chalmers. «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society». Second edition, Glasgow, 1832., p. 88—89 and sqq.— 252.
- ⁸⁰ Див. це видання, том 23, стор. 374.— 269.
- ⁸¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., том 24, стор. 100—114.— 274.
- ⁸² Голландсько-Ост-Індська компанія існувала з 1602 по 1798 рік. Відмітними рисами діяльності Компанії в Індонезії були насильствене закріплення і консервування докапіталістичних виробничих відносин (рабовласницьких і феодальних) і пограбування підкореного населення з допомогою феодально-бюрократичного апарату тубільної влади, який перейшов на службу до голландців. Компанія добувала величезні доходи від продажу вивезених з Індонезії сільськогосподарських продуктів. Пізніше в селянське господарство стали примусово вкоріюватися нові культури (особливо кофе), урожай яких повністю здавався Компанії. В результаті безперервного ряду великих, жорстоко придушуваних повстань, обезлюднення країни, великих витрат на

- утримання військових гарнізонів, загального занепаду колишньої могутності Нідерландів Компанія зазнала краху і перестала існувати.— 314.
- ⁸³ Див. примітку 72.— 315
- ⁸⁴ Див. це видання, том 23, стор. 489—499.— 315.
- ⁸⁵ Див. W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 60, S. 103.— 332
- ⁸⁶ Див. примітку 43.— 335.
- ⁸⁷ Див. примітку 82.— 337.
- ⁸⁸ Див. примітку 74.— 337.
- ⁸⁹ За поглядами старогрецького філософа Епікура, загалом матеріаліста і атеїста, є безліч світів. Ці світи виникають і існують за своїми власними, природними законами. А боги, хоч і існують, перебувають поза світами, в просторах між ними, і не справляють ніякого впливу ні на розвиток всесвіту, ні на життя людини.— 338.
- ⁹⁰ Маркс цитує працю Лютера з книги: «Der sechste Teil der Bücher des ehrwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri». Wittenbergk, 1589, S. 296, 297.— 339.
- ⁹¹ Маркс має на увазі різкий занепад з кінця XV століття ролі Генуї, Венеції та інших міст Північної Італії в транзитній торгівлі, що стався в результаті великих географічних відкриттів того часу: відкриття Куби, Гаїті і Багамських островів, материка Північної Америки, морського шляху до Індії півколо південного мису Африки і, нарешті, материка Південної Америки.— 340.
- ⁹² [J. Massie.] «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London, 1750, p. 60.—340.
- ⁹³ I. H. M. Poppe. «Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts». Band I, Göttingen, 1807, S. 70.— 343.
- ⁹⁴ Цитовані в тексті слова належать одному з редакторів газети «La Voix du Peuple» Шеве — авторові «першого листа» в книзі «Gratuité du Crédit». Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850.
- «La Voix du Peuple» («Голос народу») — щоденна газета, яка видавалася Прудоном у Парижі, виходила з 1 жовтня 1849 по 14 травня 1850 року.— 353.
- ⁹⁵ «The Economist» («Економіст») — англійський щотижневий журнал у питаннях економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.— 367.
- ⁹⁶ Маркс іронічно називає К. Арнда «філософом собачого податку» тому, що цей автор у своїй книзі присвятив спеціальний параграф (§ 88, S. 420—421) обґрунтуванню правомірності і доцільності податку на собак.— 371.
- ⁹⁷ «The Daily News» («Щоденні новини») — англійська ліберальна газета, орган промислової буржуазії; виходила під цією назвою в Лондоні з 1846 по 1930 рік.— 373.

- ⁹⁸ Див. [J. Massie.] «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London, 1750; D. Hume. «Of interest» (1752). In: *Hume, David*. «Essays and Treatises on several Subjects». A new edition. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. London, 1764 (про це див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина I, К., 1956, стор. 353—358).—385.
- ⁹⁹ «New-York Daily Tribune» («Нью-Йоркська щоденна трибуна») — американська газета, що виходила з 1841 по 1924 рік. У 40—50-х роках газета стояла на прогресивних позиціях і виступала проти рабовласництва. З серпня 1851 по березень 1862 р. в газеті співробітничав Маркс. Велика кількість статей для неї була на прохання Маркса написана Енгельсом. В період реакції в Європі після революції 1848—1849 рр. Маркс і Енгельс використали дуже поширену, прогресивну в той час газету для викривання на конкретних матеріалах пороків капіталістичного суспільства. Під час Громадянської війни в Америці співробітництво Маркса в газеті припинилося. Значну роль у розриві Маркса з «New-York Daily Tribune» відіграло посилення в редакції прихильників компромісу з рабовласниками і відхід газети від прогресивних позицій. Згодом напрям газети ставав усе правішим.—394.
- ¹⁰⁰ Гете. «Фауст», частина I, сцена п'ята («Погреб Ауербаха в Лейпцигу»).—402.
- ¹⁰¹ Докладно про фонд погашення Пітта див. це видання, том 12, стор. 434—435.—404.
- ¹⁰² Див. [Th. R. Malthus.] «An Essay on the Principle of Population». London, 1798, p. 25—26.—405.
- ¹⁰³ Мається на увазі такий документ: «An Act for vesting certain Sums in Commissioners, at the End of every Quarter of a Year, to be by them applied to the Reduction of the National Debt (Anno 26 Georgii III, Regis, cap. 31)».—405.
- ¹⁰⁴ Молох — бог сонця в релігії Стародавньої Фінікії і Карфагена, якому поклонялися, приносячи в жертву людей; пізніше ім'я Молоха стало уособленням лютої всепоглинаючої сили.—406.
- ¹⁰⁵ Маркс має на увазі такі праці: J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». Second edition, vol. I, London, 1849, p. 91—92; H. Ch. Carey. «Principles of Social Science». Vol. III, Philadelphia, 1859, p. 71—73; W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 45.—407.
- ¹⁰⁶ «Revue des deux Mondes» («Огляд Старого і Нового світу») — двотижневий буржуазний літературно-художній і публіцистичний журнал, видається в Парижі з 1829 року.—411.
- ¹⁰⁷ Див. примітку 2 (1).—413.
- ¹⁰⁸ Після скасування монополії Ост-Індської компанії на торгівлю з Китаєм (1833 р.) відбувалося інтенсивне проникнення англійських приватних торговців на китайський ринок. Особливо великого розмаху набирає контрабандна торгівля опіумом, яка мала всебічну підтримку уряду Англії, що свідомо топтав при цьому закони і державні

інтереси Китаю і сприяв масовому отруєнню та підриву здоров'я китайців. У відповідь на рішучі дії китайських властей проти контрабандного ввозу цього наркотика на територію їх країни англійці розв'язали першу «опіумну» війну (1839—1842), яка закінчилася для Китаю нерівноправним і грабіжницьким договором.— 416.

- ¹⁰⁹ *Консигнація* (consignatio, буквально — підпис, писане підтвердження) — різновидність комісійного продажу товарів за кордон, при якій експортер (консигнант) посилає товар на склад іноземної фірми (консигнатору) для продажу його на певних умовах.— 417.
- ¹¹⁰ Про зміст і значення банківського акта 1844 р. див. цей том, розділ ХХХІV «Принцип грошового обігу» і англійське банківське законодавство 1844 року.— 418.
- ¹¹¹ «*The Manchester Guardian*» («Манчестерський вартовий») — англійська буржуазна газета, заснована в Манчестері в 1821 р., орган прихильників вільної торгівлі (фритредерів), пізніше орган ліберальної партії.— 418.
- ¹¹² *Ломбард-стріт* — вулиця в Сіті (фінансовому центрі Лондона), на якій є ряд великих банків; синонім лондонського грошового ринку.— 419.
- ¹¹³ *Мінсінг-лейн* — вулиця в Лондоні, центр оптової торгівлі колоніальними товарами.— 419.
- ¹¹⁴ Див. примітку 2 (2).— 422.
- ¹¹⁵ «*Currency principle*» («Принцип грошового обігу»), або «грошова школа», — одна з різновидностей школи, яка виступала з кількісною теорією грошей. Її представники твердили, що вартість і ціна товарів визначаються кількістю грошей у сфері обігу. Вони ставили собі за мету підтримання сталого грошового обігу і єдиний засіб для цього вбачали в забезпеченні обов'язкового золотого покриття банкнот і регулюванні їх емісії відповідно до імпорту і експорту благородних металів. Виходячи з своїх хибних теоретичних посилок, «грошова школа» вбачала вирішальну причину економічних криз надвиробництва в порушенні проklamованих нею законів грошового обігу. Теорія «грошової школи» була популярна в Англії в першій половині ХІХ століття. Проте спроби уряду Англії спертися на цю теорію (банківський акт 1844 р.) не мали ніякого успіху і тільки підтвердили всю її наукову неспроможність і цілковиту непридатність для практичних цілей (див. також цей том, розділ ХХХІV «Принцип грошового обігу» і англійське банківське законодавство 1844 року).— 427.
- ¹¹⁶ Мається на увазі фірма Ермен і Енгельс.— 439.
- ¹¹⁷ Див. примітку 110.— 442.
- ¹¹⁸ «*The Times*» («Часи») — велика англійська щоденна газета консервативного напрямку, заснована в Лондоні в 1785 році.— 448.
- ¹¹⁹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 24, стор.— 32—41.— 449.
- ¹²⁰ Див. примітку 115.— 456.
- ¹²¹ Див. це видання, том 13, стор. 81.— 458.
- ¹²² Див. це видання, том 13, стор. 120—122; том 23, стор. 145—146.— 463.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Александр (Alexander), Натаніел—англійський купець, глава фірми, яка торгувала з Індією в першій половині XIX століття.—423.

Андерсон (Anderson), Адам (бл. 1692—1765)—шотландський буржуазний економіст, автор праці з історії торгівлі.—340.

Аристотель (384—322 до н. е.)—великий мислитель стародавніх часів, у філософії хитався між матеріалізмом і ідеалізмом, ідеолог класу рабовласників; щодо своїх економічних поглядів захисник натурального рабовласницького господарства, першим проаналізував форму вартості.—393—394, 395.

Ард (Arnd), Карл (1788—1877)—німецький буржуазний економіст, представник вульгарної політичної економії.—371.

Б

Баббедж (Babbage), Чарлз (1792—1871)—англійський математик і механік, буржуазний економіст.—109, 119.

Бальзак (Balzac), Оноре де (1799—1850)—великий французький письменник-реаліст.—45.

Бастіа (Bastiat), Фредерік (1801—1850)—французький вульгарний економіст, проповідник теорії гармонії класових інтересів у буржуазному суспільстві.—154, 352.

Бейкер (Baker), Роберт—англійський чиновник, у 50—60-х роках XIX ст. фабричний інспектор.—95, 96, 127, 130, 131.

Бейнс (Baupes), Джон—член муніципалітету англійського міста Блекберна; в 1857 р. прочитав і опублікував дві лекції про торгівлю бавовною.—128.

Беккер (Bekker), Іммануїл (1785—1871)—німецький філолог, видав ряд творів стародавніх авторів (Платона, Аристотеля, Аристофана та ін.).—394.

Беллерс (Bellers), Джон (1654—1725)—англійський економіст, підкреслював значення праці в створенні багатства; автор ряду утопічних проектів соціальних реформ.—293.

Бентінк (Bentinck), Джордж (1802—1848)—англійський політичний діяч, віг, член парламенту, прихильник протекціонізму.—426.

Бернал Осборн (Bernal Osborne), Ралф (1808—1882) — англійський політичний діяч, ліберал, член парламенту, секретар адміралтейства (морського міністерства) (1852—1858). — 140.

Бессемер (Bessemer), Генрі (1813—1898) — англійський інженер і хімік, винахідник, запропонував новий економічний спосіб переробки чавуну в сталь. — 77.

Бідерман (Biedermann), Карл (1812—1901) — німецький буржуазний історик і публіцист, спочатку поміркований ліберал; з 60-х років націонал-ліберал, редактор «Deutsche Allgemeine Zeitung» (1863—1879). — 82.

Біконсфілд, граф — див. *Дізраелі*, Бенджамін.

Бозанкет (Bosanquet), Джеймс Уотмен (1804—1877) — англійський банкір і економіст, поряд з економічними працями опублікував також ряд праць з біблійської хронології. — 379, 410.

В

Веррі (Vergì), П'єтро (1728—1797) — італійський буржуазний економіст, один з перших критиків учення фізіократів. — 286.

Віссерінг (Vissering), Сімон (1818—1888) — голландський буржуазний економіст і статистик, представник вульгарної політичної економії. — 326, 327.

Вольф (Wolf), Юліус (1862—1937) — німецький буржуазний економіст, представник вульгарної політичної економії. — 19, 20, 23.

Вулф (Woolf), Артур (1766—1837) — англійський інженер і винахідник. — 103, 104.

Г

Гамільтон (Hamilton), Роберт (1743—1829) — шотландський економіст, фізик і математик. — 404.

Гарднер (Gardner), Роберт — баво-няний фабрикант у Манчестері в середині XIX століття. — 421.

Гарібальді (Garibaldi), Джузеппе (1807—1882) — італійський ре-

волюціонер, демократ, вождь національно-визвольного руху в Італії. — 24.

Гегель (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — визначний представник класичної німецької філософії, об'єктивний ідеаліст, найбільш всебічно розробив ідеалістичну діалектику; ідеолог німецької буржуазії. — 14, 53.

Георг III (1738—1820) — англійський король (1760—1820). — 405.

Герні (Gurney), Самюел (1786—1856) — визначний англійський банкір. — 420, 423, 425, 429.

Гете (Goethe), Йоганн Вольфганг (1749—1832) — великий німецький письменник і мислитель. — 402.

Гілбарт (Gilbart), Джеймс Уільям (1794—1863) — англійський банкір і економіст, автор ряду праць з банківської справи. — 346, 347, 368, 369, 414—416.

Годскін (Hodgskin), Томас (1787—1869) — англійський економіст і публіцист; захищав інтереси пролетаріату і критикував капіталізм з позицій утопічного соціалізму, використав теорію Рікардо для соціалістичних висновків. — 398, 407.

Горацій (Квінт Горацій Флакк) (65—8 до н. е.) — видатний римський поет. — 207.

Грег (Greg), Роберт Хайд (1795—1875) — визначний англійський фабрикант, ліберал. — 112.

Грей (Grey), Джордж (1799—1882) — англійський державний діяч, віг, міністр внутрішніх справ (1846—1852, 1855—1858 і 1861—1866) і міністр колоній (1854—1855). — 96.

Гюльман (Hüllman), Карл Дітріх (1765—1846) — німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії середніх віків. — 325, 327.

Д

Данте Аліг'єрі (Dante Alighieri) (1265—1321) — великий італійський поет. — 24.

Джевонс (Jevons), Уільям Стенлі (1835—1882) — англійський буржуазний економіст і філософ, представник математичної школи вульгарної політичної економії.—13.

Джилкріст (Gilchrist), Персі — англійський хімік; разом з Томасом розробив новий спосіб виробництва сталі.—77.

Джонс (Jones), Річард (1790—1855) — англійський буржуазний економіст; його праці відображають занепад і розклад класичної школи політичної економії, разом з тим в ряді питань політичної економії він перевершив Рікардо.—272.

Дізраелі (Disraeli), Бенджамін, граф *Біконсфілд* (1804—1881) — англійський державний діяч і письменник, один з лідерів торі, в другій половині ХІХ ст. лідер консервативної партії, канцлер державної скарбниці (міністр фінансів) (1852, 1858—1859 і 1866—1868), прем'єр-міністр (1868 і 1874—1880).—426.

Доніцетті (Donizetti), Гаetano (1797—1848) — відомий італійський композитор.—24.

Дюро де Ла Маль (Dureau de la Malle), Адольф Жюль Сезар Огюст (1777—1857) — французький поет та історик.—108.

Е

Енгельс (Engels), Фрідріх (1820—1895).—1—25, 56, 65, 75—82, 115, 125, 127, 130, 141, 156, 172, 182, 232, 233, 267—269, 308, 342, 343, 368, 373, 396, 397, 410, 415—420, 425, 426, 437—439, 444, 447—449, 464—466.

Епікур (близько 341—близько 270 до н. е.) — видатний старогрецький філософ-матеріаліст, атеїст.—338.

К

Катон (Марк Порцій Катон Старший) (234—149 до н. е.) — римський політичний діяч і письмен-

ник, виступав на захист аристократичних привілеїв.—339, 393.

Кейлі (Cauley) — англійський економіст, представник бірмінгемської школи, відомої під назвою «прихильники малого шилінга»; член секретної комісії палати лордів по в'ясненню причин торговельної кризи 1847 р. і член спеціального комітету по банківському законодавству в 1857 році.—436.

Кемпбелл (Campbell), Джон (1779—1861) — англійський державний діяч і юрист, головний суддя суду королівської лави (1850—1859), лорд-канцлер (міністр юстиції) (1859—1861).—95.

Кері (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві.—119, 154, 407.

Кернс (Cairnes), Джон Елліот (1823—1875) — англійський буржуазний економіст і публіцист; виступав проти рабовласництва на півдні США.—392.

Кертис (Curtis), Тімоті Абрахам — один з директорів Англійського банку і член правління Ост Індської компанії в 40-х роках ХІХ століття.—399.

Кінкейд (Kincaid), Джон (1787—1862) — англійський чиновник, у 50-х роках інспектор фабрик і торем у Шотландії.—95, 96.

Кінпір (Kincair), Дак. Г., — автор праці «Криза і грошовий обіг», що вийшла в Лондоні в 1847 році.—452.

Кіссельбах (Kiesselbach), Вільгельм — німецький історик і соціолог другої половини ХІХ століття.—335.

Кожан (Coquelin), Шарль (1803—1852) — французький буржуазний економіст, прихильник свободи торгівлі.—411.

Корбет (Corbet), Томас — англійський буржуазний економіст ХІХ століття.—170, 175, 188, 214, 315.

Коттон (Cotton), Уільям (1786—1866) — англійський комерсант,

- управляючий Англійським банком (1844—1845), один з директорів Англійського банку (1821—1865).— 426.
- Кустоді* (Custodi), П'єтро (1771—1842) — італійський економіст, видавець творів італійських економістів кінця XVI — початку XIX століть.— 286.
- Л
- Лексіс* (Lexis), Вільгельм (1837—1914) — німецький буржуазний економіст і статистик, представник вульгарної політичної економії.— 11—13.
- Ленге* (Linguet), Сімон Нікола Анрі (1736—1794) — французький адвокат, публіцист, історик і економіст, виступав з критикою фізіократів і буржуазного лібералізму з феодально-абсолютистських позицій, висловивши, проте, ряд глибоких критичних зауважень про буржуазні свободи і власність.— 91.
- Лістер* (Lister), Джеймс (народ. бл. 1802 р.) — англійський банкір, управляючий Юніон банком оф Ліверпуль.— 422, 457.
- Літам* (Leatham), Уільям Генрі (1815—1889) — англійський банкір і політичний діяч, радикал, член парламенту.— 409.
- Ло* (Law), Джон (1671—1729) — англійський буржуазний економіст і фінансист, міністр фінансів Франції (1719—1720); відомий своєю спекулятивною діяльністю по випуску паперових грошей, що закінчилася цілковитим крахом.— 451.
- Лойд* (Loyd), Самюел Джонс, барон *Оверстон* (1796—1883) — англійський банкір, буржуазний економіст, прихильник школи, яка виступала під назвою «принцип грошового обігу».— 429—437, 439—444.
- Локк* (Locke), Джон (1632—1704) — видатний англійський філософ—дуаліст, сенсуаліст; буржуазний економіст, хитався між номіналістичною і металічною теоріями грошей.— 340, 360, 367, 368, 370, 373, 385.
- Лорія* (Logia), Акілле (1857—1943) — італійський буржуазний соціолог і економіст, представник вульгарної політичної економії; фальсифікатор марксизму.— 20—24.
- Людовік XIV* (1638—1715) — французький король (1643—1715).— 108.
- Лузак* (Luzac), Елі (1723—1796) — голландський філософ, юрист і економіст.— 327.
- Лютер* (Luther), Мартін (1483—1546) — видатний діяч Реформації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині; ідеолог німецького бюргерства; під час Селянської війни 1525 р. виступив проти повсталих селян і міської бідноти на боці князів.— 339, 354, 403, 404.
- М
- Магон* (бл. 550—500 р. до н. е.) — карфагенський суфет, один з тих, хто створив могутність Карфагена; автор твору в 28 томах про сільське господарство, перекладеного на грецьку і латинську мови.— 393.
- Мак-Куллох* (MacCulloch), Джон Рамсі (1789—1864) — англійський буржуазний економіст, вульгаризатор економічного вчення Рікардо, запеклий апологет капіталізму.— 71, 184, 229, 243.
- Мальтус* (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — англійський священник, економіст, ідеолог обуржуазеної землевласницької аристократії, апологет капіталізму, проповідник людиноненависницької теорії народонаселення.— 42, 45, 50, 53, 174, 196, 203, 405.
- Маркс* (Marx), Карл (1818—1883) (біографічні дані).— 3—25, 141, 182, 308, 397, 439, 447.
- Массі* (Massie), Джозеф (пом. у 1784 р.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.— 340, 360, 367, 370, 373, 385.

Маурер (Mauger), Георг Людвіг (1790—1872) — визначний німецький буржуазний історик, дослідник суспільного ладу стародавньої і середньовічної Німеччини; вніс великий вклад у вивчення історії середньовічної общини-марки. — 182.

Мейнерт (Meunert), Теодор (1833—1892) — австрійський лікар, невропатолог і психіатр. — 4.

Менгер (Menger), Карл (1840—1921) — австрійський буржуазний економіст, один з головних представників австрійської школи політичної економії. — 13.

Міль (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ-позитивіст, епігон класичної школи політичної економії. — 398, 407.

Мольєр (Molière), Жан Батіст (справжнє прізвище *Поклен*) (1622—1673) — великий французький драматург. — 24.

Моммзен (Mommsen), Теодор (1817—1903) — визначний німецький буржуазний історик; автор ряду праць з історії Стародавнього Риму. — 335, 393.

Морган (Morgan), Льюїс Генрі (1818—1881) — видатний американський учений, етнограф, археолог та історик первісного суспільства, стихійний матеріаліст. — 182.

Морріс (Morris), Джеймс — управляючий Англійським банком у 1848 році. — 426, 462.

Мур (Moore), Самюел (бл. 1830—1912) — англійський юрист, член І Інтернаціоналу; разом з Евелінгом переклав на англійську мову І том «Капіталу» і «Маніфест Комуністичної партії»; друг Маркса і Енгельса. — 6.

Мюллер (Müller), Адам Генріх (1779—1829) — німецький публіцист і економіст, представник так званої романтичної школи, яка виражала інтереси феодальної аристократії; противник економічного вчення А. Сміта. — 364, 406.

Н

Несміт (Nasmyth), Джеймс (1808—1890) — англійський інженер, винахідник парового молота. — 102.

Норман (Norman), Джордж Уорд (1793—1882) — англійський буржуазний економіст, автор праць про грошовий обіг і податки, прихильник школи, яка виступала під назвою «принципи грошового обігу»; один з директорів Англійського банку (1821—1872). — 427, 428, 429, 437.

Ньюмен (Newman), Самюел Філіпс (1797—1842) — американський буржуазний філософ і економіст. — 286.

О

Оверстон — див. *Лойд*, Самюел Джонс, барон *Оверстон*.

Одерман (Odermann), Карл Густав (1815—1904) — німецький педагог, автор ряду підручників з торгівлі. — 321.

О'Конор (O'Connor), Чарлз (1804—1884) — американський юрист і політичний діяч, демократ. — 394.

Опдйк (Opdyke), Джордж (1805—1880) — американський підприємець, буржуазний економіст. — 371.

Орд (Ord), Уільям Міллер (1834—1902) — англійський лікар. — 100, 101.

П

Пальмерстон (Palmerston), Генрі Джон *Темпл*, віконт (1784—1865) — англійський державний діяч, на початку своєї діяльності торі, з 1830 р. один з лідерів вігів, що спирався на праві елементи цієї партії; міністр закордонних справ (1830—1834, 1835—1841 і 1846—1851), міністр внутрішніх справ (1852—1855) і прем'єр-міністр (1855—1858 і 1859—1865). — 96.

Пармантьє (Parnantier), Антуан Огюстен (1737—1813) — французький агроном, автор ряду

- праць у питаннях сільського господарства.— 108.
- Перейр* або *Перейра* (Pereire), Ісаак (1806—1880) — французький банкір, бонапартист, депутат Законодавчого корпусу, в 1852 р. разом з своїм братом Емілем Перейром заснував акціонерний банк *Crédit Mobilier*.— 451.
- Петті* (Petty), Уільям (1623—1687) — видатний англійський економіст і статистик, родоначальник класичної буржуазної політичної економії в Англії.— 340, 360, 367, 368, 371, 373, 385.
- Піз* (Pease), Джозеф — провінціальний банкір.— 413, 426.
- Піндар* (бл. 522 — бл. 442 до н. е.) — старогрецький поет, автор урочистих од.— 395.
- Пітт* (Pitt), Уільям Молодший (1759—1806) — англійський державний діяч, один з лідерів торі; прем'єр-міністр (1783—1801 і 1804—1806).— 404—405.
- Пліній* (Гай Пліній Секунд) (23—79 н. е.) — римський учений-натураліст, автор «Природничої історії» в 37 книгах.— 108.
- Поппе* (Porre), Йоганн Генріх Моріц (1776—1854) — німецький учений, автор ряду праць з історії техніки.— 343.
- Прайс* (Price), Річард (1723—1791) — англійський публіцист, економіст і філософ-мораліст; буржуазний радикал.— 404—406, 407.
- Прудон* (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму.— 46, 352—354, 362.
- Рассел* (Russell), Джон (1792—1878) — англійський державний діяч, лідер вігів, прем'єр-міністр (1846—1852 і 1865—1866).— 425.
- Редгрейв* (Redgrave), Александр — фабричний інспектор в Англії.— 104, 137, 139.
- Редкліфф* (Radcliffe), Джон Неттен (1826—1884) — англійський лікар-епідеміолог, почесний секретар (1862—1867) і президент (1875—1877) Епідеміологічного товариства; один з інспекторів при Таємній раді по обслідуванню здоров'я населення (1869—1883).— 101.
- Рікардо* (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, визначний представник класичної буржуазної політичної економії.— 11, 20, 44, 51, 71, 112, 119, 184, 188, 202, 206—208, 229, 242, 243, 244, 247—249, 255, 266, 332, 440.
- Родбертус-Ягецов* (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875) — німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазеного пруського юнкерства; проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму».— 11, 142.
- Рой* (Roy), Генрі — англійський лікар і економіст.— 369, 371.
- Рошер* (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, професор Лейпцігського університету, засновник так званої історичної школи в політичній економії.— 229, 315, 332, 407.

С

- Саймон* (Simon), Джон (1816—1904) — англійський лікар, медичний інспектор при Таємній раді, редагував звіт «Здоров'я населення».— 97, 100, 101, 102.
- Сей* (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький вульгарний буржуазний економіст, першим систематично виклав апологетичну теорію «трьох факторів виробництва».— 286.

Р

- Рамсей* (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників класичної буржуазної політичної економії.— 45, 50, 286, 369, 370, 387, 388.

Сеніор (Senior), Нассау Уільям (1790—1864) — англійський вульгарний буржуазний економіст; апологет капіталізму, виступав проти скорочення робочого дня.—40, 50.

Сіменс (Siemens), Фрідріх (1826—1904) — німецький інженер, жив в Англії; при допомозі свого брата Вільгельма Сіменса сконструював у 1856 р. регенеративну плавильну піч, яка згодом була застосована в мартенівському процесі виробництва сталі.—77.

Сміт (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії.—145, 196, 202, 217, 230, 243, 332, 337, 339, 392, 405.

Сміт (Smith), Едуард (бл. 1818—1874) — англійський лікар, консультант і уповноважений Таємної ради по обслідуванню харчування населення в робітничих районах, член комітету опікування над бідними.—99.

Стьюарт (Steuart), Джемс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму, противник кількісної теорії грошей.—235, 337, 372.

Т

Теренцій (Публій Теренцій Афер) (бл. 185—159 до н. е.) — знаменитий римський драматург-комедіограф.—229.

Тернер (Turner), Чарлз — англійський купець, глава торговельної фірми в Ліверпулі, яка в першій половині ХІХ ст. торгувала з Індією.—421, 425.

Томас (Thomas), Сідні Джілкріст (1850—1885) — відомий англійський металург і винахідник.—77.

Торренс (Torrens), Роберт (1780—1864) — англійський буржуазний економіст, прихильник школи, яка виступала під назвою «принцип грошового обігу».—44, 45, 50, 112, 362.

Тук (Tooke), Томас (1774—1858) — англійський буржуазний економіст, прихильник класичної школи політичної економії, критик теорії грошей Рікардо; автор багатотомної праці «Історія цін».—362, 369, 378, 379, 410, 411, 413, 427, 448, 452—456, 459, 461, 462, 468.

У

Уегелін (Weguelin), Томас — англійський комерсант, ліберал, член парламенту, управляючий Англійським банком у 1857 році.—459.

Уест (West), Едуард (1782—1828) — англійський економіст, один з представників класичної буржуазної політичної економії, розробляв питання земельної ренти.—248.

Уілсон (Wilson), Джемс (1805—1860) — англійський буржуазний економіст і політичний діяч, засновник і редактор журналу «Economist»; в 1853—1858 рр. секретар державної скарбниці (міністерства фінансів); фритредер, противник кількісної теорії грошей.—452, 459.

Уілсон-Паттен (Wilson-Patten), Джон (1802—1892) — англійський політичний діяч, торі, згодом консерватор; член парламенту.—96.

Ф

Феллер (Feller), Фрідріх Ернст (1800—1859) — німецький філолог, упорядник ряду словників.—322.

Фербери (Fairbairn), Уільям (1789—1874) — англійський фабрикант, інженер і винахідник.—96.

Фіреман (Fireman), Петер (народ. в 1863 р.) — американський хімік, народився в Росії, жив у Німеччині; автор статті про середню норму прибутку.—18, 19, 25.

Фуллартон (Fullarton), Джон (1780—1849) — англійський бур-

жуазний економіст, автор праць у питаннях грошового обігу і кредиту, противник кількісної теорії грошей.— 414, 452, 458—464, 468, 469.

X

Хаббард (Hubbard), Джон Геллібранд (1805—1889) — англійський політичний діяч, консерватор, член парламенту (1859—1868 і 1874—1887); один з директорів Англійського банку в 1838 році.— 124.

Хендерсон (Henderson) — президент блекбернського комітету опікування над бідними в другій половині XIX століття.— 137.

Ходжсон (Hodgson), Адам — англійський банкір, директор ліверпульського акціонерного банку в 40-х роках XIX століття — 421.

Хорнер (Horner), Леонард (1785—1864) — англійський геолог і громадський діяч; фабричний інспектор (1833—1856), виступав на захист інтересів робітників.— 95, 96, 102, 129, 131.

Ч

Чайлд (Child), Джозая (1630—1699) — англійський економіст-меркантиліст, банкір і купець.— 405.

Чалмерс (Chalmers), Томас (1780—1847) — англійський протестантський теолог і буржуазний економіст, послідовник Мальтуса. 252, 451.

Чапмен (Chapman), Давід Барклі — представник фірми Оверенд, Герні і К° у першій половині XIX століття.— 439.

Ш

Шеве (Chevé), Шарль Франсуа (1813—1875) — французький дрібнобуржуазний публіцист і соціолог.— 353.

Шербюльє (Cherbuliez), Антуан Елізе (1797—1869) — швейцарський економіст, послідовник Сімонді, який з'єднував теорію Сімонді з елементами теорії Рікардо.— 163.

Шоу (Shaw), Джордж Бернард (1856—1950) — видатний англійський драматург і публіцист, з 1884 р. член Фабіанського товариства.— 13.

Шмідт (Schmidt), Конрад (1863—1932) — німецький економіст і філософ, на початку своєї діяльності поділяв економічне вчення Маркса, пізніше приєднався до буржуазних противників марксизму; автор праць, які стали одним з ідейних джерел ревізюнізму.— 13—14, 17—18, 20, 22, 25.

Штібелінг (Stiebeling), Георг — американський статистик і дрібнобуржуазний публіцист, за походженням німець, член Центрального комітету секцій І Інтернаціоналу в США, згодом був виключений з Інтернаціоналу за розкольніцьку діяльність, член Соціал-демократичної робітничої партії Північної Америки; автор ряду економічних статей.— 24, 25.

Шторж, Андрій Карлович (Генріх) (1766—1835) — російський економіст, статистик та історик, член Петербурзької Академії наук; епігон класичної буржуазної політичної економії.— 188.

Ю

Юм (Hume), Давід (1711—1776) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, агностик; буржуазний історик та економіст, противник меркантилізму, один з ранніх представників кількісної теорії грошей.— 385.

Юр (Ure), Ендр'ю (1778—1857) — англійський хімік, вульгарний економіст, автор ряду праць з економіки промисловості.— 87, 109, 395.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

- Anderson, A.* An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Vol. II. London, 1764 (*Андерсон, А.* Историчний і хронологічний нарис торгівлі від найбільш ранніх даних про неї дотепер. Том II. Лондон, 1764).— 340.
- * *Aristoteles.* De republica libri VIII. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus X. Oxonii, 1837 (*Арістотель.* Політика (вісім книг). У книзі: *Арістотель.* Твори. Видання Й. Беккера. Том X. Оксфорд, 1837).— 393—394.
- Arnd, K.* Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Узгоджена з природою політична економія у протипоставленні духових монополій і комунізму, з оглядом літератури, яка стосується до цього. Ганау, 1845).— 371.
- Babbage, Ch.* On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Баббедж, Ч.* Про економіку фабричного виробництва. Лондон, 1832).— 109, 119.
- Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастіа, Фр.* Безоплатність кредиту. Дискусія між паном Фр. Бастіа і паном Прудоном. Париж, 1850).— 352—354.
- Bellers, J.* Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Беллерс, Джс.* Нариси про бідних, промисловість, торгівлю, колонії і аморальність. Лондон, 1699).— 393.
- Bemerkung zu dem Aufsätze des Herrn Stiebeling: «Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit». In: «Neue Zeit» № 3, 1887 (Зауваження до статті п. Штібелінга: «Про вплив концентрації капіталу на заробітну плату і експлуатацію праці». В журналі «Neue Zeit» № 3, 1887).— 24.

* У тих випадках, коли не вдалося встановити певно, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, в цьому покажчику наводиться її перше видання.

У квадратні дужки вказано виявлені імена авторів книг, які вийшли анонімно. Зірочкою позначені праці, перекладені на російську мову. Ред.

- Bosanquet, J. W.* Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value. London, 1842 (*Бозанкет, Дж. У.* Металічні, паперові і кредитні гроші і засоби регулювання їх кількості і вартості. Лондон, 1842).— 379, 410.
- Cairnes, J. E.* The Slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the american contest. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Рабовласництво: його характер, шлях і ймовірні перспективи. Спроба пояснити дійсні предмети спорів, які лежать в основі американського конфлікту. Лондон, 1862).— 392.
- Carey, H. Ch.* Principles of social science. Vol. III. Philadelphia, 1859 (*Кері, Г. Ч.* Начала соціальної науки. Том III. Філадельфія, 1859).— 407.
- Chalmers, Th.* On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмерс, Т.* Про політичну економію в її зв'язку з моральним станом і моральними перспективами суспільства. Видання друге. Глазго, 1832).— 252—253, 451.
- Cherbuliez, A.* Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербюльє, А.* Багатство чи бідність. Виклад причин і наслідків сучасного розподілу суспільного багатства. Париж, 1841).— 163.
- Child, J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'Anglois. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати про торгівлю і про вигоди, які випливають із зниження процента з грошей. З маленьким трактатом проти лихварства, написаним Томасом Калпепером. Переклад з англійської. Амстердам і Берлін, 1754).— 405.
- The City; or, the Physiology of London business; with sketches on change, and at the coffee houses.* London, 1845 (City, або Фізіологія лондонського підприємництва; з нарисами про біржу, і про кофейні торгові доми. Лондон, 1845).— 398.
- Coquelin, Ch.* Du Crédit et des banques dans l'industrie. In: «Revue des deux Mondes», série IV, tome XXXI, 1842 (*Коклен, Ш.* Про кредит і банки в промисловості. В журналі «Revue des deux Mondes», серія IV, том XXXI, 1842).— 411.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Дослідження про причини багатства окремих осіб і способи набування його; або Пояснення принципів торгівлі і спекуляції. Лондон, 1841).— 170, 175, 188, 214, 315.
- The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England.* Edinburgh, 1845 (Теорія грошового обігу. Лист англійського банкіра до шотландського народу. Едінбург, 1845).— 415, 424, 445.
- Dureau de la Malle, A. J.* Économie politique des Romains. Tome I. Paris, 1840 (*Дюро де Ла Маль, А. Ж.* Політична економія римлян. Том I. Париж, 1840).— 108.
- Feller, F. E. und Odermann, C. G.* Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Siebente Auflage. Leipzig, 1859 (*Феллер, Ф. Е. і Одерман, К. Г.* Повний курс купецької арифметики. Видання сьоме. Лейпциг, 1859).— 322.
- Fireman, P.* Kritik der Marx'schen Werttheorie. In: «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik»,

- dritte Folge, Band III, 1892 (*Фірман, П.* Критика Марксової теорії вартості. В журналі «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», третя серія, том III, 1892).— 18.
- Fullarton, J.* On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. Second edition with corrections and additions. London, 1845 (*Фуллартон, Дж.* Про регулювання засобів обігу; аналіз принципів, на основі яких пропонується в майбутньому обмежити в точно встановлених межах емісійну діяльність Англійського банку та інших банківських установ країни. Видання друге, виправлене і доповнене. Лондон, 1845).— 414, 458, 460, 462—464, 468—469,.
- Gilbart J. W.* The History and principles of banking. London, 1834 (*Гілбарт, Дж. У.* Історія і принципи банківської системи. Лондон, 1834).— 346, 414—416.
- Gilbart, J. W.* A Practical treatise on banking. Fifth edition. In two volumes. Vol. I. London, 1849 (*Гілабарт, Дж. У.* Практичний трактат про банківську систему. Видання п'яте. В двох томах. Том I. Лондон, 1849).— 369.
- [*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the «ten hours bill», in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 ([*Грег, Р. Х.*] Фабричне питання, розглядуване з точки зору впливу на здоров'я і моральність тих, що працюють на фабриках. «Більш про десятигодинний робочий день» з точки зору його впливу на промисловість Англії та інших країн. Лондон, 1837).— 112.
- Hamilton, R.* An Inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. Second edition, enlarged. Edinburgh, 1814 (*Гамільтон, Р.* Дослідження про виникнення і зростання, погашення й сучасний стан і регулювання національного боргу Великобританії. Видання друге, доповнене. Едінбург, 1814).— 404
- * [*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a Labourer. London, 1825 ([*Годскін, Т.*] Захист праці від претензій капіталу, або Доказ непродуктивності капіталу. З зауваженнями про нинішні об'єднання серед найманих робітників. Твір робітника. Лондон, 1825).— 398, 407.
- Hubbard, J. G.* The Currency and the country. London, 1843 (*Хаббард, Дж. Г.* Засоби обігу і країна. Лондон, 1843).— 424—425.
- Hüllmann K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile I—II. Bonn, 1826—1827 (*Гольман, К. Д.* Міста середньовіччя. Частина I—II. Бонн, 1826—1827).— 325, 328.
- Hume, D.* Of interest (1752). In: *Hume, David.* Essays and treatises on several subjects. A new edition. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. London, 1764 (*Юм, Д.* Про процент (1752). У книзі: *Юм, Давид.* Нариси і трактати з різних питань. Нове видання. В двох томах. Том I, який охоплює моральні, політичні і літературні нариси. Лондон, 1764).— 385.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Mal-

thus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Дослідження недавно обстоюваних паном Мальтусом принципів, які стосуються природи попиту і необхідності споживання і з яких робиться висновок, що податки і утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).—199.

**Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college, London, 27th February, 1833. To which is added a Syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Джонс, Р.* Вступна лекція з політичної економії, прочитана в Королівському коледжі в Лондоні 27 лютого 1833 року. З додатком Проспекту курсу лекцій про заробітну плату. Лондон, 1833).—272.

Risselbach, W. Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart, 1860 (*Риссельбах, В.* Історія світової торгівлі і розвиток європейського суспільного життя в середні віки. Штутгарт, 1860).—336.

Rinnear, J. G. The Crisis and the currency: with a comparison between the english and scotch systems of banking. London, 1847 (*Ріннір, Дж. Г.* Криза і грошовий обіг: порівняння англійської і шотландської банківської систем. Лондон, 1847).—452.

Leatham, W. Letters on the currency. Second edition, with corrections and additions. London, 1840 (*Літам, У.* Листи про грошовий обіг. Видання друге, з виправленнями і доповненнями. Лондон, 1840).—409.

Lexis, W. Die Marx'sche Kapitaltheorie. In: «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», neue Folge, Band XI, 1885

(*Лексіс, В.* Марксова теорія капіталу. В журналі «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», нова серія, том XI, 1885).—11.

Lexis, W. Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. In: «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich», Jahrgang V, Heft I, 1881 (*Лексіс, В.* Критичні міркування у валютному питанні. В журналі «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich», рік видання V, випуск I, 1881).—13.

[*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tome II. Londres, 1767 (*Ленге, Н.*) Теорія півільних законів, або Основні принципи суспільства. Том II. Лондон, 1767).—91.

Loria, A. Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Dr. Conrad Schmidt. Stuttgart, 1889. In: «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», neue Folge, Band XX, 1890 (*Лорія, А.* Середня норма прибутку на основі Марксового закону вартості д-ра Конрада Шмідта. Штутгарт, 1889. В журналі «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», нова серія, том XX, 1890).—22.

Loria, A. Karl Marx. In: «Nuova antologia di scienze, lettere ed arti», seconda serie, vol. XXXVIII № 7, 1 Aprile 1883 (*Лорія, А.* Карл Маркс. В журналі «Nuova antologia di scienze, lettere ed arti», друга серія, том XXXVIII, № 7, 1 квітня 1883).—20.

Loria, A. La teoria economica della costituzione politica. Torino, 1886 (*Лорія, А.* Економічна теорія про політичний устрій. Турин, 1886).—21.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermannung. Wittemberg, 1540 (*Лютер, М.* Наказ парафіяльним священикам виступати з проповідями

- проти лихварства. Віттенберг, 1540).— 354, 403—404.
- Luther, M.* Von Kauffshandlung und Wucher. In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 (*Лютер, М.* Про торгівлю і лихварство. В книзі: Шоста частина книг вельмишановного п. доктора Мартіна Лютера. Віттенберг, 1589).— 340.
- Luzac, E.* Hollands rijkdom. Deel III. Leyden, 1782 (*Люзак, Е.* Багатство Голландії. Частина III. Лейден, 1782).— 327.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. London, 1827 (*Мальтус, Т. Р.* Визначення в політичній економії. Лондон, 1827).— 42.
- Idem.* A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Те саме.* Нове видання, з передмовою, примітками і додатковими замітками Джона Кейзнова. Лондон, 1853).— 45.
- *[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Мальтус, Т. Р.*] Дослідження про закон народонаселення. Лондон, 1798).— 405.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Мальтус, Т. Р.* Начала політичної економії, розглянуті з погляду їх практичного застосування. Лондон, 1820).— 196.
- Idem.* 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Те саме.* Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора і з короткою біографією автора. Лондон, 1836).— 42, 174, 203.
- **Marx, K.* Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. Dritte, vermehrte Auflage. Hamburg, 1883 (*Маркс, К.* Капітал. Критика політичної економії. Том I. Книга I: Процес виробництва Капіталу. Видання третє, доповнене. Гамбург, 1883).— 149.
- **Idem.* Vierte, durchgesehene Auflage. Hamburg, 1890 (*Те саме:* Видання четверте, переглянута. Гамбург, 1890).— 5, 9, 10, 11, 15, 16, 19, 29, 33, 35, 40, 44, 46, 47, 51, 55, 56, 57, 81, 85, 89, 91, 92, 97, 99, 100, 137, 145, 148, 165, 167, 186, 226, 229, 235, 236, 237, 253, 269, 315, 326, 328, 409, 455, 463, 469.
- **Marx, K.* Le capital. Paris, 1872—1875 (*Маркс, К.* Капітал. Париж, 1872—1875).— 21.
- **Marx, K.* Capital: a critical analysis of capitalist production. Ed. by F. Engels. Vol. I—II. London, 1887 (*Маркс, К.* Капітал: критичний аналіз капіталістичного виробництва. Видано за редакцією Ф. Енгельса. Томи I—II. Лондон, 1887).— 3, 6.
- **Marx, K.* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Zweiter Band. Buch II: Der Cirkulationsprozess des Kapitals. Herausgegeben von F. Engels. Hamburg, 1885 (*Маркс, К.* Капітал. Критика політичної економії. Том II. Книга II: Процес обігу капіталу. Видано за редакцією Ф. Енгельса. Гамбург, 1885).— 3—5, 11, 12, 15, 21, 22, 29, 49, 55, 56, 76—78, 80—82, 122, 167, 174, 276, 288, 295, 308, 312, 317, 349, 454, 457.
- **Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 186, 187, 325, 458, 463.
- [*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London, 1750 ([*Массі, Дж.*] Дослідження про причини, які визначають природну норму процента; де розглядаються погляди сэра Уільяма Петті і

- п. Локка в цьому питанні. Лондон, 1750).— 340, 360, 367, 370, 373, 385.
- **Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Вступ в історію маркового, подвірного, сільського і міського ладу та публічної влади. Мюнхен, 1854).— 182.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Bde I—II. Erlangen, 1865—1866 (*Маурер, Г. Л.* Історія сільського ладу в Німеччині. Томи I—II. Ерланген, 1865—1866).— 182.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bde I—IV. Erlangen, 1862—1863 (*Маурер, Г. Л.* Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного ладу в Німеччині. Томи I—IV. Ерланген, 1862—1863).— 182.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (*Маурер, Г. Л.* Історія маркового ладу в Німеччині. Ерланген, 1856).— 182.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bde I—IV. Erlangen, 1869—1871 (*Маурер, Г. Л.* Історія міського ладу в Німеччині. Томи I—IV. Ерланген, 1869—1871).— 182.
- **Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. Second edition. Vol. I. London, 1849 (*Мілля, Дж. Ст.* Начала політичної економії з деякими з їх застосувань до соціальної філософії. Видання друге. Том I, Лондон, 1849).— 398, 407.
- **Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Zweite Auflage. Bde I—III. Berlin, 1856—1857 (*Моммзен, Т.* Історія Риму. Видання друге. Томи I—III. Берлін, 1856—1857).— 335, 393.
- **Morgan, L. H.* Ancient society or Researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. London, 1877 (*Морган, Л. Г.* Стародавнє суспільство або Дослідження ліній людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації. Лондон, 1877).— 182.
- Müller, A. H.* Die Elemente der Staatskunst. Theil III. Berlin, 1809 (*Мюллер, А. Г.* Основи мистецтва державного управління. Частина III, Берлін, 1809).— 364, 406.
- Newman, S. Ph.* Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Ньюмен, С. Ф.* Основи політичної економії. Ендавер і Нью-Йорк, 1835).— 286.
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Зауваження з приводу деяких спорів про слова в політичній економії, особливо з приводу тих, які стосуються вартості і попиту й пропозиції. Лондон, 1821).— 188, 196.
- Ordway, G. A.* Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ордаїк, Дж.* Трактат з політичної економії, Нью-Йорк, 1851).— 374.
- Porre, I. H. M.* Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Band I. Göttingen, 1807, (*Поппе, І. Г. М.* Історія технології з моменту виникнення науки до кінця вісімнадцятого століття. Том I. Геттінген, 1807).— 343.
- Price, R.* An Appeal to the public on the subject of the national debt. London, 1772 (*Прайс, Р.* Звернення до публіки в питанні про державний борг. Лондон, 1772).— 404.
- Price, R.* Observations on reverentary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. Second

- edition. London, 1772 (*Прайс, Р.* Зауваження про наступницькі платежі, про проекти забезпечення щорічних рент для вдів і стариків, про метод підрахунку вартості страхування життя і про державний борг. Видання друге. Лондон, 1772).— 404.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit— див. *Bastiat Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Дослідження про розподіл багатства. Едінбург, 1836).— 45, 286, 369—370, 388.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Видання третє. Лондон, 1821).— 112, 119, 184, 188, 207, 242.
- **Ricardo, D.* Principles of political economy and taxation. In: The Works of D. Ricardo. With a notice of the life and writings of the author, by J. R. MacCulloch. Second edition. London, 1852 (*Рікардо, Д.* Начала політичної економії і оподаткування. В книзі: Твори Д. Рікардо. З статтею про життя і твори автора, написаною Дж. Р. МакКуллохом. Видання друге. Лондон, 1852).— 71, 184, 228—229, 244.
- **Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchman. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, Й. К.* Соціальні листи до фон Кірхмана. Лист третій: Спростування вчення Рікардо про земельну ренту і обґрунтування нової теорії ренти. Берлін, 1851).— 142.
- **Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система народно-го господарства. Том I: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858).— 229, 315, 332, 408.
- **[Roy, H.]* The Theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. London, 1864 (*[Рой, Г.]* Теорія вексельного курсу. Банківський акт 1844 року. Лондон, 1864).— 319, 371.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tome I. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії. Видання третє. Том I. Париж, 1817).— 286.
- Schmidt, C.* Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes. Stuttgart, 1889 (*Шмідт, К.* Середня норма прибутку на основі Марксового закону вартості. Штутгарт, 1889).— 13—16.
- Schmidt, C.* Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz. In: «Neue Zeit» № 3, 4, 1892—1893 (*Шмідт, К.* Середня норма прибутку і Марксів закон вартості. В журналі «Neue Zeit» №№ 3, 4, 1892—1893).— 15.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Vol. I. London, 1776 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Том I, Лондон, 1776).— 145, 337.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Стьюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. В книзі: Твори сера Джемса Стьюарта, зібрані його сином генералом сером Джемсом Стьюартом. В шістьох томах. Том I. Лондон, 1805).— 235, 337.
- Steuart, J.* Recherche des principes de l'économie politique. Tome IV. Paris, 1789 (*Стьюарт,*

- Дж. Дослідження про начала політичної економії. Том IV, Париж, 1789).— 372.
- Stiebeling G. C.* Das Wertgesetz und die Profit-Rate. New York [1890] (*Штібелінг, Г. К.* Закон вартості і норма прибутку. Нью-Йорк, [1890]).— 24.
- **Storch H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Tome II. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, Г.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. Том II. С.-Петербург, 1815).— 188.
- Tooke, Th.* An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Дослідження законів грошового обігу; зв'язок грошового обігу з цінами і доцільність відокремлення випуску банкнот від банківської справи. Видання друге. Лондон, 1844).— 362, 379, 410—411, 413, 448, 452.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837. Vol. II. London, 1838 (*Тук, Т.* Історія цін і стан обігу з 1793 по 1837 рік. Том II. Лондон, 1838).— 378.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive. London, 1848 (*Тук, Т.* Історія цін і стан обігу з 1839 по 1847 р. включно. Лондон, 1848).— 369.
- Torrens, R.* A Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торренс, Р.* Дослідження про виробництво багатства. Лондон, 1821).— 44—45, 112.
- Torrens, R.* On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. Second edition. London, 1847 (*Торренс, Р.* Про чинність банківського акта 1844 р., як він впливає на комерційний кредит. Видання друге. Лондон, 1847).— 361.
- Ure, A.* The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. Second edition. London, 1835 (*Юр, Е.* Філософія фабрики, або Виклад наукової, моральної і комерційної сторони економіки фабричної системи Великобританії. Видання друге. Лондон, 1835).— 87, 109.
- Ure, A.* Philosophie des manufactures ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tome I. Paris, 1836 (*Юр, Е.* Філософія фабрики, або Промислова економіка. Перекладено під наглядом автора. Том I. Париж, 1836).— 395.
- **Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Веррі, П.* Міркування про політичну економію. У книзі: Італійські класики політичної економії. Сучасні економісти. Том XV. Мілан, 1804).— 286.
- Vissering, S.* Handboek van praktische staathuishoudkunde. Deel I. Amsterdam, 1860—1861 (*Віссерінг, С.* Практичний посібник по народному господарству. Частина I. Амстердам, 1860—1861).— 326—328.
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Дослідження про застосування капіталу до землі, з зауваженнями, які показують нерозумність усякого значного обмеження ввозу хліба. Твір члена університетського коледжу в Оксфордї. Лондон, 1815).— 248.
- Wolf, J.* Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Stuttgart, 1892) *Вольф, Ю.* Соціалізм і капіталістичний су-

спільний лад. Штутгарт, 1892).— 23.

Wolf, J. Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx. In: «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», dritte Folge,

Band II, 1891 (*Вольф, Ю.* Загадка середньої норми прибутку у Маркса. В журналі «Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik», третя серія, том II, 1891).— 19, 20.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ЗВІТИ ТА ІНШІ ОФІЦІАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

An Act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt (anno 26 Georgii III, Regis, cap. 31) (Акт про передачу певних сум членам парламентської комісії в кінці кожного кварталу з тим, щоб ці суми використовувалися ними для зменшення національного боргу (прийнято в 26 рік царювання Георга III, розд. 31)).— 405.

Coal mine accidents. Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862 (Нещасні випадки на вугільних шахтах. Дані звіту, поданого на запит високоповажаної палати громад від 3 травня 1861 року. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 6 лютого 1862 р.).— 94.

Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. London, 1864 (Здоров'я населення. Звіт шостий медичного інспектора Таємної ради. З додатком. 1863. Лондон, 1864).— 97—102.

First Report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848 (Перший звіт секретної комісії по торговій кризі; з протоколами свідчень. Опубліковано за розпорядженням палати гро-

мад від 8 червня 1848 р.).— 9, 11, 413, 418, 419—422, 425—427, 462.

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848 [Reprinted, 1857] (Звіт секретної комісії палати лордів по розслідуванню причин лиха, яке спіткало торгові класи, і того впливу, який на нього справили закони про регульований випуск банкнот. З протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 липня 1848 р. [Передруковано в 1857 р.]).— 9, 11, 416, 420, 421, 422, 423, 429.

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Звіт особливої комісії по банківському законодавству; праці комісії, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 30 липня 1857 р.).— 9, 11, 346, 371, 423, 427, 429, 432—437, 439—444, 458, 459.

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Звіт особливої комісії по банківському законодавству; праці комісії, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 1 липня 1858 р.).—9, 11, 371.

First Report of the children's employment commissioners in mines and collieries. 21 April 1841 (Перший звіт членів комісії по обслідуванню умов дитячої праці на рудниках і копальнях. 21 квітня 1841 р.).—94.

First Report from the select committee of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888. (Перший звіт особливої комітету палати лордів про потогінну систему праці; протоколи засідань комітету, протоколи свідчень і додаток. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 11 серпня 1888 р.).—343.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Звіти фабричних інспекторів міністрові внутрішніх справ її величності).—126, 127,

- for the half year ending 31st October, 1845. London, 1846 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1845 р., Лондон, 1846).—129.
- for the half year ending 31st October, 1846, London, 1847 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1846 р. Лондон, 1847).—129.
- for the half year ending 31st October 1847. London, 1848 (за півріччя, яке минуло 31 жовт-

ня 1847 р., Лондон, 1848).—130—131.

- for the half year ending 31st October, 1848. London, 1849 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1848 р. Лондон, 1849).—84—113.
- for the half year ending 30th April 1849. London, 1849 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1849 р. Лондон, 1849).—131.
- for the half year ending 31st October, 1849. London, 1850 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1849 р. Лондон, 1850).—131.
- for the half year ending 30th April, 1850. London, 1850 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1850 р. Лондон, 1850).—114, 131.
- for the half year ending 31st October, 1850. London, 1851 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1850 р. Лондон, 1851).—127, 131.
- for the half year ending 30th April, 1851. London, 1851 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1851 р. Лондон, 1851).—127.
- for the half year ending 31st October 1852. London, 1852 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1852 р. Лондон, 1852).—102—104.
- for the half year ending 30th April 1853. London, 1853 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1853 р. Лондон, 1853).—131.
- for the half year ending 31st October 1853. London, 1854 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1853 р. Лондон, 1854).—132.
- for the half year ending 30th April 1854. London, 1854 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1854 р. Лондон, 1854).—132.
- for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (за півріччя, яке минуло 31

- жовтня 1855 р. Лондон, 1856).— 95, 96.
- for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1858 р. Лондон, 1858).— 83, 128.
- for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1859 р. Лондон, 1859).— 132.
- for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1859 р. Лондон, 1860).— 132.
- for the half year ending 30th April 1860. London, 1860 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1860 р. Лондон, 1860).— 132.
- for the half year ending 31st October 1860. London, 1860 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1860 р. Лондон, 1860).— 133.
- for the half year ending 30th April 1861. London, 1861 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1861 р. Лондон, 1861).— 97, 133, 134.
- for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1861 р. Лондон, 1862).— 133, 134.
- for the half year ending 30th April 1862. London, 1862 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1862 р. Лондон, 1862).— 97, 134.
- for the half year ending 31st October 1862. London, 1863 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1862 р. Лондон, 1863).— 84, 107, 133—136.
- for the half year ending 30th April 1863. London, 1863 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1863 р. Лондон, 1863).— 135.
- for the half year ending 31st October 1863. London, 1864 (за півріччя, яке минуло 31 жовтня 1863 р. Лондон, 1864).— 95, 105—107, 115 134—140.
- for the half year ending 30th April 1864. London, 1864 (за півріччя, яке минуло 30 квітня 1864 р. Лондон, 1864).— 134, 147.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

«*Conrads Jahrbücher*» — див. «*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*».

«*The Daily News*» («Щоденні новини»), Лондон, 10 грудня 1889 р.— 374.

«*The Economist*» («Економіст»), Лондон, том III, 15 березня 1845 р.—446.

— том V, 20 листопада 1847 р.— 449.

— том IX, 19 липня 1951 р.—406, 408.

— том XI, 22 січня 1853 р.— 367.

«*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*» («Щорічник у

питаннях законодавства, управління і народного господарства в Німецькій імперії»), Лейпциг, рік видання V, випуск I, 1881.— 13.

«*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*» («Щорічник у питаннях політичної економії і статистики»), Іена,

— нова серія, том XI, 1885.—11.

— нова серія, том XX, 1890.— 22.

— третя серія, том II, 1891.— 19,21

— третя серія, том III, 1892.— 16, 18.

«*The Manchester Guardian*» («Манчестерський вартовий»), 24 листопада 1847 р.— 418—419.

- «*Die Neue Zeit*» («Новий час»),
Штутгарт № 3, 1887.— 24.
— №№ 3, 4, 1892—1893.— 15.
- «*New-York Daily Tribune*» («Нью-
йоркська щоденна трибуна»), 20
грудня 1859 р.— 394.
- «*Nuova antologia di scienze, lettere ed arti*» («Нова антологія
науки, літератури і мистецтва»),
Рим, друга серія, том XXXVIII,
№ 7, 1 квітня 1883 р.— 20.
- «*Revue des deux Mondes*» («Огляд
Старого і Нового світу»), Париж,
серія IV, том XXXI, 1842.— 411.
- «*Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*» див. «*Jahrbuch für Gesetzgebung Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*».
- «*The Times*» («Часи»), Лондон.— 448.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Бальзак. Селяни.— 45.
Гете. Фауст.— 402.
Горацій. Послання.— 207.

Мольєр. Дон Жуан.— 24.
Публій Теренцій. Дівчина з Андроса.— 229.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

- Аристотель.* Политика. Перевод с греческого С. А. Жебелева. Спб., 1911.— 393—394 (18).
- Верри.* Политическая экономия или О государственном хозяйстве. Переведено с французского, а на французский с итальянского, с седьмого издания. Спб., 1810.— 286 (20—21).
- Годскин, Т.* Защита труда против притязаний капитала (в книге: *Т. Годскин.* Сочинения. М., 1938).— 398 (30, 33), 407 (25—26).
- Джонс, Р.* Вводная лекция по политической экономии, прочитанная в Королевском колледже в Лондоне 27 февраля 1833 г. (в книге: *Р. Джонс.* Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937).— 272.
- Мальтус, Т. Р.* Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Бибииков. Том I. Спб., 1868.— 405 (102).
- Мальтус Т. Р.* Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (перевод с сокращениями).— 405 (19).
- Маурер, Г. Л.* Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. Перевод с немецкого В. Корша. М., 1880.— 182.
- Мильт, Дж. Ст.* Основания политической экономии (в книге: *Н. Г. Чернышевский.* Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. Том IX. Под редакцией И. Д. Удальцова. М., 1949 (Перевод с сокращениями).— 398, 407 (112—113).
- Мильт Дж. Ст.* Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. Второе полное издание в двух томах. [Перевод Н. Г. Чернышевского.] Спб. 1874. Том I.—398 (453), 407 (96—97).
- Моммзен, Т.* История Рима. Тома I—III. М., 1936—1941.— 335. Том I.— 393 (786—787).
- Морган, Л. Г.* Древнее общество или Исследование линий человеческого прогресса от дикости

* Цей покажчик містить у собі тільки останні з існуючих російських перекладів цитованих і згадуваних Марксом книг. Проте для праць, які востаннє були видані в скороченому вигляді, зроблено виняток. В цьому разі наводиться також і попередній, повніший переклад. У покажчику проставлено сторінки цього тома, на яких Маркс пише або згадує даву працю, і поруч в круглих дужках — відповідні сторінки цитованої книги. *Ред.*

- через варварство к цивилизации. Л., 1934.— 182.
- Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо*. Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).— 71 (46), 112 (112—116), 119 (65—77), 184 (69, 41), 188 (69), 207 (55—58), 229 (108—109), 242 (112—128), 243 (113).
- Родбертус.* Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (в книге: *К. Родбертус*. Экономические сочинения. Перевод И. Плотникова. Л., 1936) (перевод с сокращениями).— 142 (314).
- Родбертус.* Третье социальное письмо к фон Кирхману. Опровержение учения Рикардо о поземельной ренте и обоснование новой теории ренты (в книге: *К. Родбертус*. Сочинения. Выпуск I: К освещению социального вопроса. Перевод с немецкого М. Н. Соболева. Спб. (1904)).— 142 (175).
- Рошер, В.* Система народного хозяйства. Том I: Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том I. Отделение первое. М., 1860.— 230 (239), 315 (239), 332 (129), 407 (97—99).
- Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Том I. М.—Л., 1935.— 145 (90—129), 337 (343).
- Сэй, Ж. Б.* (в настоящем издании: *Сэй, Ж. Б.* (Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (перевод отдельных глав).— 286.
- Шторх, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Перевод с французского под редакцией и с заметками И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.— 188 (210—211).

ЗМІСТ

<i>Від Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС</i>	VII—VIII
ПЕРЕДМОВА	3—25

КНИГА ТРЕТЯ

ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА,
ВЗЯТИЙ В ЦІЛОМУ*Частина перша*

Відділ перший. ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ПРИБУТОК І НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В НОРМУ ПРИБУТКУ	29—144
<i>Розділ перший.</i> витрати виробництва і прибуток	29—46
<i>Розділ другий.</i> норма прибутку	47—54
<i>Розділ третій.</i> відношення норми прибутку до норми додаткової вартості	55—75
<i>Розділ четвертий.</i> вплив обороту на норму прибутку	76—82
<i>Розділ п'ятий.</i> економія в застосуванні постійного капіталу	83—109
I. Загальні положення	83—93
II. Економія на умовах праці за рахунок робітника. Нехтування найнеобхіднішими затратами	94—102
III. Економія у виробництві рухової сили, на передачі сили і на будовах	102—105
IV. Використання екскрементів виробництва	105—108
V. Економія, одержувана завдяки винаходам	108—109
<i>Розділ шостий.</i> вплив зміни цін	110—140
I. Коливання цін сировини, їх безпосередній вплив на норму прибутку	110—115

II. Підвищення і зниження вартості капіталу, його звільнення і зв'язування	115—128
III. Загальна ілюстрація: бавовняна криза 1861—1865 років	129—140
<i>Розділ сьомий.</i> додатки	141—144
Відділ другий. ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИБУТКУ В СЕРЕДНІЙ ПРИБУТОК.	145—214
<i>Розділ восьмий.</i> різна будова капіталів у різних галузях виробництва і відмінності в нормах прибутку, що впливають звідси	145—157
<i>Розділ дев'ятий.</i> утворення загальної норми прибутку (середньої норми прибутку) і перетворення вартості товарів у ціну виробництва	158—176
<i>Розділ десятий.</i> вирівнювання загальної норми прибутку через конкуренцію, ринкові ціни і ринкові вартості, додатковий прибуток	177—203
<i>Розділ одинадцятий.</i> вплив загальних коливань заробітної плати на ціни виробництва	204—208
<i>Розділ дванадцятий.</i> додатки	209—214
I. Причини, що зумовлюють зміни в ціні виробництва	209—210
II. Ціна виробництва товарів середньої будови	210—212
III. Підстави у капіталіста для компенсації	212—214
Відділ третій. ЗАКОН ТЕНДЕНЦІ НОРМИ ПРИБУТКУ ДО ЗНИЖЕННЯ	215—273
<i>Розділ тринадцятий.</i> закон як такий	215—236
<i>Розділ чотирнадцятий.</i> протидіючі причини	237—246
I. Підвищення ступеня експлуатації праці	237—240
II. Зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили	240
III. Здешевлення елементів постійного капіталу	241
IV. Відносне перенаселення	241—242
V. Зовнішня торгівля	242—245
VI. Збільшення акціонерного капіталу.	245—246
<i>Розділ п'ятнадцятий.</i> розвиток внутрішніх суперечностей закону.	247—273
I. Загальні уваги	247—253
II. Конфлікт між розширенням виробництва і збільшенням вартості	253—257
III. Надлишок капіталу при надлишку населення	257—266
IV. Додатки	266—273
Відділ четвертий. ПЕРЕТВОРЕННЯ ТОВАРНОГО КАПІТАЛУ І ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ В ТОВАРНО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ І ГРОШОВО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ (КУПЕЦЬКИЙ КАПІТАЛ)	274—344
<i>Розділ шістнадцятий.</i> товарно-торговий капітал	274—287
<i>Розділ сімнадцятий.</i> торговий прибуток	288—309

<i>Розділ вісімнадцятий.</i> ОБОРОТ КУПЕЦЬКОГО КАПІТАЛУ. ЦІНИ . . .	310—322
<i>Розділ дев'ятнадцятий.</i> ГРОШОВО-ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ . . .	323—330
<i>Розділ двадцятий.</i> з історії купецького капіталу	331—344
Відділ п'ятий ПОДІЛ ПРИБУТКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД. КАПІТАЛ, ЩО ПРИНОСИТЬ ПРОЦЕНТИ . . .	345—470
<i>Розділ двадцять перший.</i> капітал, що приносить проценти . . .	345—365
<i>Розділ двадцять другий.</i> поділ прибутку. ставка процента. «природна» норма процента	366—377
<i>Розділ двадцять третій.</i> процент і підприємницький дохід . . .	378—399
<i>Розділ двадцять четвертий.</i> виділення капіталістичного відношення у формі капіталу, що приносить проценти	400—408
<i>Розділ двадцять п'ятий.</i> кредит і фіктивний капітал	409—423
<i>Розділ двадцять шостий.</i> нагромадження грошового капіталу; його вплив на ставку процента	424—444
<i>Розділ двадцять сьомий.</i> роль кредиту в капіталістичному виробництві	445—451
<i>Розділ двадцять восьмий.</i> засоби обігу і капітал; погляди тука і фуллартона	452—470
<i>Примітки</i>	473—482
<i>Показчик імен</i>	483—490
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури</i>	491—502
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг</i>	503—504

ІЛЮСТРАЦІЇ

Титульна сторінка першого німецького видання I частини III тома «Капіталу»	7
Титульна сторінка першого російського видання III тома «Капіталу»	15
Перша сторінка рукопису III тома «Капіталу» К. Маркса . . .	31
Переписана секретарем перша сторінка III тома «Капіталу» з поправками Ф. Енгельса	37

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС
Сочинения, т. 25, ч. I
Госполитиздат УССР
(На украинском языке)

Здано на виробництво 13/V 1963 р.
Підписано до друку 1/XI 1963 р.
Формат 60×92¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 32¹/₄.
Обл. вид. арк. 34,83.
Тираж 10000. Зам. 205. Ціна в оправі 1 крб.

Державне видавництво політичної літератури УРСР.
Київ, Володимирська, 42.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе, Головолітраграфвидав
Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.